

VÁRINÉ SZILÁGYI IBOLYA

JOGTUDATRÓL – ALULNÉZETBEN

Tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége

L'Harmattan

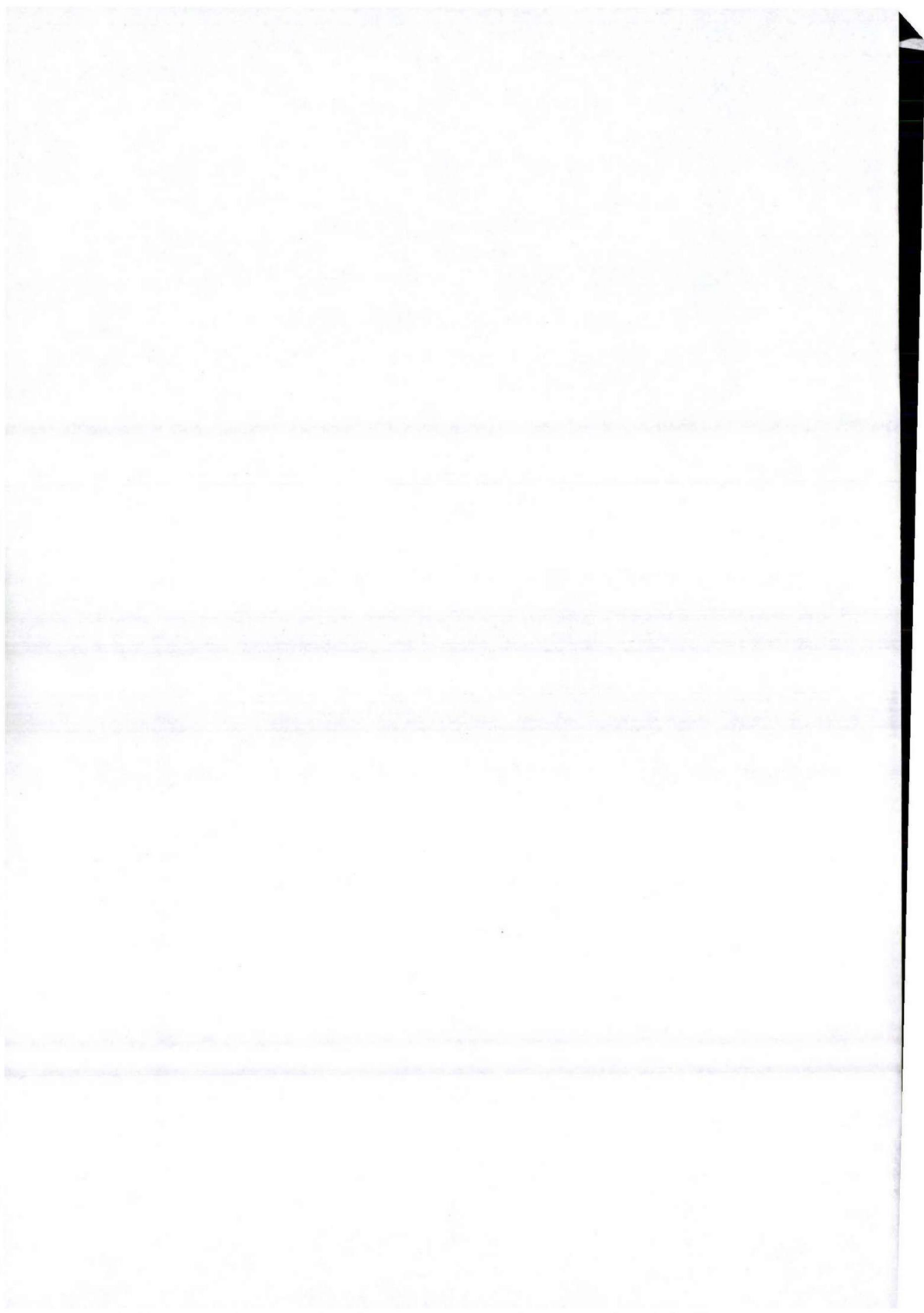
A szociálpszichológus szerző legújabb könyve múltidéző, ám ma akaratlanul is a visszapillantó tükör szerepét játssza: az elhagyott és az előttünk lévő útszakaszcól informál.

A szerző, bár egy longitudinális pálya-attitűd-vizsgálattal indult, elsősorban értékutató, ahogy az legutóbbi könyvéből is kiderül (*Építészprofilok*. Terc Kiadó, 2006). Interdiszciplináris érdeklődésénél fogva a 90-es évek közepén egy nemzetközi jogszociológiai kutatásba is bekapcsolódott, kiegészítve azt egy magyar felméréssel. Ebből származott az az ismeret- és problémahalmaz, amelyet az akkor 11–17 évesek – a mai harmincasok – jogi nézeteiről, jogi érzékenységről, jogtudatosságának alakulásáról nyert és feldolgozott. Tanulmányai élet-szerűen nagyítják ki az életkor és a gender szerepét a normatívákhoz való viszony és a polgár mivolt alakulásában. A szerző kitüntetett figyelemmel kísérte a felelősség, a szabadság, az egyenlőség, a bizalom, a szolidaritás értelmi-érzelmi megélését, a jog témái és képviselői iránti figyelmet és beállítódásokat.

Váriné Szilágyi Ibolya

A jogtudatról – alulnézetben

Tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége

Váriné Szilágyi Ibolya

A jogtudatról – alulnézetben

Tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége

L'Harmattan
2010

A könyv megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

A könyvben ismertetett kutatások az OTKA (T-018435)
és az OKTK (A.1336/V) támogatásával készültek.

© L'Harmattan, 2010
© Váriné Szilágyi Ibolya, 2010

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISBN 978-963-236-158-1

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A Kiadó kötetei megrendelhetők,
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Borítóterv: Ujváry Jenő
Olvasószerkesztő: Tiszóczy Tamás
Nyomdai előkészítés: Kardos Gábor
Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	7
Bevezetés helyett.	9
 I. A JOGI SZOCIALIZÁCIÓ SAJÁTOSSÁGA, KÖTŐDÉSE A SZOCIALIZÁCIÓ MÁS FORMÁIHOZ	 13
A szocializáció különös formájáról és félreértelmezéseiről	15
Szemléleti korlátok és a moralitás	43
 II. ÁLLAPOTJELZÉSEK A JOGI ÉS AZ ERKÖLCSI SZOCIALIZÁCIÓ VIZSGÁLATÁBAN.	 67
A moralitás köz- és magánszférája a totalitáriánus és a demokratikus államokban	69
Tizenévesek jogi érzékenysége – fókuszban a felelősséggel . . .	85
A nemek közötti különbségek és a jogi szocializáció. <i>Másképp gondolkodnak-e</i> <i>a magyar fiúk és lányok a jogról?</i>	115
A bizalom és a szolidaritás – a társadalmi biztonság sarkkövei	149
 III. A JOGI ÉS AZ ERKÖLCSI SZOCIALIZÁCIÓ INTERAKTÍV ÚTJAI	 167
Amit Lawrence Kohlbergről tudni érdemes. Kohlberg hozzájárulása az erkölcs pszichológiájához	169
Igazságos és méltányos közösség: utópia vagy reális lehetőség?	195
Másság, különbözőség, együttesség A felelős állampolgár születése	211
Eszmények és helyzetek, választások és kényszerek. Az értéktanulás kérdőjelei serdülő- és ifjúkorban	221
Szerepkonfliktusok rejtett hatásai	235
Az anarchia szabályszerűségei	151

IV. HÁTTÉR-INFORMÁCIÓK – MELLÉKLETEK.	265
Chantal Kourilsky-Augeven:	
A jogi szocializáció és a kulturális minták	267
Mellékletek az első és a második jogszociológiai vizsgálathoz	289
A szerzőről	317

Köszönetnyilvánítás

Köszönet illeti a Nemzeti Kulturális Alapot és a L'Harmattan Kiadót a könyv támogatásáért, a bizalomért, valamint a Szerkesztőség tagjait, mindenekelőtt Tiszóczy Tamást a szöveg értő gondozásáért. Köszönöm Chantal Kourilsky-Augeven professzorasszony és Dr. Sajó András akadémikus termékeny hozzájárulását a könyvben ismertetett kutatáshoz. Végül köszönettel tartozom Kovács Ildikónak, az MTA Pszichológiai Intézet asszisztensének a kézirat precíz előállításáért.

Bevezetés helyett

E könyvben két korszak hatása tükröződik, egy életkori és egy társadalmi. Az egyik a tizenéves kor, amelynek vitathatatlanul komoly szerepe van a fiatalok egyéniségének formálódásában, a másik a társadalom kora, a maga történelmileg és kulturálisan meghatározott politikai, jogi, gazdasági, műveltségi stb. feltételeivel, érték és életmód iránti vonzalmakat és választásokat is befolyásoló hatásaival. E két korszak egymásra hatása természetes, és bár nem egyenrangú, szükségszerű és elkerülhetetlen.

Mint ahogy az is, hogy játékot nem lehet játszani, életet nem lehet élni a szabályok és azok ismerete nélkül. Az élet-játékhoz szabályok, intézményes és konszenzuális normák minden kultúrában léteznek, még akkor is, ha éppenséggel az önkény vagy diktatúra többé-kevésbé eredményesen írja felül ezeket. A kérdés csak az, hogy ezek mennyire értünk vagy ellenünkre valók, életközeliak vagy irreálisak, érthetők vagy ellentmondásosak, merevek vagy változékonyak, megszégük szankció nélküli vagy szigorúan büntetett, szakértelmen alapuló, konszenzuális vagy önkényen alapuló-e a büntetés. Az ifjúságról gyakran elhangzik, hogy született lázadók. Ez igaz is, ám a minősítést illetően nem árt az óvatosság. Lázadás látszata állhat fenn akkor is, ha egyszerűen csak nem tud eligazodni a kétséges és nem egyértelmű szabályok dzsungelében.

A felnőttek természetesen elsősorban a létező normákhoz való alkalmazkodást várják az újabb nemzedékektől. A történelem tanúsága szerint viszont bármely társadalom stabilitását és produktivitását a túlzott konformizmus, az egyén erős függősége és kiszolgáltatottsága éppúgy veszélyezteti, mint amennyire a többségi akarat és érdek, a rend, az erkölcsi és jogi normák nihilista-anarchista tagadása vagy sorozatos figyelmen kívül hagyása. Úgy tűnik, minden generációnak meg kell küzdenie az örök kérdéssel: hogyan legyen az egyén önálló, és hogyan alkalmazkodjon a társas és intézményes léthez? Mint ahogy minden felnőtt társadalom előbb vagy utóbb számot kell hogy adjon magának arról, hogy támogatni akarja-e, képes-e rá és hogyan tudja támogatni a fiatalokat ezen az úton? Ez a kérdéskomplexum egyébként jelen van az ún. állampolgári nevelés dilemmáiban itthon és másutt is (jelen volt a Nemzeti Alaptanterv állampolgári nevelést előkészítő munkálataiban és publikációiban is).

A könyv olyan írásokat közöl, amelyek a szabály- és normaközvetítés két hagyományos útját – az *erkölcsit* és a *jogszociológiai*t – követik. Műfajuk változatos: empirikus kutatási beszámolók elméleti munkákkal, valamint iskolai

kísérleter bemutató írásokkal, konfliktusok kezeléséről számot adó – eset tanulmány-szerű – összefoglalásokkal váltakoznak. Az írások képzeletbeli középpontjában a felelős állampolgár születése áll, úgy, ahogyan arra a 90-es évek közepe tájától az ezredfordulóig a hazai tizenévesek között végzett vizsgálódások adatainak elemzéséből és ennek eredményeiből következtetni lehetett.

Az említett két korszak képletes „találkozása” sokféle tükörben megfigyelhető. Az egyik az, amely mind a Rákosi-, mind a Kádár-féle érában szándékosan rejtve maradt: a *jogi szocializáció*nak a köztudatból – legalábbis elnevezése szerint – hiányzó tükre. A személyi kultusz és a sok szempontból kettős mértékkel, pártpreferenciákkal, kompromisszumokkal és normasértésekkel teli kádárizmus, az ún. létező szocializmus időszaka nem igényelte sem a felnőttek, sem a tizenévesek rendszeres informálását a jogrendszerrel és intézményeinek működéséről. Nem igazán kívánta a lakossággal való konszenzuális egyeztetést sem törvények és rendeletek érvényesítése végett. Mint ismeretes, épp az ellenkezője történt. A jogállamiságról – eszméiről és gyakorlatáról – csak a szakirodalomból, külföldről és a filmekből voltak nem egészen életszerű információink. Amire igényt tartott a legjobb barakk politikai elitje, az a feltétlen alkalmazkodás volt a politikai hatalom ellenőrzése alatt tartott jogrendhez. Az ún. rendszerváltás után elvileg megnyílt az út a jogállamiság alkotmányos kialakítása, intézményes biztosítása, a lakosság bevonása előtt, lehetségessé vált a szükséges és értelmes jogi szocializáció, és napirendre kerülhetett a felelős polgár nevelése és aktivizálása.

A tanulmányok felderítő jellegűek, és azt mutatják meg, hol tartottunk ezen az úton a 90-es évek derekán, hogyan látták és érezték az új lehetőségeket, valamint a korábbi gátló hatásokat a hazai tizenévesek. Kitűnt, hogy a magyar serdülőkorúak között ekkortájt erősödtek a pozitív elvárások a törvényesség, a jogállamiság, az emberi jogok érvényesülése iránt, ezek azonban nem voltak mentesek bizonyos politikai idealizmustól. Látható volt, hogy a jogpercepciója náluk – hasonlatosan a felnőtt-társadalomhoz – még mindig a büntetőjogra korlátozódott, a pozitív jogra vonatkozóan alig alakultak ki az elképzeléseik. Érdeklődésre tarthat számot, hogy a különböző életkorú, nemű és szociális helyzetű serdülők milyen jelentést és fontosságot tulajdonítottak a 90-es évek közepe táján a jogi szocializációban kulcsfontosságú jogi és közhasználatú fogalmaknak, és ezek tükrében milyennek tekinthetők a jogi intézmények és működésük iránti attitűdjeik.

E kötet tehát zömmel jogszociológiai jellegű kutatásokat mutat be, mégsem csak jogszociológiáról szól. Ez a kutatási vonal állandóan kiegészül szociálpszichológiai munkákkal, azokat a részint pedagógiai törekvéseket akarják köze-

lebb vinni az élethez, amelyek odahathatnak, hogy a gyerekek oly módon érezzék magukat jól az iskolában és egyáltalán majd az életben, hogy legyenek terveik, igényeik és képességeik ezek megvalósítására, de ne veszítsék el az arcukat, azaz emberi méltóságukat, semmilyen helyzetben sem.

Azok az írások, amelyek elsősorban a morál körébe vonhatók, ugyancsak nem könnyű témákat feszegetnek. Milyen kommunikációs és kooperációs készségek szükségesek a Másik Emberrel, csoportokkal és közösségekkel való kapcsolatok kialakításához és fenntartásához? Milyen saját szükségletek teszik a kooperációt indokolttá és önjutalmazóvá? Valóban szükség van-e a személyiség egészséges fejlődéséhez, társadalmi érettségéhez a családon kívüli, azon túlnövő közösségre?

A korábban magyarul vagy angolul részben megjelent írások közreadására nem az készített, amire esetleg többen gondolnának. Nem a szellemi háztartás nagytakarításának – lássuk, mi van még a polcon – ötlete ihletett, hanem egy másik motívum: a jogos bosszúság, szomorúság és elkeseredés érzése. Késérőség azon, hogy ez – mármint a '90-es évek közepe táján a tizenévesek barátkozása, együttélése, éppen alakulóban lévő partneri viszonya a joggal, a jogrenddel és intézményeivel – mennyire másként is végződhetett volna, mint amit ma látunk magunk körül.

A 2000-es években – kivált így a vége felé – elég volt megnézni bármilyen tv-csatornát vagy olvasni bármilyen napi- vagy hetilapot, csak úgy meredeztek felénk az érthetetlenül húzódó, el- vagy lezáratlan jogi perek, esetek, a róluk szóló pletykák és a nagyon kevés és legtöbbször meg sem indokolt ítéletek. Mindez nem növelte a jogrendszer leghivatottabb képviselőinek, ügyészeknek, bírácoknak és ügyvédeknek a tekintélyét, szerepük megértését, pedig emberként is, kutatói minőségemben is tanúja vagyok annak, hogy ez a presztízs és a vele kapcsolatos pozitív elvárások sora a '90-es évek elején, közepe táján még megvolt!

Persze tudom, hogy az ún. rendszerváltozás sokaknak, így a jogrendszerben működők jelentékeny részének is váratlanul jött. Az is igaz, hogy az 1989 júniusában elfogadott új alkotmány csak nagy vonalakban helyezte el az alapokat, és az ezekkel való egyeztetés, a hozzájuk való igazítás, az újabb rendelkezések, rendeletek megvalósíthatóságának és megvalósulásának feltételeiről való egyszerű informálódás is, hát még az azokhoz való újabb igazítás, rengeteg munkát követelt a jog törvényes képviselőitől, akik a feladathoz képest igenis lassan mozdultak, és leggyakrabban magára hagyták a közvéleményt. Divatszakra lett a jogászság – hamis felhangokkal.

Úgy gondolom, hogy politikusaink is, sőt ők elsősorban, felelősek a sokszor a külső szemlélő számára „magyar tangó”-nak tűnő – egy lépés előre, két lépés hátra – jogi, főként bírósági működés ilyen hosszúra nyúlásáért. Pedig még ez is másként esik a latba, ha a rendszer működéséből fakadó nehézségek, a részben indokolt lassúság esetén egy kicsit rendszeresebben és ügyesebben mutatják be az embereknek a jog, a törvényes rend működését, és ha kevésbé engednek a politikusok nyomásának, valószínű, hogy több megértést kaptak volna az emberektől. Nem sülyyedt volna le drasztikusan a '90-es évekbeli itt ismertetett felmérés tapasztalatához képest a jog néhány kitüntetett szereplőjének – a Bíró-nak és az Ügyvéd-nak a tekintélye, s nem gyengült volna meg az irántuk való bizalom. Ma már az Alkotmánybíróság tekintélye is, amely a jelzett időszakban még magasan volt, repedezik.

Érzésekről, benyomásokról, csalódásokról írtam eddig, de nem hiszem, hogy ma Magyarországon ezeket az érzéseket dokumentálnom kellene. Nem is olyanok ezek, amelyek feltétlenül segítségemre voltak annak eldöntésében, hogy érdemes-e ezt a könyvet kiadni. Sokat hezitáltam, mert nehéz volt eldönteni – nem azt, hogy kiknek írom, hanem azt, hogy ki figyel oda. Ki érti meg, hogy mindent beszámítva itt egy jó időre elpasszoltunk egy óriási lehetőséget?

Az '50-es években, de még a Kádár-korszakban sem létezett jogi szocializáció a szó igazi értelmében. A gondolat, hogy nemcsak az iskola közvetíti az állampolgári ismereteket, hanem a megtapasztalt és a tanultaknak leggyakrabban ellentmondó élet is, teljességgel hiányzott. Talán 1987 táján történt valamiféle nyitás, amikor törvényesen lehetővé vált a civil szervezetek alapítása. A diktatúra és személyi kultusz feltételei közepette és politikai nyomása alatt, Nyugat-Európától való elzártágban, civil kezdeményezésektől elretentő politikai légkörben nem lehet komolyan, hitelesen jogi szocializációra gondolni. További hátrányt jelentett, hogy a jogi szocializáció lemaradását a '90-es években a sok szempontból ismeretlen következményekkel járó társadalmi-gazdasági átalakulás közepette kellett csökkenteni, vagy inkább újragondolni a jogi szocializáció lehetséges módozatait.

Ehhez próbáltam én annak idején a magam lehetőségeivel élve hozzájárulni, nem sok sikerrel. A számadás, újragondolás még mindig nem késő. Magamnak sem. Ezért adom közre ezeket a részint az erkölcs, részint a jogszociológia témaköreibe tartozó, zömmel empirikus kutatásokat. Ezek a jobbító, fejlesztő utak és módszerek ma is fellelhetők és felhasználhatók. Csak a közeg – az itt és most létező társadalmi közeg – lett a lépéshátrány ledolgozásához sokkal nehezebb.

I.

A JOGI SZOCIALIZÁCIÓ SAJÁTOSSÁGA,
KÖTŐDÉSE
A SZOCIALIZÁCIÓ MÁS FORMÁIHOZ

A szocializáció különös formájáról és félreértelmezéseiről

A JOGI SZOCIALIZÁCIÓ A MINDENNAPOK FELŐL

Kevés olyan pszichológiai szakkifejezés van, amely olyannyira elterjedt a köz-tudatban és a köznyelvben, mint a *szocializáció*. Főleg olyankor hallani ezt a kifejezést, amikor a tanítás-nevelés hézagaira, esetleg csődjére kívánnak a be-szélők utalni (pl. rosszul „szocializált”, „antiszociális”). Sajnos az elterjedt szó-használat egy nem túlságosan differenciált elképzelés és szocializációs modell hagyománya. Nem szeretnék e helyütt a szocializáció egész bonyolult inter-diszciplináris problematikájával és a róla kialakult számos szociológiai, morál-filozófiai és jogfilozófiai elmélettel foglalkozni, könyvek tucatjai teszik ezt. Ehelyett inkább pragmatikusan és szelektíven használom a vonatkozó irodal-mat, hogy saját kutatási irányultságomat és a könyv tartalmát szem előtt tart-va világítsam meg a szocializáció speciális formáját, a *jogi szocializációt*, főbb modelljeivel és félreértelmezéseivel egyetemben.

Az átlag felnőtt halandónak általában nincs baja a törvénnyel, jogi intéz-ményekkel és szereplőikkel. Meg is szokja, hogy a jogi szabályokra és szakki-fejezésekre csak akkor figyel fel, esetleg csak akkor ismeri fel (vagy akkor sem), amikor éppen szüksége van a jogra, vagy ha mások érvényesítik valamelyik szabályát vele szemben. Vagyis ha homok kerül a gépezetbe, ha valami baja van az érvényes jogi szabályozással, a jogrenddel, intézményeivel és képviselő-ivel. A mindennapi élet ehhez hasonló jelenségei nyomán sokan gondolják, hogy a jogi szocializáció az alapvető jogi ismereteknek és a törvényekhez való alkalmazkodásnak a megtanulása. Jogismeret és konformitás.

Természetesen beszélhetünk egy-egy társadalom, osztály, foglalkozási réteg jogi tájékozottságáról, jogismeretéről, sőt jogi kompetenciájáról is, hasonló-san ahhoz, ahogyan gazdasági, pénzügyi vagy éppen irodalmi ismeretszintről és kompetenciáról beszélünk. Amikor ezt tesszük, végső soron a társadalom egyik fő integratív tényezőjére vonatkozóan teszünk megállapításokat. Hogy a jogi ismeretek kielégítő szintje mennyire tudja valóban betölteni ezt az in-tegratív funkciót, az bennünket is érint, akkor is, ha éppen akkor nekünk nincs aktuálisan problémánk a joggal. Ezt alapul véve azt kell mondanunk, hogy igenis beszélnünk kell az alapvető jogi ismeretek létéről vagy hiányáról a szűkebb-tágabb társadalmi közegben. Igaz, hogy sokak számára unalmas és idegen téma a jog, vagy ha nem az, akkor meg többnyire nem publikus, rejte-

getnivaló az éppen aktuális beszéd tárgy, a jogi eset és az is, hogy hogyan is áll ez a törvényesség szempontjából.

Mitől idegenebb, rejtettebb, nehezebben érthető a jogi szocializáció?

Ennek érzékeltetését egy feltevéssel kezdem. Mi volna, ha feltételeznénk, hogy van földrajzi, matematikai, informatikai stb. szocializáció? Ezen bizony sok ember meghökkenne, és tiltakozna, mondván, hogy túlzásokba esik a társadalomtudós, és igazuk is volna. Ám ma a legtöbbször úgy értelmezik a jogi szocializációt, mint egy tantárgy, egy szakterület ismereteinek beáramoltatását az oktatásba és a mindennapi életbe, és ez bizony az előbbi tiltakozást kiváltó feltételezésre emlékeztet. Ezt azért érdemes megmutatni, mivel a jogi szocializációnak az ismeretátadásra és a gyermek- és serdülőkorai tanulásra leszűkített képe torz és hiányos.

Nemcsak azért, mert ez a megközelítés a szocializáció egyirányú, csak a befogadó alany felé irányuló hatásokra épülő elképzelését, az ún. kognitív modellt közvetíti (pl. Tapp–Levine 1977), hanem azért is, mert a kielégítő *jogismeret* kialakítása csak egyik, meglehet nem is a legfontosabb összetevője a jogi szocializációnak. Rajta kívül a kultúra, a történelmi múlt és a civilizációs szint formálta helyzetek és sorsok, vonzások és taszítások, mérlegelések és döntések *értelmi és érzelmi megtapasztalása* is komoly szerephez jut e komplex szocializációs folyamatban, aminek az eredménye az egyén, a polgár, a csoport, a közösség *jogtudata*. A *jogtudat* az egyénnek az előző komponensek által meghatározott *nézőpontja és attitűdje a joghoz, intézményeihez és normatíváihoz, a jogkövető magatartáshoz és saját jogalanyi mivoltához, jogosultságtudatához*. A jogtudat az ismeretek és még sok más komponens belsővé tételének az eredményeként alakul ki, majd a társadalom, az ún. jogkörnyezeti feltételek hatására módosul vagy radikálisan változik. Ennek sajátos része a jogosultságtudat, az alanyi jogok többé-kevésbé sikeres tudatosítása és alkalmazása a jog iránti elvárásokban és a vele kapcsolatos játszmákban. Szükségtelen bizonygatni, hogy ez a folyamat – kiváltképpen a gyermek- és serdülőkorban – nem korlátozódik kizárólagosan az intellektuális érésre és fejlődésre, hiszen érzelmi kötődések és alapok nélkül ez is elképzelhetetlen.

Miért érdekes az, hogy jobban értsük, mi is az a jogi szocializáció?

Többféle válasz lehetséges. Az egyszerűbb az, hogy talán azért, mert a politikai és erkölcsi szocializációval mint a szocializáció leginkább művelt kutatási területeivel szemben empirikusan a jogi szocializáció a legkevésbé kutatott terület. Egy másik válasz azt emelhetné ki, hogy a hatalomhoz kapcsolódó normatív ismeretblokkokat illetően közös érdekünk is, hogy érdekeljen bennünket ennek a tudásszférának, azaz a jognak és képviselőinek a társadalomban vagy egyes rétegeiben, például az ifjúságban élő képe, reprezentációja.

Hogyan van ez jelen a serdülők és felnőttek ismereteiben, érzelem- és gondolatvilágában?

Egy harmadik válasz arra hivatkozhatna, hogy mindenkit érdekelhet, hogy milyen lesz a jövő nemzedékek világa, hogyan lehet majd élni és eligazodni benne. Vajon milyen normatívák szabályozzák egy-két emberöltő múltán az emberi együttélés lehetséges módozatait? Ehhez viszont már most sem árt tudni, hogy a jövődöbéli jogalanyok – a tizenévesek – hogyan viszonyulnak a normatív szabályozási formákhoz és az azokat fenntartó intézményekhez. Vannak-e valódi értékeket képviselő normáink, hagyományozunk-e az utódokra ilyeneket? Lesz-e a jövő nemzedékének, állampolgárainak egyáltalán valamiféle *normatudata*, *szabálytudata*, *állampolgári tudata*, avagy a burjánzó *fogyasztói individualizmus* felfalja azt, és nem alakul ki ellensúlyként az a fajta önállóság-központú, felelősségre és kreativitásra törekvő, racionális, *újhumanista individualizmus*, amelyről mint az individualizmus lehetséges és már kialakult új formájáról írtam (Váriné 1999: 204–227).

A jogi ismeretek átadása a fiatalabb nemzedékeknek a különböző oktatási formákban a jogi szocializáció kétségtelenül szükséges, de nem az egyetlen és nem a leghatékonyabb útja. Nem a mintaszerű formája. Ha így lenne, elég volna a jogi ismeretek különböző szintű tanításáról gondoskodni, ezt jól véghezvinni, és akkor mondhatnánk, hogy végbement egy korosztály, egy réteg stb. jogi szocializációja. Ha ez elég volna, akkor az angol nevelési-oktatási rendszerben hagyományosan évtizedekig oktatott és gondosan adminisztrált állampolgári nevelés nagyobb sikereket könyvelhetett volna el. Nem folynának róla és egyáltalán a jog domináns eszközének minősülő racionális gondolkodás eredményességéről napjainkig tartó heves viták (Detmold 1984; Rowe 1992; 1995; Habermas 1991; 1995).

Ha a felvilágosítás és tanítás önmagában eredményes volna nemcsak az ismeretszint, hanem a jogrend és a törvény iránt formált attitűdök fejlesztése terén, nem értesülhetnénk olyan felmérési adatokról, amelyek szerint a bűnözők és a „becsületes polgárok” gondosan bemért csoportjai nem különböznek jelentős mértékben egymástól a jogismeret tekintetében és a bűnözéssel kapcsolatos véleményükben. „Vagyis a bűnözőknek nincs bűnöző tudatuk, [...] viszont kétségbe vonják a nem bűnözők csoportjának tiszteletreméltóságát” (Majtényi 1980). Továbbá ha a jogi szocializáció lényege az ismeretátadás és a racionális konformitás kialakítása lenne, tudományos körökben feltehetően nem folyna komoly vita az *érzelme*k szerepéről a jogi normatív szabályozás elfogadásában, valamint a jogérzék és a jogtudat alakulásában. Ehelyett bizonyára szilárdan tartaná magát a jog működésének megítélésében az értelem és érzelem ellentétét és az utóbbi szándékoltan túlzott háttérbe szorítását jogos-

nak vélő álláspont, amelynek tudományos tarthatatlanságát Sajó András legutóbbi – megjelenés alatt álló – könyvében sokoldalúan igazolta (Sajó 2010, in press).

Adalékként megemlítem, hogy Angliában, ahol több évtizedes tapasztalat áll rendelkezésre az állampolgárrá nevelés oktatásbeli formáiról, a 90-es évek elején zajlott viták azzal zárultak, hogy az intellektuális nevelés messze nem elégséges, csak a hármas – értelmi, érzelmi és tapasztalati – ráhatást biztosító projektek járhatnak sikerrel (Rowe 1992; 1995). Külön kiemelték az érzelmi érintettség, pszichológusi szaknyelven *involváltság* kiváltását és a problematikus vagy *konfliktusos helyzetek* különböző perspektíváinak *megtapasztalását* mint az új, a 90-es években már megreformált oktatási kurzusok hatékony eszközét.

Mi tehát a jogi szocializáció?

A jogi szocializáció sajátossága

A társas kapcsolatok és viselkedés jogi szabályozásának ismertsége még a laikusok mentális térképében is *az erkölcshez és a politikához közelíti a jogot*, hiszen a társadalmat az erkölcsi és politikai elvek, normák, eszmék léte segíti hozzá az integrációhoz (ismeretes, hogy bizonyos történelmi időszakokban és kultúrákban közülük számos az integráció ellenében is hathatott). A *jogi szocializáció* is – hasonlóan az erkölcshez – egyfajta *norma-* vagy *szabálytudat* kialakítását célozza. A *jog és az erkölcs* közötti viszony voltaképpen *két norma-rendszer* viszonya, amelyet megkülönböztet a normák kialakulásának és közvetítésének, valamint érvényesülésének és hatásának részbeni különbözősége. A közvetítő csatornák között a jog esetében kora gyermek- és tizenéves korban szembevetőbb az erkölcsi és intellektuális fejlődésre épülő oktatás, az ismeretátadás, mint az életmódbeli szokás- és cselekvésrendszer, pedig ez utóbbi nem kevésbé jelentős. Ez a normatív természetű tudás lesz a későbbiekben az egyik összetevője annak, hogy a potenciális jogalany egyik vagy másik normatívát legitimnek, érvényesnek fogja-e tekinteni vagy sem. Annak is, hogy képes lesz-e megérteni nemcsak egy-egy normatíva univerzalitását, hanem alkalmazásának helyzettől, történelmi előzménytől és a cselekvő alanytól függő voltát. Vagyis hogy kialakul-e benne egyfajta jogtudat? Ebben a tekintetben és egyáltalán a normatívaiban, a megfelelőség, a legalitás keresésében és megértésében tehát a jogi szocializáció nem különbözik a szocializáció többi formájától. Akkor miben? Mi benne a speciális? Az általa keltett látszat és a jog gyakorlásának valósága.

A látszat az, hogy ez a szocializációs forma felettébb jó alkalmat ad arra, hogy lényegét egyfajta „kognitív” modellel lássuk leírhatónak. Hiszen a jog egész intézmény- és normarendszere rajtunk kívülinek és felettünk állónak tűnik. Ezt annyira természetesnek érezhetjük, hogy külön beállítódás kell már ahhoz is, hogy megfogalmazni tudjuk azt, amiben magunk is részt veszünk, vagy amihez alkalmazkodunk. Erősen elválik a jog külső megjelenése, fenomenológiája és valóságos gyakorlata. A jog közelebb áll a mindenkori államhoz vagy hatalomhoz, mint a hétköznapi emberéhez. Sokszor tűnik ellenünk valónak; *idegennek és elvontnak* érzékeljük és ítéljük. Intézményeinek működés módja és szaknyelve kiváltja bennünk a tekintély, az idegenség, a laikusság és függőség érzetét, szemben az erkölcsi hatás, problémamegoldás és ítéletalkotás eseteinek és pozitív élményeinek a többségével. A jog a maga bonyolult szakzsargonjával, monolitikusnak és mozdulatlanak tűnő tekintélyes intézményeivel idegen a mindennapi élettől, s mintegy ránehezedik az emberre, aki tudás és eszköz nélkül kiszolgáltatottnak érezheti magát vele szemben.

Mielőtt bárki félreértene, leszögezem, hogy a legfontosabb törvények, jogszabályok, normatívák és eljárások oktatása és bizonyos szintű ismerete természetesen szerintem is szükséges a laikusoknak is. Minimális *jogismeret* nélkül jogi analfabéták vagyunk a magunk és mások kárára, adott esetben szélhámosok és csalók örömeire. Ám kérdés, hogy mennyire valóságos mégis ez a döntően egyirányú kognitív modell.

A *jogi szocializáció elemei és szintjei* közé tartozik tehát egy *értelmi, érzelmi, tapasztalati és viselkedési szint* és ezek kölcsönhatásos dinamikája. A jogismeret nemcsak a jogrendről és elemeiről, hanem a *gyakorlati morálról* a gyermeki és felnőtt tudatba beépült elemeket is hordozza, beleértve a mindennapi élet szokásrendjét és a politikai morált is. Előtérben áll ugyan az értelmi fejlődés, de legalább ilyen lényeges elem, hogy a kultúránként, életkoronként, társadalmi rétegekként és/vagy szubkultúránként eltérő tudás birtokában *milyen értelmi-érzelmi attitűdök, milyen kognitív beállítódások és viselkedésszel kapcsolatos szokások* alakulnak ki a jogi normatívákkal, elsősorban a törvényekkel, a jog intézményeivel és képviselőivel és általában másokkal, más embercsoportokkal szemben.

A jogi szocializációt hivatásszerűen kutatók közül többen is próbáltak már egy komplexebb, a mindenkor adott kultúrába, annak szerkezetébe és köznapiságába szervezettebben illeszthető modellt kidolgozni, nem eredménytelenül. „Abban minden elmélet egyezett, hogy a pozitív jog és a működő jogrendszer (a jog bevezetésének és érvényesítésének az útjai, és általában a mód, ahogy a jog befolyásolja a normatív rendet) *csak egy* a jogi szocializáció elemei közül. A gyermekek jogi szocializációja legfőképpen a Piaget által leírt erkölcsi és intellektuális érési folyamatra épül rá. Ennek során egyre komplexebb és

önállóbb ítéletstruktúrák alakulnak ki a gondolkodásban, amelyek a mindennapi életben a felnőttekkel és fiatalokkal való interakciók során tovább módosulnak. E folyamatban a család és a kortárscsoport, valamint a jog médiabeli percepciója jut döntő szerephez” (Sajó 1997).

Évtizedeken át tehát ez a Piaget-féle strukturalista fejlődésmodell világította meg az erkölcs „születését” és az arra ráépülő jogi szocializáció lényegét is. Piaget szerint a gyermekek a játék és a beszéd elsajátításától kezdve egy kognitív érési folyamaton esnek át, ennek eredményeként egyre fogékonyabbá válnak a felnőttől kapott ismeretekre, köztük a szabályok ismeretére, a szabálytudat érvényesülésére maguk és mások esetében, s így fokozatosan eljutnak *a társak közötti kölcsönhatás és a felelősség megértéséhez*. Az intellektuális és erkölcsi érési folyamat további termékei az egyre komplexebb és jobban argumentált erkölcsi és jogi természetű ítéletszerkezetek. Ám a racionális gondolkodás fejlődéseként kialakult jogtudat Piaget-nál sem izolált más pszichikus tartalmaktól, hiszen ha izolálódott volna, nem volna ugrópontnak tekinthető a *felelősségtudat felerősödése* és részvétele az erkölcsi és jogi természetű ítéletalkotásban, pl. az igazságosság megítélésében. Piaget elképzelése a gyermeki játék szabályairól, a jogosultság és a kölcsönösség gondolati leképezéséről, valamint általában a szabályok elsajátításáról és a gondolkodási struktúrák fejlődéséről csak az utódok értelmezésében válhatott „csontszárazzá”. Azt viszont, ami a nagy strukturalista pszichológusról és filozófusról ma a fejekben él, joggal érheti kritika.

A jogi és az erkölcsi szocializáció kölcsönhatásos folyamatait azonban még egy fontos eseménysor is befolyásolja, és ez a *politikai szocializáció* hol észrevétlen, hol feltűnő és szimptomatikus epizódjainak és állomásainak a sora. Igaz, az ilyen jellegű hatások befogadásának kisgyermekkorban még csak az előfeltételei alakulnak ki, elsősorban a család és környezete viszonyában, a családi struktúra, az oktatási és a nevelési stílus jellemzőiben. Egy 60-as, 70-es évekbeli amerikai, több generáció politikai nézeteit összehasonlító kutatás szerint 14 éves korban válik intenzívebbé és határozottabbá a serdülők politikai érdeklődése (Jennings–Niemi 1981).

A kötetben ismertetett jogszociológiai kutatások alapján úgy vélem, hogy ez az idő egy évvel korábbra tehető. Ez persze nem jelenti az ez idő tájt kialakult vélekedések és szimpátiák időállóságát, csak azt, hogy hamarabb érnek ma a serdülő fiatalok, korábban is zúdulnak rájuk a politikai reklámok vonzó vagy taszító hatásai. Köztudott, hogy a szülői modell elsődlegessége mellett döntő fontosságú lehet a kortárscsoport hatása, érdeklődése és politikai szimpátiája. E hatások eredménye ugyancsak befolyásolja a szabálykövető, normatartó és/vagy sértő viselkedést, nem is beszélve a médiahatásokról. A jogi és a

politikai szocializáció egy-egy történelmi periódusban „rivalizálhat” is egymással, mikor melyik az elsődleges, de még ha valaki apolitikus beállítottságú, akkor is feltételez valami kölcsönhatást a szocializáció e két formája között. Ha belegondolunk, hogy ki-ki milyen könnyen válik normakövetővé egy tiltáskultuszra épülő jogi kultúrában, függetlenül attól, hogy a politikai jobb- vagy baloldali szélsőségein helyezkedik el, és milyen nehezen válik önállóvá, belső meggyőződéssel szabály- és normakövetővé egy parancsuralmi rendszerben, sőt annak összeomlása után, akkor már nem kell szemléltetnünk vagy igazolnunk ezt a kölcsönhatást. Hogy ilyen helyzetben mennyire nehéz elvárni és elérni, hogy az emberek leszokjanak az együttélést megkönnyítő szabályok sorozatos megsértéséről, az naponta tapasztalható. Jogászaink pedig váltig medítálhatnak arról, hogy vajon melyik szabályalkotási vagy szabálysértés-elleni modell volna alkalmasabb a szabálysértések áradatának a csökkentésére (lásd pl. Fleck 2005).

A politikai szocializáció központi témája a politikai természetű vélemények kialakulása és változása, valamint az államhoz, a politikai berendezkedéshez, egyáltalán a politikai intézményekhez való attitűdök formálódása és változása.¹ Mint a szociológia viszonylag önálló kutatási ága, a 60-es évek Amerikájában alakult ki, majd a 70-es, 80-as években Európában is kibontakozott. A politikai szocializáció befolyásolja az ifjúság mozgásterét és azt a módot is, ahogyan az alkalmazkodik egyebek között az érvényes jogszabályokhoz vagy tiltakozik azok ellenében. Közismertek a 20. század második felében az ifjúság nagy háború-, oktatás- és életmódelles és változást követelő tiltakozó mozgalmi. A politikai szocializáció hazai önállósodása a 70-es években történt. Művelői – képzett és tapasztalt szociológusok, pedagógusok, közgazdászok – komoly eredményeket értek el az egyes szocializációs ágensek (kivált a család, a kortárs csoport, a média, az olvasótáborok, a történelmi múlt irodalmi közvetítései, a „kettős nevelés”, az ún. második gazdaság) szerepének többoldalú vizsgálatában. A kutatási irányok és eredmények kiváló összefoglalásait megtalálhatja az olvasó Csákö Mihály, Csepeli György, Szabó Ildikó, Örkény Antal, Gázsó Ferenc és mások tanulmányaiban (Csákö 2004; Csepeli–Kéri–Stumpf 1992; Csepeli–Örkény 1996).

Minthogy nem ez a fő témánk, ennyit is elég valóban csak utalásszerűen felidézni a politikai és jogi szocializáció összefüggéseiről. Még talán azzal kell

¹ Ehhez a köznapi tapasztalat egymással ellentétes érveket nyújt. „Egyrészt sok családban tapasztalhatjuk a baloldali vagy jobboldali hagyományok továbbélését generációkon át, másrészt sok példát ismerünk a szüleik hagyományával – akár aktívan is – szembeforduló fiatalokra” (Csákö 2004: 537).

a fentieket kiegészítenem, hogy a hazai politikai szociológia művelői kezdettől fogva legalábbis elvileg a szocializáció ún. interaktív modelljét érvényesítették, tudatos beállítódásuk szerint vizsgálódásaikban a szocializáció alanyának szerepe sohasem korlátozódott a passzív befogadásra.

Reformtörekvések a jogi szocializáció értelmezésében

A sikeres törekvések között említhető a jogi fogalmak, normatívák elsajátítását, valamint a jog iránti attitűdök kialakulását jóval szélesebb kontextusban elemző *Chantal Kourilsky-Augeven* francia jogszociológus interaktív és kultúrantropológiai modellje. Ez azt emeli ki, hogy a fiatalok jogi szocializációja voltaképpen akkulturálódás eredménye. Ezt a nézőpontot alkalmazva közelített a tizenévesekhez, ahhoz a problémához, hogy ők hogyan sajátítják el a jog főbb fogalmait és szabályait a mindennapi életben, mert meggyőződése volt, hogy nem a felnőttektől kell kiindulni a jogtudat és a jogosultságtudat kialakulása és jellemzői megértéséhez, hanem a fiataloktól, a tizenévesektől. E felismeréshez igazította francia, lengyel, orosz tizenévesek között végzett felmérő és összehasonlító célú kutatásai mintáit és módszereit is (Kourilsky 1991; Kourilsky-Augeven 1997).

Hasonlóan újszerű és inspiratív volt *Silbey S. Susan* és *Patricia Ewick* amerikai jogszociológusok törekvése. Esettanulmányaikban egyfelől a Berger és Luckmann nyomán elhíresült, de mások által még markánsabban képviselt ún. társadalmi konstrukcionizmust érvényesítették a jog gyermek- és ifjúkori eltanulása magyarázatában, másfelől a narratív elemzésmódot alkalmazták a bírósági tárgyalások vádlottjainak helyzetértelmezéseire és különbözőségének társadalmi-kulturális eredetére. Eredményeként láthatóvá váltak a bíróság előtti típusos viselkedési formákban a Jog és a Bíróság iránti viszony különböző formái: az engedelmes alkalmazkodótól a jogot tudatos játékmaként használó aktív jogalanyig (Ewick–Silbey 1997; Silbey–Ewick 1997). Egyébként Silbey és kutatótársai annyira radikálisan el akartak szakadni a szocializáció számukra gyanús modelljétől (gyanús, mert korábbi ismert formája passzívabbnak vélte az alanyt a társas viszonyokat és tudásblokkokat – így a jogot is – közvetítő folyamatokban, mint amilyen az valójában volt), hogy tudatosan mellőzték a „szocializáció” kifejezést saját kutatásaik bemutatásakor.

Silbeyék és Kourilsky-Augeven szerint is a jogi szocializáció folyamata sokkal inkább hasonlít a kultúrantropológusok által gyakran megélt-tapasztalt történésorhoz. Ennek során a változást hozó folyamat lényege ahhoz hason-

lítható, ahogyan az ember a spontán megfigyelés, a mindennapok történéseibe való bevontság, érintettség és aktív részvétel, valamint főleg a helyi nyelv megtanulása és a helybeliekkel folytatott diskurzusok révén elsajátít egy idegen kultúrát (Geertz 1983). Ez az akkulturáció lényege, amire Majtényi is utal, amikor szorgalmazza, hogy a jogot csoportjelenséggként is vizsgáljuk (Majtényi 1980: 323).

Ez a történéssor nemigen jut eszünkbe, ha csak a felnőttekről esik szó, de ha a kisgyermeknek szinte észrevétlen jogi, politikai, erkölcsi stb. szocializációjára gondolunk, a kifejezés helyénvalósága nem vitatható.

A jogi szocializációra tehát egyaránt jellemző *az a tartalom is, amit* elsajátít a felnövekvő, ifjú ember, és *az is, ahogyan* elsajátítja azt aktív, érzékeny résztvevőként integratív adaptációja során.

A *jogtudat*, az egyén *jogosultságtudata* a jogi szocializálódás eredménye, eszköz a megközelítőleg helyes tájékozódáshoz a főbb jogi normatívák tekintetében a „kell” és a „lehet” rögzös útjain vagy finom kis mezsgyéin, valamint eszköz az állampolgári mivolt gyakorlásához.

A *jogtudat és ezen belül a jogosultságtudat alakulása és minősége leginkább négy dologtól függ*: erkölcsi hozzáállástól és motivációtól, az iskolázottságtól, az informáltságtól, beleértve a történelmi-társadalmi tájékozódás gyakorlatát is, és az élettapasztalattól. Mindezek mögött persze kisebb vagy nagyobb szerepe van a társadalmi hovatartozásnak, a réteghelyzetnek és az ország történelmi múltbeli hagyományainak és nem utolsósorban a jogrendszer és érvényesülése minőségi jegyeinek, állapotának. Korábban nagyobb súlya és befolyása volt a vélemények alakulására a társadalmi hovatartozásnak, mert a társadalmi különbségeket cementezték be a politikai berendezkedések és a politikai szocializáció. A modern társadalmakban, amelyekben a jogállamiság eszméje él, csökken a régebbi osztálytagozódás szerinti különbség – legalábbis Franciaországban és hazánkban is ezt tapasztalták a kutatók. Következésképpen ez nem mutatkozik már meg olyan élesen és határozottan a politikai és jogi témákról alkotott vélemények alakulásában és a véleménynyilvánításban (Percheron 1999; Vári-Szilágyi 1997).

Az erkölcsi és a jogi szocializációt mint két szocializációs szférát a feladat – a normatív szabályozás érvényesítése – rokonítja. Ezen túlmenően van egy rejtettebb közös sajátosságuk is, nevezetesen az, hogy a szocializáció mindkét formája *interszubsjektíven konstruálódik*. Ez az interszubsjektivitás kevésbé látható, rejtett, kivált akkor, ha célzatosan el is terelik róla a figyelmet olyan felfogású emberek, akik minél félelmetesebbnek, monolitnak, kikezdehetetlennek próbálják a jogot és intézményrendszerét beállítani. A függőség hangsúlyozá-

sa, a jog túlságosan autoriter felfogása nem kedvez a jogtudat pozitív alakulásának. De nem kedvez a jog ezzel társuló szándékos önfelértékelése, a „pánjurizmus” sem. Jean Carbonnier, a francia jogszociológia nagy öregje, „Az elméleti jogszociológia alapvető hipotézisei” című tanulmányában szembeállította saját, a jogi pluralizmusról kifejtett álláspontját a jog monolitikus és monista felfogásával, vagyis a pánjurizmussal, a jog mindenre kiterjedő és érvényes voltára épülő szemlélettel (Carbonnier 1980). Elvben és a gyakorlatban a pánjurizmus alapján állt Magyarországon a Horthy-korszak, a Rákosi-éra és általában a sztálini korszak jogrendszere és igazságszolgáltatása is. Elvben inkább, mert a gyakorlatban korrupciók, kiskapuk és a személyi kultusz gyűlöletes fejleményei cifrázták az alaphelyzetet, bár ebben is sok a hasonlóság.

Ellentétes irányú, de mégis téves kísérlet, mert a jog és a mindennapi élet elszakítását eredményezi a *jog pozitivistá megközelítése*. A jog pozitivista felfogása a maga végletes racionalizmusával radikálisan kiűzné az érzelmeket a jogból, a törvénykezésben helyzetek, egyének, esetek megítéléséből és egyáltalán a végrehajtásból – tulajdonképpen jó cél: a jogi normatívák egyetemességének biztosítása érdekében. Csakhogy az igazságosságot sokféleképpen lehet értelmezni és megsérteni. Az univerzális érvényességre való törekvésnek is megvannak a maga határai, bármilyen nehéz is azokat megtalálni, érzékelni és másoknak is felmutatni. Megjegyzendő, hogy ha nem a jogelméleti műveket tekintjük, hanem a jogalkotás és a jogalkalmazás megvalósuló napi gyakorlatát, akkor észrevehető, hogy létezik egy gyakorlatias, realista pozitívizmus. Ezen azt értem, hogy a jogalkalmazók a napi gyakorlatban mindig is, de kivált a politikailag kritikusabb időszakokban hajlottak és hajlanak arra, hogy szigorúan, szinte betű szerint ragaszkodjanak a törvénybe foglalt normák, szabályok, rendelkezések szövegéhez.

E felfogás ellenében fogalmazódnak meg az olyan kutatói megnyilatkozások, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy a jogot és a joghoz való viszonyt nem lehet és nem érdemes a való élet feltételeitől és eseményeitől távol tanulmányozni. Csakis a valóságos élethelyzeteket és konfliktusokat ismerve és életszerűbben modellezve, úgy, ahogyan a jogi normatívák s a velük szembeni érzékenységek és válaszok a mindennapokban megjelennek, lehet eredményesen vizsgálgódn. Ezt a nézőpontot tükrözi Kourilsky-Augeven, Silbey, a hozzájuk csatlakozó nemzetközi kutatói team, köztük én is.

Úgy tűnik tehát, hogy a *jogi szocializáció* az alábbi, egymással is kölcsönhatásban lévő dimenziókból tevődik össze.

- a) az *egyén jogi érzékenysége és érintettsége, involváltsága;*
- b) a *jog egyéni és társadalmi vagy rétegbeli vagy szubkulturális percepciója,* valamint e kép *összhangja* vagy *diszharmoniaja az erkölcsi és politikai beállítottsággal;*

- c) az egyén *jogismerete és ezáltal behatárolt kompetenciája*;
- d) az egyén *attitűdjei a jog intézményei és szereplői iránt*, ezek harmonikus vagy konfliktuózus együttese; valamint mindezekből szövődvé
- e) az egyén *jogtudata*, s ennek részeként jogosultságtudata.

A jogtudat fejlettségi szintje és tartalma rendkívül komplex, nehezen mérhető képződmény, amely a személy társadalmi identitásának része. Egyes szerzők megkülönböztetnek *jogi identitást* is. Jómagam inkább *állampolgári identitásról* beszelnék. A jogtudat sajátos része a jogosultságtudat, amely egy aktív jogalany esetében szinte természetesen alakul ki, és azt fejezi ki, hogy az alany nemcsak vagy nem dominánsan függőségi, hanem döntően alkalmazói és törvény által is alátámasztottan partneri viszonyban van a jogrendszer kritikus pontjait működtetőkkel.

A jogi szocializáció kötelei, kapcsolódásai

Az eddigiekben tehát már két olyan nagy területet érintettünk, az erkölcsi, azaz inkább gyakorlati erkölcsi szocializáció és a politikai szocializáció témaköreit, amellyel a jogi szocializáció változó intenzitással, de folyamatosan kölcsönhatásban áll. Ez persze nem azt jelenti, hogy a szocializáció egyéb formáinak, pl. a nemi, egészségi-higiéniai, művészi, gazdasági stb. formáinak egyáltalán nincs hatása a jogi szocializáció eredményességére (gondoljunk csak arra, milyen komoly tartalékaik volnának a nevelésben általában, illetve a mindennapi atrocitások és szabálysértések csökkentésében a pénzhiány és közfgyelem miatt elsorvasztott ifjúsági tömegsportnak!).

Ami az erkölcsről való gondolkodást illeti, az utóbbi évtizedekben az erkölcs filozófiai-pszichológiai elméleti megközelítéseiben két nagy téma körül bontakoztak ki a viták:

1. Vajon valóban egyetemesnek mondható az erkölcsi fejlődés, vagy pedig nem az, és ennek hiányában mindenki másképpen – a hozzá közelebb álló kultúrák és szituációk függvényében – tesz vagy nem tesz valamit.

2. Az érzelem és értelem harca és szerepe moralitás alakulásában.

A partikularizmus voltaképpen az erkölcs relativizálása, amire hajlanak a kultúrantropológusok. „Az egyik lehetséges stratégia szerint az egyes kultúrák vagy közösségek egyedi aspektusaira irányítják figyelmüket, feltételezve, hogy a kultúrák összehasonlíthatatlanok” (Geertz 1983; 1984). Ez a megközelítés azt próbálja megvilágítani, hogy melyek a jelentés (vagy a cselekvés) jellemző összefüggései egy adott kultúrán belül. Erre a kutatók csak úgy tudnak vála-

szolni, ha maguk is eltanulják az idegen kultúrát. Az ellenkező stratégia az, hogy egyetemes szokásokat, hiedelmeket vagy intézményeket kutatunk fel, amelyek minden kultúrában tanulmányozhatók. Ilyen például az individualizmus és kollektivizmus kultúrákőzi szociálpszichológiai vizsgálata (pl. Schwartz and Triandis, in Váriné Szilágyi [szerk.] 2003).

Egy másik szellemi hozzáállást jelenít meg Habermas ún. diskurzusetikája, amely a nyelv konstitutív szerepéből indul ki, és azt vezeti le, hogy a modernítésben az interszjektív kommunikáció maga is az erkölcsi normák, valamint megújulásuk formálója, konstruálója (Habermas 1981; 1995). Habermas diskurzusetikája és a körülötte folyó vita voltaképpen éppen azt mutatja meg, hogy milyen sokféle szinten lehet és kell beszélni, gondolkodni egy-egy etikai vagy jogi norma vagy még inkább – hüen Habermas szelleméhez – egy-egy jogi normarendszer érvényességének a feltételeiről. A diskurzusetikával kapcsolatban számos kérdés vetődött fel, amelyek kifejtése és megválaszolása túlnő e tanulmány keretein. Ezek viszont fontos kérdések, amelyeket Habermas törekvéseivel egyetemben nagyon érzékenyen és világosan elemzett Karácsony András e problémáról írt tanulmányában (Karácsony 1999).

Az eddigiekből világos, hogy a korai jogi szocializáció időben és funkcióban elsősorban az *erkölchöz*, a *moralitáshoz* kapcsolódik, és ez a kapcsolat a feladat rokonságából szövődik: ez pedig a *társadalom normatív szabályozása és integrálása* a túlélés, a fennmaradás vagy a stabilitás érdekében.

A *moralitást* Luckmann nyomán úgy értelmezem, „mint a jóra és a rosszra vonatkozó fogalmak elfogadhatóan koherens hálóját, amely túl- vagy kívül esik az adott helyzet vonzásain és kényszerein, valamint bárki kívánságainak közvetlen kielégítésén” (Luckmann 1997: 1).

A *jogi szocializáció* ráépülése az erkölcs alappilléreire, összefonódása az erkölcsi és politikai szocializációval azonos tőből fakad: abból, hogy az embernek egész élete során mindennél nagyobb szüksége van a Másikra! Arisztoteléstől kezdve számtalanszor elemezték már, hogy mit jelent, mi minden jó és rossz következik abból, hogy az ember – társas lény. A másik egyeddel való kapcsolat viszont már az állatvilágban is szükségletekhez kapcsolódó és nagyobbrészt genetikusan szabályozott. A jog és az erkölcs kapcsolata is szükségleteken és érdekeken alapszik, elsősorban a Másikra irányuló szükségleten, de a szabályozás mindkettő esetében konszenzuális és kultúraspecifikus. Mindkettő feltételezi az emberek viselkedésére vonatkozó normarendszer kialakulását, érvényesítését, illetve szükség szerint a változó feltételekhez és szükségletekhez mért módosítását.

Ugyanakkor a *másságot* is látnunk kell: az erkölcsi szocializációhoz, a mindennapi morálhoz képest nagyon más a jogi szocializáció érvelésmódja és az

a cselekvésminta, amit leggyakrabban az emberektől megkíván: ne légy törvénytörő!, ne sértsd meg a szabályokat!, vagyis a domináns cselekvésminta a tiltás. Ez természetesen az erkölcsi szocializációnak is része, de nem ennyire szembetűnő része. Más tehát, ahogyan a jogrendszer törvényhozói és törvényalkalmazói intézményeivel és szereplőivel, aktoraival együtt az egyén számára megjelenik, és más, ahogyan *a törvények, szabályok, normatívák alkotása és a jogsértések szankcionálása* történik.

A jogi szocializáció elvont fogalma valóságos fejlődési-érési folyamatokat von össze és fejez ki. Tartalmi megközelítéseit csak különböző elméleti modellekkel képesek leírni a jog és az erkölcs teoretikusai és az empirikus kutatók, sokra vállalkozók. Ezeket Torney, akinek a nevéhez az egyik legrégebbi jogszociológiai kutatás fűződik, az alábbi négy elméleti modellben összegezte. A kutatásokban szerinte fellelhető egy *felhalmozói* modell (többnyire esetleges és inkohereus ismeretek felhalmozása); egy *identifikációs* modell, amelyben a gyermek részéről a döntő a felnőtt utánzása; továbbá egy *szereptranzformálási* modell, ez bizonyos fokig az előző, de nem korlátozódik az utánzásra; valamint egy *kognitív fejlődési* modell. Ez utóbbi az első látásra azonos a felhalmozói modellel, mégsem az, mert itt már több a rendszerbe szerveződött ismeretanyag, kisebb az inkohereus elemek halmaza. E modellek érvényességét saját kutatásában vizsgálva Torney leginkább a nemi szerepek mentén szerveződő beállítódások terén tapasztalható különbségeket emelte ki több ezer általános iskolás tanuló között végzett szociológiai kutatásában (Torney 1967).

A Kourilsky-Augeven által képviselt modell az ismeretblokkok eltanulása és halmozása helyett *a jog iránti attitűdök alakulását* helyezte az elmélet és az empirikus kutatás középpontjába. Ha elméleti megfontolásaiban a Torney által bemutatott modelleket keressük vissza, akkor az látható, hogy valamilyen szinten azok mindegyikének történetét tartalmazza, de egyikre sem redukálható, a legkevésbé pedig a „felhalmozói modell”-re hasonlít.

„Az én felfogásomban a jogi szocializáció az alany, az egyén szempontját veszi alapul a szocializáció útjainak-módjainak jobb megértése érdekében, épp ezért sokkal tágabb jelentésének a köre [...] A *szocializáció interakcionista* felfogása, azaz a szocializációs folyamatnak a kölcsönhatások felőli megközelítése kiemeli a gyermek aktív szerepét saját szocializációjában. A politikai szocializáció francia kutatói (Percheron 1985) hangsúlyozzák, hogy a normák, értékek és viselkedésminták beidegzése, vagy az, hogy hogyan cselekszik, beszél vagy gondolkodik az egyén, sohasem eredményez »teljesen azonos, pontos reprodukciót« (Kourilsky-Augeven 1997; lásd e kötetben a 267–268. oldalon).

Kourilsky-Augeven és az általa inspirált kutatócsoport a jogi szocializációt is interakcionista és kultúrantropológiai modellel tartotta leírhatónak. Szerin-

te ez fejezi ki azt a tény t, hogy bármely kultúrában az ifjabb nemzedék nem üresen és érintetlenül találkozik a jogi szocializáció ágenseivel, normatívákkal, jogi esetekkel és normaszegésekkel, hanem mindig az ott érvényes szokások és hagyományok által, valamint saját szükségletei és helyzetértelmezése által bizonyos mértékig „előhangolt”, „előkészített” helyzetben. „A gyermek a mindennapi életben ezzel a sokféleséggel találkozik, közlések és közvetlen tapasztalatok formájában. A család vagy a média diskurzusaiban az »engedélyezett« és »tiltott« fogalmakkal kapcsolatban szerepelnek a Jog, Igazság fogalmai vagy a Tekintély hagyományos képviselői. A köznyelvben vagy a médiában használt törvényi és jogi kategóriák azonban a mindennapi élet különböző aspektusait »fedik le« vagy keverik össze. Először is az egyének státuszát szabályozzák ezek a terminusok: a gyerekek már korán hall szülőkről, idősekről, kiskorúakról, házasokról és egyedülállókról, elváltakról, francia vagy más állampolgárokról. Az is elhangzik, hogy valakinek joga (képessége, lehetősége) vagy kötelessége (felelőssége) megtenni vagy meg nem tenni valamit egy konkrét mindennapi élethelyzetben.” Idekívánkozik, hogy a franciák által méltán tisztelt Piaget is kitüntetett figyelmet fordított az „ehhez jogom van” vagy „nincs jogom” megfogalmazására és élményére, a szabálytudat születésére, valamint a gyermeki játék és a gyermek intellektuális fejlődése kapcsán a szabályok betartásáért kialakuló felelősségre. „Előbb-utóbb a gyerekek megtanulja elhelyezni a saját és a mások családját egy társadalmi térben, akár a családi, akár kortárs csoportbeli kommunikációban [...] Anélkül, hogy erről tudomása lenne, *jogi identitása* egyidejűleg épül személyes és társadalmi identitásával” (Kourilsky 1991).

Az eddigiekből is látnivaló, hogy a jogi szocializáció nagyon is összetett tanulási folyamat, amelynek során a gyermekből másokat elfogadni, tisztelni, velük együtt élni tudó, tetteiért felelősséget vállaló érett felnőtt, sőt *felnőtt állampolgár* lesz. Az egyén – akár gyermek, akár felnőtt – jog iránti attitűdjeiből és aktív résztvevői mivoltából nem következik, hogy valamennyi joggal kapcsolatos megnyilvánulása *tudatos*. Bizonyítható, hogy az *implicit vagy nem tudatos jogi szocializáció* is lehet olyan hatásos, mint a kifejezetten célzott és tudatos ráhatás, sőt még eredményesebb lehet, ha érzelmileg is érinti és motiválja az alanyt (a befogadót). Ez egyebek között az önéletrajzi interjúkból is tudható.

Ahhoz viszont, hogy a jogrend valóban betöltse funkcióját, hatékony legyen a mindennapokban, így az újabb nemzedékek jogtudatának formálásában is, *a jognak saját belső erkölcsiségére* kell támaszkodnia. Nagyon nagy károkat okoz egyéni és társadalmi szinten egyaránt, ha ez a támasz tartósan hiányzik vagy elfedi a túlterhelt jogszabályozásban burjánzó bürokrácia vagy az érzéketlen, csak a hatalmi harcokkal törődő politika. A normativitás elve és gyakorlata

tehát közös a két szabályozó rendszerben, és épp ez az „internormatív” jelenség az, amely lehetővé teszi, hogy a jog mélyen behatoljon a gondolkodásba és a viselkedés szabályozásába.

Az igazán nagy jogszociológusok a jog egészét vagy egy-egy törvényt illetően mindig mérlegelték a jog és a valóság közötti távolságot. „*A jog nemcsak tudomány, hanem élet is*”. Ez a jogszociológia alapproblémája a jogszociológia kialakulásától kezdve – állapította meg Eötvös Károly, a politikai kultúra, a jogszociológia és a magyar művelődés kiemelkedő alakja (idézi Majtényi 1980). Erről viszont a törvényalkotók, normatív rendelkezések, szabályok kidolgozói nem is olyan ritkán elfelejtkeznek. Ez jelentheti, hogy pl. olyan törvény van érvényben, amely beletapos kinek-kinek az egyéni szabadságába, holott ezt a szabadságot és függetlenséget esetleg elvként hirdetheti és hirdeti is, vagy hogy olyan törvény van érvényben, amit az élet a maga változó folyamával, feltételeivel vagy újabban kialakult vészhelyezeteivel felülír, s az újabb konfliktuózus helyzetekben ez a törvény sokkal inkább akadály, semmint segítség bárkinek is. A diszkrepanciákat és a távolságot megtestesítő példákat még jócskán sorolhatnánk, de ez már feleslegesnek tűnik.

Egyet talán mégis érdemes megidézni. Arra, hogy az élet hogyan írja felül a létező és hirdetett jogi rendelkezéseket, jó példa a szocialista múltból az ún. *nehéz emberek* példája és az ún. második gazdaság kialakulásának időszaka a 70-es, 80-as években. A volt „szocialista” országokban a „nehéz emberek” a ’60-as években tűntek fel, és számuk a 70-es és 80-as években növekedett meg jelentősen, amikor a fennálló rezsim már megszűnt oly monolitikus lenni, és reformok indultak el – igaz, félsikerrel – a gazdaság és a kultúra területén. Ezekre az emberekre általában jellemző volt a tettekézség, az igazi kreativitás, a teljesítményorientáltság, a komoly szakmai tudás, a társadalmi-gazdasági tájékozódás (nem csak hazai, hanem világviszonylatban is) és az elszánt kockázatvállalási készség.

Mint a legtöbb társadalmi cselekvésnek, e magatartás terjedésének is volt egy mellékterméke: az emberek kezdték saját pragmatikus érdekükben keresni a „létező szocializmus” ún. kiskapuit. Egyike volt ez azoknak az utaknak, amelyek az ún. *második és harmadik gazdaság* kialakulásához vezettek. Ugyanakkor egyidejűleg ez erősítette föl a *korruptió* lehetőségét és gyakorlatát is, elsősorban azoknál, akikben csak az önérték munkált. (Joghézagok és a jogi szabályozás sajnálatos, bár érthető lemaradása is közrejátszottak ebben.) Igaz, hogy a korruptió gyökerei elsősorban a hiánygazdaságban rejtőztek, kivált a 80-as években, ám a növekedéséhez az a tudat is hozzájárult, hogy kiskapuk és pártfogók által a szabályszegés, a görbe úton való boldogulás nemcsak hogy

lehetséges, hanem eredményes és egyre inkább szokványos dolog. Olyannyira, hogy a jelenséget figyelemmel követő közgazdasági elemzők már új nevet is adtak ennek a jelenségnek: „szabálysértéssel történő normaképzés”-nek nevezték a voltaképpen az ún. feketegazdaság legitimálását szolgáló és a korrupciót elősegítő utakat (Galasi–Gábor 1982).

A 80-as években és 90-es évek elején egy longitudinális kutatás kapcsán jártam az országot, és félelmetesnek találtam a sorozatos szerződésszegések, a rituálisan ismétlődő reklamációk és a „kiskapukkal való machinációk” elszaporodását. Figyelmeztetésnek is szántam azt az elemzést, amit a moralitás köz- és magánszférájának zavaros viszonyáról és a várható következményekről írtam, de akár itthon, akár külföldön hoztam ezt szóba, a tények ellenére mindenütt megkaptam a „túlságosan pesszimista” minősítést. Mondandóm nem illett a rendszerváltás akkori hangulatába, pedig nem is volt elég sötét ahhoz, ami aztán következett. (Lásd „A moralitás köz- és magánszférája” című írást e kötetben.)

A törvény és a jog már az 50-es években lejáratódott a volt szocialista országokban azáltal, hogy kétségtelenné vált a jog alárendelése a politikai hatalomnak. Következménye volt, hogy az emberek elidegenedtek a törvények és jogszabályok követésétől, mivel nem érzékelhették, hogy azok értük is, nem csak ellenükre vannak. Erre a torz jogtudatra épült rá a hetvenes–nyolcvanas években kialakult – főként a hiánygazdaság által meghatározott – jogi helyzet. „A hiánygazdaságban, ahol az emberek gazdasági szükségleteiket illegális vagy féllegális úton, titokban elégítik ki, a szükségletek és érdekek nem artikulálódhatnak a jogok és jogosultságok terminusaiban” (Sajó 1989; 1997).

Ez kihatott és kihat a magán- és közerkölcs alakulására is. Elsősorban azért, mert a protekcionizmus és a korrupció terjedésével az emberek mint egyének és mint gazdasági partnerek horizontálisan is egymástól függővé és kiszolgáltatottá válnak. A nyugati demokráciákban sem ismeretlen a protekcionizmus, bár lényegesen kisebb mértékű, és ne felejtjük el, hogy társadalmi konszenzus működött az elítélésére és visszaszorítására. A kelet-európai országokban és főként a kapitalizálódás felé nyitásban élenjáró Magyarországon fokozatosan, majd egyre gyorsabban éppen ez a konszenzus „számolódott” föl. A kapcsolatokból kivezett a *bizalom* és a *felelősség*. Saját longitudinális kutatásom tapasztalata szerint a 70-es években munkába álló fiatal értelmiségiek közel 50%-a, a java része mindenképpen épp a bizalomvesztést és a felelősség eltűnését élte meg a munkahelyi adaptálódás legnehezebb feltételeként (Váriné Szilágyi 1981; 1992; 2006).

A bizalomvesztést, a bürokratikus ügyintézésnek való kiszolgáltatottságot a lakosság már csak azért sem tudta és tudja ellensúlyozni saját kezdeményező

föllépésével, mert – mint ahogyan Sajó András 1986–87-ben végzett reprezentatív kutatásából kiderült – a lakosság kétharmada nem ismerte saját jogait, és kb. ugyanilyen arányban elutasította az ún. polgári engedetlenséget mutató kezdeményezéseket (Sajó 1989).

Az emberi kapcsolatok ilyen arányú megbomlása, az elidegenedés és kiszolgáltatottság növekvő érzése természetesen tükröződött a 70-es, 80-as évek deviancia-mutatóiban is, főként az öngyilkossági ráta és az alkoholizmus növekedésében. A „nehéz emberek” által mutatott magatartási mintának csak egyik eleme volt a „szabály-, illetve normaszegés”, ám igen sokan csak ezt az elemet látták meg benne követendőként.

A jogi szocializáció félreértelmezései

Félreértésként és/vagy félreértelmezésként említhető a túlzottan vagy kizárólagosan a jogi ismeretek oktatás- és nevelésbeli átadására fókuszáló *kognitív jogi szocializációs modell*. Erről már korábban bővebben volt szó, ezért sem ezt a nézőpontot, sem az ellene szóló érveket nem kívánom ismételni. (Lásd még ehhez tartozóan e kötetben a „Jogi szocializáció és a felelősség” tanulmány bevezetőjét.)

Félreértés és szemléleti akadály *a jog monolitikus és autoriter felfogása* és ennek közvetítése a jogi szocializációban. Ez nem téveszthető össze a szükséglettel, amivel a jogrend, valamint annak személyes és intézményes ágensei is rendelkeznek, vagyis a tekintély és presztízs szükségletével. Ez az egyén sorsára, valamint a társadalmi közhangulatra és rendre egyaránt károsan kiható értelmezés időről időre megjelenik nemcsak az elméletekben, hanem a jog gyakorlatában is. Legalábbis ezt sugallja a jog olyan percepciója, amely csupán a behódoló alkalmazkodást szorgalmazza, és radikálisan tagadja az ún. polgári engedetlenség legális lehetőségét.

A jog és a jogi szocializáció félreértelmezéseit követve harmadikként említhető *a jog pozitivistá felfogása*, amennyiben ez az elméleti megközelítés és a belőle következő jogszocializációs gyakorlat a jogot radikálisan le akarja választani az érzelmi ráhatásoktól. Így egy sor olyan érzelemtől is megfosztaná, amely a jog keletkezéséhez is hozzájárult, és olyanoktól is elválasztaná, amelyek az életben rendszerint segítik a jogi érzékenységet, az igazságosság és a szolidaritás érzetét, a más emberek sorsával való törődést, az empátiát (Detmold 1984).

A jog pozitivista szemlélete ellenében is íródott Sajó András legújabb, még előkészületben lévő könyve, amelynek fő kérdése *az értelem és az érzelem vi-*

szonya a jogban. Volt szerencsém a kéziratot olvasni, és a szerző alapállásával mélyen egyetérték. Kiindulópontja, hogy a joggyakorlatban és a jog alapállásáról kialakult közgondolkodásban, a jog megítélésében a racionalitásnak, a hideg, kalkuláló értelemnek biztosítanak domináns szerepet, és másodrendűvé degradálják az érzelmeket mind általában az emberi pszichikumban, mind a joghoz való viszonyban. Az alkotmányosságot és az igazságszolgáltatást gyakorta úgy állítják be, mint olyan intézményeket, amelyek számúzik vagy kiűzik az érzelmeket az alkotmányosság nyilvános szférájából. A pozitivistá gondolkodik így, és ez tapasztalható a bürokratikus joggyakorlatban is. Sajó nem akarja megkérdőjelezni a jogra jellemző emberi racionalitás normatíváinak a helyességét, de megmutatja, hogy hogyan létezik a kizárólag tiszta racionalitás azon belül, ahogyan mi látjuk, vagy amit mi emberi megismerésnek hiszünk. Mi több, az emberi értelem és a társadalmi intézmények, amelyek a racionalitást megtestesítik, alkalmasak arra, hogy társadalmilag elfogadott módon kiűzöljék az érzelmeket, legalábbis egy bizonyos fokig. Végül Sajó fokról fokra levezeti, hogy az a felfogás, amely az értelem és érzelem szembeállítását képviseli a jogon belül, tudományosan tarthatatlan (Sajó, 2010 in press).

A szemlélet változásától a kutatási elgondolások és módszerek megújulásáig

Az eddigiekben körvonalazott új felismerésekből a kutatóknak is le kellett vonniuk a következtetéseket, és újítaniuk kellett terveikben és módszertanilag is.

Ebben a munkában a 90-es években Franciaországban élen járt Chantal Kourilsky-Augeven, a CRNS kutatási igazgatója, az Université ParisX-Nanterre professzora, az amerikai Silbey S. Susan, korábban a Wellesley College (Wellesley, Massachusetts) jogszociológusa, ma a szociológia és antropológia tanszékvezető professzora a MIT-en (Massachusetts Institute of Technology, Cambridge), hazai térfélen pedig Sajó András jogszociológus, az MTA Jogtudományi Intézetének főmunkatársa, az MTA tagja.

Az újítókhoz én is csatlakoztam.

Kourilsky-Augeven módszertani újítása az volt, hogy közelebb hozta a valóságos életbeli helyzetekhez a jogtudat vizsgálatát azáltal, hogy a kérdőíves felmérésben a szabad-asszociációs módszert kombinálta a releváns fogalmi összehasonlításokat kérő szelektív asszociációkkal. Silbey az esettanulmány, valamint a narratívák feldolgozásának a lehetőségeit kamatoztatta a joghoz való viszony és a bíróság előtti magatartás vizsgálatában, én pedig a szociálpszichológiai szempontok érvényesítésével és egy életközeli, konfliktushely-

zetek megítélésére és megvitatására alapozott kvalitatív kutatással járulhattam hozzá a hazai tizenévesek jogszociológiai felméréséhez, a tendenciák tisztázásához és néhány fontos kérdés és jelenség (például a jogszocializáció szempontjából kitüntetett életkor) megfigyeléséhez és magyarázatához.

Utam a hazai jogszociológiai kutatásokhoz

Ez az út szociálpszichológusként messziről: az érték- és attitűdkutatástól indult. A 80-as években végzett attitűd- és értékvizsgálataim fő tanulságai voltak, hogy ezek rendszerszerűen szerveződnek, hogy kritikusan és kontextuálisan kell elemezni a standard kérdőívek eredményeit (pl. a kedvelt Rokeach-teszt eredményeit) is, végül nem árt, sőt kifejezetten hasznos valamilyen életközeli és az aktuális helyzet kihívásait érzékenyebben mutató vizsgálati móddal való kiegészítésük. Ha nem így járunk el, például nagyon különböző alkalmazkodási formákat vonhatunk azonos kategóriába, vagy elsiklunk újabb, még alakulóban lévő viselkedési formák és attitűdök fölött, ellentmondásban a való élettel. Ilyen megfontolásból eredtem utána annak a jelenségnek például, hogy azoknak, akiknél a teszt szerint az erkölcsi motívum magas, miért sokkal nehezebb és sokkal hosszabb ideig tartó a tesztek kitöltése, a konfliktushelyzetek megítélése stb. S noha az erkölccsel és etikával, ennek filozófiai irodalmával korábban már foglalkoztam, mégis ez a kis, jelentéktelennek látszó tapasztalat vezetett vissza az erkölcs mai, modernebb kérdésfelvetéseinek, benne elsősorban értelem és érzelem viszonyának és nevelésbeli megjelenésének a tanulmányozásához.

Ezért vettem részt a 80-as, 90-es években az angliai indíttatású, majd nemzetközi társasággá váló interdiszciplináris „Moral and Social Interdisciplinary Colloquium” nevű kutatói társulás főként kritikai elméleti jellegű munkájában. Ez az angliai központú önkéntes tudományos társulás eddigelé évi rendszerességgel találkozott abból a célból, hogy tudatosan és rendszeresen egy-egy erkölcsi vonatkozású problémát dolgozzon fel elméleti és gyakorlati tapasztalati szempontból egyaránt. Így került sor pl. Kohlberg eredeti és későbbi elméleti pozíciójának a tisztázására, ezen belül az erkölcsi fejlődés ún. szakaszos elméletének és továbbfejlesztésének a megvitatására, valamint az értelem és érzelem ellentétének és az erkölcsi ítéletalkotást illető összjátékának a feldolgozására. Egyik feladatom a kognitív szemléleti akadályok elemzése volt. Az erről készült és ma talán még inkább aktuális tanulmányt, „Szemléleti korlátok és a moralitás” címmel, e kötet is tartalmazza, már csak azért is, mert ezek

közül nem egy korábban a jogi szocializáció felfogásában is érvényesült és ma is fellelhető. A 90-es évek első felében nagyon inspiráló volt megismerkedni az American Moral Education elnevezésű tudományos és pedagógiai egyesület segítségével Kohlberg elképzeléseinek, teoretikus pozíciójának fejlődésével és ennek a pedagógusi gyakorlatban történő kamatoztatásával: az ún. Igazságos és méltányos közösségek (Just Community-k) kialakításával és működésével Bronx szociálisan hátrányosabb, heterogénebb és nehezebb iskoláiban (ezek egyikét sikerült is meglátogatnom). E tapasztalat hatására született még a '90-es évek elején vállalkozó szellemű pedagógusokkal együtt saját próbálkozásom az ún. Igazságos és méltányos közösség kialakítására, módszereinek honosítására több budapesti és két vidéki iskolában. Mind ennek elméleti alapvetése, mind az általam kezdeményezett kétéves fejlesztő iskolakísérletnek az *Új Pedagógiai Szemlében* közölt összefoglalása és elgondolkodtató tapasztalata olvasható a kötetben, mert annak idején a benne részt vevő pedagógusok is célszerűnek és élményt adónak vélték, és csak az ún. elit vagy „versenyistálló”-nak nevezett iskolákban vélték ellenjavalltnak bevezetését.

A jogszociológiai vizsgálódást egyengették voltaképpen korábbi értékkutatásaim is, mert noha nagyra értékeltem a kognitív szociálpszichológia eredményeit, rákényszerültem a valóságos élethez közelebb álló módszerek keresésére. Ezekről épp számosságuk okán nem szólnék itt többet. Az eszmények és példaképek keresése a modernitás körülményei között, valamint az érzelmek szerepe a tizenéveseknek az értékekhez való viszonyában lehet, hogy „örökzöld téma”, ma is figyelemre méltó, szemben bizonyos értékek rövid lejáratú reklámpropagandájával.

Első hazai jogszociológiai kutatásomat „A jogi nézetrendszerek szerveződése” címmel, OTKA-támogatással 1995–1997-ben végeztem Sajó András jogszociológus, az MTA levelező tagja segítő részvételével. Együttműködésünk alatt számos témába vágó – e kötetben is közölt – tanulmány született a hazai 11–17 évesek között végzett survey-jellegű vizsgálatok adataiból.

Már az eddigiekből látható, hogy a kötet tanulmányai kettős kötődésűek: *erkölcsi és jogi* tematikákhoz egyaránt kapcsolódnak – bár nem egyforma súlyal és terjedelemben. Az erkölcsi témák részint kutatási-fejlesztési beszámolók, részint, úgy vélem, újszerű elemzések és összefoglalások Kohlberg szellemi hagyatékáról, az eredeti strukturalista erkölcsfejlődési modell kritikájáról és továbbfejlesztéséről, valamint olyan kérdésekről/témákról, mint a közösségfejlesztés lehetősége az iskolai osztályokban. Sokakat érdekelhet, hogy továbbfejlesztette-e s milyen irányban az e területen mégiscsak kiválóságnak számító Lawrence Kohlberg eredeti teóriáját, vagy hogy milyen módon hat az erkölcsi fejlődésre a modernitásban az értékek és az érzelmek zűrzavara, a példaképek

hiánya vagy halványuló szerepe, továbbá milyen módon lehet javítani a tizenévesek személypercepcióján a szemlélet és az interaktív kapcsolatok akadálymentesítése, az előítéletek csökkentése végett (ezekről a kérdésekről is szól a kötet egy-egy releváns tanulmánya).

A szociálpszichológus hozzájárulása – a termés

A kötet tanulmányainak zöme érthető módon a jogszociológia kérdésfeltevéseire próbál felelni a tizenévesek között végzett kutatássorozat adatbázisa alapján. Az 1995–96-ban végrehajtott kérdőíves felmérés a tizenévesek jogi nézeteinek és jog iránti attitűdjeinek a szerveződését illetően szerzett figyelemre méltó tapasztalatokat. A felmérést hasznosan egészítette ki egy újabb, de más módon, főként kvalitatív módszerrel végzett kétéves kutatás. Ez személyhez szököbb volt, mert mai konfliktushelyzetek ellentmondásainak meglátására és döntéshelyzetbeli érvelő megnyilatkozásokra és megoldásokra épült, amint az látható mind a nemek jogról alkotott, részint eltérő megítélési dimenzióiról, mind a bizalomról írt tanulmányban (lásd e kötetben is).

A kötet bevonja az olvasót a jogi szocializáció összetett tematikájának és hazai állapotának felmérésébe, különös tekintettel az ifjúság 90-es évekbeli ellentmondásos tapasztalataira. A tizenévesek közötti jogszociológiai kutatás kiegészült egy elsősorban kvalitatív jellegű módszerekre (konfliktusszituációk vitájára és tartalomelemzésére) alapozott szociálpszichológiai vizsgálattal, amelyet a „Jogtudat vizsgálata középiskolások körében” címmel 1998–1999-ben végeztem. Ez is támaszkodhatott két korábbi, gyakorlatiasabb orientációjú kutatásomra, így például az 1993–94-ben megvalósított „Kutató-fejlesztő program az erkölcsi és állampolgári kompetencia fejlesztésére” című projektre, amely előkészítette a már említett sajátos iskolakísérletet: a Kohlberg-féle „igazságos és demokratikus iskolai közösségformálás” szemléletének és eszközeinek honosítását.

A nemzetközi kooperációban végzett hazai jogszociológiai kutatás tehát lényegében folytatása volt egy olyan vizsgálódási iránynak vagy útnak, amelyet hazánkban Sajó András kezdett el az 1987-es, felnőttek között végzett ún. jogosultágtudat-vizsgálatával. Mint már említettem, Sajó támogatója és részese volt a hazai tizenévesek között végzett felmérésnek is. Pozitív szerepe nemcsak arra szorítkozott, hogy szakmai háttérként nagyobb biztonságot adott, hanem plasztikusan helyezte el a kutatás első tapasztalatait a hazai jogrendszer és igazságszolgáltatás történeti – főként 80-as évekbeli – előzményeihez és 90-es évekbeli fejleményeihez viszonyítva. 1996-os beszámolójában, amelyben a po-

zitiv jog kialakulásának elemeit kereste vissza az adatokban, a 80-es évekről szóló találó jellemzése így szólt: „A polgárok jogi mentalitása egyfajta kettősséggel vagy skizofréniával volt jellemezhető. Egyfelől élt a jog formális tekintélye, párosulva a jóléti állam szolgáltatásai iránti elvárásokkal. A polgárok nem érveltek a szubjektív jog terminusaiban, ők csak egyszerűen elvárták, hogy a szolgáltatásokat többé-kevésbé kielégítően megkapják. A gyermeki függés attitűdje, a függő beállítódás nagyon gyakori volt a paternalista államban. Másfelől ugyanakkor terjedt el a deviáns viselkedési modell elfogadása, sőt követése, ezt pedig az informális szektor normái és kölcsönösségi viszonyai vezették. A magyarok bizonyos fokú illegális gyakorlatot szükségesnek vélték, normalizálták ezeket, sőt elismerték, hogy az illegalitás, a korrupció a különböző szolgáltatásokért napi gyakorlatuk része, míg más oldalról elvetették ezeket a praxisokat és támogatásukról biztosították a formális jogrendszert” (Sajó 1997). Sajó tehát nemcsak a sztálinista rendszerhez, hanem az államszocializmusban a jog formális tekintélyét visszaállító helyzethez is viszonyította az őt érdeklő adatokat, amelyeket elsősorban a tizenévesekben formálódó jogtudat minősége s a pozitív jog alakulása szempontjából értékelt. Az értelmezéshez fontos támpontként emelte ki a 90-es évek döntő fejleményeit, az új alkotmány és az Alkotmánybíróság létrehozását. A posztkommunista jogrendszer fejlődését befejezetlen jogi forradalomként jellemezte, és ebből sok zavaró ellentmondás és következtetlenség levezethető.

A halmozódó inkonzisztens gondolati és érzelmi elemek akadályozzák az erkölcsi és jogi normatív szabályozás értelmének korai felismerését, növelik az értékszavart, és minden tekintetben (személyek és társadalmi csoportok esetében egyaránt) késleltetik a pozitív átalakulást. Ezt a témavezető 1990–92-ben prognosztizálta is, amikor a köz- és magánéleti felelősség szándékos és spontán tisztázatlanságáról írt (Vari-Szilagi 1992; Váriné 1994).

Az első kutatásban – a kérdőíves felmérésben – cél és feladat volt tisztázni, hogy milyen jelentéstartalmakat tulajdonítanak a magyar tizenévesek a fontosabb, a mindennapi életben jelentős szerepet játszó jogi és nem jogi fogalmaknak, mit értenek ezeken, mi jut eszükbe róluk, és hogyan érznek velük kapcsolatban. Ezután elemeztük, hogy milyen közös és eltérő sajátosságokkal jellemezhetők a serdülők jogi reprezentációi, és milyenek az általuk jelölt intézmények és funkciók iránti attitűdjei. Érdekes volt tisztázni, hogy milyen felnőtt értelmezési mintákhoz és sémákhoz igazodnak ezek az attitűdök. Milyen ismeretbázis és élményháttér áll a különböző szociális háttérű tanulók eltérő és azonos válaszai, illetve attitűdjei mögött? Milyen a *jogiismeret* szintje? Növekszik-e vagy csökken-e a közügyek iránti és a magánéletben vállalt fele-

lősség az életkorral, illetve az iskolázottsággal? Hogyan mutatkozik meg a *pozitív jog* vagy az iránta való igény a válaszokban?

Ilyen és hasonló kérdések tisztázása volt az első hazai jogszociológiai survey (1995–1997) feladata. Az ezekre a kérdésekre kapott adatok elemzéseinek bemutatásai a hazai tizenévesek joghoz való viszonyát illetően egy nagyon heterogén, de reményt keltő állapotról tanúskodtak. Mindkét jelző hangsúlyos: a heterogén is és a reményt keltő is, de mindkettő a 90-es évekbeli helyzetfelmérésre vonatkozik (a résztvevők ma már 30-as éveik körül járnak!). Heterogén volt ez a helyzet, illetve állapot, mert éppúgy megtalálható volt benne a paternalista államhoz való függőségi viszony maradványa, mint a reményteljes vágyakozás a jogállamiság önállóbb, szabadabb és tisztább jogi viszonyai iránt. Erre utaltak azok az adatok, amelyek az Alkotmánybíróság tiszteletét, a Bíró, Bíróság, Ügyvéd, Polgármester közjogi és társadalmi szerepének negatív konnotációk nélküli értelmezését és értékelését közvetítették. Ugyanakkor a vártnál kevesebbszer tűnt fel az öntudatos jogalany, aki önálló partneri szerepben szorgalmazza a *pozitív jog* *mielőbbi megvalósulását*. Reményt keltő volt a kapott válaszadatok zöme, mert egészében mégis a jogállamiság *mielőbbi megvalósulásába* vetett hitet és reményt jelenítette meg. Még akkor is reményt keltőnek volt tekinthető, ha a válaszokkal mi, kutatók elégedetlenek voltunk, két okból is: kissé illuzórikusak voltak a jogállamiság gyakorlati megvalósulásával kapcsolatos elvárások, és időnként zavaró volt az értetlenség a „pozitív jog” körül. Az is reményt keltő volt, ahogyan a hazai tizenévesek önállósodási törekvései megmutakoztak és ahogyan a felelősségről gondolkodtak.

A *felelősség* különböző formáira vonatkozó adatok, a frissebb információk a jogi vonatkozású gondolkodás *nemspecifikus* eltéréseiről, a szolidaritásról, a kontextuális elemzés fontosságáról stb. szerencsésen egészíthetik ki a fiatalok jogi szocializációjáról nyert képet. Ez eddigelé többnyire a jog leginkább közérdeklődést kiváltó területeire (büntetőjog, bírósági intézmények) és a deviancia iránti attitűdökre korlátozódott, a jogi szocializáció elavult teoretikus modelljére épült, s alig fogadta be a jog pozitív szerepét (Sajó 1997).

Az adatfeldolgozásokat életkor, nem és társadalmi hovatartozás szerint végeztük. Az életkor és a gender (társadalmi nem) mint vizsgálati dimenzió eléggé megosztónak bizonyult, ellentétben a társadalmi helyzettel, amelyet a 90-es évek zavarosan alakuló gazdasági és egyéb viszonyai közepette nem is volt oly könnyű felderíteni és diagnosztizálni, de egyébként sem volt számottevő a korábbi szociológiai kutatásokban talált különbség a vélemények jellemzőinek alakulásában. A 70-es, 80-as években ugyanis fluensebb és kritikusabb véle-

ményformálás és -nyilvánítás volt tapasztalható az előnyösebb társadalmi helyzetű fiataloknál; védettebbeknek érezhették magukat.

Végül előre kell bocsátanom, hogy e kutatás egy speciális kérdés tisztázásával is hozzájárult a nemzetközi jogszociológiai kutatásokhoz. A kérdés lényegében arra vonatkozott, hogy van-e a tizenévesek jogi szocializációjában „kitüntetett életkor”, amikor a tizenévesek kiváltképpen nyitottak és érdeklődők a jogi tematikák, fogalmak, szereplők és intézmények irányában. Erre a hazai kutatások egyértelmű választ adtak, a 13–14 éves korban igazolva, illetve mutatva be ezt a fogékonyabb időszakot (Váriné 1997).

Ezen túlmenően a társadalomtudományi kutatások – a fejlődés- és szociálpszichológiaiak is – rámutattak már a gyermek- és serdülőkorban kialakult *első reprezentációk* fontosságára, és a mi célunk ezek feltárása volt. A jog fogalmaira nézve is érvényes, hogy az első szociális reprezentációk módosulnak ugyan az élet során, de ritkán törölődnek ki. Gyakran még felnőttkorban is egyfajta szűrőként és orientáló sémaként szabályozzák az újabb törvények, szabályok, intézmények és az ezeket vélhetően legitimáló értékek adaptálását és reprezentációját. A korai reprezentációk ismerete vélhetően jobban értelmezhetővé teszi a felnőtteknek a jogi szabályozáshoz, a jog szerepéhez kialakult viszonyát is.

Összességében tehát a kötet a *magyar tizenévesek közötti jogtudatfelmérés érdemi állapotjelzéseinek és további problematikus kérdéseinek* hazai közreadása, amelynek tartalma és tanulsága – noha a 90-es évek második feléből való – távolról sem éviült el. Sőt, ha lehet, ma még inkább aktuális mind a jogi témák politikai és médiabeli kezelésében, mind a szélesebb értelemben vett pedagógiában. Kiváltképpen fontos például az az információ, amit a szolidaritás hazai megítéléséről kaptunk: ez volt az egyetlen olyan fogalom, amelyet merőben ellentétesen értelmeztek részben tartalom, de főleg fontosság szempontjából a francia és a magyar tizenévesek (a franciáknál ez kétségkívül előtérben állott, a Polgárnak tulajdonított tulajdonságok/értékek rangsorában a negyedik volt, míg a magyar tizenéveseknél a kérdőíves felmérésnél általában utolsó vagy a legutolsó helyek egyikén volt).

A kötet több olyan tanulmányt tartalmaz, amely eredetileg angolul vagy/és franciául jelent meg a '90-es években és 2003–2004-ben, magyarul pedig most először kerül – bővítve, átszerkesztve – az olvasók elé.

A jog érzékelése egészében a jognak az államban betöltött szerepére is és az emberek mindennapi életében játszott szerepére is vonatkozhat, hangsúlyeltolódással természetesen. Ezt mutatják az alábbi *jogpercepciók*, amelyeket a 90-es évek második felében három országban azonos metodikával, a Kourilsky-féle kérdőívvel, az általa és mások által végzett kutatás tárt elénk.

Franciaországban a fiatalok a 90-es évek második felében lényegesen toleránsabbak voltak a jogi normatívák és büntetések alkalmazásával, a bűnnel vagy mulasztással vádoltakkal szemben, noha alapjában nem kérdőjelezték meg a jog, az igazságszolgáltatás legitimitását.

Hosszú történelmi időszakon át a francia jog *közös játékszabályok együttesét* jelentette a lakosság számára, azon túlmenően, hogy a jogrend biztosította az állam és az igazságszolgáltatás legitimitását. Ugyanakkor Franciaországban a szabadság és a jogok republikánus örökségét egy új jelenség kísérte: az egyéneknél erősödött az a felismerés, hogy a szabadságot is szabályozni kell annak megőrzése érdekében. Hangsúlyt kapott, hogy az egyéni szabadságot más emberek szabadsága behatárolja, s hogy a jogok kötelezettségekkel is járnak. Tehát nincs az a határtalan és feltétel nélküli szabadság, amelyet a 90-es években hittek és óhajtottak a fiatalok. Oroszországban ugyanakkor a Rend bástyáját látták a jogban, és korlátozó rendelkezéseket vártak tőle az állammal szemben.

Ugyanezen idő alatt a közép-kelet-európai országokban különleges hangsúlyt kapott az, hogy valakinek joga van valamihez, kivált a tulajdonhoz, s ezt az állam garantálja, ám a tulajdonnal együtt járó kötelezettségek nem jelentek meg az érintettek tudatában. A hazai felmérésben is megmutatkozott ez a hangsúly. Ezen túlmenően a vizsgált tizenévesek jelentős részének válasza hasonló volt a francia fiatalok válaszaival, kivéve a szolidaritás megítélését és azt a mozzanatot, hogy a jog percepciójában egyfajta illuzórikus reményteljes várakozás volt tapasztalható a jog intézményeivel szemben, amelyek részben érthető módon lemaradásban voltak az eseményektől és az újonnan támadt szükségletektől.

A 90-es évekből tizenévesek ma már 30-35 év körül járnak. Vajon megtudták-e őrizni ezt a reményteljes bizakodó nézőpontot? Alig hiszem. És ez az a pont, ahol érthetővé tudom talán tenni, miért ragaszkodom olyan adatok közléséhez, amelyek ma már a múltéhoz tartoznak. Az írások erről a felmérésről kicsit a szembenézés, az önvizsgálat esettanulmányait is jelenthetik a jogászok és a közélet iránt érdeklődők számára egyaránt. Egy lehetőség kihagyásáról vagy elmulasztásáról szólnak.

Ha összehasonlítom a jog mai tinédzserkori percepcióját a '90-es évek közepe táján felmért-tapasztalt, jogpercepcióra és a jog felé forduló bizalomra vonatkozó adatokkal, akkor egyértelmű, hogy a helyzet radikálisan romlott. Az akkori és a mostani időszakra gondolva és számítgatva a jog tekintélyének, elfogadásának mutatóit, valószínűsíthető, noha empirikusan ezt egy újabb felmérés nem támasztotta alá, hogy lényegesen romlott a jog percepciója az állampolgári-politikusi összjáték eredményeként.

A jog ehhez annyiban járult hozzá, hogy amellet, hogy jól védte a jogállamiság zászlóit, jobban is gondoskodhatott volna az új feladatfelületek, újabb

eredményes jogi lépések és a diszfunkcionális rendelkezések meglátásáról, publikussá tételéről, a működési zavarok tisztázásáról és a megoldások kimunkálásáról. Így a jog képviselői mindig lemaradásban voltak, és próbáltak korrigálni vagy támadhatatlannak látszani az események sodrásában. Nem vélhető, hogy felelősségük egyedüli és kizárólagos, de az sem, hogy vétlenek voltak a kezdeti biztató helyzet lehangelő romlásában.

Irodalom

- Blatt, M. – Kohlberg, L.: Behavioural and Cognitive Effects of a Moral Reasoning Development. Intervention for High-Risk Behaviour-Disordered Adolescents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1975. Vol. 34. 208–216.
- Carbonnier, J.: Az elméleti jogszociológia alapvető hipotézisei. In: Sajó András (vál., szerk.): *Jog és szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- Carbonnier, J.: Phénomènes de pouvoir et phénomènes sous le pouvoir. In: *Sociologie juridique*. Paris, Presses Universitaires de France, 1994.
- Csákó Mihály: Ifjúság és politika. A politikai szocializáció kutatásáról. *Educatio*, 2004. 4. szám, 535–550.
- Csepeli György – Örkény Antal: The changing Facets of Hungarian Nationalism. *Social Research*, 63. évf. 1996. 1. szám, 247–286.
- Csepeli György – Kéri László – Stumpf István (szerk.): *Állam és polgár*. MTA PTI, Budapest, 1992.
- Detmold, M. J.: *The Unity of Law and Morality. A Refutation of legal Positivism*. London, Routledge & Kegan Paul, 1984.
- Ewick, P. – Silbey, S.: Subversive stories and hegemonic tales: Toward a sociology of narratives. *Law & Society Review*, Vol. 29, No. 2. 197–226.
- Felkai Gábor: *Jürgen Habermas*. Budapest, Áron Kiadó, 1993.
- Fleck Zoltán: Nálunk már mindent meg lehet úszni? *Népszabadság*, 2009. január 24.
- Fleck Zoltán: Válasz Cziike Bernadett cikkére: Kedves Detti! *Élet és Irodalom*, XLIX. évfolyam, 16. szám, 2005. április 22.
- Galasi Péter – Gábor R. István: *A „második gazdaság”. Tények és hipotézisek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- Geertz, C.: *Fact and Law in Comparative Perspective, Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*, New York, Basic Books, 1983, 184.
- Habermas, J.: *Theorie des kommunikativen Handels*. 1–2. kötet. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1981.
- Habermas, J.: *Faktizität und Geltung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1992.
- Habermas, J.: Feljegyzések a diszkurzusetika megalapozásának programjához. In: *Kommunikatív etika*. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 1995.
- Jennings, M. K. – Niemi, R. G.: *Generations and Politics. A Panel Study of Young Adults and their Parents*. Princeton, N. J. Princeton University Press, 1981.

- Karácsony András: Eljárásbeli racionalitás és a társadalomkritika lehetősége. *Szociológiai Figyelő*, 1999. 1–2. szám, 5–13.
- Kourilsky, Ch.: La perception du droit dans la vie quotidienne: les représentations des concepts de droit privé chez les 11–17 ans. *Revue d'Etudes Comparatives East–Ouest*, Vol. 22. 1991. No. 4. 77–102.
- Kourilsky-Augeven, Ch.: Socialisation juridique et modèle culturel. In: *Socialisation juridique et conscience du droit. Attitudes individuelles, modèles culturels et changement social. Droit et Société. /Recherches et Travaux, 2./* LGDJ. Paris, 1997, 11–31. (Lásd jelen kötetben a 267–268. oldalon)
- Kourilsky-Augeven, Ch.: Legal socialization: from compliance to familiarisation through permeation. *European Journal of Legal Socialization*, 2007. április.
- Luhmann, N.: *Paradigm lost: Über die ethische Reflexion der Moral*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990.
- Luhmann, N.: Ethik als Reflexionstheorie der Moral. In: uő: *Gesellschaftsstruktur und Semantik*. Band 3. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989, 358–447.
- Luckmann, Th.: *The Moral Order of Modern Societies, Moral Communication and Indirect Moralising*. Collegium Budapest, Public Lectures, No. 17. 1997. április.
- Majtényi László: A jog nemcsak tudomány, hanem élet is. *Világosság*, 1980. 5. sz. 322–326. (Recenzió Sajó András *Jog és szociológia* c. könyvéről.)
- Nonet, Ph. – Selznick, Ph.: *Law and Society in Transition* Toward Responsive Law. N. Y., Harper and Row, 1978.
- Örkény Antal: *Hétköznapi igazsága. Igazságossági felfogások egy nemzetközi összehasonlítás tükrében*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1997.
- Percheron, A.: „La socialisation politique, défense et illustration”. In Madeleine Grawitz – Jean Leca: *Traité de science politique*. Paris, PUF, Tome 3, 1985. 165–235.
- Percheron, A.: Durkheim és a kulturanropológia öröksége. In Szabó I. – Csákó M. (szerk.): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1999.
- Piaget, J.: *The moral judgment of the child*. London, Kegan Paul Trench, Trubner, 1932.
- Rawls, J.: *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó, 1997.
- Rowe, D.: Law-related Education: An Overview. In: D. Lynch – C. Modgil, S. – Modgil (eds.): *Cultural Diversity and the Schools*. Vol. IV. *Human Rights, Educations and Global Responsibilities*. London–Washington, D.C., The Palmer Press, 1992, 69–86.
- Rowe, D.: Value pluralism, democracy and education for citizenship. In: Gordon H. Bell (ed.): *Educating European Citizens: Citizenship, Values and the European Dimension*. London, Davis Fulton Publishers, 1995, 5–23.
- Sajó András: *Jog és szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- Sajó András: *A jogosultság-tudat vizsgálata*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet kiadása, 1989.
- Sajo, A.: Droit positif et représentations individuelles du système juridique chez les jeunes hongrois. In: Kourilsky-Augeven, Ch. (Dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit. Droit et Société. /Recherches et Travaux, 2./* LGDJ. 1997, 153–161.
- Sajo, A.: *Rule by Law in East Central Europe in Constitutional and Democracy*. Oxford University Press, 1993.

- Sajo, A.: *Constitutional Sentiments*. Yale University Press (in press).
- Schutz, A. – Luckmann, Th.: *The Structures of the Life-world*. Ill., I. Evanston, 1974.
- Silbey, S. S. – Ewick, P.: „Devant la Loi”: la construction sociale du juridique. In: Kourilsky-Augeven, C. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit*. Paris: LGDJ. *Droit et Société*. /Recherches et Travaux, 2./ 1997, 33–57.
- Schwartz, Sh. H.: Univerz  li  k az értékek tartalm  ban   s strukt  r  j  ban. In V  r  n   Szilágyi I. (v  l., szerk.): *  rt  kek az életben   s a retorik  ban*. /Pszichológiai Tanulmányok, XIX./ Budapest, Akadémiai Kiadó 2003. 105–155.
- Somlai Péter: *Szocializáció*. Egyetemi K  nyvt  r. Budapest, Corvina, 1997
- Tapp, J. L. – Levine, F. J.: *Law, Justice and the Individual in Society*. New York, Holt–Rinehart–Winston, 1977.
- Torney, J. V.: Socialization of Attitudes toward the Legal System. *Journal of Social Issues*, Vol. 27. 1971. No. 2. 137–154.
- Triandis, H. C.: Az individualizmus   s a kollektivit  zus kult  r  k  zi vizsgálata. In: V  r  n   Szilágyi I. (v  l., szerk.): *  rt  kek az életben   s a retorik  ban*. /Pszichológiai Tanulmányok, XIX./ Budapest, Akadémiai Kiadó 2003. 155–195.
- V  r  n   Szilágyi Ibolya: *Fiatal   rtelmis  giek a pályán*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- Vari-Szilágyi, I.: Public and Private Sphere of Morality in Democratic and Totalitarian Countries. *Human Affairs*, 1992. Vol. 2. No. 1. 18–31.
- V  r  n   Szilágyi Ibolya: *Az   rk  ls a néző és a cselekvő szemszögéből*. Budapest, Scientia Humana, 1994.
- V  r  n   Szilágyi Ibolya: Igazságos és méltányos közösség. *  j Pedagógiai Szemle*, XLVI.   vf. 1996. 5. sz. 22–32. (  jrak  zl  s  t lásd e kötetben.)
- V  r  n   Szilágyi Ibolya: Az individualizmus különböző formái a siker  p  zetekben. In: V  r  n   Szilágyi I. – Solymosi Zs. (szerk.): *A siker lélektana*. Budapest,   j Mandátum Könyvkiadó, 1999.
- V  r  n   Szilágyi Ibolya: *  p  t  szprofilok*. Budapest, Terc Kiadó, 2006.

Szemléleti korlátok és a moralitás

VITA AZ ERKÖLCSI FEJLŐDÉS ÉRVÉNYES MODELJÉRŐL¹

Az utóbbi évtizedekben jelentős elméleti erőfeszítések történtek az erkölcsi fejlődés és a moralitás érvényesebb modelljének a kialakítására. Ezek centrumában az erkölcsi fejlődés ún. kognitivist modelljének kritikája áll. A bíráló észrevételek főként az ellen irányulnak, hogy a morálfilozófusok és pszichológusok túlhangsúlyozzák a racionális gondolkodás szerepét a morális fejlődésben. Ez a túlzottan racionalista és strukturalista beállítódás és fejlődésmodell figyelmen kívül hagyja az emberek érzelmi állapotait és kötődéseit, valamint az adott kultúra és szubkultúra hatásait a morális ítéletekre és viselkedésre. Locke és Weinreich-Haste (1983) ezzel szemben épp abból indulnak ki, hogy az erkölcsi ítéletalkotás nem tekinthető másnak, mint a társadalmi és politikai ítéletalkotás a esetének vagy egyik formájának.

A kritika további célpontja az erkölcsi ítéletalkotás és cselekvés közötti kölcsönhatás homályos megvilágítása a szakirodalomban. Már maga az is kérdés, hogy egyáltalán megítélhető-e az emberek erkölcsi gondolkodása, motívumai és morális kompetenciája oly módon, hogy egy kérdőíves vizsgálat során elképzelt erkölcsi dilemmákkal szembesülnek, s a kutatók szóbeli válaszaikból következtetnek vissza az előbbiekre. További kérdés, hogy miképpen juthatunk el a morális ítéletalkotástól a morális tettekig, s hogyan húzhatjuk meg általában a morális cselekvés tartományának határait.

Az erkölcsi ítéletalkotás kognitivist fejlődési modelljének irodalmában megfigyelhető a morális ítéletalkotás és az erkölcsi értelem jogosulatlan azonosítása. D. Locke, mai angol filozófus, így ír erről: „A morál teoretikusai belsőleg hajlamosak arra, hogy túlértékeljék a morális gondolkodás fontosságát. [...] azt gondolják, nem cselekedhet igazából erkölcsösen az, aki nem érti teljesen tette moralitását. Holott [...] morális viselkedésünk túlnyomó részét nem kíséri semmiféle tudatos morális kalkuláció. Következésképp fontos, hogy megkülönböztessük a morális indítékot vagy motívumot a morális ítéletalkotástól.” (Locke 1983: 111–124.)

¹ Megjelent: *Pszichológia*, IX. évf. 1989. 4. sz. 621–640. Az írás egy hatvanoldalas kismonográfia rövidített verziója: Vari-Szilagyi, I.: *Cognitive biases and moral reasoning*. University of Bath, 1991. (MONOGRAPHS No. 5.)

Kritika tárgya tehát a morális fejlődés kognitivistá-strukturalista elméleti modellje, amely mintegy függetleníti a gyermek morális fejlődését a társadalmi szituációktól és hatásoktól, a társadalmi-történeti kontextustól. Ez a modell Piaget-tól eredeztethető, de végletes formájában Locke szerint Kohlberg képviselte. A kritika részletezése előtt érdemes egy kis kitérőt tenni és történelmi nézőpontból közeledni a fenti modellhez. Lássuk, hogy milyen tudományos és elméleti szükségletekre alakult ki és „rímelt” ez az elképzelés.

Előzményként az ún. ész–erkölcs, és az érzület–erkölcs ellentétét kell felelevenítenünk, amely régen kialakult, de kivált a 17. és 18. századtól fogva jellemezte a francia és az angol filozófiát (Ludassy 1978). Így nem volt váratlan a vita folytatódása a pszichológiában sem. A század első évtizedeiben még a pszichoanalitikus és a behaviorista nézőpont uralkodott a morális fejlődés megvilágításában. Az előbbi e fejlődés érzelmi aspektusát állította előtérbe, és úgy tekintette, mint valami lényegében irracionális folyamatot, a felettes én beépülésének a folyamatát, amelyben a gyermek morális gondolkodása korábbi és aktuális érzelmeitől, indulataitól torzított.

A behaviorizmus a morális fejlődés viselkedéses aspektusára összpontosított, és szintén nem adott teret a racionalitásnak, úgy vélte, hogy valakinek a morális cselekvésre vonatkozó koncepciója csak kísérő jelenség, s így szükségképpen pontatlan és következetlen. Mindkét irányzat periférikusnak tekintette tehát a racionális gondolkodási folyamatokat a morális ítéelőképesség és viselkedés alakulásában. Piaget nem csupán az előbbiekkal, hanem főként a Durkheim által adott fejlődésmoddell szemben kívánta hangsúlyozni az intellektus szerepét a morális kompetencia kialakulásában.

Durkheim (1925/61) az erkölcsi szabályok átadásában, az erkölcsi szocializációban a kultúra lenyomatát látta, és voltaképpen kulturális relativizmust képviselt a morál felfogásában (annyiféle erkölcs, ahány kultúra).

E relativizmus ellen is küzdött Piaget (1932/77), amikor az „érett moralitás” kialakulásában kutatta az intellektuális megértés és a logikus gondolkodás szerepét, amely közös elemnek tekinthető minden kultúrában. E fejlődési folyamatban lényegesnek vélte a megértést és a tapasztalatot, amely minden társadalomban a szociális interakciókban keletkező konfliktusok nyomán szűrődik le a gyermekben. Piaget elgondolása azonban még nem volt oly mértékben egyoldalúan racionalista, mint amilyené később Kohlberg interpretációjában vált. Nagyobb figyelme a racionális morális ítéeltalkotás iránt leginkább abból a szükségletből táplálkozott, hogy olyan közös elemet vagy szabályszerűséget tárjon fel a gyermekek morális fejlődésében, amely univerzálisnak tekinthető, miközben egyes erkölcsi normák nyilvánvalóan kultúrafüggőek. Munkatársaival – például A. Weillal – együtt azt vizsgálták, hogyan tesz szert a gyermek tár-

gyilagosságra és megértésre a racionális ítéletalkotásban, hogyan sajátítja el a méltányosság és kölcsönösség, az igazság univerzálisnak tételezhető elvét (Piaget–Weil 1980).

A Piaget-tanítvány Kohlberget mindenekelőtt az érdekelte, hogy milyen lehet az erkölcsi gondolkodás és érés fejlődésének egyetemes modellje (Kohlberg 1976). Piaget nyomán vitatta az erkölcsi fejlődés pszichoanalitikus és behaviorista modelljeinek érvényességét; ugyanakkor törvényszerűnek és egyetemesnek vélte a morális kompetencia szakaszos fejlődését, a prekonvencionális, konvencionális és posztkonvencionális szakaszokat tartalmazó fejlődési sémát. Az elvileg megalapozott és belső meggyőződésből fakadó morális ítéletalkotás szerint a posztkonvencionális fejlődési szakaszra jellemző. A Kohlberg-követő Gibbs ezt a pszichikus fejlődés platójának vélte az erkölcs terén, amely után már nincs újabb szakasz, csak személyes értékválasztás van (Gibbs 1977; 1982).

Kohlberg törekvését, felvilágosító attitűdjét és liberális gondolkodását sokan tiszteletre méltónak tartják. Kivált azok, akik szerint létezik a morális gondolkodás magasabb, elvileg megalapozott szintje, amelynek egyetemes és pszichológiai terminusokban leírható állandó alkotóelemei vannak. Kohlberg azonban kritikusai szerint nem tudta kimunkálni, melyek is ezek a konstans elemek. Főként azt vetik szemére, hogy módszere: a hipotetikus morális dilemmák szóbeli megítéltetése nem bizonyult eléggé alkalmasnak ezeknek az univerzális elemeknek a feltárására (Locke–Weinreich–Haste 1983; Bloom 1986). Többen állítják, hogy maga a szóban forgó eljárás is felelős azért, hogy a kutatók figyelme túlzottan a racionális ítéletalkotásra irányul, továbbá, hogy ez a pszichológiai eszköz maga is kultúrafüggő. Oly módon is torzít, hogy kedvezőbben állítja be a férfiak válaszait és morális ítélőképességét (Haan. 1978; Gilligan 1982).

A nagy kérdés tehát a morális fejlődés empirikus kutatásában éppen az, hogy miképp tudjuk érvényesen megbecsülni a morális gondolkodást és motivációt, amely a morális tettet követelő valóságos élethelyzetekben gyakran kevésbé tudatosan valósul meg, mint a hipotetikus (elképzelt) morális dilemmák megítélésekor.

A túlzottan racionális beállítottságú fejlődésmoddellel szemben fellépő kutatók – így mindenekelőtt a 70-es években főként angol kutatókból szerveződött MOSAIC (Moral and Social Action Interdisciplinary Colloquium) tagjai nem tagadták az értelmi fejlődés szerepét a morális fejlődésben, az igazságosság, a méltányosság megítélésében, hanem a fejlődés izolált ábrázolásával voltak kiváltképp elégedetlenek. Rámutattak, hogy a morális ítéletalkotás állandó és szükségszerű kölcsönhatásban van a társadalmi-politikai gondolko-

dással, ami kihat arra is, hogy egyáltalán mit tekintünk morális kérdésnek s mit nem. E műhely kutatói lényeges feladatuknak tekintették azt is, hogy ki-munkálják, milyen a morális kompetencia kialakulásának érzelmi bázisa, az érzelmi elkötelezettség a morális ítéletalkotásban és cselekvésben.

A további kritikai elméleti építkezés során újból felülvizsgálható a racionális gondolkodás szerepe a morális kompetencia és cselekvés formálásában, és tisztázandó, hogy szokásosan milyen gátló tényezők kereszteznek a racionális ítéletalkotás érvényesülését. Ebbe az elméleti munkálatba illeszthető a jelen tanulmány is, amely néhány kevésbé nyilvánvaló kognitív tényezőt vagy akadályt kíván felmutatni a morális ítéletalkotásban és magatartásban. Háromfajta kognitív akadályt különböztet meg bizonyos személyiségjellemzőkkel, kognitív változókkal és társadalmi-kontextuális tényezőkkel összefüggésben.

SZEMÉLYISÉGJELLEMZŐKBŐL FAKADÓ KOGNITÍV AKADÁLYOK

A kognitív stílus befolyása

A morális ítéletalkotást befolyásoló kognitív jellemzők egy része az ún. kognitív stílust vizsgáló kutatásokban került felszínre.

Általánosan elfogadott, világos és egyértelmű definíciója hiányzik, de van néhány közös elem a hozzáférhető definíciók széles skálájában. „Általában azt mondhatjuk, hogy a kognitív képesség mérésekor nyert index azt mutatja, hogy egy személy hogyan tud gondolkodni, míg a kognitív stílus mérésekor nyert index arra utal, hogy szokásosan hogyan gondolkodik” (Warr, 1970).

A kognitív működés és információfeldolgozás formális jellemzőinek így például az egyszerű, merev vagy komplex és rugalmas információfeldolgozási módnak a vizsgálata széles körben: elsősorban Witkin (1962), Bruner (1957), Kelly (1952), Rokeach (1960; 1970) kutatásaiban bontakozott ki az ötvenes és hatvanas években. A kutatók többsége határozott személyiségjellemzőket próbált felfedezni az információfeldolgozás formális jellemzőiben, holott a kognitív működés, valamint a személyiségstruktúra és -dinamika közötti viszony még távolról sem tekinthető kellőképpen feltártnak. Witkin például a pszichikus differenciáló képességet általános személyiségjegynek tekintette, amely szerinte közvetlenül megfigyelhető az ún. kognitív stílus-mérésekben (így például a perceptuális mezőfüggőséget vizsgáló eljárásokban).

Bár az észlelés és gondolkodás formális jegyeit különbözőképpen fogalmazták meg az említett kutatók, közös dimenziójukban az információkezelés egyszerűbb, kötöttebb verzióját, illetve komplexebb, rugalmasabb módját különböztették meg, és ebben stabil személyiségjellemzőt láttak. Noha nem tanulmányozták közvetlenül a vizsgált személyek értékorientációját, néhány előfeltevést és következtetést e tekintetben is kialakítottak, amelyek természetesen a morális ítéletalkotást is érintették. (Lásd még Blackmann–Goldstein 1987; Hunyady 1981.)

E korai vizsgálatok általában negatívan ítélték meg a mezőfüggőséget és pozitívan a mezőfüggetlenséget, tekintet nélkül arra, hogy a vizsgált szubjektumok mennyire voltak érdekelve azokban a témákban, amelyekről megkérdezték őket. Ez a tény önmagában is kétségesse teszi a korai következtetések ökológiai érvényességét. Elképzelhető, hogy a mezőfüggők is gondolkodhatnak önálló és komplex módon, ha érdekeltek egy értékreleváns témában, beleértve a morális kérdéseket is (Vari-Szilagyi 1984). A mezőfüggők feltételezett kognitív egysíkúága tehát nem tekinthető egyúttal konformitásuk közvetlen kifejeződésének. A feltételezés, hogy e formai jegy egyben tartós konformista személyiségnek is a jegye, további ellenőrző vizsgálatokra szorul.

A korai általánosításokkal kapcsolatos aggályok felelevenítése azonban nem jelenti annak tagadását, hogy a kognitív stílusnak szerepe van a morális gondolkodásban és döntésben. A kérdés csak az, hogy ez közvetlenül vagy más pszichikus összetevőkön keresztül befolyásolja-e a morális ítéletalkotást. Ilyen közvetítő szerepe van az egyének stabilitásának, személyes érintettségének és értékorientációjának, a kognitív stílus ezekkel együtt befolyásolja az erkölcsi ítéletalkotást. A kognitív stílus vizsgálatai ezért is fedik át jelentős mértékben az ún. külső-belső kontroll vagy irányítottság vizsgálatát (Rotter–Chance–Phares 1972).

Ha valakinél inkább a függőség dominál, ez megnövelheti készségét arra, hogy mások által irányított legyen, és alkalmazkodjék a kötelező nézetekhez és normákhoz, hogy készpénzként fogadja el a fennálló sztereotípiákat, s érzékeny legyen mások véleményére. Ez esetben a morális kérdésekről is túlsztereotipizált a nézetrendszere, amely az ÉN (ego) jól ismert védekező mechanizmusa eredményeként működik. Ezek a védekező mechanizmusok többnyire nem tudatosak, amint az jól tanulmányozható volt az ún. perceptuális elhárítás jelenségeiben.

A kívülről irányítottság, vagy másképpen a konformitás, két formát is ölthet. Az első felel meg a tulajdonképpeni konformista gondolkodásnak és viselkedésnek! Ez az az eset, amikor valaki alárendeli magát a másik akaratának,

amikor az elvárt vagy k ierőszakolt engedelmesség esete forog fenn, és a másik (vagy az intézmény) hatalmának és tekintélyének való engedelmesség a törté-
 nés magja. A konformitás másik formája a másikhoz való tudatos vagy nem
 tudatos alkalmazkodás, amely egyfajta „mentális és kulturális” függőséget is
 képvisel azáltal, hogy csak azoknak a hiedelmeknek, sztereotípiáknak, kon-
 vencióknak elfogadására készítet, amelyek már szinte természettörvényként él-
 nek a saját referenciacsoportban vagy a szubkultúrában. Ez a kéznél lévő, kon-
 zervált tudás az alapja a személy egyirányúsított társadalmi orientálódásának.
 Ez tulajdonképpen a konvencionalizmus. Képviselői mereven ragaszkodnak e
 konzervált tudáshoz, a hagyományos hiedelmekhez, sztereotípiákhoz, előíté-
 letekhez, és megpróbálják elkerülni minden új, ezeknek ellentmondó tapaszt-
 alat tudatos feldolgozását. Az erkölcsi gondolkodásban a konformizmus mind-
 két formája meglehetősen kártékony lehet, ám a köztudatban inkább csak az
 első forma, a hatalom előtti konformitás veszélyessége él. Pedig voltaképpen
 a konvencionalizmus is komoly szemléleti csapdát jelenthet a morális ítéletal-
 kotásban.

A konvencionális gondolkodás meglehetősen fehér-fekete módon láttatja a
 mindennapi élet újabb sajátosságait és erkölcsi dilemmáit. A konvencionalisták
 csak néhány értékelő kategóriát használnak, és ragaszkodnak ahhoz, hogy ne
 tegyenek különbséget különböző történelmi idők, szerepek és szituációk között,
 amint azt Georg Kelly (1955) is megfigyelte. A meglehetősen szimplán gon-
 dolkodó konvencionalistákkal szemben a kreatívabb és komplexebb megisme-
 rési kapacitású emberek több értékelő kategóriával dolgoznak, és lényegesen
 rugalmasabban használják fel ezeket; figyelembe véve a szerepek, szerepjáté-
 szók és szituációk egyéni jellemzőit is. Kelly ezt a megkülönböztetést arra vonatko-
 zóan dolgozta ki, hogy miként és milyen mértékben használnak az emberek
 értékelő kategóriákat általában. Ő persze nem alkalmazta ezt a megkülönböz-
 tetést közvetlenül az erkölcsi ítéletalkotásra, de feltételezhető, hogy arra is vo-
 natkoztatta.

A dogmatizmusból fakadó akadályok

A kognitív stílusvizsgálatok közül bennünket leginkább foglalkoztató össze-
 függésben kiemelkedik Milton Rokeach (1960; 1970) vizsgálata a dogmatikus
 gondolkodásról.

Rokeach úgy határozta meg a dogmatizmust, mint „a) a valóságról alkotott
 hiedelmek és hitetlenségek viszonylag zárt kognitív szerveződését; b) amely
 egy abszolút tekintélyre vonatkozó hiedelemkészlet körül szerveződik, amely

viszont c) keretet ad a mások iránti intolerancia és a korlátozott (feltételes) tolerancia mintáinak. Egy kognitív szerveződés abban a mértékben tekinthető zártnak, amilyen mértékben a) a hiedelemrendszeren belüli részek, valamint a hiedelmi és a hitetlenségi részek elkülönültek; b) amennyiben a hiedelemrendszer és a hitetlenségi rendszer közötti differenciálódás foka különböző, c) és a hitetlenségi rendszer is differenciálódott [...] f) amennyiben egy beszűkült időperspektíva van jelen” (Rokeach 1970: 38–40.).

Rokeach szerint a dogmatizmus a rigiditás (a változásoknak való ellenállás) magasabb rendű, absztraktabb és komplexebb formájának tekinthető. Míg a rigiditás a „személy-dolog” és az „állat-dolog” közötti viszonyoknak felel meg (arra vonatkozik), a dogmatizmus csaknem szükségszerűen az interakciókban, a személyi kommunikációt magában foglaló szituációkban manifesztálódik. Rokeach hangsúlyozta, hogy a dogmatizmus és a nyitott gondolkodás közti különbség attól függ, hogy milyen mértékben hagyatkozik a személy egy abszolút tekintélyre, függetlenül attól, hogy ez a tekintély külső vagy belső.

A dogmatizmus gátló hatása a morális ítéletalkotásra megfigyelhető akkor, a) amikor az általános értékekről és szabályokról – beleértve a morális szabályokat is – a valóságos élethelyzetekre és esetekre való áttérés és alkalmazás a feladat; b) amikor az aktuális morális ítéletalkotáshoz szükséges az ellentétes nézetek és hiedelemrendszerek közelebbi vizsgálata; c) amikor a feladat épp az új, hatékonyabb és meggyőzőbb kommunikációs stratégia kidolgozása a közeledéshez a saját csoport és más csoportok nézetei, ideológiája és politikája között; d) amikor a tárgyalás nélkülözhetetlen ahhoz, hogy két vagy több, különböző érdekeket és értékeket képviselő résztvevő között kölcsönös megállapodás jöjjön létre.

A túlzott ragaszkodás az abszolút tekintélyhez (vagy az abszolút tekintélynek vélt forráshoz), amely feltehetően kulcsszerepet játszik a dogmatikus gondolkodásmód stabilizálódásában, magában hordja az általános szabályok vagy minták merev alkalmazását minden adott szituációra vagy esetre. Az ellenirányú gondolkodás, az, amely az interperszonális vagy társadalmi helyzetek egyedi sajátosságaiból indul ki, és onnan halad az általános szabályok felé, teljességgel hiányzik. A dogmatikus gondolkodásmód előfeltételezi és folyamatosan megerősíti, hogy az egyéni értelem, megítélés és döntés, viselkedés, valamint a helyzetek egyedisége egyáltalán nem fontos.

Élettapasztalataink és irodalmi alkotások sora tanúsítja, hogy pusztán ebből is következhet, hogy a dogmatikus gondolkodás embertelenül képviselhet eredetileg humánus célokat és eszményeket. (Gondoljunk csak Madách *Tra-gédiájában* a VII. színre, a keresztes háborúk idején a barátok és eretnekek vi-

tájára, a máglyahalál értelmetlenségére, az inkvizíció működésére, vagy az ortodox sztálini ideológiára és politikai érvényesülésére.)

A zárt gondolkodás a tekintéllyel való azonosuláson keresztül befolyásolja a morális ítéletalkotást. Az eltökélt és merev ragaszkodás a tekintélyhez (az abszolút tekintély személyes vagy intézményes forrásához) önmegnyugtató és biztonságot adó, ezért stabil motivációként működik az információk szelekciójában és feldolgozásában (Neisser 1970).

A dogmatikus gondolkodásmód hatása az interperszonális kapcsolatokra és a morális ítéletalkotásra az alábbi jelenségekben ismerhető fel:

* *Az önbizalom növekedése* mint a tekintélyhez való ragaszkodás általi bizonytalanságsökkenés eredménye. Ez, ha már kialakult, önműködő rendszerként működik, amely felettébb érzékeny a támogató információk iránt, de hatékonyan mellőzi vagy tagadja az ellentétes nézeteket. A dogmatikus személyiség különlegesebbnek, többnek, értékesebbnek érzi magát másoknál, mert mindenre tudja a választ és a szabályt. Ezt az önerősítő hiedelmet az önáltatás tartja fenn. Így nem csoda, hogy a dogmatikus azonnal támad vagy védelembe vonul, ha egy új információval, szokatlan helyzettel vagy esemény-nyel kerül szembe, amit nem hagyhat teljesen figyelmen kívül. Pszichikus jóléte, komfortérzése összekapcsolódott nézetei és hiedelmei csorbítatlan fenn-tartásával.

* *Az egyenlőtlenség jogosulatlan érzésének a bevezetése* az interperszonális kapcsolatokba szintén figyelemre méltó megnyilvánulása a dogmatikus gondolkodásmódnak. Ez is részint az énközpontúság, részint az önáltatás eredménye: a mindent tudás tévHITE természetesen mások lebecsülésével párosul.

* *A jelen leértékelődése*, a jelenhez való torz viszony ugyancsak a tekintélyhez való merev kötődésből származik: hangsúlyt csakis az a gondolat, hit, cselekvés kap, amelyik vagy szolgálja a múlt-hoz igazodik, vagy közvetlenül a jövőbeli elképzeléshez tapad, abból derivált. Mind a múlt-ra, mind a jövő-re orientált dogmatizmus esetében a jelen nem létezik saját jogánál fogva, következésképpen a dogmatikusnál hiányzik a kiegyensúlyozott idői perspektíva. Az eltorzult időperspektíva pedig minden jelenbeni érdekösszefüggés és összeütközés, konfliktus, jog és kötelesség, igazságosság és méltányosság megítélését befolyásolja: a valóságos élettől idegen kontextusba helyezi.

* *A deindividualizáció*, vagyis a helyzetek, szerepek és szereplők (egyének és csoporttagok) megfosztása sajátosságaiktól, egyéni jellemzőiktől szintén jellemző a dogmatizmusra.

* A társadalmi *változások és új trendek iránti fogékonyság hiánya* talán a legismertebb jelle a dogmatizmusnak. Ez abban is megmutatkozik, hogy teljes-

séggel mellőzi a hagyományos szabályok, szerepek, értékek újraértékelését. A múltra orientált dogmatizmus inkább a vallásos ortodoxiával kapcsolódik össze, míg a jövőre orientált dogmatizmus egyfajta politikai utópizmussal jár szorosan együtt.

A dogmatikus személyiség képtelen arra, hogy észlelje a hagyományos normák és szabályok elavulásának, kiüresedésének a jeleit, azt, hogy a felgyorsult technikai és társadalmi változások korában új konfliktusok és dilemmák teremlődnek, s ezekkel kapcsolatban újra kell fogalmazni a morális kompetencia és felelősség kérdéseit. A dogmatizmus mentális vaktságot jelent e tekintetben, hiszen csak a meglévő normák, szabályok rigid betartására ügyel. Így látszatra „biztos” normatívákat nyújt a morális megítéléshez, valójában csak a konvencionális viselkedéshez ad fogódzókat, az élet újabb és igazi dilemmáiban viszont nem igazít el, „alulszabályoz”.

A helyzet emlékeztet a lámpaoltató helyzetére, amelyet Saint-Exupéry *A kis herceg* című regényéből ismerhetünk: „Szörnyű mesterség ez! Valaha régen nagyon értelmes volt. Este meggyújtottam, reggel eloltottam a lámpát. Aztán reggeltől estig pihenhettem, és estétől reggelig alhattam.

– Azóta megváltozott a parancs?

– A parancs nem változott – mondta a lámpagyújtogató. – Éppen ez a baj! A bolygó évről évre gyorsabban forgott, a parancs viszont maradt a régi...” (Saint-Exupéry 1971).

* A dogmatizmusra jellemző a *morális felelősség redukált értelmezése*. Ez abban az értelemben korlátozott, hogy csupán a gyakorlati erkölcs konvencionális formáihoz ragaszkodik, vagy ahhoz, hogy valamely autoritás elvárásait, igényeit teljesítse, és egyúttal saját felelősségét áthárítsa másokra. Ez a „parancsra tettem” jól ismert jelensége, a vakon hívők, a vallásos és politikai bigottak és gyávák lelki menedéke, racionalizálási mechanizmusa.

* A dogmatikusokat *túlsztereotipizált gondolkodásmód* jellemzi a szociális kategorizációk tartományában is. Oly módon alkalmazzák a másokra vonatkozó sztereotípiákat, hogy azzal pozitívan túlhangsúlyozzák saját csoport-hovatartozásukat. Nem látnak erkölcsi problémát abban, hogy kritikátlanul kezelik a más, idegen csoportokra vonatkozó negatív minősítő terminusokat. Érdekes módon csak akkor gondolkodnak differenciáltabban, ha saját presztízsüket akarják hangsúlyozni egy olyan csoporttal szemben, amely valamilyen szempontból közel áll hozzájuk, de megkülönbözteti magát tőlük. E folyamatban kiválasztódnak bizonyos sztereotípiák, amelyek – függetlenül valóságosságuktól – a legfőbb megkülönböztető szerepet játsszák, szimbolikus ideológiai és politikai értéket nyernek. Ez némi magyarázatot kínálhat arra a

készségre, amellyel a dogmatikusok könnyen vallási vagy politikai szektarianizmusba esnek. Erre a jelenségre már Montaigne is felfigyelt: „A vallások közül mindig azok a legádázabb ellenségei egymásnak, amelyek a legközelebb állnak egymáshoz.” (Montaigne 1941: 36.)

Más személyiségváltozókkal összefüggő korlátok

Vannak olyan szemléleti akadályok, amelyek közvetlenebbül összefüggésbe hozhatók bizonyos személyiségjegyek – mint pl. a függőség, a konformitás, a szorongás, a neurotikusság és a szuggesztibilitás (befolyásolhatóság) – extrém magas szintjével. Ezeket igen kevésbé tanulmányozták speciálisan a morális gondolkodásra való tekintettel. Mivel általában a személyiségpszichológia tárgykörébe tartoznak, elvileg természetesen tárgyalhatók volnának abból a szempontból is, hogy meglétük hogyan befolyásolja az ilyen lelki alkatú személyek morális ítéletalkotását. A kriminálpszichológia bizonyára több információval rendelkezik e tekintetben. E helyütt a kép komplexitása kedvéért inkább csak megemlíteni kívánjuk, semmint részletesen tárgyalni a fenti személyiségjegyek – például az extrém magas szorongás – befolyását a morális gondolkodásra.

A szorongás tanult formája, hasonlatosan a nem tanult, ösztönös félelemhez, különböző módokon és aspektusokban befolyásolja a morális ítéletalkotást: motiválja a ragaszkodást a konvencionális sztereotípiákhoz, normákhoz, valamint az új információk és tapasztalatok elkerülésére vagy elnyomására és semlegesítésére indít.

A szorongás – és minden hasonló önvédő mechanizmus – stabilizáló értékű az egyén számára, de csak ha közvetlen érdekeit és szükségleteit vesszük figyelembe. Hosszú távon könnyen lehet, hogy az énvédő mechanizmus pozitív szerepe eltűnik vagy éppenséggel visszájára fordul.

Az egyéni életút során kialakult szorongás egyik fontos sajátossága éppen az, hogy funkcionálisan autonómnak tűnik: olyannak, amely feltétlenül kerülő viselkedést vált ki dolgok, emberek, helyzetek egész sorával szemben. Első megközelítésben önjutalmazó, minthogy a szorongás tárgyával szembeni kerülő viselkedés csökkenti a kellemetlen érzelmi feszültséget. Hosszabb távon azonban a szorongás énromboló erővé válik, mivel megakadályozza a további tanulást, a személy sikeres alkalmazkodását a változó környezethez és a számára kihívó ingerekhez, felszólító jellegű feladatokhoz. Hasonlóan működik tehát, mint a „neurotikus paradoxon”, amely Mowrer (1950) szerint állandó-

sul a neurotikus személy rosszul alkalmazkodó viselkedésében, visszatartja őt azoktól a szituációktól, amelyekben kiderülhetne, hogy szorongása megalapozatlan, és megtanulhatná, hogy kerülő viselkedése szükségtelen: a neurotikusnál az a tendencia fedezhető fel, hogy nem tud kitörni a téves viselkedés circulus vitiosusából.

Az erkölcsi vonatkozású témákban néha egyfajta maximalizmusnak – az ún. etikai maximalizmusnak – a valóságos élettől idegen jelensége figyelhető meg. Ez gyakran ellentmondó személyiségjegyekből fakad: olyanokból, mint a nagyon kritikus gondolkodásmód, amelyet a személy közvetlen környezete ellen fordít, az illető ugyanakkor egyidejűleg erősen kíván valamilyen csoporthoz tartozni, sőt úgy érzi, arra hivatott, hogy annak vezetője legyen, miközben erősen aspirál arra, hogy mások szeressék és bámulják. Az ilyen ember elvárja, hogy mások minden tekintetben vakon kövessék az általa ideálisnak vélt erkölcsi elveket és szabályokat, hogy mindenáron megvalósítsák az erkölcsi eszményeket, tekintet nélkül bármilyen akadályra. Az ilyen személyiség könnyen válhat autoriterré, függetlenül attól, hogy ő maga milyen – esetleg ennek ellentmondó, demokratikus – eszményeket deklarál önmagáról.

KOGNITÍV VÁLTOZÓK ÁLTAL DETERMINÁLT SZEMLÉLETI AKADÁLYOK

Valószínű, hogy a személyészlelést és általában a személyközi viszonyokat befolyásoló kognitív csapdák a morális ítéletalkotás tekintetében is érvényesülnek. Közülük jó néhány a sztereotípiák és az előítéletek rejtett alkotóeleme.

Illuzórikus korreláció

Az információfeldolgozás jellemző jelenségét Chapman és Chapman (1967a; 1967b) vizsgálatsorozata tárta fel. E vizsgálatsorozat a klinikai pszichológián belüli diagnosztizáló gyakorlat megfigyeléséből származott. A későbbiek folyamán a jelenséget még behatóbban tanulmányozták a sztereotípiák kutatásában.

A probléma, amelyet fenti szerzők észrevettek, az volt, hogy a klinikai pszichológusok feltétlenül ragaszkodtak bizonyos, a projektív tesztekben származó diagnosztikai jegyek hasznosításához, diagnosztikai értékéhez, annak ellenére, hogy a felgyűlt tapasztalatok azt mutatták, hogy ezek a jegyek nem rendelkez-

nek ilyen értékekkel. Ez azt jelentette, hogy munkájuk következő fázisában a projektív tesztek adott mutatóiból közvetlenül következtek bizonyos pszichológiai problémák szimptómáira (közvetlenül bejósolták azt), függetlenül attól, hogy létezett-e vagy sem a valóságban ilyen összefüggés. Ily módon a szilárdnak vélt kapcsolatot mintegy tartós hiedelemmé változtatták, amely további téves hiedelmek alkotóelemévé vált.

Chapman és Chapman (1967a; 1967b) kollégiumi diákokkal és tapasztalt klinikusokkal végzett kísérleteket a széles körben elterjedt „rajzoljon egy embert” teszttel, egy projektív technikával kapcsolatban. Véleményük szerint e teszt körül jelentős mértékű klinikai folklór alakult ki. A kísérletek eredményei azt mutatták, hogy bár a kollégiumi diákok egyáltalán nem voltak szakértők e teszt használatában és értékelésében, csaknem ugyanolyan kapcsolatokat találtak az emberábrázolások bizonyos sajátosságai és meghatározott pszichológiai szimptómák (problémazónák) között, mint amilyenekről a szakértő klinikai pszichológusok számoltak be szakmai tapasztalatuk alapján. Így például azoknál, akik atipikusan helyezték el a szemeket, megállapították, hogy gyanakvó emberek. Azok esetében pedig, akik széles vállakat rajzoltak, feltételezték, hogy komoly problémáik vannak a maszkulinitás tekintetében. Érdemes ezt kiegészíteni azzal az információval, hogy a kísérleti személyek elé tett vizsgálati anyag elemei között egyáltalán nem volt semmi összefüggés – így tehát a feltételezett korreláció egyáltalában nem is létezett. Mindkét mintában illuzórikus korrelációkat tükröztek a felelet sorok. Olyanokat, amelyek az emberábrázolás bizonyos jegyei és a pszichikus problémazónák bizonyos szimptómái közötti magas asszociatív megfelelés feltételezésére épültek.

Ez a kísérlet azt mutatja, hogy az illuzórikus korrelációk nem tudatosan is kiépülhetnek, még olyan esetekben is, amikor maximális pontosságot várnak el a vizsgálati személyektől, s még anyagilag is jutalmazták őket. A további kísérletek azt is bizonyították, hogy az illuzórikus korrelációk rendkívül stabilak, a változásoknak ellenállnak, különösen alacsony önértékelésű, bizonytalan személyiségeknél. Az énvédő mechanizmus gyakori működése arra készteti a személyt, hogy még jobban ragaszkodjék a korábbiakban formált illuzórikus korrelációkhoz.

Említettük, hogy a sztereotípiakutatás egyik ága mindenekelőtt azt vizsgálta, hogyan formálódnak sztereotípiák egyik vagy másik csoportról, és ezek hogyan befolyásolják egy személy további reakcióit e csoportok individuális tagjával szemben. Hamilton és munkatársai (1981) tanulmányozták e problémát, különösen azt a folyamatot, ahogyan e csoport „kognitív reprezentációjában” felhalmozódnak és megerősödnek az információk. Azt is vizsgálták,

hogyan e „tudás” hogyan funkcionál akkor, ha a csoportnak csak egyetlen képviselője van jelen. Először tisztázták, hogy mi történik akkor, ha a vizsgált személyeknek még egyáltalán nincs információjuk a szóban forgó csoportról; másodsor, amikor már jól kialakult sztereotípiákkal rendelkeznek róla.

Az első esetben a kérdés az, hogyan alakul ki egyáltalán egy sztereotípia, míg a másodikon az, hogy az új információt hogyan igazolják vagy kérdőjelezzik meg a korábbi sztereotipizált elvárások és hiedelmek. Megközelítően igazolták, hogy az illuzórikus korreláció az emberi információfeldolgozás jellemző tulajdonsága. A folyamat kétféle módon is működik: először a korábbi hiedelmek és tapasztalatok irányítják a további helyzetészlelést; másodsor az információszelekció- és -feldolgozás egyirányúsított módja alakul ki, egyfajta pszichológiai vakságot idézve elő a korábbiaknak ellentmondó információkkal kapcsolatban.

Az illuzórikus korreláció pszichológiai alapja az, hogy a figyelem az emberek és események bizonyos, az adott szituációban feltűnő sajátosságainak együttes előfordulására összpontosul. Hogy mi válik ilyen kitüntetetten fontos, felszólító jellegű sajátossággá, a mindennapi élet eseményeinek, tevékenységeinek, csoport-tagozódásának ismertségétől függ. Egy ismeretlen esemény, sajátosság vagy helyzet mindig is felszólító jellegű a megfigyelők számára. Az emberek hajlamosak arra, hogy túlértékeljék két ritka történés együttes előfordulását – amint azt a földrengés és a háborúk, vagy egy üstökös feltűnése és a háborúk között vélt „összefüggés” mitizálásának jelei is tanúsítják. Hasonló folyamatok irányítják az információfeldolgozást akkor is, amikor a többségi csoport képviselője egy kisebbségi csoport tagjával találkozik. A kisebbségi csoport tagjának bármilyen sajátossága, viselkedésének furcsasága erős benyomást vált ki. Így növelheti a többségi csoporthoz tartozó tagok hajlandóságát arra, hogy a valóságnak csakis azokat az elemeit észleljék a későbbiek során, amelyek összhangban állnak az eredeti benyomással, elhanyagolva mindazt, ami ennek ellentmond (Rothbart 1979). Kísérletileg bizonyított, hogy az illuzórikus korreláció hosszabb ideig rögződik az emlékezetben.

Vajon miért nem várható el, hogy az emberek megtanulják kontrollálni saját illuzórikus korrelációikat, ha már egyszer tudatára ébredtek annak a ténynek, hogy ilyenekkel rendelkeznek (amint az a fizikai világra vonatkozó érzelmi csalódások esetében történik)? Erre a kérdésre voltaképpen azok a kísérletek válaszolnak, amelyek a negatív sztereotípiákhoz való ragaszkodással kapcsolatosak. Ez a ragaszkodás tulajdonképpen énvédő funkciót tölt be, amint több vonatkozó kísérletből kiderült (Tajfel 1973; Rothbart 1979; 1984; Hunyady-Nguyen Luu 2001).

A deindividualizáció jelensége

Amikor egy csoport egyetlen tagjával találkoznak az emberek, hajlamosak arra, hogy úgy észleljék őt, mint annak a csoportnak a tagját, amelyhez tartozik, függetlenül saját megkülönböztető, személyes tulajdonságaitól. A csoporttagság túláltalánosítása az illuzórikus korreláció működésének egyik megnyilvánulási formája, amely erősen közrejátszik a negatív sztereotípiák stabilizálásában (Wilder 1984).

E jelenség egyik valószínű okát keresve arra kell gondolnunk, hogy „minden egyes társadalomnak, minden egyes társadalmi vagy kulturális csoportnak megvannak a maga sajátos vakfoltjai (collective blind spots), szelektív társadalmi vakságának az uralkodó formái, amelyeket ezek a társadalmak, csoportok hiedelmei és értékei meghatároznak és szinte spontán módon működésben tartanak. Kiváltképpen vonatkozik ez az olyan, nemzeti és ideológiai szempontból izgalmas és zavart történelmi periódusra, mint amilyen a miénk” (Ichheiser 1970: 163–164).

A pszichológus a huszadik század 30-as, 40-es éveiben írta le ezt a jelenséget németül (angolul először 1949-ben, majd újból csak a halála után jelent meg), leírásában azonban sajnos napjainkra és egy országhatárok nélküli jelenségre is ráismerhetünk.

A szelektív társadalmi vakság egyik lehetséges formája a csoporttagság túláltalánosítása. Hunyady, Hamilton és Nguyen Luu rokon gondolatot képviseltek a csoportpercepció újabb fejleményeit elemezve e témáról írt könyvük előszavában. Ők a sztereotípiák kognitív reprezentációjának hatása/érvényszerűsége felől nézve további vizsgálatokra is érdemes problémaként jelölték meg azt a kérdést, hogy „a csoport/kategória belső változatossága milyen alapon, milyen formában s milyen következményekkel van képviselve a megismerő tudatában. A sztereotípiát alkotó tulajdonságtípet értelmezhető úgy, mint a csoportra (egészében vagy átlagosan) jellemzőnek ítélt »centrális tendencia« felfogása, de vajon felfogjuk-e azt is, hogy ez a »centrális tendencia« mennyire, milyen biztonsággal jellemző a csoport tagságára?” (Hunyady–Hamilton–Nguyen Luu 1999: 19.)

A „végső tulajdonítási hiba” (ultimate attributional error)

Ez a harmadik olyan kognitív korlát, amely a megismerő tevékenységből fakad. Ez tulajdonképpen az a szemléleti sajátosság, hogy az emberek általában haj-

lamosak arra, hogy mások viselkedését – kiváltképp hibáit – képességeikre utaló terminusokkal magyarázzák (vagyis intrapszichés vonásoknak tulajdonítják), míg saját viselkedési hibáikat valamilyen külső tényezővel magyarázzák. Ezt az attribúciós hibát főképpen a személyészlelést tanulmányozó vizsgálatokban figyelték meg (Ichheiser 1949; Kelley 1967; Nisbett et al. 1980), valamint a teljesítménymotiváció kutatásában (valaki sikerének vagy sikertelenségének az értékelésében) tapasztalták. Ez az attribúciós hiba minden valószínűség szerint jelen van az egyének morális szempontból fontos magatartási hibáinak a megítélésben is. Főként azokra az emberekre jellemző, akik alacsony tudati reflexivitással rendelkeznek, és erősen ragaszkodnak a konvencionális moralitáshoz. Az attribúciós hiba tudatosítása, valamint következményeinek káros volta kiváltképpen figyelembe veendő a bírósági tanúvallomások és különbségeik értelmezésében.

A saját ismeret bizonyosságának túlértékelése

Ez a döntépszichológiai kutatásokban feltárt jelenség megjelenhet úgy is, mint a fentebb leírt tulajdonítási stratégia része, de tekinthető a morális ítéletalkotási kompetencia túlértékelése speciális esetének is.

A döntépszichológiai vizsgálatok megmutatják, hogy az emberek általában hajlamosak arra, hogy túlértékeljék saját ismereteik helyességét akkor, amikor becsléseket és döntéseket várnak tőlük (Koriat–Lichtenstein–Fischhoff 1980). Ez még inkább igaz lehet olyan esetekben, amikor erkölcsi vonatkozású témákban kell érvelniük és ítéleteket hozniuk. Az emberek általában még érzékenyebbek saját morális kompetenciájuk megítélését vagy védelmét illetően, mint egyéb tekintetben. Az egyik vizsgálatban, amelyben arra voltunk kíváncsiak, hogy a Rosenzweig-féle Picture Frustration Test különböző élethelyzeteket ábrázoló képei közül melyik tűnik a legzavaróbbnak, vagyis a legfrusztrálóbbnak, vizsgált személyeink – középiskolások és felnőttek – számára az a kép bizonyult ilyennek, amelyben valakit hazugsággal vádoltak. Senki sem szeretné elveszíteni a becsületét és tekintélyét mások előtt. Ez egyike azoknak a legmélyebb motívumoknak, amelyeket az emberi lény antropológiai sajátoságaiként hangsúlyozott a szociálpszichológia ún. etogenikus irányzata (Harré–Secord 1972; Harré 1979). A szociálpszichológia ezen irányzata szerint az ember nemcsak szabálykövető, hanem önmagát szabályozó és figyelő lény, aki nemcsak spontán módon, de tudatosan is parancsokat ad önmagának, képes

azonosulási mintáival és választásaival saját énje és fejlődése tervezésére és javítására.

Valakinek a saját kompetenciájába vetett túlzott bizalma, saját magatartása racionalizálási kísérleteivel együtt, olyan jelenség, amellyel kivált akkor találkozunk, amikor az új társadalmi szituációk és kihívások a már létező morális szabályrendszer, a társadalmi és politikai kontroll erőinek újraértékelését teszik szükségessé, vagyis amikor fellép a szabályrendszer szelektív rekonstruálásának a szükséglete. Jelenleg például az AIDS gyors terjedése bizonyul ilyen új kihívásnak bármely ország gyakorlati moralitásával szemben, függetlenül attól, hogy milyen politikai rendszerrel rendelkezik.

Most vizsgáljuk meg a morális ítéletalkotásra vonatkozó implikációkat.

Úgy tűnik, hogy a másokról alkotott sztereotip képek, amelyek az illuzórikus korrelációk alkotóelemei, rendkívül hatékonyak a társadalmi távolságok konstruálásában, stabilizálásában és növelésében. Ugyanez a túlzottan sztereotip felfogás része lehet, mechanizmusává válhat a csoportközi viszonyok propagandisztikus manipulálásának az ideológiában, a tömegkommunikációban egyaránt. Így például része lehet az emigráltakkal szembeni diszkriminatív politikának, valamint az etnocentrizmus legkülönbözőbb megnyilvánulási formáinak.

Az illuzórikus korrelációk bárkinél előfordulhatnak, bárki gondolatainak sajátosságát képezhetik. Az emberek, mint önszabályozó és bizonyos fokú önreflexivitással rendelkező lények, elvileg természetesen tudatában lehetnek korábbi benyomásaiknak, hiedelmeiknek és másokra vonatkozó ítéleteiknek – beleértve illuzórikus korrelációikat és sztereotípiáikat is. Azt mondhatná valaki, hogy ez a téma a morális ítéletalkotás és felelősség témája is; s ez valóban így van! Az érett morális ítéletalkotás sajátossága éppen az, hogy megismerve korábbi, öntudatlanul formált vagy tudatos előítéletes hiedelmeinket, tudatára ébredhetünk saját felelősségünknek. Küzdhetünk saját szemléleti korlátaink ellen, ha tudatára ébredünk káros mivoltuknak. Éppen ez lehet az alapja, vagy legalábbis egyik alapja Habermas (1981) felismerésének az erkölcsöt illetően, amelyet a kommunikatív cselekvésre vonatkozó elméletében fejtett ki. Ennek lényege az, hogy mindenkiről magasabb fokú tudati reflexivitást és felelősséget tételez föl a mindennapi életben, de ez csak a közös, kommunikatív cselekvés révén alakulhat ki.

Az viszont már a pszichológia és a nevelés feladata, hogy figyelmeztesse az embereket a mások észlelését és megítélését befolyásoló szemléleti csapdákra. Ugyanakkor demokratikusabb társadalmi klíma volna szükséges ahhoz, hogy ezek leküzdése belső érdeké is váljon, hogy szélesebb politikai és morális fe-

lelősséget váltson ki az emberekből a csoportok és csoportközi viszonyokról alkotott ítéletek tudatos kontrollálására.

Felvetődik a kérdés, hogy mindezek a kognitív akadályok a morális ítéletalkotás fejlődésének meghatározott szintjein működnek-e, vagy valami olyasmivel van dolgunk, ami – hogy úgy mondjuk – áthatja, átfedi az egyén egész kognitív fejlődését, amint azt Kohlberg és mások állítják?

Alapjában véve az utóbbi eset áll fenn, ami nem zárja ki, hogy a szemléleti akadályok egyike vagy másika épp egy meghatározott fejlődési szakaszban játszik domináns szerepet. E helyütt nem fejlődés-lélektani aspektusból közeledtünk ezekhez a kognitív akadályokhoz, hiszen ez természetesen egy külön vizsgálódás tárgya lehetne. Például a korai serdülőkor bizonyára olyan periódus, amelyben a függőség és a konformitás kitüntetett szerepet játszhat a morális ítéletalkotásban, és jellemző rá a különböző szerepekre vonatkozó sztereotípiák túlsúlya. Ugyanakkor a késői serdülőkor egyaránt tekinthető a már elsajátított értékekhez, szabályokhoz, normákhoz való rigid, dogmatikus ragaszkodás periódusának, valamint egy olyan szakasznak is, amelyben növekszik az önálló gondolkodás és cselekvési lehetőség kritikus keresése. Személyiségfüggő, hogy ebben az életkorban melyik eset valósul meg.

Megjegyzendő, hogy a személyiségfüggő és a társadalmi kontextusból eredő kognitív akadályok átfedhetik egymást. Így például említettük, hogy az „attribúciós hiba” szerepet játszhat bárki gondolkodásában, de csak az, aki valójában nagyon merev, hajlamos ragaszkodni ehhez a hibához, az mutat határozott védekező reakciókat, aki meglehetősen dogmatikus más tekintetben is. Ezt a személyes hajlandóságot viszont felerősítheti vagy gyengítheti az adott társadalmi intézményrendszer, az uralkodó ideológiai-politikai légkör.

A TÁRSADALMI-KONTEXTUÁLIS TÉNYEZŐK ÁLTAL DETERMINÁLT SZEMLÉLETI AKADÁLYOK

Ilyen forrásokból nagyon sok szemléleti korlát származik. Közülük csak néhányat mutatok be illusztrációképpen.

A morális kérdéseket túlzottan előtérbe állító, moralizáló nézőpont

A moralizáló gondolkodásmód, bizonyos ideológiai klímát kísérve és intézményes fórumoktól támogatva, minden társadalomban megtalálható. Ez egyfajta – egyéni vagy csoportos – erőfeszítés abban az irányban, hogy mellőzzük

vagy elkerüljük a moralitás és a társadalompolitika vagy a gazdaság közötti lényegi kapcsolatok megismerését, vagy éppen összekeverjük ezeket, következésképp sikeresen eltereljük az emberek figyelmét életük problematikus aspektusaitól az üres és végtelen moralizálás irányába.

Megfigyelhető ez abban a módban, ahogy az emberek a korrupcióról gondolkodnak, illetve vitáznak. A moralizálók készek arra, hogy a bizonyos társadalmakban növekvő korrupciót pszichológiai terminusokban írják le, illetve értelmezzék, hangsúlyozva azt, hogy az emberek önzőbbé váltak, elvesztették önkontrolljukat, a növekvő félelem és más irracionális motívumok irányítják őket. Természetesen ezek is előfordulhatnak, de kizárólagosan rájuk irányítani a figyelmet annyit jelent, mint ragaszkodni egy régi és tudományosan nem kielégítő magyarázathoz. Egy olyan problémáról való moralizálás, amelynek meglehetősen mély társadalmi és gazdasági gyökerei vannak, nem vezet túlságosan messzire.

Nézzük tehát a növekvő korrupció esetét egy olyan országban, amely a javak és a termékek állandósult hiányától szenved. A hiánygazdaság (Kornai 1980) elkerülhetetlenül korrupcióba sodorja az embereket, eladókat és vásárlókat egyaránt. A korrupció, mint gazdasági magatartás, az egyedüli racionális viselkedésnek tűnik az ilyen gazdasági rendszerben. A korrupció természetesen másutt is előfordul – nem is olyan ritkán –, de a nem hiánygazdaságokban főként a korrupció illegitim és amorális jellege domborodik ki a köztudatban, és többféle racionális gazdasági viselkedés lehetséges. Visszatérve a hiánygazdaságra, Hankiss (1977) az alábbi példával szolgál: Egy hipotetikus eszpresszóban egy csésze kávé 3 forint; de sokkal erősebbet és finomabbat kaphat valaki 5 forintért illegálisan, vagyis más fogyasztók rovására. Ez a korrupciós tevékenység csak bizonyos határig folytatható, mivel a gazdaságban a hiány állandósult (ami adott esetben a jobb minőségű kávéra is vonatkozik), így az eladó (kiszolgáló) előbb-utóbb becsapja még azokat a vásárlókat is, akik korrumpálták vagy korrumpálják őt. Galasi és Kertesi (1987) gazdasági nézőpontból elemezve kimutatták, hogy amint a korrupció folyamata megkezdődött – s a korrumpálás és korrumpálódás motívumai elsajátítottak és racionálisnak, hasznosnak tűnnek az adott szituációban – az egész folyamat autonóm módon működik, hasonlatosan egy önszabályozó rendszerhez. A folyamat állandósul, a minta követésre talál, széles körben elterjed, minthogy a korrumpáló viselkedés közvetlen jutalmat ígér. De mivel e folyamatnak a hiánygazdaságban megvannak a maga határai, az eredetileg racionális motívum és viselkedés végül is irracionális jellegűvé válik: hiszen amennyiben a korrupció folyamata elterjed és uralkodóvá válik a társadalom egészében, senki sem tud

belőle hasznót húzni, mivel szétrombolja a gazdaság és a közélet minden szféráját. Ugyanakkor azt is fontos felismerni, hogy ez a folyamat nem állítható meg csupán új ideológiák, erkölcsi parancsok és kívánalmak bevezetésével (bár ezek sem feleslegesek); ez mindenekelőtt gazdasági eszközökkel – a javak szélesebb készleteivel és a piacgazdaság dinamikus törvényszerűségeivel – állítható meg.

A gazdaság, a hatalom és a moralitás közötti összefüggésnek egy másfajta félreértelmezése látható Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című művében. Ebben az esetben az emberi erőfeszítés arra irányul, hogy a hatalom és a kapott szabadság témájává tegyen mindenfajta, erkölcsi szempontból fontos témát, racionálisan érvelve e gondolkodásmód mellett, ugyanakkor képtelenné válva arra, hogy ezzel az amorális, elidegenült gondolkodásmóddal összhangban érezzen.

E viszonyok kódosításának különböző kultúrafüggő formáit említhetnénk. Kitűnő példa lehet e kultúrafüggő, kódosító formák létezésére a mindennapi lét rituális szabályrendszere, úgy, ahogyan az Fukazava Hicsiró *Zarándokének* című csodálatos novellájából látható. Az író két faluba vezet bennünket, mélyen a hegyek között, valahol Japánban. A falvak zárt világot alkotnak. Szigorú rendszer szabályoz minden életfolyamatot, olyan rendszer, amelyet az ennivaló szűkössége és e szűkösséghez tapadó rendszerépítő elvek képeznek. Ez az alapvető tény rejlik minden társadalmilag konstruált valóság és szabályrendszer mélyén a szóban forgó falvakban, ez szabályozza a társadalmi szerepeket és státusokat, a személyi kapcsolatokat és az események észlelt fontosságát. Ezt a realitást a folklór tradicionális formái közvetítik (dalok, ritmusok, ritualizált gúnyolódások stb.), a nem verbális kódrendszer kifinomult alkalmazásával egyidejűleg. Az öregkor jellemző módon azzal jár, hogy bárkinek, akit öregnek minősítenek, a halálba kell zarándokolnia – azaz a hegyekbe kell mennie, meghalni.

Ahogyan azt Wessely Anna és Csepeli György (1983) kitűnő tanulmánya mutatja, ebben a zárt világban az egész értékrendszer az ennivaló szűkösségével függ össze, és a létrejött folklór (a rítusok, szabályok stb.) azt szolgálja, hogy elkódosítse az értékek és a gazdaság közötti kapcsolatot, és fenntartsa az adott társadalmi rendszert. A rítusok arra valók, hogy szentesítsék a legnagyobb amorális aktust: azt, hogy a hegyekbe küldjék a legöregebbeket meghalni azért, hogy a maguk számára megőrizhessék az élelmet. A novella megmutatja azt is, hogy a társadalmilag konstruált fontosságok és jelentések belsővé tétele távolról sem tökéletes: hézagok lelhetők fel, amelyek személyes magyarázatoknak adnak lehetőséget; lehetővé teszik, hogy a szabályoknak történő engedel-

meskedést pozitívan és negatívan is értékeljék. Így például a novellában Ryn anyó diadalmas halálát az író szembeállítja Mata apó vonakodó, ellenségeskedő és gyűlölködő halálba menetelével. De ez a viszonylagos szabadság csak a helyzet értelmezésére vonatkozik, a zarándoklás a halálba mindkettejük számára elkerülhetetlen.

*A morális problémák jelentéktelenítése
(a problémák morális jelentőségének alulértékelése)*

Századunk – kivált a közepétől kezdve – szépen felmutatta a tudományos és technikai forradalom Janus-arcát, eredményeinek jó és rossz célokra történő felhasználását és ebben a szakemberek és politikusok választási kényszereit. Korunkban az értelmiség jelentős részében, valamint a politikusok esetében másképpen vetődik fel a foglalkozásbeli felelősség kérdése, amelyről sokkal hosszabb távon kell gondolkodniuk, mint korábban tették. Természetesen fennáll a lehetősége annak, hogy csak a már meghatározott szerepkötelemeket vegyék figyelembe, és ne vállalják a felelősséget döntéseik és tetteik messzire nyúló, távolba ható következményeiért. Megfigyelhető, hogy a foglalkozási felelősség újonnan kirajzolódó problémáinak megítélésében gyakran eljelenéktelenítik a következmények morális és egyéb kihatásait és saját felelősségüket ezek létrejöttében. A probléma gyökere az, hogy hogyan vegyék figyelembe a döntések meghozatalánál azt a kockázatot, amivel a döntések hosszú távon járnak. A szakemberektől és a politikusoktól elvárják, hogy az emberek hosszú távú érdekeit is vegyék figyelembe a döntések meghozatalánál, hogy valamilyen optimális egyensúlyt alakítsanak ki abban az esetben, ha a rövid és hosszú távú érdekek egymásnak ellentmondani látszanak. Valószínűleg ez az eset áll fenn, amikor az ipar vezető szakemberei és a politikusok olyan témákkal szembesülnek, amelyek a természetes környezet szennyezését vagy megóvását érintik. Ilyenkor a tárgyalófelek jelentős részénél megfigyelhető a probléma morális aspektusának és a távoli következményekért való személyes felelősségnek a lebecsülése (lásd Hardin 1968; Hankiss 1977).

Természetesen nem csupán a szakemberek és a politikusok racionalizálhatják – azaz magyarázhatják meg – saját magatartásukat és felelősségüket az életben felvetődő problémák morális aspektusának a jelentéktelenítésével. Ez az út a mindennapi életben is bárki számára rendelkezésre áll, és a gyakorlatban megfigyelhető, hogy az emberek tudatosan vagy ösztönösen élnek is ezzel a lehetőséggel (pl. a dohányzók, a szűrővizsgálatokat elkerülők stb.).

Önmagunk erejének a lebecsülése a morális problémák megoldásakor

Ez is példa arra az esetre, amikor szemléletünket társadalmi kontextuális tényezők torzítják. Míg az előző szemléleti akadályok gyakorta tapasztalhatók szakemberek és politikus vezetők esetében, addig ez utóbbi főként az ún. „kisemberek” vagy átlagemberek morális gondolkodására jellemző. Sokan ugyanis – bár nagyon sok mindent nem tartanak kielégítőnek morális szempontból – eleve lemondanak arról, hogy bármilyen módon is harcoljanak a morális konfliktusok jobb megoldásáért. Ez kivált a totalitárius politikai rendszerekben jellemző a köznap gondolkodásra, úgy is, mint fékező attitűd, amelyet nap mint nap megerősít a tapasztalat és manipulál a tömegkommunikáció.

Az ilyen politikai rendszerekben valóban nem áll módjában a kisembernek az, hogy válasszon a politika különböző kockázattal járó alternatívái közül; ám ő az, akit leginkább érintenek egy-egy rossz döntés negatív következményei. Nálunk csak most ébrednek rá az emberek egy-egy atomerőmű, illetve hulladékgyűjtő veszélyességére. Csupán mostanában kezdik egyesíteni egyéni erőfeszítéseiket, saját érdekeiket felismerve, az ilyen veszélyek megelőzésére vagy minimalizálására. Ugyanakkor az a kérdés, hogy hol és mikor helyezték el a veszélyes hulladékokat, nagyon sok ellentétet támaszthat, és az a fajta gondolkodásmód, amelyre az a jellemző, hogy eleve lebecsüli a saját képességet, nem segíti az embereket saját helyi érdekeik és mozgalmak megvédésében.

A természetes környezet életadó forrásai megőrzésének a kérdése viszont olyan kérdés, amelynek kimenetelét tekintve az egyéni tartózkodás és semlegesség könnyen amorálissá válhat, ha gyermekeink és unokáink jövőjéért való felelősségünkkel is szembe kell néznünk.

Saját kultúránk magától értetődéséből adódó szemléleti akadályok

A mindennapi életben az emberek gyakorta oly mértékben magától értetődőnek tekintik saját erkölcsi normáikat, hogy még akkor is sajátos pszichikus vakság áll elő náluk más kultúrákhoz tartozó emberek viselkedésének és nézeteinek az értelmezésében, ha ők maguk nem feltétlenül dogmatikus gondolkodásúak. A magától értetődőségnek ez a saját kultúra által előidézett formája jól ábrázolt Alfred Schütznek „Az idegen”-ről írt híres tanulmányában (Schütz 1984). Éppen ez az Ichheiser által is korán felismert szemléleti akadály az, amely igen veszélyesnek bizonyulhat a csoportközi vagy nemzetek közötti tárgyalásokban, amennyiben számos félreértést okozhat, főként abban a tekin-

tetben, hogy a tárgyaló felek milyen szándékokat és nézeteket tulajdonítanak a másik félnek (Ichheiser 1949). Ezt a szemléleti akadályt empirikus vizsgálatokban csak újabban tanulmányozzák, főként összehasonlító kulturális vizsgálatokban.

Az eddigiekből kitűnhetett, mennyire nem egyszerű a morális kompetencia elérése, annak megítélése, hogy mi az erkölcsileg jó és rossz. Viták folytak és folynak ma is arról, hogy mily nehéz a morális gondolkodástól eljutni a valóban morális cselekvésig. Hogy a helyes morális ítélet gyakorta nem párosul valóban morális tettel, sokak szerint a hibás szocializáció és az akaratgyengeség következménye. Ez utóbbi szélsőséges formája az apraxia néven ismert, legjobban Augustinus által megfogalmazott jelenség: „ismerem a jót, amit akarok, de épp a rossz, amit nem akarok, az, amit teszek.”

Az apraxia valóban gyötrelmes dolog, de éppen azt kívántam bemutatni, hogy a bajok már jóval előbb, a morális ítéletalkotásban is szerepet játszó rejtett szemléleti akadályokkal kezdődhetnek, sőt általában ezekkel kezdődnek. Ezek egy része régóta ismert, ám könnyen felejtethető, kivált ha önérdek és érzelem egyként ez irányban hat, más részére pedig csak mostanában derít fényt a tudomány, és még sokáig tart, míg az újabb ismeretekből következő tanulságok a gyakorlati morál formálásának eszközeivé, egy szükségképpen demokratikus szellemű nevelés és önnevelés részeivé válnak.

Az elemzés során a kép tisztasága kedvéért úgy tettem, *mintha* a szóban forgó kognitív tényezők, szemléleti akadályok kiszakíthatók s önállóan kinagyíthatók volnának abból a háttérből, amelyen megjelennek. Azért történt ez így, hogy kiemelésükkel felismerhetőbbé váljanak, mint olyanok, amelyek valóban formálják, katalizálják a gyakorlatban a morális ítéletalkotást és viselkedést, vagyis a gyakorlati morált. Ez egy logikai elemzésben megtehető, a valóságos gyakorlati erkölcs azonban mindig vagy egy-egy vallásos, vagy egy szekularizált, racionális értékrendszerrel és mentalitással, a belőlük fakadó norma- és szokásrendszerrel, esetleg ezek deficitjeivel összefüggésben alakul ki, magán viselve a mindenkori társadalmi és természeti feltételek szabta lehetőségek és kényszerek visszahatásait. A bemutatott kognitív tényezők, szemléleti nagytók és csapdák nyilvánvalóan jellegzetesen eltérő képet mutatnak súlyosságban és az előfordulás gyakoriságában egy kifejezetten vallásos és egy szekularizált, racionális gondolkodás jegyében kimunkált világkép és értékrend esetében (nem szólva e helyütt az azokon belüli variációkról). A lényeg azonban az, hogy hasonló szemléleti sémák, sorvezetők és akadályok mindkét fajta világkép és mentalitás esetén szükségképpen adódnak, és hatékony leküzdésükhöz csakis ezek tudatos feldolgozásán keresztül vezethet út. Figyelembevételük ezért is

ajánlatos a morális fejlődés elméleti modelljének megrajzolásához, valamint az erkölcsi nevelés gyakorlatában az üres moralizálás végső soron félrevezető rutinjainak csökkentéséhez.

Irodalom

- Blackmann, J. – Goldstein, J.: *Five studies on cognitive style*. New York, Harper, 1978.
- Bruner, J.: Perceptual Readiness. *Psychol. Review*, 1957. 64. sz. 125–152.
- Chapman, L. J.: Illusory correlation in observational report, *Journ. of Verbal Learning and Verbal Behaviour*, 1967. 6. sz. 151–155.
- Chapman, L. J. – Chapman, J. P.: Genesis of popular but erroneous psychodiagnostic observations. *Journ. of Abnormal Psychology*, 1967. 72. sz. 193–204.
- Durkheim, E.: *Moral Education. A Study in the Theory and Application of the Sociology of Moral Education*. N. Y., Free Press, 1925/61.
- Galasi Péter – Kertesi Gábor: A korrupció terjedése. *Közgazdasági Szemle*, XXXIV, 1987. 9. sz.
- Gibbs, J. C.: Kohlberg's stages of moral judgement: A constructive critique. *Harvard Educational Review*, 1977. 47. sz. 43–61.
- Gibbs, J. C. – Wideman, K. F.: *Social intelligence: Measuring the development of sociomoral reflection*. N. J., Prentice Hall, Englewood Cliff's, 1982.
- Gilligan, C.: *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, MA, Harvard Univ. Press, 1982.
- Haan, N.: Two Moralities in Action Context: Relationships to Thought, Ego Regulation and Development. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1978. 36. sz. 286–305.
- Habermas, J.: *Die Theorie des Kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1981.
- Hamilton, D. L. (ed.): *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behaviour*. New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, Publ. Hillsdale, 1981.
- Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák*. Budapest, Magvető Kiadó, 1977.
- Hardin, G.: The tragedy of the commons. *Science*, 1968. 162. sz. 1243–1248.
- Harré, R.: *Social Being*. Oxford, Blackwell, 1979.
- Harré, R. – Secord, P.: *The Explanation of Social Behavior*. Oxford, Blackwell, 1972.
- Hunyady György: Kognitív komplexitás személyek és ideologikus tárgykörök megítélésében. *Pszichológia*, 1981. 1. sz. 105–130.
- Hunyady György – David L. Hamilton – Nguyen Luu Lan Anh (szerk.): *A csoportok percepciója*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.
- Hunyady György – Nguyen Luu Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest, Eötvös Kiadó, 2001.
- Ichheiser, G.: *Misunderstanding in Human Relations: A study of false social perception*. Chicago: University of Chicago Press, 1949. (Supplement to the *American Journal of Sociology*, 55 [2], LV, Special monograph, 1–70.)
- Ichheiser, G.: *Appearance and Reality*. New York, Jossey-Bass, 1970.

- Kelly, G. A.: *The Psychology of Personal Construct*. N. Y., Harper and Row, 1955.
- Kohlberg, L.: Moral stages and moralization. In Lickona, Th. (ed.): *Moral development and moral behaviour*. N. Y., Holt, Rinehart and Winston, 1976, 31–53.
- Koriat, A. – Lichtenstein, S. – Fischhoff, B.: Reasons for Confidence. *Journ. of Exp. Psych.: Human Learning and Memory*, VI. Vol., 1980. 2. sz. 107–118.
- Kornai János: *A hiány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980.
- Locke, D.: Moral Reasons and Moral Action. In Locke, D. – Weinreich-Haste, H. (eds.): *Morality in the Making*. Chichester, Wiley, 1983, 111–124.
- Locke, D. – Weinreich-Haste, H. (eds.): *Morality in the Making*. Chichester, Wiley, 1983.
- Ludassy Mária: Ész-erkölcs kontra érzület-erkölcs. *Világosság*, 1978. 1. sz. 15–24.
- Madách Imre: *Az ember tragédiája*. (Hetedik szín.) Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1963.
- Montaigne, M.: *Esszék a megszokásról. Montaigne legjobb lapjai A. Gide válogatásában*. Budapest, Officina, 1941.
- Mowrer, H.: *Learning Theory and the Symbolic Process*. New York, Wiley, 1960.
- Neisser, U.: *Cognition and Reality*. N. Y., Freeman and Co., 1976.
- Nisbett, R. S. – Ross, L.: *Human interference: strategies and shortcomings of social judgement*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1980.
- Piaget, J.: *The Moral Judgement of the Child*. Penguin Books, 1932.
- Piaget, J. – Weil, A.: A haza és a más országokhoz fűződő viszony fogalmának kialakulása a gyermekekben. In Csepeli Gy. (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980, 159–188.
- Rokeach, M. (ed.): *The Open and Closed Mind*. N. Y., Basic Books, 1960.
- Rokeach, M.: The Nature and Meaning of Dogmatism. In: Warr, P. D. (ed.): *Thought and Personality*. Penguin, 1970, 36–53.
- Rothbart, M. et al.: Recall for confirming events: Memory Processes and the Maintenance of Social Stereotypes. *Journ. of Exp. Soc. Psych.*, 1979. 15. sz. 343–355.
- Rotter, J. B. – Chance, J. – Phares, E. J. (eds.): *Applications of a Learning Theory of Personality*. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1972.
- Saint-Exupéry, A.: *A kis herceg*. Budapest, Móra Könyvkiadó, 1971.
- Schütz, A.: Az idegen. In: Hernádi Miklós (szerk. és vál.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1984, 405–413.
- Tajfel, H.: The Roots of Prejudice: Cognitive Aspects. In: Watson, P. (ed.): *Psychology and Race*. Penguin Books, 1973, 76–95.
- Vari-Szilagyi, I.: Cognitive Style and Value Orientation. In: Kodym, M. – Slamenik, J. (eds.): *Psychological Development, Learning and Personality Formation*. Praha, Academia, 1984, 313–316.
- Warr, P. D. (ed.): *Thought and Personality*. Penguin Books, 11. 1970.
- Wessely Anna – Csepeli György: Egy struktúra működésben. Fukazava Hicsiro: Zarándokének. *Pszichológia*, 1984. 3. sz. 503–508.
- Wilder, D. A.: Perceiving Persons as a Group. In: Hamilton, D. L. (ed.): *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behavior*, Erlbaum, Hillsdale, 1981, 213–258.
- Witkin, H. A.: *Personality through Perception*. N. Y., Harper, 1954.
- Witkin, H. A. et al.: *Psychological Differentiation*. N. Y., Wiley, 1962.

II.

ÁLLAPOTJELZÉSEK A JOGI
ÉS AZ ERKÖLCSI
SZOCIALIZÁCIÓ VIZSGÁLATÁBAN

A moralitás köz- és magánszférája a totalitáriánus és a demokratikus államokban¹

E tanulmányban az olvasó e téma fő kérdéseinek inkább csak a vázát, semmint megoldását találja. Legjobb szándékaim ellenére történt ez így, s legfeljebb csak azzal vigasztalódhattam, hogy egy jó kérdés megfogalmazása a megfelelő időben és helyen – feltéve, ha publicitást is szerez magának –, elvileg legalább annyi hasznot hozhat, mint egy szűkebb kérdés teljes megoldása. Én súlyosnak éreztem ezeket a kérdéseket, ám valamennyi hasonló kérdés társadalmi súlya hazánk 80-as évekbeli állapotát tekintve inkább csak illusztrálható volt, semmint logikusan kifejezhető, noha erre – részben korábbi empirikus kutatásokra, esettanulmányokra, részben saját személyes tapasztalataimra alapozva – kísérletet tettem. Mindazonáltal azok a kérdések, amelyek a köz- és magánerkölcs elhatárolásának bizonytalanságából és a közép-kelet-európai országokban az ún. létező szocializmus körülményei közötti szándékos ködösítéséből fakadtak, nem pusztán személyes fontosságúak voltak. A tisztázásukra irányuló szándék s maga a tisztázási folyamat pedig az elkerülhetetlen demokratizálási folyamat szükséges része volt és maradt.

Tény, hogy a köz- és magánerkölcs törvényes szétválasztására és az ún. emberi jogok legalizálására, törvénybe iktatására a nyugat-európai országokban egy sor komplex társadalmi és történelmi változás eredményeként már a 18–19. században sor került. Az ez irányú erőfeszítés különböző formákban elindult a közép- és kelet-európai országokban is, eltérő mértékben lehetővé téve és/vagy károsítva az egyéni szabadságot.

Köz- és magánerkölcs lehetséges elhatárolásáról gondolkodván könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy szigorú értelemben véve „magánerkölcs” nem is létezik, hiszen az erkölcs *par excellence* társadalmi jelenség – elvekben, eszményekben és a gyakorlatban érvényesülő normákban és szokásokban egyaránt. Ám ha az egyéni életvitel minden megnyilvánulását közvetlenül közéleti és társadalmi vonatkozásúnak és a köz, a nyilvánosság előtti felelősség alá tartozónak véljük, akkor gondolatban megszüntetjük a magánszférát, és máris ott vagyunk Platón államában vagy Madách falanszterében, vagy bármely

¹ Előadás a Magyar Filozófusok I. Világtalálkozóján, Budapest, 1992. aug. 16–18. Megjelent: „Public and private sphere of morality in democratic and totalitarian countries”. *Human Affairs*, 2. évf. 1992. 1. sz. 18–31. Rövidítve (és torzan): *Magyar Filozófiai Szemle*, 1994. 4. sz. 3–21.

modern totalitáriánus rendszerben. Ismeretes, hogy az egyén élet- és cselekvésterének vannak olyan tartományai, amelyekben döntéseiről, érzelmeiről és viselkedéséről számadással csak saját lelkiismeretének tartozik, ahol a tett (vagy a tett hiánya) nem esik nyilvános felelősségre vonással járó megítélés alá. Az is igaz, hogy e tartomány határainak érzése és ismerete történelmileg és kulturálisan prekondicionált, éppúgy, mint ahogy maga a morál e két nagy tartománya közötti határvonal is történelmi és kultúrspecifikus kontextuális hatások további változásoknak kitett terméke. Bárhol is legyen ez a határvonal, az olyan magánügyek, mint a barát választása vagy a barátság elárulása és megszakítása, vagy a gyerekvállalás, vagy a lakhely- megválasztás, ezek mind olyan dolgok, amelyek vitát váltanak ki és társadalmi következményekkel járnak. Ez az implikáció lett eltúlozva és egyáltalán a privát szféra léte lett megkérdőjelezve a fasiszta és totalitáriánus ideológiák által vagy „a felsőbbrendű faj tisztaságára” vagy más esetben a társadalom kollektív érdekeire való hivatkozással. Azok az intézmények, hivatalok és köztisztviselők, akik ebben a szellemben dolgoztak, naponta megsértették az emberek személyes autonómiáját.

Persze nem sok értelme van a köz- és magánerkölcs szétválasztásáról beszélni és a választvonalat keresni mindaddig, amíg az egyén nemcsak valamely társadalmi csoport(ok) tagjaként éli meg sorsát, szűkebb-tágabb környezetében zajló eseményeket, hanem viszonylagos függetlenséggel és autonómiával rendelkező egyénként. A problémával való komolyabb szembenézés feltételezi, hogy a kérdéses differenciálódásnak van valami tárgyiasult lenyomata az intézményes joggyakorlatban és a közvélemény, az irodalom, a tömegkommunikáció, az oktatás-nevelés erkölcsében, valamint az emberek, a polgárok politikai, jogi és erkölcsi érzékében és ítéleteiben. Ennek manifestálódásai a társadalom szerveződésének különböző szintjein egymást átfedő tartalmuk ellenére sem teljesen esnek egybe. Az aszinkronitás és az inkonzisztencia a gyenge hangsúlyeltolódástól a mély, alapvető különbségig terjedhet. Az utóbbi természetesen éppúgy társadalmi-történelmi „produktum”, mint ahogy a köz- és magánerkölcs közötti határ megvonása is az, amennyiben e határvonal stabilitása és változása is kor-, kultúra- és társadalmirendszer-függő. Túl hosszú nyúlna ennek logikai és példák segítségével történő illusztratív alátámasztása, hogy milyen mértékben kor-, kultúra- és rendszerfüggő a köz- és magánerkölcs relatív megkülönböztetése és a közöttük lévő határvonal megrajzolása, amit viszont nem mellőzhet egyetlen mai társadalom sem.

Alapos megvitatásra szorulna az is, hogy ez a kérdés miért vált oly fontossá a fejlett és a fejlődő ipari országokban. Az 1981-ben és 1985-ben húsz országban végzett Európai Értékkutatás (European Values Studies) egyik legfeltűnőbb, ebből a szempontból is releváns eredménye az az adatsor volt, amely

szinte az élet minden területén a *személyes autonómia* iránti megnövekedett igényt és vágyat mutatta (Heunks 1985: 12). Minél magasabb volt az iskolázottsági szint, annál erőteljesebben mutatkozott meg ez a kívánság, előre vetítve így a jövőre ennek a beállítódásnak az erősödését. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a *személyes szabadság* elvont fogalma távolról sem homogén, jelentése sokkal inkább kontextusfüggő, és ebből következően nem azonosítható minden további nélkül a *személyes autonómiával*. A szociális viszonyoktól és helyzetektől függően a mi kultúránkban ez jelentheti a szabadság értelmezésének manapság divatos legpopulárisabb változatát, vagyis a hedonizmust, vagy jelentheti azt a produktív szabadságot, amely valóban serkenti és előbbre viszi a modern társadalmi-gazdasági fejlődést.

Az intézményesült jogi elvek és maga a jogi gyakorlat, valamint a közgondolkodás, a nevelés, a média és az egyének erkölcsi és jogi érzékenysége és ítéllete alkotják a társadalomban azokat a terveket, „projekteket”, amelyek csaknem soha nem állnak egymással teljes harmóniában, közelebbi vizsgálódásnál pedig nagy valószínűséggel aszinkronitásuk és diszkontinuitásuk derül ki. Nem nehéz érteni, hogy miért nem képesek ezek a formációk teljes harmóniában megjelenni, noha tudjuk, hogy voltak, vannak korok és társadalmak, amelyeket nagymértékű harmónia jellemzett és jellemez ma is, miközben másokban a diszharmónia, a szinkronitás hiánya volt megrázóan nagy, és ez hozzájárult ahhoz, hogy az emberekben éppoly elidegenedésérzést váltson ki, mint amilyent leggyakrabban a valóság tapasztalásának „kafkai szituációi” keltenek.

Miért oly fontos kérdés a moralitás – az erkölcsiség – eme két szférájának a differenciálódása és egyértelmű megkülönböztetése? Igaz az, hogy ez a kérdés elméleti és gyakorlati relevanciával egyaránt rendelkezik? Vajon a jog törvényes képviselői (a jogalkotók vagy törvényhozók és a hatalmat gyakorlók) és az átlagpolgár tisztában van-e azzal, hogy milyen életvitelek és tettek, cselekedetek tartoznak a nyilvános, publikus, közjogi szférába, melyek a nyilvános megítélés tárgyai, és hogyan szabályozza ezt a törvényes jog?

A kérdés tehát meglehetősen komplex: döntően a törvényes jog és joggyakorlat, valamint a nevelés és a moralitás körébe tartozó, kisebbrészt pedig annak a kérdése, hogy az egyszerű polgár mennyire informált a törvényről és saját jogairól, vagyis milyen szintű jogtudatosság birtokosa. Ismeri-e a saját jogait és kötelezettségeit? Tudja-e, hogy hol és hogyan talál jogi védelmet és erkölcsi támogatást abban az esetben, ha jogosulatlanul kár vagy baj éri?

Bármely társadalmi rendszer stabilitása és életképessége megköveteli, hogy intézményei és képviselői világossá tegyék polgárai számára, hogy melyek azok

az aktivitások, viselkedési formák és módok, amelyeket törvényesen támogatni, és melyek azok, amelyeket tiltani és büntetni kíván, valamint hogy a szabályozás milyen módját részesíti előnyben a jelenben és a jövőben.

Talán ennyi is elég ahhoz, hogy megértsük, hogy a köz- és magánerkölcs egyértelmű jogi és erkölcsi elhatárolódásának a kérdése *rendkívüli gyakorlati jelentőségű*, mert egyfelől *az egyén társadalmi tájékozódásának feltételrendszerére*, annak tisztázottságára vonatkozik, másfelől *az egyéni és intézményes felelősség* határait és a felelősségre vonás törvényességét és méltányosságát határolja be. A köz- és magánerkölcs különbségére és határvonalaira vonatkozó *tudás* éppúgy az *erkölcsi tudat* része, mint bármely más erkölcsi vonatkozású tudás. Éppúgy nemcsak elvi szintű és tételes ismeretekből áll, hanem a joggyakorlat és a gyakorlati morál aktuális megnyilvánulásainak cselekvő és szenvedő alanyként szerzett napi tapasztalataiból is. *Tudás és tapasztalás* együttesen alkotják a köz- és magánerkölcs adott állapotának és határainak a megítélési alapját, illetve forrását. Ezért a tudásért azonban nem csak az egyén felelős. Ezt a tudást elősegítheti vagy gátolhatja a morál e két területének a jogi elvekben és a joggyakorlatban is megnyilvánuló, publikussá tett elhatárolása vagy éppen ködösítése. A határozottabb és megalapozottabb ismeret iránti igény persze nem mindenkiben él egyformán, viszont ha túlságosan fölszaporodik a jogi és erkölcsi értelemben „alvajárók” száma, akkor az emberek minimális ismerettel sem rendelkeznek saját jogaikról és kötelmeikről. Ez vagy azért történhet, mert eleve a tudatosság alacsony szintjén élnek, vagy azért, mert olyan ellentmondó és esetleges a társadalmi gyakorlat, hogy nincs is értelme a tételesen megfogalmazott köz- és magánerkölcs határaitra figyelni – az ilyen jelenségek már arról árulkodnak, hogy valami nagyon egészségtelen folyamat indult el a társadalom fejlődésében. Ebben az esetben a helyzet alakulása nagy valószínűséggel az intézményeken belüli egyéni „jogi” és „morális” éberségen, tudatosságon és beállítódáson múlik.

A fejlett és a fejlődő ipari országokban a társadalmi orientálódást még jobban megnehezíti az az általános sajátosságuk, hogy ezekben a társadalmakban a szokások, normák és értékek a tradíciók folytán egymásra épülő rétegei már régóta szétverődtek és összezavarodtak. Ami maradt az értékek és szokások korábban világos és homogén világából, az valami mozaikszerű, nehezen áttekinthető képződmény, és ez nem segíti elő az erkölcsi ítélet világosságát. A hagyományos társadalmakban az erkölcsi normákból és értékekből születő elvárások koordinációját egy közös és nagyon hatékony erő biztosítja, nevezetesen a szokások túlélése és koherens rendszere. A modern társadalmakban a szokások különböző rendszerei és hagyományai egymásra települnek vagy kopírozódnak, az emberek automatizmusokra hagyatkoznak, hiányoznak a ra-

cionális megfontolások és tudatos választások, s mindez egy már kitaposott út követését és a morális szempontból „alvajárók” szellemileg inkonzisztens táborának növekedését eredményezi (Huszár 1982: 22).

A moralitás e két szférájának szétválasztása nem csak a normatív jogi szabályozás fejlődése vagy fejlesztése miatt érdekes. A különbségtétel valóban része a jogi problémák tisztaságának, ám ez nemcsak jogi, hanem egyidejűleg politikai és morális probléma is. Az is igaz, hogy a kérdés jogi szabályozása alultervezett – és/vagy – túlzott szabályozás, amely rendre különböző vitákat vált ki nemcsak a korábbi szocialista, hanem a nyugat-európai országokban is. Helyénvaló itt megemlíteni például Habermas figyelmeztetését arra vonatkozóan, hogy a jog egyre mélyebben és veszélyesebben hatol be a privát szférába, hogy növekszik a jogi „pollution”, a jogi szennyeződés veszélye, amely a magánélet „felfalásával v. elnyelésével” fenyeget (Habermas 1981). Magát a kifejezést Habermas vezette be a kérdésről különböző fórumokon zajló vitákba.

Ezek a viták szükségesek, de nem hoznak gyors gyógyulást. Kétségtelen tény, hogy nagyon régóta élesen eltért a nyugat-európai és a kelet-európai állampolgárok helyzete, státusza az emberi jogok tekintetében és ezzel kapcsolatban a köz- és a magánerkölcs közötti határ tisztázásában és az erről való informáltságban. Ez a különbség hosszú távon és tartósan tükröződött egész generációk mentalitásában és civil magatartásában.

E tanulmány célja, hogy adatokkal, valamint a személyiség- és szociálpszichológia tartományából vett megfigyelésekkel támassza alá, mennyire nem lehetünk közömbösek a hiány megállapításakor. Az a célja, hogy bemutassa, milyen következményekkel jár, ha a leendő polgár ismeri, hogy mi tartozik a köz- és magánélet jogi szabályozása, a köz- és magánéleti erkölcs körébe, és tudja, hogy az emberi jogok számára is biztosítottak, egészen a polgári engedetlenség gyakorlásáig, vagy mindezen tudás híján van. Ez utóbbi, sajnálatos esetben az emberek állandó jelleggel saját függőségüket és kiszolgáltatottságukat élhetik meg, ez az elbizonytalanító élmény az osztályrészük. Annál inkább, mivel a demokráciadeficit országokban az volt a „norma”, az általános, hogy a véleménynyilvánítás is alárendelődött az állampárt intézményei és vezetői nézeteinek, mert azok úgymond a „kollektívát” képviselik.

Az állampolgárok jogi érzéke és jogismerete iskolázottság, tájékozottság, intellektus és tapasztalat függvénye. Talán a rételes jogszabályok ismereténél is többet számít a jogalkalmazás fönnálló gyakorlatáról szerzett és az egyénekbe beépült élményszerű tapasztalat, amely tekintetében igen nagy a különbség a nyugat-európai és a kelet-európai országok polgárai között. E különbség jellemzésére is, de maguknak a jogrendszereknek és a jogalkalmazásnak a jel-

lemzésére is kézenfekvő azoknak a tipológiáknak az alkalmazása, amelyeket a modern jogfilozófiai és jogszociológiai szakirodalomban Max Weber után főleg Günter Teubner (Teubner 1982), továbbá Philipp Selznick és Philippe Nonet dolgoztak ki (Nonet–Selznick 1978). Ezek a tipológiák igen jól működőnek bizonyultak az akkori, az alkotmány bizottságokról szóló szakmai vitákban. Épp ezért úgy tűnik, érdemes röviden kitérni ezek főbb pontjaira a továbbiak szakmailag is pontosabb felvázolása és jobb megértetése végett. Segítenek abban, hogy jobban kifejezhessük a formális jogi terminusokban, hogy mi is a különbség a kétféle jogi gyakorlatban és a potenciális jogalanyok jogi és erkölcsi helyzetében és fejlődésében.

RÖVID KITEKINTÉS A JOGSZOCIOLOGIÁBA

A legutóbbi évtizedek jogi és politikai vitáiban gyakran visszanyúlnak a Max Webertől származó fogalmi tipológiához: a *formális* (vagy autonóm) és a *materiális jog* ellentétpárhoz. Weber ezzel voltaképpen nem kizárólagosságot, hanem fejlődési fázisokat próbált jellemezni az ipari társadalmak jogi fejlődésében. A *formális jog* az ipari társadalmak racionális, jó értelemben vett bürokratikus állami-politikai berendezkedésének eszközeként olyan általános elvek és szabályok együttese, amely működőképessé teszi ezt a társadalmat, *racionálissá, kiszámíthatóvá* az intézmények és az egyének viselkedését. Ezáltal kölcsönös bizalmat ébreszt és tartósít a gazdaság és a politika eljárási szabályai, a várható magatartás és szankciók iránt. A formális jogalkalmazásban a hangsúly épp a racionalitáson, az egyöntetűsége, kiszámíthatóságon van, így lehetséges, hogy a társadalmi integráció biztosítása végett talán túlzottan is ragaszkodnak az absztraktnan megfogalmazott tételes jogszabályokhoz. Ez a modern jog és állam megszilárdulásának idején szükségszerű is volt. A formális racionalitás uralomra jutását jelentette és valóban egyfajta társadalmi integrációt eredményezett, de már Max Weber jelezte, hogy az e típusú jogalkalmazásban antiracionális tendenciák is érvényesülhetnek (Weber 1980). A későbbiekben G. Teubner mutatott rá e tendencia erősödésére: ahogy az ipari társadalom jogi szabályozottsága növekszik, és erősödnek a polgári demokrácia számára kihívást jelentő mozgalmak, úgy változik vagy változhat a jog jellege is: „formális” jogból meghatározott (politikailag definiált) célok elérésére rendelt „materiális” joggá válik (Teubner 1982: 220).

A „materiális” jog tendenciájának erősödése további változásokat idézett elő a joggyakorlatban: amikor egy perben/ esetben ítéletet alkottak, a bírósági szervek egyfelől az esetre és következményeire fókuszáltak, másfelől arra a célra,

amelyet egy adott jogszabály alkalmazásával elérni véltek. Ez már sokkal kevésbé merev ragaszkodást tükrözött a törvényes joghoz, kevésbé formálissá vált a szabályok követése, így a „materiális” értelemben vett helyességnek is lehetőséget adott.

Ez viszont szükségessé tett operatív, nem egyszerűen mintákat másoló zsűriket. A polgári társadalmi berendezkedés különleges sajátossága, hogy lehetséges az olyan, operatív munka, amely a zsűritagok belső felszabadulásából származhat, dominánsan az elsődleges erkölcsi normák által vezérelt és a materiális igazságosság érdekében történik.

Egy másik tipológia, amely még jobban megvilágítja ezt a témát, ugyancsak Teubnertől jön (Teubner 1982). Ez a polgári jog (bourgeois law) tekintetében megkülönböztet két fő formát: a *represszív* és a *reflexív jogot*.

A *represszív jog* az abszolutisztikus monarchiák idején virágzott, és rá nézve az a jellemző, hogy a jog a központosított államhatalom szolgája, lévén, hogy instrumentálisan is annak van alávetve. Az ilyen jog a politikai masinérián belül rögzül és minden relatív önállóság nélkül működik. S bár történelmileg korábban alakult ki, még mindig minden *centralizált és diktatórikus – totalitáriánus – államhatalom tipikus jellemzője*. Mivel minden relatív önállóság nélküli, ez a jog csak diszfunkcionálisan vállalja fel, hogy a maga eszközeivel megfelel a társadalmi integráció előmozdítása követelményének. A félelem és büntetés szülte integráció, amelyet valamennyi represszív jog képes létrehozni ott, ahol a jogrendszerben és a joggyakorlatban az erőszak és büntetés dominál, nem igazi integráció. A represszív jogot despotikus, elnyomó politikai szabályozás hozza létre és tartja fenn. Ez egybevág az időről időre mindent megtiltó, időnként valamit megengedő, ám végső soron minden jogot magának fenntartó „állam-bácsi” koncepciójával. Ez a paternalista modell jól ismert a volt népi demokratikus országok gyakorlatából.

A *reflexív jog*, vagy ahogy Selznick és Nonet nevezik: *reszponzív (reflektáló, válaszoló) jog* ezzel ellentétben a demokratikus politikai elveknek és gyakorlati jelentőségű projekteknek van alávetve és ezekben instrumentális szerepet játszik (Nonet–Selznick 1978). Így fennáll a lehetősége annak, hogy politikai újratárgyalások eredményeként új jogszabályokat, rendelkezéseket vezessenek be, továbbá hogy jogi eszközökkel is elősegítsék a modern társadalom komplex alegységei működéséből adódó ellentétes érdekek egyeztetését. Az ilyen jogrendszer képes garantálni a polgárok és kisebbségek jogait. Szerepe nem merül ki a büntető funkció teljesítésében, hanem folyamatosan ellenőrzi saját hatékonyságát a gyorsan változó feltételek és igények közepette.

A nyugat-európai országokban a jogrendszer és a joggyakorlat egyre inkább reflexívebbé változott. Ennek köszönhető, hogy nagyban hozzájárult a társa-

dalmi racionalitás preferálásához, a különböző társadalmi alrendszerek működése harmonizálásához az egyének és a kisebbségek jogainak a védelmében. Mivel ez végeredményben egy idea, egy ideális jogrendszer, ezekben az országokban is állandó vita tárgya, újratárgyalások témája, mégis ez a jogrendszer mint olyan lehetőséget biztosít a módosítások, viták és ellenállások jogi formáira és megoldásaira.

Közép-Európából nézve kissé illuzórikusnak tűnhet a represszív jog kényszerű bevezetése a régió országaiba, amelyekben gyakori vita tárgya lett a büntetőjog dominanciáját szolgáló pozitív jogszabályok tagadása vagy falszifikálása, ám az az aktuális politikai érdekek elősegítőjévé vált a totalitáriánus rendszerben.

Pokol Béla így írt erről 1987-ben: „Közép-Európából nézve a reflexív jog koncepciója még hosszú ideig pusztá illúzió maradhat” (Pokol 1987: 422).

E tanulmánynak nem célja, hogy megvitassa a jog és a politika, valamint a jog és a gazdaság közötti kölcsönös viszonyokat. Az egyetlen nézőpont vagy szög, amelynél fogva megvilágítja és megfontolás tárgyává teszi a különböző jogrendszerek mai gyakorlatát, az a következmények mérlegelése: milyen hatásokat vált ki ez a mai szabályozási rendszer a jogalanyok mindennapi erkölcsi magatartásában, személyiségfejlődésében, valamint identitásának védelmében? Az eltérő jogrendszerek pszichés vagy pszichológiai következményeivel foglalkozik tehát, amennyire ezek megfigyelhetők. Mind a reflexív, mind a represszív jogi gyakorlatban azokat a mozzanatokat és/vagy inkonzisztenciákat követi, amelyek mentálisan komfort- vagy diszkomfort-érzést okoznak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ez a vizsgálódás az egyén pszichés toleranciája határainak a kutatásában és jelzésében érdekelt egy félelem és bizonytalanság által dominált társadalomban.

A deklarált elvek szerint az ún. demokratikus társadalmak nem állnak túl messze a Rawls által ideálisnak vélt „jól berendezett” társadalmaktól. Rawls az igazságos társadalomról szóló elméletében így írta le az ideális társadalmat: „A kezdet kezdetén úgy jellemeztem a jól berendezett társadalmat (1. §), hogy tagjai javának előmozdítására jön létre és az igazságosság közös felfogása hatékonyan szabályozza. Így ez egy olyan társadalom, amelyben mindenki tudja és tudomásul veszi, hogy mások az igazságosságnak ugyanazokat az elveit fogadják el, mint ő, s hogy az alapvető társadalmi intézmények kielégítik ezeket az elveket. A méltányosságként felfogott igazságosságot úgy alakítottuk ki, hogy összhangban legyen a társadalomnak ezzel az eszményével” (Rawls 1997: 528–529).

Ugyanakkor a valóság és a mindennapi élet egész más állapotokat mutatnak ezekben az országokban, az igazságosság és a bizalom teljes hiányát és/vagy

megrontott mozaikos képét a személyközi, az intézmények egymás közti és azon belüli, vezetőik és beosztottaik és klienseik közötti kapcsolatokban. Hogy milyen következmények valószínűsíthetők egy ilyen helyzetben? Ezt illusztrálja majd egy későbbi fejtegetés a társadalmi élet különböző területeiről.

Mindenekelőtt azonban vegyük szemügyre az élet egész jogi szabályozásának talán legkritikusabb pontját, nevezetesen a *polgári engedetlenség* esetét.

Rawls úgy vélte, hogy az ún. polgári engedetlenség először is csak egy megközelítőleg igazságos társadalomban és csakis a demokratikus kormányzási rendszerben lehetséges. E rendszernek lényeges eleme, hogy biztosítsa a polgári engedetlenséghez való jogot is. A polgári engedetlenséget Rawls mindig egy legitim módon megalapozott demokratikus autoritáshoz viszonyította, szerepét, hatását, politikai eszközkénti hatékonyságát e demokratikus autoritáshoz mérte: „Abban az értelemben, ahogy azt értelmezni fogom, a polgári engedetlenség problémája csak egy többé-kevésbé igazságos demokratikus államban vetődik fel, éspedig olyan polgárok számára, akik elismerik és elfogadják az alkotmány törvényességét. A nehézség a kötelességek összeütközésével kapcsolatos. Hol szűnik meg az a kötelességünk, hogy engedelmeskedjünk a jogalkotó többség által kibocsátott törvényeknek (vagy egy ilyen többség által támogatott kormány rendelkezéseinek), mert jogunk van szabadságaink védelmezéséhez és kötelességünk szembeszállni az igazságtalansággal? E kérdés feltételezi, hogy megvizsgáljuk a többség uralmának természetét és korlátait. Ennek következtében a polgári engedetlenség problémája a demokrácia erkölcsi alapjára vonatkozó minden elmélet számára perdöntő kérdés” (Rawls 1997: 430).

A polgári engedetlenség lehetőségének a kérdése szigorúan összekapcsolódik az „emberi jogok” jogosultságának elismerésével vagy tagadásával, a hivatalos és tényleges elfogadás hiányával.

Az emberi jogok pozíciója tekintetében ismét jellegzetes különbségeket ismerhetünk fel az eltérő jogrendszerű nyugat- és kelet-európai országok között. A tanulmányok zöme, amely ezzel a különbséggel és a kelet-európai országok elmaradottságával foglalkozik az adott tekintetben, a „személyi kultusz”-szal próbálja magyarázni ezt a hátrányt, és a szocialista államhatalom torzulásának a jeleként értelmezi. Földesi Tamás továbbment ennél, nem találta elégségesnek ezt a magyarázatot, és két ellentmondó tendenciának a politikai struktúrában évtizedekre visszanyúló együttélésére mutatott rá, mint közrejátszó okokra (Földesi 1989: 27).

Az egyik tendenciát az a tény jellemezte, hogy az emberi jogokat korlátozás nélkül hivatalosan elismerték és alapvető generális elvnek nyilvánították. A kelet-európai országok alkotmányai mind tartalmazták az emberi jogok elis-

merését és az ezzel járó kötelezettségeket, aminek főként nemzetközi fontossága, jelentősége volt, mint ahogy annak is, hogy minden vonatkozó nemzetközi egyezményt aláírtak.

A másik tendencia azonban ezzel ellentétes volt. Az „egypárt”-rendszer működése nem tette lehetővé más pártok, ezt szervező sajtótermékek megjelenését, tömörüléseket stb. Így a valóság nagyon eltért az emberi jogok szabadságának klasszikus nyugat-európai formájától (a személyi kultusz konstruált pereiről nem is beszélve). Földesi szerint a klasszikus polgári jogok korlátozása minden tekintetben visszatartó tényező volt a jogrendszer és joggyakorlat fejlődésében, a felelősebb gondolkodás és vélemény szabadság érvényesülésében.

Különböző jogi minták a köz- és a magánéleti erkölcs hátterében

	<i>Dimenzió</i>	<i>Nyugat-európai országok</i>	<i>Kelet- és közép-európai országok</i>
1.	A politika és jog viszonya	Harcok és tárgyalások tárgya	A jog alárendelte a politikai hatalomnak alkotmányos keretek között
2.	Alkotmánybíróság	Létező és működő	Az alkotmánybíróság hiánya
3.	A jogrendszer és a joggyakorlás természete	Reflexív v. reflektív jog A polgári jog dominanciája	Represszív jog A büntetőjog dominanciája
4.	Emberi jogok státusza	fenntartására és kiszélesítésére törekvő jogrendszer	Ambivalens: formális elismerés, valóságban gyakori megsértés
5.	Polgári engedetlenség	Legális lehetőség + tárgyalás	Hiánya
6.	A joghoz való viszony	Magasabb fokú jogtudatosság	Alacsonyabb fokú jogtudatosság
7.	A keret	Világos választóvonal köz- és magánerkölcs között	Az egyértelmű szétválasztás hiánya

Még egy fontos jogi intézményről kell szólnom, ha az átalakulás pozitív és negatív feltételeit vesszük számba. Mégpedig az *alkotmánybíróságot* is be kell hoznunk a képbe, hiszen léte vagy hiánya ugyancsak jellemző módon megosztó és az egész joggyakorlatra kiható tényező volt. Ez az az intézmény, amelynek kulcsszerepe van a *törvényesség*, valamint a polgárok közös és egyéni érdekeinek és jogainak a megőrzésében. Az alkotmánybíróságnak perdöntő szerepe van abban, hogy kontrollálja az újonnan meghozott és javasolt szabályokat és ajánlásokat, nincsenek-e ellentétben a különböző állami és politikai szervezetek (parlament, kormány, bíróság stb.) által már meghozott, érvényben lévő szabályok szellemével. Az alkotmánybíróságok feladata mindazon jogszabályok megsemmisítése, amelyek ellentétben állnak az alkotmány szellemével és szövegével. Az újabb jogszociológiai irodalomban a potenciálisan liberálisok

és konzervatívok között vita folyik arról, hogy az alkotmánybíróságok tevékenysége végeredményben *konzervatív jellegű-e* vagy sem.

A helyzet és az intézmények vázlatos bemutatása után most szeretném mintegy *kinagyítani a reflexív és a represszív jog* ellentétének mibenlétét, minőségi jegyeiket a társadalmi élet lényeges dimenzióiban.

Ez utóbbi sajátosságához kívánczik az az észrevétel, hogy a moralitás két szférája közötti világos különbségtétel hiánya is messzemenően hozzájárult ahhoz, hogy önkényes joggyakorlatot lehetett megvalósítani a korábbi népi-demokratikus országokban. Ha a politikai akarat és érdek úgy kívánta, bárkit bármiért – akár kisebb magánéleti mulasztásért – büntetni lehetett, ugyanakkor súlyos közéleti bűnök és bűnözők maradtak büntetés nélkül.

Egy társadalomkutató számára nem lehet kétséges, hogy mélyreható következményekkel jár, ha a lényegesen különböző törvényes lehetőségek ennyire különböző életformákat és életlehetőségeket határolnak körül.

A továbbiakban néhány szociálpszichológiai szempontból érdekes jelenséget mutatok be, amelyeknek közvetlenebbül köze van a magán- és közerkölcs jogi és társadalmi tisztázottságához és elhatárolásához az adott társadalmi-történelmi időszakban (a 20. század második felében). Ezek elsősorban a totalitáriánus rendszerek „nyitottabb” vagy „lazább” válfajait képviselő országokban – mint amilyen Magyarország és Lengyelország volt az utolsó évtizedekben – voltak megfigyelhetők.

Vegyük mindenekelőtt azt az *érzelmi és gondolati hatást*, amelyet az ún. *polgári engedetlenség* reális, jogilag megengedett vagy tiltott voltának a *tudata* gyakorol a személyiségfejlődésre. Itt tehát még nem a „civil disobedience”, a polgári engedetlenség megnyilvánulásairól van szó, hanem egyszerűen arról, hogy tudatában vannak-e az emberek, vagy sem, az alkotmányos keretek közötti polgári engedetlenség lehetőségének, s ez a tudat hogyan befolyásolja a továbbiakban gondolkodásukat és viselkedésüket. Annak, aki tudja, hogy joga és lehetősége van rá, hogy akár egyedül, akár másokkal együtt egy esetleges újabb jogszabállyal, törvénytervezettel szembeni elégedetlenségét kifejezze, annak ez az ismeret igen sokat jelent: lényeges szerepet játszhat *személyiségfejlődésében és állampolgári viselkedésében*.

Mindenekelőtt azt jelenti, hogy az egyén elvben számíthat rá, hogy véleményét figyelembe veszik, akkor is, ha nem egy csoport/réteg részeként, hanem önálló polgárként képviseli azt. Őt személyében, individuális polgárként fogadják el olyannak, akinek jogosultsága van a jogi természetű intézkedések és szabályok újraértelmezésére, módosításának kezdeményezésére, összhangban az újabb társadalmi szükségletekkel, a köz- és magánügyek kezelésének újon-

nan kialakult szituációival és a várható következményekkel. A polgári engedtlenség legális *lehetőségének tudata* tehát emeli az egyén mint *társadalmi lény tudatos reflexivitását és felelősségét*, csökkenti a *függőség, kiszolgáltatottság, frusztráltság* érzését, és beépül társas és közösségi viszonyainak alakításába.

Az egész probléma mélyen érinti a fiatalok identitásának formálódását, érését, felelős állampolgárrá válását.

Ha meggondoljuk, milyen eszközök és utak voltak egyáltalán lehetségesek a fiatalok beilleszkedésére, véleményük érvényre juttatására a totalitáriánus államokban az alkalmazkodáson kívül, akkor nem sok útra és mintára akadunk. Közöttük viszont vannak olyanok, amelyeknek tanulságait nem kellene elfelejteni, annál kevésbé, mert máig hatóan befolyásolják az emberek morális ítéletei, és állampolgári magatartását. Ezek közül az egyszerűbbel és a történelemből, az Osztrák–Magyar Monarchia idejéből is ismertebbel kezdem.

A „*passzív ellenállás*” viszonylag a legkönnyebben adódó mérsékelt tartózkodást és ellenállást kifejező magatartási forma a totalitáriánus államokban. Nyilvánvaló, hogy ez sem megy bizonyos alkuk és részleges kompromisszumok nélkül, továbbá az is, hogy ez távolról sem oly kifizetődő, mint a teljes behódolás a hatalomnak. De mégis egy olyan „*modus vivendi*”-t jelent, amelyben az egyén meg tud kapaszkodni, s reméli, hogy fönnt tud maradni. A baj az, hogy hosszú távon ez a magatartás csupán a túlélést biztosítja, az egyén egészséges személyiségfejlődését, identitásának és lelki egyensúlyának a megőrzését már nem. A „*passzív ellenállás*” sokkal nehezebb azok számára, akik temperamentumuknál és képességeiknél fogva eleve aktívabbak, és érzékenyebbek a problémákra, hamarabb észlelik az ellentmondásokat, s nagy energiájukba kerül, hogy kitartsanak e kényszeralkalmazkodási forma mellett. Az önmagukra erőltetett passzivitás a tartósan frusztrált állapotban lévő egyéneket könnyen vezetheti depresszióhoz, extrém neurotikus állapothoz vagy más mentális betegséghez.

Egy másik – társadalmi kihatásaiban talán még fontosabb – magatartásforma az, amelyet az ún. *nehéz emberek* példája kínál. A volt „szocialista” országokban így nevezték azokat, akik képtelenek voltak belenyugodni a termelés és igazgatás bürokratikus ésszerűtlenségeibe, diszfunkcionális, alacsony termelékenységű formáiba, akik teljesítményorientáltak voltak a szó legjobb értelmében, de törekvéseikkel számtalan bürokratikus akadályba, kisztílv gáncsoskodásba ütköztek. Szükségképpen normaszegőkké kellett hogy váljanak, ha egyáltalán valamire akartak jutni, ha valamilyen pluszteljesítményt föl akartak mutatni. Többnyire csak akkor találtak támogatókra, amikor már túl voltak a nehezen, sikerességük bebizonyosodott – addig gyanakvással és értetlenséggel, sanda szemmel nézték őket. A volt szocialista országok e hétköznapi hősei

személyükben és tevékenységükben a „szabályszegés” olyan módozatát képviselték, amely mögött komoly *társadalmi felelősség* – és nem csak a teljesítménymotivált ember feladatszeretete, tetterekészsége és versengő ambíciója – állott.

A „nehéz emberek” a ’60-as években tűntek fel, számosabbak lettek a ’70-es és ’80-as években, amikor a fennálló rezsim már megszűnt oly monolitikus lenni, és számos reform indult el – igaz, csak félig sikeresen – a gazdaság és a kultúra területén. Általánosságban jellemző volt ezekre az emberekre a tetterekészség, az igazi kreativitás, a teljesítményorientáltság, intelligencia, komoly szakmai tudás, társadalmi-gazdasági tájékozódás (nem csak itthon, világviszonylatban) és elszánt kockázatvállalási készség.

Az a fajta megszállottság, amivel ezek az emberek saját kreatív elgondolásikat képviselték és a bürokratikus akadályok, a „falak” ellenére sikerre vitték, szokatlan lehet a mai fiataloknak. Persze nehéz is ezt megmagyarázni, hiszen bármely társadalmi magatartás csak egy bizonyos társadalmi szituáció valamennyi lényeges összetevőjének ismeretében válik érthetővé. Nem mellékes körülmény, hogy a lényeges komponensek között akkoriban sok volt az ún. rejtett, latens tényező, amelyet a kortársak utalásokból, félszavakból is értettek, az utódok azonban ebből a közértésből kimaradtak, ezeket megértetni velük csak külön magyarázatokkal lehetséges.²

Az előbbi fejtegetésben mind a „nehéz emberek”, mind a „falak” kifejezést metaforikusan használtam. Mindkettő jobban érthetővé válik a ma emberének is az utóbbi évtizedek (’70-es, ’80-as, ’90-es évek) irodalmából és legizgalmasabb filmjeiből. Az ún. szocialista országok ilyen „hősei” elég érzékenyek voltak ahhoz, hogy saját tapasztalataik birtokában tanuljanak mind a nyugati országok gazdasági és egyéb példáiból, mind az állami struktúra és kormányzás belső ellentmondásaiból. Ugyancsak elég gyorsak voltak a „gap”-ek, a monolit rendszeren belüli lehetséges hézagok, az ún. kiskapuk feltárásában, amelyekkel lehetővé vált saját vállalkozásuk létrehozása a létező szocializmus rendszerén belül. Vállalták a kockázatot, mert meg voltak győződve vállalkozásuk társadalmi hasznosságáról (például egy új gazdasági rendszer, egy új vízgazdálkodási rendszer, egy új építkezési rendszer bevezetett modellje esetén). Tehát a szabályszegés vagy normaáthágás (rule-breaking) modelljét nyújtották, társadalmi felelősségük teljes tudatában. Eközben saját tevékenységüket meglehetősen önálló módon gyakorolták valamely, a hatalmi struktúrában magasabban lévő vezető jóvoltából, akinek a helye ugyancsak instabil volt, a változó politikai

² Ezek az emberek a „falak ellen” mentek, a politikai és gazdasági bürokrácia megkövesedett szokásait és szabályait értve a kifejezés alatt, kreatív ötleteik megvalósításáért bátran kockázatot is vállaltak, ahogyan azt Kovács András *Falak* c. filmje is bemutatta a 80-as években.

viszonyoktól függött. Ennek és még több más hasonló tényezőnek köszönhetően a „nehéz emberek” élete ugyancsak stresszel és félelemmel volt tele, hiszen mindig a legjobb úton voltak ahhoz, hogy valamivel megvadják őket.

Nyugaton az ilyen természetű, tehát az ambiciózus és felelősen gondolkozó emberek – mérnökként, vállalkozóként, művészként stb. – élték a maguk kockázatvállaló, normális életét, a *legális cselekvés*, a siker és a bukás lehetőségének a tudatában. Lobbizások és sok más tényező miatt ott is kerülhetnek hátrányba, sőt el is bukhatnak. Alkotókészségüket azonban nem bénítja, nem mérgezi a félig-meddig tilosban járás és az emiatti személyes függések bizonytalanságának a tudata, a kiszolgáltatottság érzése.

A „nehéz emberek” *föllépése* a fennállóval szembeni elégedetlenség és változtatási szándék kifejezése, olyan cselekvés, amely a kétségtelen siker esetén utólag a társadalmi elismerést is elnyeri, ám az esetek nem jelentéktelen hányadában pusztán önsorsrontó: a kreatív személy marginalizálódásához, a társadalomból való kiszorulásához vezet. Az az egyszerű tény, hogy a „nehéz emberek” szabálysértésekkel megvalósított vállalkozása csak utólag nyerte el – ha elnyerte egyáltalán – a „sikeres”, az elismert minősítést, tehát valamelyest utólag vált legitimmé, kiváltképpen sebezhetővé tette őket. Megnövelte a megfelelő kooperáló partnerek megtalálásának a nehézségét, a felelősséget értük, a félelmet a bukástól. Ezeket az embereket részben irigyelték, részben csodálták (főleg utólag), de ritkán leltek azzal a természetességgel támogatókra, amellyel egy nyugati vállalkozó lel. Az átlagemberek, a „szürkek”, kivált az igazi konformisták, egyszerűen csak „bajkeverőknek” tekintették őket. Ennek a sajátos fejlődésnek azonban volt egy fontos, a magán- és közkerölcs alakulására máig is kiható mozzanata.

Mint a legtöbb társadalmi cselekvésnek, e magatartás elterjedésének is volt egy mellékterméke: az emberek kezdték saját pragmatikus érdekükben is keresni a „létező szocializmus” ún. kiskapuit. Ez egyike volt azoknak a tényezőknek, amelyek ún. második és harmadik gazdaság kialakulásához vezettek, de ez erősítette föl a korrupciót is, elsősorban azoknál az egyéneknél, akikben csak az önérdek munkált. Természetesen igaz, hogy a növekvő korrupció gyökerei elsősorban a hiánygazdaságban rejlenek, ám a korruptív magatartáshoz az a tudat is hozzájárult, hogy a kiskapuk és pártfogók által a szabályszegés, a görbe úton való boldogulás nemcsak hogy lehetséges, hanem eredményes és egyre inkább szokványos dolog.

A törvény és a jog már az 50-es években lejáratódott ezekben az országokban azáltal, hogy kétségtelenné vált a jog alárendelése a politikai hatalomnak. Következménye volt, hogy az emberek elidegenedtek a törvények és jogszabályok követésétől, mivel nem érzékelték, hogy azok értük is, nemcsak el-

lenükre vannak. Erre a torz jogtudatra épült rá a hetvenes–nyolcvanas években kialakult – főként a hiánygazdaság által meghatározott – jogi helyzet. A hiánygazdaságban, ahol az emberek gazdasági szükségleteit illegális vagy féllégális úton, titokban elégítik ki, e szükségletek és érdekek nem artikulálódhatnak a jogok és jogosultságok terminusaiban (Sajó 1989). Ez kihat a magán- és közkerkölcs alakulására is. Elsősorban azért, mert a protekcionizmus terjedésével az emberek mint egyének és mint gazdasági partnerek horizontálisan is egymástól függővé és kiszolgáltatottá válnak. A nyugati demokráciákban sem ismeretlen a protekcionizmus, bár lényegesen kisebb mértékben, de működik egy társadalmi konszenzus az elítélésére és visszaszorítására. A kelet-európai országokban fokozatosan éppen ez a konszenzus „számolódott” föl. A kapcsolatokból kiveszett a *bizalom* és a *felelősség*. Egy longitudinális vizsgálat tapasztalata szerint a 70-es években munkába álló fiatal értelmiségiek közel 50%-a éppen ezt a bizalomvesztést és a felelősség eltűnését élte meg a munkahelyi adaptálódás legnehezebb feltételeként (Váriné Szilágyi 1981).

A bizalomvesztést, a bürokratikus ügyintézésnek való kiszolgáltatottságot a lakosság már csak azért sem tudta és tudja ellensúlyozni saját kezdeményező föllépésével, mert – mint ahogyan egy 1986–87-ben végzett reprezentatív kutatásból kiderült – a lakosság kétharmada nem ismeri saját jogait, és kb. ugyanilyen arányban elutasítja az ún. polgári engedetlenséget mutató kezdeményezéseket (Sajó 1989). Az emberi kapcsolatok ilyen irányú megbomlása, az elidegenedés, a kiszolgáltatottság növekvő érzése természetesen tükröződött a hetvenes–nyolcvanas évek devianciamutatóiban is: főként az öngyilkossági ráta és az alkoholizmus növekedésében (Kolozsi 1990). A „nehéz emberek” által mutatott magatartási mintának csak egyik eleme volt a „szabály-, illetve normaszegés”, de igen sokan csak ezt a kényszerből vállalt elemet látták meg benne követendőként. A hiánygazdaság és ez a minta együtt fölerősítette a *jogon való átlépés* gyakorlatát, intézményesítette a normaszegést, s beállt az az egészségtelen társadalmi állapot, amelyet Merton így ír le: „...az intézményes áthágások mintája akkor alakul ki, mikor a csoport vagy közösség (illetve annak legfontosabb részei) olyan gyakorlati szükségletekkel kerül szembe, amelyeknek csak úgy tud eleget tenni, ha viselkedésében megszeg régóta fennálló normákat, érzelmeket és gyakorlatokat, vagy ha a viselkedéssel szemben újonnan támasztott igények ellentétesek ezekkel a mélyen gyökerező normákkal, érzelmeikkel és gyakorlatokkal.” (Merton 1980: 640.)

Közismert, hogy egy normálisan működő társadalomhoz, egy prosperáló gazdasághoz a bizalom is hozzátartozik. A köz- és magánmorál romlásának legsokkolóbb jelei a sorozatos ígéretszegések, a szerződési-szállítási-fizetési fejelem fölbomlása, a felelősség eltűnése voltak, amelyek mind kihatottak a

társadalmi közérzetre, és hozzájárultak a rendszerek destabilizálódásához. A baj az, hogy nemcsak ahhoz, hanem – ahogyan az napjainkban tapasztalható – egyben akadályává lettek egy újabb, demokratikusabb és hatékonyabb jogi helyzet kialakulásának.

Természetesen a passzív ellenállás és a „nehéz emberek” magatartási mintái mellett megemlíthetők lettek volna még a „hívó – elkötelezett” típusú, a nyíltan konformista és karrierista magatartások is. Ezek azonban jól ismertek, társadalmi kihatásaikban is egyértelműbbek. Végezetül hogyan felelhetünk a kérdésre: felelős-e a magán- és közkerölcs további alakulásáért és minőségéért az a tény, hogy az adott állam jogilag is biztosítja és ismertté teszi azokat a határokat, amelyek az erkölcs e két szférája között húzódnak? Remélhető, hogy kitűnt: e kérdésre csakis igennel válaszolhatunk, s nyugodtan állíthatjuk, hogy egy demokratizálódó társadalomnak érdekében áll e határok tisztázása és tudatosítása. E nélkül nem javítható sem az állampolgári tudat és felelősség, sem pedig az aktív részvétel a gyakorlati morál alakításában.

Irodalom

- European Value Systems Study Group. *Information Bulletin*, 1987.
- Földesi Tamás: *Az emberi jogok*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1989.
- Habermas, J.: *Die Theorie des kommunikativen Handelns*. Suhrkamp, Verlag 1981. Magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete* (I–II.) ELTE, 1985.
- Heller Ágnes: Hipotézis egy marxista értékelmélethez. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1979, 5–6. sz. 759–790.
- Heunks, F. J.: The Values by Which We Live in Europe. *European Conference of Pax Romana*, Innsbruck. 1985.
- Huszár Tibor: *Az erkölcsi érték néhány axiológiai és szociológiai jellemzője*. Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1982.
- Merton, R. K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*, Budapest, Gondolat, 1980.
- Pokol Béla: Jogi környezetszennyezés. *Világosság*, 1987. 7. sz. 417–422. p.
- Rawls, J.: *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó, 1997. (Eredeti: *A Theory of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press, 1971).
- Sajó András: *A jogosultság-tudat vizsgálata*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1989.
- Nonet, Ph. – Selznick, Ph.: *Law and Society. Toward Responsive Law*. N.Y., Harper and Row, 1978.
- Teubner, G.: Reflexives Recht. *Archive für Rechts- und Sozialpsychologie*, 1982.
- Váriné Szilágyi Ibolya: *Fiatal értelmiségiek a pályán*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- Váriné Szilágyi Ibolya: *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.
- Weber, M.: Antiformális tendenciák a modern jogfejlődésben. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 171–177. p.

Tizenévesek jogi érzékenysége – fókuszban a felelősséggel¹

Palackposta a múltból

Magyar kutatók 1995-ben csatlakoztak a jogi szocializáció megismerésére részben informálisan szövetkezett nemzetközi kutatócsoporthoz, amelynek létrejöttét Chantal Kourilsky-Augeven, a CNRS Összehasonlító Jogi Intézetének professzora a 80-as évektől kezdve szorgalmazta (Kourilsky 1989; 1992; 1994). Ennek hozamaként a szocializációról hasonlóan gondolkodó kutatók francia–lengyel–orosz összehasonlító vizsgálatokban megközelítőleg azonos módon tárták fel 11–17 éves fiataloknak a jogi fogalmakról, szereplőkről és intézményekről kialakult képzeit és beállítódásait. A csatlakozás nem csak intellektuális kihívás volt. Gyakorlati haszon is várható volt tőle, hiszen hazánkban hasonló kutatás alig folyt, kivéve Sajó András úttörő felmérését a jogtudat hazai állapotáról (Sajó 1989). Lényegesen többet vizsgáldtak a politikai és az erkölcsi szocializáció és az értékátadás/-tanulás részben egymást átfedő témaköreiben. A tény, hogy ezek valójában egymásba érő, részben átfedő témák, egyes kutatóknak talán zavaró lehet, ám csak akkor, ha valaki a viselkedés normatív szabályozásán belül nem ismeri fel a *jogi szocializáció sajátos feladatait*, vagy ködösíti azáltal, hogy vagy egyszerűen csak politikai, vagy pedig elsődlegesen és kizárólagosan morális kérdésként kezeli ezeket.

¹ Ez az írás „La socialisation juridique des adolescents et l’attitudes à l’égard de la responsabilité publique et privée en Hongrie” c. francia nyelvű tanulmányom bővített változata. In: Kourilsky-Augeven, Chantal (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit*. L.G.D.J., /Droit et Société, Recherches et Travaux, 2./ Paris, 1997, 83–113.

A hazai survey-jellegű kutatás „Jogi nézetrendszerek kialakulása” címmel, Sajó András közreműködésével, vezetésemmel és az OTKA támogatásával 1995–1998-ban folyt (OTKA T-018435). Csatlakozva a nemzetközi jogszociológiai kutatáshoz, Kourilsky kérdőívét és módszerét alkalmaztuk, ám néhány téma (pl. felelősség, életkori, nemi különbségek) vizsgálatában el is tértünk tőle. A CNRS és az MTA közötti szerződés (1998–99) biztosította az eredmények megvitatását a nemzetközi konferenciákon, valamint az előadások idegen nyelvű publikálását. A „Jogtudat vizsgálata középiskolások körében” című kutatásom (OKTK sz.A.1336/V; ideje 1997–1998) már kvalitatív jellegű volt: életszerű konfliktushelyzetek egyéni megítélését és csoportos megbeszélését kérte a tizenévesektől. A viták tartalomelemzése sok rejtett hiedelemre és beállítódásra fényt derített. Az OTKA-kutatásról ez az első magyar nyelvű közlemény.

A „*palackposta a múltból*” kifejezés arra utal, hogy – számomra is szokatlannul – nem egy újabb, hanem jóval régebbi kutatásomról kívánok e helyütt beszámolni, mert meggyőződésem, hogy sem kérdésfeltevéseiben, sem eredményeiben nem veszítette el aktualitását.

Egy ilyen interdiszciplináris témában való kutakodásra a '90-es években több dolog késztetett: maga a szükséglet az ilyen irányú kutatásra, az a jó érzés, amely egy közös szemlélettel végzett munkától várható, korábbi – az erkölcsi fejlődéssel és értékekkel kapcsolatos – munkáim kiegészítésének, valamint az ezekből származó, fontosnak tűnő kérdéseim megválaszolásának lehetősége. Miután ugyanis módon volt megismerkedni a szabály- és szerződésszegések 80-as évekbeli hazai dömpingjével, úgy véltem, hogy ez nemcsak gazdaságilag, hanem morálisan is károsan hathat ki országunk jövőjére. Mindezek együttesen késztettek a „kihívás” elfogadására. Azt is reméltem, hogy ezúton közelebb juthatok a korábbi zavaróan nyitott kérdések megválaszolásához.

Az érthetőség kedvéért itt egy kis kitérőt kell tennem. Utalnom kell arra, hogy hazánkban a 80-as, 90-es években már tapasztalható volt az ún. *második gazdaság*, a kisvállalkozások féllegális körének erőteljes térhódítása. Ebben nagy szerepet játszottak az ún. *nehéz emberek*. Az elnevezés nem az utcai társadalom „nehéz fiúi”-ra utalt. Olyan embereket jelölt, akik *teljesítmény*orientáltságukat akár a létező szabályok megszegése árán is elszántan érvényre juttatták, ez pedig akkoriban kiszámíthatatlan következményekkel járt. Filmek, könyvek születtek róluk, sikereikről és bukásaikról. A példa egyszerre volt vonzó és taszító, de legalábbis problematikus.² A „nehéz emberek” modellje valamiképp „legalizálta” a szabálysértést – mint az adott rendszerben szükséges lépést – részint önértékből, részint mások érdekében. A szabálysértés hallgatólagos elfogadása akkoriban még viszonylag érthető volt. Megbocsátható volt az államszocializmus ellentmondásai és álszent jellege miatt, de nem volt több létjogosultsága a jogállamiság kialakításának idején, amikor helyre kellett állítani a normatív szabályozás ésszerű tekintélyét, és meg kellett előzni a társadalmi anómiához vezető utak és eszközök eluralkodását. Így a korábbi kér-

² Sok évvel ezelőtt, a Magyar Filozófusok I. Világtalálkozóján (1992. aug. 16–18.) megpróbáltam megvilágítani, mennyire kártékony, hogy a totalitáriánus államban jogi téren hiányzik a közéleti és a magánéleti felelősség közötti egyértelmű és világos határvonal. Az előadás teljes szövege csak angolul jelent meg: „Public and private sphere of morality in the democratic and totalitarian countries”. *Human Affairs*, 2. évf. 1992. 1. sz. 18–31. E kötetben lásd „A moralitás köz- és magánszférája totalitáriánus és demokratikus államokban” címmel.

dések a *jelen kérdéseivé* léptek elő és az alábbiakban voltak provizórikusan megfogalmazhatók:

– Hogyan kerülhető el a jogállamiság még gyenge feltételei közepette a szabály- és szerződésszegések elszaporodása?

– Új alapon szerveződik-e a még alakulóban lévő rendszerben a közügyek iránti felelősség, vagy teljesen eltűnik az új és „vad”-kapitalizmus viszonyai között?

– Vajon az ún. rendszerváltás előhívja-e az állampolgári mentalitást és felelősséget?

Mindezen kérdésekre aligha tudunk válaszolni, ha nem ismerjük közelebbről az újabb nemzedékek formálódó jogi kultúráját és tudatosságát. Voltaképpen ez irányú „szondázást” jelentett az akkori tizenévesek körében a 90-es évekbeli kutatás.

A jogi szocializáció interaktív kulturális antropológiai modellje

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy mit is értünk jogi szocializáción. A törvény tisztelgető, a szabálykövető, a törvénynek feltétlenül engedelmeskedő viselkedés kialakítását, vagy ennél még többet is? E nézőpontot vallók arra hajlanak, hogy elegendő az autoriter állam vagy helyettesítő intézményei és képviselői iránti engedelmességre nevelni. A jogkövető magatartás kialakulását egyenlőnek vélik a konformitásnak a gyermeki személyiségbe való beépítésével, a viselkedés normatív szabályozásához való viszony vizsgálatát pedig a jogi ismeretekre és a konformitás fokának a megismerésére redukálják.

Ez a nézőpont uralkodott a hetvenes–nyolcvanas évek egyik legismertebb amerikai jogszociológiai kutatásában is, mivel kérdései szinte kizárólag a szabályok betartására, a jog iránti engedelmességre fókuszáltak (Tapp 1971; Tapp-Levine 1977; 1983). Ez a nézőpont és vizsgálati mód a jogi szabályokat csak szankcionált rendeletekként, „parancsokként” mutatta be, így a *jogot a büntetőjogra redukálta*, továbbá mivel csak a meglévő szabályok követését vette alapul, nem számolt az újratárgyalás lehetőségével.

Én a 70-es évek óta hangsúlyozom a szubjektum aktivitását az észlelési, értéktanulási s általában véve a szocializációs folyamatokban. Nem meglepő, hogy nézőpontom eleve rokon volt a Kourilsky-Augeven által képviselt és a jogi szocializációra kidolgozott szemlélettel. Ez a szocializáció olyan modelljére támaszkodik, amely a hangsúlyt az alany és a környezete közötti *interakciókra* helyezi, nem korlátozza a norma- és értékközvetítésre a csupán befoga-

dónak tekintett alany felé (Kourilsky 1987; Kourilsky-Augeven 1991; 1996; 1998; Váriné Szilágyi 1969; 1976; 1987; 1992; Vari-Szilágyi 1992; 1994). Közös nevezőn voltunk Sajó Andrással is, aki már a 80-as években figyelt fel arra, hogy a konformitás mint szociológiai fogalom uralkodik a jogkövető viselkedésre vonatkozó teóriákban. Ő inkább az *intellektuális és morális érés* szerepét emelte ki annak a folyamatnak a részeként, amelynek eredménye már nemcsak a szűkebb értelemben vett konformitás, hanem a tudatos jogkövetés, alkalmazkodás vagy/és újratárgyalás (Sajó 1989; 1991; 1993). Ezen a nézeten volt néhány, a francia teamhez csatlakozó amerikai jogszociológus, akik esettanulmányokban elemezték a bíróság különböző szereplőinél a jog eltérő percepcióját (Silbey–Ewick 1997).

Így tehát a kutatás résztvevői mindannyian *interaktív, kölcsönös partnerséget feltételező és a mindennapi élet különböző rétegeiben zajló folyamatok együtteseként* fogták fel a *jogi szocializációt* is, amely messze megelőzi az iskolai ismeretátadást, és jóval tágabb, összetettebb annál (Kourilsky 1987; 1990; 1997; Sajó 1989; Váriné 1976; 1987; 1992). Ebből következett, hogy elsősorban nem a *jogi ismeretszintre* voltunk kíváncsiak, hanem a tizenéveseknek a jogi és jogkörnyezeti témák iránti értelmi-érzelmi beállítódására, ennek változására, illetve különbözőségeire. Arra, hogy hogyan helyezik el a jogot, a jog szereplőit, intézményeit és normáit a saját életükben. Arra, hogy milyen *jelentéseket és értékeket tulajdonítanak a viselkedés normatív szabályozásának, milyen jogi reprezentációk és attitűdök formálódnak bennük ezek iránt.*

E cél megvalósításához érdemi információszerzés csakis a *szocializáció interaktív kulturális modellje* alkalmazásától volt remélhető, mert hívebben fejezi ki a *jogi normák, fogalmak tizenévesek mentalitásába való beépülésének mikéntjét.*

A viselkedés normatív szabályozásával és a joggal kapcsolatos szavak és jelentések, érzelmi hangsúlyok egyéni elsajátításában kora gyermekkorban fő közvetítő a *család*, majd a *kortárscsoport* és egyre inkább csaknem minden más, ami a mindennapi életben történik és egymással is interakcióba kerülő eseménnyé, sőt élménnyé válik. A *kontextualitás és az interaktivitás* jól illenek a jog iránti érzékenység és jogtudatosság kialakulásának jellemzésére. E nagyon sok elemében latens folyamat leginkább a kultúrantropológusok által leírt *akkulturáció*hoz hasonlít (Kourilsky-Augeven 1997; 2002; Geertz 1975; 1988), amely a mindennapi élet cselekvés- és szokásrendjében többnyire szinte észrevétlenül folyik. Az interaktivitás nem csak azt jelenti, hogy a szocializáció alanya is aktív a szocializáció folyamataiban, ennél jóval többről van szó. Olyan spontán történéssorról, amelyet a kultúrantropológia egyik forrása: Clifford Geertz jelzett programadó „Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez”

c. írásában (Geertz 1975; 1988). A viselkedés orientációjához és a jogi fogalmak értelmezéséhez szolgáló külső „mintahálók” sohasem önmagukban, hanem egy-egy szituációhoz és történéshez, eseményhez érzelmileg is kötődve, ennél fogva már értelmezve jelennek meg a narratív természetű beszámolóokban és nyernek különböző előjelű érzelmi-értelmi hangsúlyokat. Így a jogi kultúra már elsajátított elemei latensen vagy tudatosan újratermelődnek és módosulnak az egyének narratív természetű önbeszámolóiban és kommunikációiban. Helyzet- és eseményfüggő interakciók egész sora érvényesül tehát a jogi fogalmakkal és intézményekkel kapcsolatos *tapasztalati, ismereti-érzelmi, emlékezeti* elemek kölcsönhatásában és a jog ezekben formálódó asszimilációiban is. Ebben kitüntetett szerepet játszik a *nyelv* és a *beszéd*, a szavak által szimbolizált fogalmak jelentéstartalmainak elsajátítása. A tanult nyelv az *akkulturáció* közvetítője és eszköze.³ A mindennapi nyelv és a „jogi nyelv” szavai között sokféle egybeesés és átjárás van, ami elvezethet egy életközeli kutatási módszer kialakításához.

Az utóbbi évtizedekben a *szociális reprezentáció-kutatás* is sokban hozzájárult a szocializáció komplexitásának megértéséhez. A szociális reprezentációk hálója kettős funkciót ellátó érték-, eszme- és jelentérendszer: egyrészt egyfajta belső rendet képez, amely előhangolja az egyének tájékozódását, másrészt lehetővé teszi az interperszonális kommunikációt és kapcsolathálót azáltal, hogy világuk, valamint egyéni és csoportos történetük különböző aspektusainak megnevezésére és osztályozására kódokat ad (Farr–Moscovici 1984; Moscovici 2002). A reprezentációk elevensége és határfoka azonban erősen különböző. A gyermek- és serdülőkorban kialakult, család és a kortárs csoport közvetítette *első reprezentációk* a legélénkebbek. Módosulnak ugyan az élettapasztalatokkal, médiahatásokkal, de ritkán törölődnek ki. Gyakran még felnőttkorban is orientáló sémaként élnek újabb törvények, szabályok stb. befogadásában.⁴

³ Kourilsky szerint kétféle úton-módon megy végbe a „jog elsajátítása”, beépítése fogalmi reprezentációs világunkba (Kourilsky 1991). Az egyik az *alany jogi kultúráldása*, melynek során saját társadalmának jogi kultúráját (a törvényekre, intézményekre, az állam és az állampolgár közötti viszonyokra, a legitimáló értékekre vonatkozó közös tudást) sajátítja el az egyén. A másik mód az, amelynek során az *alany* társadalmának jogi kultúrájának alkotó elemeit illeszti saját kultúrájába (acculturation), hogy a latens értelmezési sémáknak megfelelő, általa vagy csoportja által kialakított jelentést nyerjenek.

⁴ „Először a Család közvetíti a gyermek felé azon fogalmak többségét, melyek közősek a jogi és a mindennapi nyelvben (pl. »joga van«, »felelős« stb.). Szintén a család közvetíti elsőként a gyermek felé saját ismereteit és attitűdjeit a jogi fogalmakról és intézményekről, valamint a tekintély formáiról és képviselőiről (például »törvény«, »bíró«, »bíróóság«, »rendőr«; vagy még »szerződés«, »tulajdon«).” (Kourilsky–Augeven 1997.)

A jogi szabályozó rendszer elemeit a mindennapi élet adottságai és történései jórészt spontán és nem tudatos módon közvetítik, hasonlatosan egy kultúrán belüli életmód karakterisztikus és rejtettebb elemeinek latens eltanulásához, az akkulturációhoz. Amiről szó van, az nem zárja ki a jogi ismeretek oktatását, egyszerűen többféle tanulási folyamat kölcsönhatása. Ám az alany sem az egyikben, sem a másikban nem passzív befogadó. Mindezek után úgy vélem, hogy ha a szocializáció alanyaiból indulunk ki, a tizenéveseknek a jogi és jogkörnyezeti fogalmakat és témákat illető tájékozódása, figyelme, jelentés- és értéktanulása, értelmi-érzelmi beállítódása együttesen „jogi érzékenység”-nek is nevezhető.

A *jogi érzékenység* a törvény és a jog intézményei, funkciói és képviselői, valamint a viselkedés normatív szabályozása iránti érzelmi-értelmi beállítódást jelölő fogalom, amely a főbb életkori szakaszokban változó intenzitású és irányú. Együtt halad, de nem feltétlenül egy irányban az intellektuális fejlődéssel, az identitás formálódásával, a társakhoz való viszony alakulásával, és változhat a társadalmi státusszal. Nem azonos viszont a szolgálai engedelmességgel, a jog és a törvény diktátumaihoz való önállótlan alkalmazkodással. Nem tekinthető annak a jogi kategóriák pusztá ismerete sem, noha ez is része a társadalmi orientálódásnak.

Ami a hazai kutatást illeti, a társadalmi, ezen belül az iskolai léggör a '90-es évek közepe táján még viszonylag kedvezőnek tűnt egy ilyen természetű vizsgálódáshoz. Az emberek ismerkedtek a jogállamiság eszméjével, és – amint az a mi adatainkból is kitűnik – várakozással néztek megvalósulása felé. Ezek után nézzük, hogyan alakult tizenéveseink jogi érzékenysége a '90-es évek derekán.

I. A JOGI ÉRZÉKENYSÉG ÉS A JOGTUDAT ALAKULÁSA A MAGYAR TIZENÉVESEKNÉL – A KUTATÁS BEMUTATÁSA

1. A cél

A hazai kutatás nemcsak a *tizenévesek jogi ismeretszintű tájékozódását*, hanem a *jogi érzékenység egyénileg motivált reprezentációit és ezek hiányait* is vizsgálni kívánta, vagyis

– fel akarta tárni, hogy *milyen jelentést és értéket* tulajdonítanak a jogi szocializációban kulcsfontosságú jogi és közhasználatú fogalmaknak a különböző életkorú tizenévesek,

– és hogy *milyen attitűdök* alakultak ki bennük *a jog elemei és működése* iránt.

E cél megvalósításához *kérdőíves felmérést, ún. surveyt* alkalmaztunk, hasonlóan azokhoz, amelyeket korábban, a nyolcvanas–kilencvenes években francia, lengyel és orosz tizenévesek között végeztek. Ahhoz, hogy megtudjuk, milyen belső tartalmakkal rendelkeznek bizonyos jogi és köznapi fogalmak a hazai tizenévesekben, csak *közvetett út és eszköz* volt alkalmazható. A siker előfeltétele volt, hogy a megkérdezettek ne érezzék veszélyeztetve magukat, ne gondolják, hogy meg kell felelniük egyfajta standard elvárásnak. Vagyis a „szociálisan kíváncsi” válaszok csökkentésére és a válaszadók motiváltságának fenntartására törekedtünk.

Ezért első lépésben az ún. *szabad asszociációs módszert* alkalmaztuk, vagyis bizonyos fogalmakra mint hívószavakra spontán asszociációkat kértünk a felmérés résztvevőitől. Ugyanis ez az a módszer, amely legkevésbé gátolja és legkevésbé befolyásolja az alanyt egyéni képzei és érzelme kinyilvánításában. A *szelektív asszociációkban* már bizonyos fókig irányítottuk a válaszadást értékreleváns kategóriák előzetes megadásával, de ott is fennállt a szabad választás lehetősége.

A szabad asszociációkra építő információszerzés egyébként *Piaget klinikai módszerével* rokon, az is a spontaneitásra épít, és arra, hogy amennyiben a válaszadó valóban „elvállalja” a részvételt, akkor adott időben és feltételek mellett belőle is azok a belső tudattartalmak jönnek elő, amelyek bár latensek, mégis a leginkább hozzáférhetők a tudatos reflexió és kommunikáció számára (Piaget 1978).

A kutatás egésze inkább *felderítő jellegű*, semmint határozott hipotéziseket verifikáló volt, ennek ellenére azért voltak bizonyos *előfeltevéseink*:

– Vélhető volt, hogy a joggal különböző – közvetlen és közvetett – viszonyban álló fogalmakra adott asszociációkban a tizenévesek *érzelmi-értelmi attitűdjei* is megnyilvánulnak.

– Várható volt, hogy a jog iránti nyitottabb attitűd *a jog percepciójában, így például a pozitív jogkonceptió* térhódításában is megnyilvánul.

– Várható volt, hogy az *életkor növekedésével párhuzamosan* növekszik a megkérdezettek *involváltsága és válaszadási készsége*, és e tekintetben *13 éves kor körül tapasztalható döntő változás*.

– *Nemek közötti különbség* is feltételezhető volt, főként olyan, általánosabb fogalmak értelmezésében, mint amilyen az igazság, törvény, hovatartozás, biztonság, egyenlőség, szabadság.

– Feltehető volt, hogy a *különböző szociális háttér* ugyancsak befolyásolja az

asszociációkat és jelentéstartalmukat, pl. az olyan fogalmakét, mint egyenlőség, szabadság, kölcsön, tulajdon stb.⁵

2. A vizsgált minta

Voltaképpen két mintával dolgoztunk.

Az elővizsgálat mintája: ez 60 középiskolásból állott nemek szerint arányos megoszlásban. Elővizsgálat mindig is szükséges egy „idegen” kérdőív adaptálásánál. Esetünkben is szükség volt a kérdőív kipróbálására a fogalmak érthetőségének ellenőrzése, esetleges módosítása vagy kiegészítése végett.⁶

A kutatás alapmintája: ez nem volt reprezentatív, de nem volt véletlenszerű. A vizsgálatba bevont 10 budapesti osztályt – 6 általános iskolai, 4 gimnazista osztályt – úgy válogattuk ki, hogy nagyjából arányos legyen az életkori, iskola-típus és nemek szerinti, illetve a szociális háttér szerinti megoszlásuk, ezáltal összehasonlítható legyen a hasonló módon vizsgált francia mintával. Ez összesen 298 fő önkéntes, jelíges kérdőíves felmérését jelentette, ebből 263 kérdőív kitöltése volt elfogadható (11%-os volt az adathiány, főként az idő rövidsége miatt be nem fejezett kitöltések miatt).

Összesen tehát 263 általános iskolai és gimnáziumi tanuló képezte az alapmintát. Ezen belül 143 általános iskolás tanuló (fiú=65, lány=78) és 120 gimnáziumi tanuló (fiú=63, lány=57) vett részt a felmérésben a 11–16 éves korosztályt képviselve. Az egyes osztályok egy-egy jobb és egy-egy egzisztenciális és oktatási színvonal szempontjából hátrányosabb helyzetű iskolából valók voltak.

⁵ A kutatás idején csak nagyon nehezen volt megítélhető az iskolák és a tanulók előnyös vagy hátrányos szociális helyzete. Végül is a kerület és az iskola területi hovatartozása, az iskola önmagáról alkotott képe és a közvélekedésben élő kép alapján döntöttünk az iskola „előnyös” vagy „hátrányos helyzetű” minősítése felől.

⁶ Az 1994-es elővizsgálatban kipróbáltuk és véglegesítettük a hazai kutatás kérdőívét. Ennek során kiderült, hogy az eredeti fogalomkészletből két fontos fogalom: a „Rend” és a „Fegyelem” hiányzik. Ezeket mi beillesztettük kérdőívünkbe. Az is világos lett, hogy a francia „citoyen”-t két fogalommal kell lefednünk („Polgár” és „Állampolgár”), igazodva a hazai szóhasználatához és eltérő jelentésükhöz. Mivel az alapvizsgálatban rövidebb idő állt rendelkezésre a kérdőív kitöltéséhez, mint Franciaországban (nálunk csak 50–60 perc), kissé rövidítenünk kellett a szelektív asszociációkban megítélendő fogalmak listáját. Az összehasonlíthatóság megkövetelte a kérdőívre adott válaszok, az elemzések és a táblázatok franciára és angolra fordítását (230 táblázat készült el 3 nyelven!), a francia és orosz válaszok és táblázatok magyarra fordítását és mindezek kontrollját.

Az alapminta *három különböző korcsoportot* képviselt: a 11–12 éveseket (az általános iskola 6. osztályosait), a 13–14 éveseket (általános iskolák 8. osztályosait) és a 15–16 éveseket (a gimnázium 2. és 3. osztályos diákjait). A minta összetétele megegyezett a francia vizsgálat mintájával.

3. Módszer és eszköz, adatforrás – adatfeldolgozás

A vizsgálat eszköze megegyezett a Kourilsky által kidolgozott, más országokban is használt kérdőívvel. Első részében 43 jogi és nem jogi, a mindennapi életből vett fogalomra kértünk *szabad asszociációkat*, a másodikban pedig ezekből 23 kulcsfogalomhoz *szelektív asszociációkat*.

A szabad asszociációkat hívó szólistára felvett 43 fogalom 4 kategóriát képviselt:

- a JOG-gal *közvetlenül* kapcsolatosakat (Törvény, Jog, Szabály, Büntett, Bíró stb.),

- a JOG-gal *közvetett* kapcsolatban állókat (Állam, Közigazgatás, Polgármester, Adó stb.),

- a *mindennapi élet és magánjog* közös fogalmait (Szerződés, Tulajdon, Család, Válás stb.) és

- *10 értékreleváns kategóriát* (Felelősség, Biztonság, Igazság, Jog, Szabadság, Szolidaritás stb.).⁷

Ezeket a kategóriákat hívó- vagy kulcsszavaknak is neveztük az egyszerűség kedvéért. Összességükben ezek az 1. sz. táblán láthatók. Lásd még a *Mellékletek I. 1. sz. táblájaként*:

Ezekre a fogalmakra, illetve szavakra kértük tehát a szabad asszociációkat. A szabad asszociációk tartalmi és hiányai árulkodtak a kérdéses fogalmaknak tulajdonított jelentésekről, a velük kapcsolatos képzetekről, a jelentések jogilag releváns vagy irreleváns voltáról és esetenként a fogalmakhoz társult érzelmi hangsúlyokról.⁸ A kérdőív második részét alkották a szelektív asszociációs feladatok.

⁷ A fogalmak random módon szerepelnek a kérdőíveken. Egy részük egyértelműen jogi fogalom, más részük jogi és politikai, a többi pedig köznapi és társadalmi – politikai és jogi – értelemben egyaránt használatos fogalom volt (pl. a szabadság).

⁸ A szabad asszociációs módszer gyakorlati kivitelezése úgy történt, hogy a kérdőívben egymás alatt szereplő fogalmak mindegyikére spontán, rövid, kb. egyperces válaszokat kértünk, hangsúlyozva, hogy azt írja le a válaszoló, ami neki az adott fogalomról eszébe jut, és ha semmi sem jut az eszébe, akkor menjen tovább a következő fogalomhoz.

1. sz. tábla. A kutatásban alkalmazott fogalmak listája

<i>Kérdőívbeli sorrend</i>	<i>Fogalom</i>
1	Bíró
2	Hovatartozás
3	Mulasztás/Vétek
4	Egyenlőség
5	Törvénysértés
6	Polgármester
7	Garancia
8	Hatalom
9	Állam
10	Szabadság
11	Tekintély
12	Biztosítás
13	Törvény
14	Család
15	Igazságtalan
16	Kölcsön
17	Büntetés
18	Szolidaritás
19	Jog
20	Tartásdíj
21	Per
22	Adó
23	Szerződés
24	Polgár
25	Igazságszolgáltatás
26	Felelősség
27	Válás
28	Szociális biztonság
29	Bíróság
30	Tulajdon
31	Kötelesség
32	Törvénytelen
33	Magán
34	Rendőr
35	Nagykorúság
36	Közigazgatás
37	Szabály
38	Családi pótlék
39	Ügyvéd
40	Szülői tekintély
41	Fegyelem
42	Rend
43	Állampolgár *

* Ezt a gimnazistáknál időhiány miatt csak a szelektív asszociációkban alkalmaztuk.

A *szelektív asszociáció* során a vizsgálatba bevont tanulóknak dichotóm módon *jelölniük* kellett, hogy a kérdőívbeli 43 közül e célra kiválasztott 23 kulcsszó – egyenként vizsgálva – kapcsolódik-e vagy sem a 10 ugyancsak megadott érték-releváns fogalom egyikéhez vagy másikához, mindegyikéhez vagy akár egyikhez sem (Felelősség, Biztonság stb.). A kapcsolódások gyakoriságát és korrelációs térképét követve megismerhető volt az egyén vagy az almintá által a kérdéses fogalomnak tulajdonított *fogalmi holdudvar és értékprofil* is. Az értékprofil önmagában is nagyon informatív volt. Sajátos érdeklődésről árulkodó volt például az, hogy egyes személyek vagy csoportok esetében mivel társul leggyakrabban az olyan fogalom, mint a Polgár, Rend, Szabadság, Egyenlőség, Szolidaritás stb.

Az *adatfeldolgozásban* tehát külön figyelmet érdemelt a fogalomra adott *válaszok gyakorisága*, a *válaszhiány*, a jogi és nem jogi releváns *jelentéstartalmak*, tehát az ismeretekről is árulkodó *jogi konnotációk*, a *pozitív és negatív érzelmi konnotációk és egymáshoz viszonyított arányuk követése*.

A *tényleges válaszok jelentéstartalmának kategorizálása a kódutasítás szerint* részletes tartalomelemzéssel és standard matematikai számításokkal folyt. A spontán asszociációk feldolgozásában a tartalomelemzés kategóriáiba való besorolás, ezek szerinti gyakorisági átlag, szórás, százalékarány-számítás dominált, a szelektív asszociációk feldolgozása pedig korcsoportonkénti és nemek szerinti alminták értékprofiljainak kiszámításával, ezek összehasonlítása pedig korrelációs számítással és kétmintás T-próbák alkalmazásával történt.

Információforrásul szolgált még a „*hiányzó válaszok*”, a „*jogi relevanciájú tartalmak*” és a „*pozitív és negatív konnotációk*” százalékos aránya (az összmintához és az adott – életkori és nemek szerinti – alcsoportokhoz viszonyítva), valamint ezek *korcsoport, nem és iskolatípus* szerinti megoszlása. A különbségek statisztikailag jellemző voltát kétmintás T-próbával ellenőriztük a hazai kutatási gyakorlatnak megfelelően.

A felmérések légköre többnyire *pozitív*, a részvétel *önkéntes*, az érdeklődés változó volt. A '90-es évekbeli serdülők tájékozottabbjai legalábbis várakozással néztek a jogállamiság bizonyos intézményeinek (pl. a „Bíró”, „Alkotmánybíróság”, „Ügyvéd”) működése elé, ezekre adott válaszaikban voltak leginkább felfedezhetők pozitív érzelmi konnotációk.

4. Néhány érdekesebb adat az adatfeldolgozásból

Mit tudhattunk meg például a *válaszhiány* módszeres követéséből?

A *legnagyobb arányú válaszhiány* a „Szolidaritás” esetében volt tapasztalható (ez az összminta 45%-ában; az általános iskolások 80%-ában, a gimnazisták

24%-ában állott fenn), ezt követte a „Szociális biztonság” és a „Közigazgatás” (45%-os, illetve 44%-os válaszhiánnyal az összmintához viszonyítva), valamint az „Igazságszolgáltatás” és a „Nagykorúság” (24%-os válaszhiánnyal az összmintában). (A válaszhiányok rangsorát lásd a *Mellékletek 2. sz. tábláján*.)

Első megközelítésben nagyon meglepő volt a „Szolidaritás”-ra vonatkozó adat és az, hogy a „Nagykorúság” esetében nem csökkent, ellenkezőleg növekedett a válaszhiány az életkorral! A 15–16 éveseknél volt legnagyobb a válaszhiány a „nagykorúság” esetében, ami egyfajta zavart jelezhet a felnőtté válás folyamatában, vagy pedig a társadalmi bizonytalanság intenzívebb érzékelésére utalhat. Az is lehet, hogy mindkettő szerepet játszik a 15–16 évesek elbizonytalanodásában, ha a „nagykorúság”-ra gondolnak. Mindenesetre, ha csak a válaszhiányt vesszük figyelembe, téves következtetésekre juthatunk. Nem árt több adatot is figyelembe venni e jelenség értelmezéséhez, például azt is, hogy a „Nagykorúság”-ot elsősorban a „Felelősség”-gel, majd a „Szabadság”-gal, „Egyenlőség”-gel társították, és pozitívan gondolkodtak a „Felelősség”-ről!

A legkisebb válaszhiány a „Bíró”, a „Rendő”, a „Család”, „Kölcsön”, „Garancia”, „Hatalom” stb. tekintetében volt megfigyelhető, vagyis a tizenévesek ezekre adták a legtöbb asszociációt, ezek a fogalmak voltak számukra a legfamiliárisabbak.

Ellenkező eset volt a „Szolidaritás”. A fogalom kevésbé familiáris és sajnálatosan félreértelmezett volta állhatott a legnagyobb válaszhiány hátterében, kivált a 11–12 éveseknél. Az idősebbek vagy félreértelmezték, vagy egyoldalúan fogták fel a „Szolidaritás”-t. Voltaképpen az empátiát értették e fogalom alatt, nem társították semmi olyan tartalommal, ami a „Szolidaritás” társadalmi-politikai jelentőségére és történetére emlékeztetett. Jelzésértékű adat, hogy a tizenévesek a *szolidaritást csupán a családra* vonatkoztatták, mással és/vagy csoportviszonyokkal nem hozták összefüggésbe.⁹ A francia tinédzsereknél is magas volt a „Szolidaritás” esetében a válaszhiány (42%), annak ellenére, hogy ők – mint később látni fogjuk – ezt a fogalmat magasra értékelték, szemben orosz társaik 10%-os válaszhiányával. A „Szolidaritás” fogalmát az utóbbiak is elsősorban a „Család”-dal hozták összefüggésbe.

A kutatás *adattáza beláthatóan igen széles volt*. A kategóriákat látva nem nehéz megérteni, hogy *sokféle téma feldolgozásához vezethetett az út az adattá-*

⁹ Kivéve egy-két esetet, amikor a szolidaritást olyan összefüggésben említették, hogy ez az az elv vagy ideológiai eszköz, amely korábban esetenként párttagok külföldi szakszervezeti üdülését (pl. Németországba vagy Bulgáriába) lehetővé tette.

zisból kiindulva. A nemzetközi kutatócsoporton belül volt, akit elsősorban a „Család” és a vele kapcsolatos viszonyok serdülőkori leképezése érdekelt (Zdravomyszlova), mást a szigorúbb értelemben vett jogi intézmények és szereplők serdülőkori intellektuális-érzelmi reprezentációja izgatott, megint más az ún. szabadságjogok percepciójára volt kíváncsi (Kourilsky-Augeven) s volt, akit a pozitív jog szerepének felismerése érdekelt (Sajó).

A kutatásból származó további érdekes megfigyelés *a jog szerepével* kapcsolatos.

A jog primer percepciója a közép- és kelet-európai régiókban általában *a jog büntetőjogi funkciójára fókuszál*, felmérésünk is ezt igazolta. Elvileg várható lett volna, hogy a rendszerváltás utáni években a jogállamiság és intézményei iránt éledő szimpátia önmagában is szélesíti a jog és lehetőségei iránti érdeklődést, és *segít felismerni a pozitív jog szerepét* is. Ezt mi kevéssé tapasztalhattuk, noha voltak ettől eltérő örömdetes jelek is. Úgy tűnt, hogy tizenéveseink különböző okokból ugyan, de szimpatizálnak a jog egyes intézményeivel és szereplőjével (pl. az alkotmánybíróság, bíró, ügyvéd esetében). Érdekes még, hogy jelentéktelen, egyszerű válaszokat adtak a változó gazdasági közegben egyre fontosabbá váló fogalmakra, mint biztosítás, garancia, kölcsön, per.

A jog általános percepciójára vonatkozó adatok Sajó András szerint azt mutatták, hogy *a serdülőkorú fiatalok normatív elvárásai gyakran a jog viszonylag formális-autoriter percepcióján belül maradnak*. A 14 év alatti általános iskolások fele, a gimnazisták közel 40%-a asszociált a „Bíró” esetében a büntetőjogi funkcióra (s csak a tanulók 10%-a asszociált *nem büntetőjogi* funkcióra). A serdülő a bíró működéséhez autoriter vonásokat társít és csak jóval kevésbé asszociál konfliktusmegoldásra (Sajó 1997: 160). Viszont kétségkívül pozitív tapasztalat volt, hogy csak relatíve kevesen utaltak a bírói integritás megsértésére, ritkán tulajdonítottak negatív vonásokat vagy tetteket, pl. korrupciót a „Bíró”-nak a '90-es évek közepén az akkori tizenévesek.

A korábbiakban jelzett problematikus kérdésekből kiindulva jómagam előbb csak két téma kidolgozására vállalkoztam: mindenekelőtt *a felelősség fogalmának jelentéstartalmára és alakulásának követésére* fókuszáltam, majd azt próbáltam tisztázni, hogy *van-e valami életkori cezúra a tizenévesek jogi szocializációjában*, a jogi fogalmak és témák iránti érdeklődésében. Később vizsgáltam még *a bizalom és a szolidaritás összefüggését*, valamint *a nemek közötti különbségek megnyilvánulását a jogi és jogkörnyezeti fogalmak percepciójában*.¹⁰

¹⁰ Lásd még a „Bizalom és szolidaritás”, valamint „A nemek közötti különbségek és a jogi szocializáció” c. tanulmányokat e kötetben.

II. FÓKUSZBAN A FELELŐSSÉG A TIZENÉVESEK MENTALITÁSÁBAN

Néhány gondolat – eljáróban

A viselkedés normatív szabályozásának egyik dimenziója kétségkívül a *felelősséghez* kapcsolódik a köz- és magánéletben egyaránt. A 20. század fájdalmas tragédiák sorozatával igazolja ezt.

A felelősség problematikája a mindenkori társadalom normális létének, egyensúlyának a mutatója. Ha racionális alapjai és határai tisztázatlanok, a társadalmi bizonytalanság növekszik és kikezdi a társadalmi lét egészét. A rendszerváltás óta a felelősség azért is nehéz kérdés, mert a magyaroknak olyan közegeben kellett és kell átértékelniük viszonyukat a felelősséghez, amely távolról sem kedvezett és ma még kevésbé kedvez az ilyen számvetésnek. Veszélyes is, mert semmi sem erősebb, mint a pozitív érzelmekkel megerősített negatív viselkedési szokás, abból pedig a 80-as évek végére már bőséggel rendelkezünk.

A *felelősség* különböző és gyakorlatilag ellentmondó értelemben használatos a modern társadalomtudományi irodalomban. *Konzervatív* értelemben a felelősség valamely külső elvárás általi rászorítás, kényszer értelmében használatos; így a kötelességgel szinonim értelmű és valamely tekintélyforráshoz alkalmazkodó vagy igazodó. A *liberális* gondolkodóknál a felelősség a cselekvést megelőző, proaktív értelemben használatos. Feltételezi, hogy az egyén autonóm módon hozhat döntést, amivel egyben magára ruházza, felvállalja az adott cselekvés megtételének kötelmét. Magában foglalja a kötelességet is, de intellektuálisan és morálisan is több annál. Várható volt, hogy ez a kétféle ellentétes értelmezés a mi serdülőinknél is megjelenik a „felelősség”-re adott asszociációikban. Hogy milyen arányban, arra kutatásnak kellett válaszolnia, így ez is egyik szempont lett az adatfeldolgozásban.

A meglehetősen nagy adatbázisból e helyütt csak *két téma* bemutatására vállalkozhatok:

- az egyik a *felelősség jelenléte és jelentése a tizenévesek jogi érzékenységeben*, különös tekintettel a „Polgár”-nak és az „Állampolgár”-nak tulajdonított felelősségre,

- a másik pedig az *életkor szerepének tisztázása a jogi érzékenység és érdeklődés alakulásában*.

Nézzük először a „felelősség”-témát.

A *felelősség-vizsgálat célja* az volt, hogy feltárja, milyen jelentések, értelmezések, esetleg ellentmondások és milyen érzelmi előjelű beállítódások, attitűdök találhatók a *Felelősség*-ről a magyar 11–17-éves fiatalok között. Célja volt tovább-

bá, hogy megismerje, hogyan kapcsolódnak a „Felelősség” különböző jelentései és a fiatalok ezekhez kapcsolódó beállítódásai a „Polgár” és az „Állampolgár”, valamint a „Szabadság”, az „Egyenlőség” fogalmaihoz illetve ezek jelentéstartalmaihoz.

A „Felelősség” jelentése, reprezentációja

1. A „Felelősség” jelentése a *spontán asszociációkban*

Mi a „Felelősség” elsődleges jelentése a hazai tizenéveseknél? Milyen változatai vannak a tizenévesek felelősség-felfogásának? Mennyiben hasonlít ez a felfogás egy modern demokratikus államban (Franciaországban) és egy poszt-kommunista államban (Oroszországban) élő tizenéves tanulók felelősségképére, illetve miben különbözik attól?

A „Felelősség” elsődleges jelentéséről tájékoztat az egyes korcsoportok spontán asszociációinak aránya, tartalma és a válaszhiány nagysága. Ez utóbbit tekintve a „Felelősség” a 43 hívó szó csökkenő sorrendjében a rangsor közepén, a 16. helyen volt található, ami kielégítő ismeretről és válaszkészségről tanúskodott.

Korcsoportonként összehasonlítva a „Felelősség”-re adott asszociációk gyakoriságát és tartalmát, jelentős különbséget találtunk a *11–12 és a 13–14 éves tanulók, azaz a hatodikosok és nyolcadikosok között*. A nyolcadikosok számottevően több választ adtak: a hatodikosoknál a válaszhiány 17%, míg a nyolcadikosoknál csak 10%.

A nyolcadikosok nagyobb asszociatív készsége és válaszgyakorisága általános tendenciaként mutatkozott a hatodikosok és nyolcadikosok összehasonlításában, de ez nem feltétlenül jelentette azt, hogy ez a tendencia valamennyi kulcszót illetően a középiskolában is folytatódott.

A válaszok *jogi konnotációit* – közvetlen vagy közvetett jogi vonatkozású jelentéstartalmait és ezek relatív helyességét – illetően a Felelősség nagyjából középen helyezkedik el a jogi konnotációval rendelkező válaszok rangsorában. Az általános iskolai tanulók egynegyede adott jogilag nem teljesen helyes, de még elfogadható asszociatív válaszokat. A gimnazisták is hasonló arányban adtak jogi konnotációjú válaszokat, ám náluk jogilag teljesen helyes válaszok is előfordultak.

A „Felelősség” *jelentését* a szabad asszociációk adatbázisából részletes tartalom-elemzés tárta fel. Egységes kódutasítás szerinti kódolásának eredménye az alábbi 2. sz. táblán látható:

2. sz. tábla. A „Felelősség” percepciója a vizsgált magyar mintában (N=263)

Kódszám	6. osztály N=40 N'=25 %	7. osztály N=52 N'=43 %	8. osztály N=51 N'=46 %	Ált. isk. össz. N=143 N'=114 %	G2. oszt. N=84 N'=69 %	G3. oszt. N=36 N'=31 %	Gimn. össz. N=120 N'=100 %	Összes N=263 N'=214 %
01	4	9	11	9	10	19	13	11
02	16	21	17	18	12	13	12	15
03	4	12	20	13	3	3	3	8
04	8	7	13	9	3	0	2	6
05	0	0	4	2	0	0	0	1
03-05	12	19	37	24	6	3	5	15
06	4	2	6	4	3	6	4	4
07	4	0	4	3	1	0	1	2
08	0	2	0	1	9	3	7	3
09	0	0	0	0	0	0	0	0
07-09	4	2	4	4	10	3	8	5
10	16	9	17	4	19	26	21	17
11	12	2	15	9	19	6	15	12
12	0	5	0	2	10	0	7	4
13	32	16	9	17	1	0	1	9
10-13	60	32	41	32	49	32	44	42
14	0	7	0	3	13	26	17	9
15	0	7	9	6	3	0	2	4
16	0	0	4	2	22	10	18	9
17	4	0	0	1	1	10	4	2
18	0	2	4	3	10	6	9	6
14-18	4	16	17	15	49	52	50	30
19	20	7	11	11	4	6	5	8
20	0	0	0	0	0	0	0	0
21	4	2	0	1	12	13	12	6
22	0	5	0	2	3	0	2	2
19-22	24	14	11	14	19	19	19	16

03-05 = Általános felelősség (belső kötelezettség)

07-09 = Jogi konnotáció (dolgok iránti felelősség)

10-13 = Jogi konnotáció (személyek iránti felelősség)

14-18 = Jogi konnotáció (csoport és munkahely iránti felelősség)

19-22 = Jogi felelősség

Figyelem! A vastagított számok a felelősségféléseket összefoglalóan jelölik! A % a tényleges válaszadók számához viszonyított (=N')

Az asszociációk *érzelmi konnotációit* is követtük éppúgy, mint minden más fogalomnál, de csak az egyértelműen jelzett pozitív vagy negatív érzelmi megnyilvánulásokat kódoltuk. Ezzel kapcsolatban várható volt, hogy a tanulók gyakrabban társítanak negatív tartalmakat a „Felelősség”-gel, hiszen a ’90-es években még érzékelhető volt a Kádár-korszak vége felé uralkodó vonakodás, tartózkodás általában véve mindenféle felelősségvállalástól és vezetői szereptől. Meglepő volt, hogy ennek éppen az ellentettje volt tapasztalható: pozitívabbnak tűnt az asszociációkban a „Felelősség” megítélése, mint vártuk. Bár a középiskolások gyakrabban említettek általános vagy konkrét nehézségeket is a felelősséggel kapcsolatban, a pozitív érzelmi konnotációk domináltak, ami a kulcsszavak többségére adott asszociációkról nem volt elmondható. Mit jelent ez? Jelenti-e azt, hogy a 90-es évek közepén vizsgált tizenévesek inkább vállalják felelősséget, semmint hogy kitérjenek előle?

Az összes megkérdezett válaszait 100%-nak véve és az egyes korcsoportok vagy azon belül a nemek %-os válaszarányait összehasonlítva azt találtuk, hogy a 13–14 évesek a 11–12 évesekhez viszonyítva feltűnően nagyobb válaszaránnyal voltak jellemezhetők. Néhány kivételtől eltekintve ez általános tendenciának tűnt. A kisebb válaszáadási hajlandóság többféle forrásból fakadhat, az okok között azonban kétségtelenül ott lehet az érdeklődés hiánya és a tájékozatlanság is, kivált 11–12 éves korban.

A „Felelősség” kulcsszóra adott spontán asszociációk tartalomelemzése elsősorban arra világít rá, hogy az adott kulturális és társadalmi háttéren milyen jelentést tulajdonítanak a Felelősség-nek, valamint arra, hogy milyen érzelmi attitűdök jelennek meg a válaszokban e fogalom előfordulásai a társadalom intézményeiben és a mindennapi létben. Fontos tudni, hogy az érzelmi attitűdök és konnotációk jelölésénél szigorúbban jártunk el a többi vizsgálatnál: a jelölés csakis kizárólag a közvetlen és egyértelmű érzelmi tartalom esetén történt.

A tartalomelemzésből *a tizenévesek felelősségértelmezésének alábbi jellemzőire* derült fény:

– Mind az általános iskolai, mind a középiskolai tanulók számára *a felelősség elsősorban valamilyen aktivitást, cselekvést jelent, kissé meglepő módon valami olyan érzést, amit ők is szeretnének átélni, ők is részt szeretnének valamiért felelősséget vállalni.*

– Abban, hogy a „Felelősség”-gel járó komplex mentális és viselkedésbeli készenlét külsőleg vagy belsőleg determinált-e, a hatodikosok és a nyolcadikosok (11, illetve 13 évesek) jelentősen eltértek egymástól. A legfiatalabbak több példát említettek a külsőleg determinált felelősségre, ami közelebb áll a „Kötelesség”-hez, míg a 13 évesek és a 15–16 évesek *gyakrabban hivatkoztak*

belső elkötelezettségre vagy pozitívan fogadott és átélt felelősségre. A „Felelősség”-et viszonylag gyakran kapcsolták össze az Énnel („én úgy érzem”), az önbecsüléssel, önmegvalósítással és önérdekkel.

– Egy másik érdekes sajátossága a „Felelősség”-re adott spontán asszociációknak, hogy megjelent közöttük annak felismerése, hogy a „Felelősség” az *emberi kapcsolatok alapja*.

– Világos volt a megkérdezettek számára, hogy ez a fogalom *nem azonos a „kötelezettséggel vagy kötelességgel”,* bár az utóbbi kicsit átfed vele (a „Kötelesség”-re kapott asszociációk inkább külsőleg előírt feladatokra utalnak, a „Felelősség” pedig tartalmazza a kötelességet is, de az idősebbek – 14–16 évesek – számára inkább belső indítást jelent).

– A „Felelősség” a serdülők nézetei szerint *pozitív jelentéstartalmú* („jó”, „nagyszerű”, „inspiráló”). Azok a középiskolások, akik nehézségekről is írtak, azok sem tagadták ezt. A felelősségfélések közül az életkor növekedésével együtt nő a csoport és munkahely, valamint a jogi felelősség említési gyakorisága.

– Megjelent bizonyos *kritikai érzék* a fogalom jelenlegi hazai értelmezésével kapcsolatban. Volt a középiskolásoknak néhány ironikus megjegyzése arról, ahogyan manapság a felelősséget a tömegkommunikációban közvetítik (pl. rámutattak arra a divatra, hogy hazánkban az emberek kezdenek hozzászokni ahhoz, hogy mindenért az „átkos 40 évet” teszik felelőssé).

– Észre kellett venni a „Felelősség” *jelentésének* értelmezésében a *különbözőségeket más országok tizenéveseihez viszonyítva.* Így tűnt fel, hogy a csoport és munkahely iránti felelősségre a hazai tizenévesek gondoltak a leggyakrabban. A francia tizenéveseknél a „Felelősség” jelentéstartalma rokon a magyar tizenévesekével, azaz inkább belsőleg determinált, pozitív konnotációjú és nem azonos a „Kötelesség”-gel. Az orosz tizenéveseknél a „Felelősség” jelentése erőteljesen egybeolvad a „Kötelesség”-gel, főleg a kívülről elvárt tartalommal és ez szinte kizárólag a „Család”-ra vonatkoztatva jelenik meg. Az „Egyenlőség” hívószavára ugyanők elsősorban a családon belüli „Egyenlőség”-re asszociálnak, döntően ez foglalkoztatja őket, ezért értékeli fel ezt a fogalmat, míg a francia és magyar tizenévesek esetében ennél jóval arányosabban oszlott meg a társadalmi-politikai szférában az „Egyenlőség” és a családon belüli egyenlőség reprezentációja és értéke (Kourilsky-Augeven 1997; 2004).

Összegezve a „Felelősség”-gel kapcsolatos spontán asszociációkban különbségeket: A hatodikosok és a nyolcadikosok között elsősorban a *válaszgyakoriság* terén volt megfigyelhető különbség: vagyis az életkor növekedésével ez is gyarapodott. Ezzel szemben a nyolcadikosok és a gimnazisták között a *válaszok jelentéstartalmában* volt megfigyelhető minőségi különbség: a középiskolások szig-

nifikánsan kevesebb „általános” válasznak kódolható asszociációt és jellemzően több olyan választ adtak, amelyek valamilyen csoport vagy munkahely iránti felelősségre utaltak, azt fejezték ki (lásd a 2. sz. táblán a 03–05-ös és a 14–18-as kóddal jelölt „felelősség”-féleségeket). Érdekes ezt külön is szemügyre venni, a felelősséget illetően a tartalmasabbá és konkrétabbá válás tendenciája a táblán világosan megmutatkozik.

A szelektív asszociációk azonban még többet árulnak el a serdülőknek a felelősséghez kapcsolódó képzetéről.

2. A „Felelősség” jelentése a szelektív asszociációkban

Emlékeztetek rá, hogy a szelektív asszociációk alkalmasak arra, hogy az adott fogalom – jelen esetben a „Felelősség” – szorosabb kapcsolódásait mutassák meg az előre prezentált értékreleváns kategóriákkal, ezáltal kirajzolódjon az adott fogalom értékprofilja. Feltételeztük és tapasztalhattuk is, hogy a szelektív asszociációk eredményei mutatták a tanulók által a felelősségnek tulajdonított súlyt és jelentőséget a társadalmi élet különböző területén, beleértve a jogi kultúrát is. Ez az alábbiakban követhető nyomon:

a) magánéleti felelősség

Az egész mintára és a korcsoportokra kialakított „*Felelősség-profil*”-okból kitűnik, hogy a legnagyobb súllyal a „*Nagykorúság*”-gal kapcsolatban szerepel a „Felelősség” a hatodikos és nyolcadikos általános iskolások között. A „*Nagykorúság*”-ot követte a „*Kötelesség*”, a „*Család*”, a „*Polgármester*”, „*Bűn*”, „*Bíró*”, „*Szerződés*” stb., majdnem ebben a sorrendben a minta egészében.

3. sz. tábla. *Felelősség a magánszférában életkor szerinti összehasonlításban*

Fogalmak	6. osztály	8. osztály	G2. osztály	T-érték
Nagykorúság	0.96 (0.27)*	0.94 (0.24)	0.85 (0.36)	N.S.* N.S.
Tulajdon	0.63 (0.49)	0.67 (0.48)	0.56 (0.50)	N.S. N.S.
Család	0.92 (0.29)	0.86 (0.27)	0.84 (0.30)	N.S. N.S.

* N.S. = a kétmintás T-próbák eredményei szerint nem különböznek szignifikánsan az egyes korcsoportok a kiemelt magánéleti témákban megjelenített felelősségtulajdonításban.

A 3. sz. tábla azokat a magánéleti témákat jelölő kulcsszavakra nyert válaszgyakoriságok korcsoportonkénti átlagait mutatja, amelyekre a legtöbb asszo-

ciatív válasz volt a felelősséggel kapcsolatban kódolható. Az e témákra asszociált felelősségtulajdonítások gyakorisági átlagai korcsoportonként láthatók a 3. sz. táblán.

A „Család” és a „Nagykorúság” kiemelkedő helye – szemben a „Tulajdon”-nal – a „Felelősség”-re adott asszociációkban öröndetes, de egyáltalán nem meglepő. A „Polgármester”-rel is relatíve gyakran társították a „Felelősség”-et a spontán asszociációkban, ami kissé meglepő, és magyarázatra szorul. Valószínűleg azzal magyarázható, hogy a vizsgálat idején még relatíve „újdonság” volt a „Polgármester” megnövekedett szerepe, viszonylag önálló mozgástere, gyakori szerepeltetése a közéletben, a médiában és a közérdeklődésben. Ez azonban már a közéleti felelősség témaköréhez tartozik. (Lásd 4. sz. táblát.)

b) közéleti felelősség

A „Felelősség” vélt és az asszociációkban valóban megnyilvánuló kapcsolata a közélet olyan témaival és szereplőivel, mint a „Polgár”, „Állampolgár”, „Állam”, „Bíró”, „Polgármester”, „Jog”, „Rendőr”, sokat elárul a tizenévesek jogi érzékenységéről. Ezt figyelmesen követve feltűnő volt, hogy a válaszadók életkorának emelkedésével egyre többen kapcsolták a „Felelősség” fogalmát a „Polgár”-hoz. Ezt mutatják az adott fogalom és a „Felelősség” összekapcsolásának átlagai és a T-próbák eredményei az alábbi, 4. sz. táblán és az 1. sz. ábrán.

4. sz. tábla. *Felelősség a közéleti témákban életkor szerinti összehasonlításban*

Fogalmak	6. osztály	8. osztály	G2. osztály	T-érték
Polgár	0,35 (0,48)	0,57 (0,50)	0,34 (0,48)	-2,21* 2,72**
Állam	0,38 (0,49)	0,61 (0,49)	0,40 (0,49)	-2,26* 2,36**
Adó	0,30 (0,46)	0,46 (0,50)	0,18 (0,39)	N.S. 3,19**
Bíró	0,46 (0,50)	0,73 (0,45)	0,55 (0,50)	-2,92** 2,04
Polgármester	0,55 (0,50)	0,92 (0,27)	0,74 (0,41)	-4,00*** 2,27*
Jog	0,28 (0,45)	0,29 (0,46)	0,40 (0,50)	N. S. -2,84**
Rendőr	0,48 (0,51)	0,71 (0,46)	0,40 (0,49)	-2,23* 3,46***

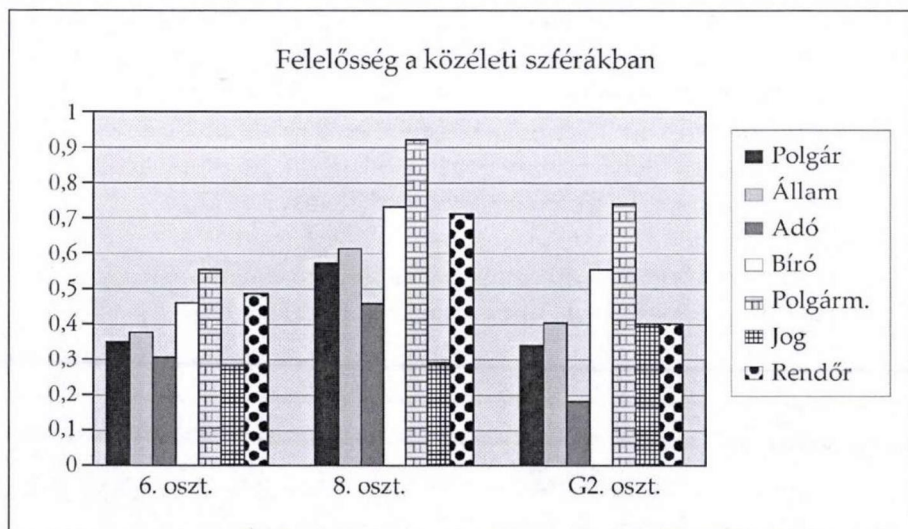
Megjegyzés: 1. a felső T-érték a 6.-os és 8.-os osztály, az alsó T-érték a 8.-os és a gimnáziumi 2.-os osztály átlagértékeinek összehasonlításából származik.

2. a különbségek szignifikanciaszintje: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

A jogi érzékenység alakulását és e folyamatban egy bizonyos életkor – a 13. életév – kitüntetett szerepét a 4. sz. tábla világosan mutatja. Ezek a közéleti témák, illetve a velük kapcsolatos felelősségtulajdonítások nem véletlenszerűen kerültek ide, hanem a nekik tulajdonított nagyobb felelősség okán, amint az a szelektív asszociációk feldolgozásából kiderült. Látható, hogy voltaképpen az „Adó” és a „Jog” kivételével valamennyi más témában a 6. és 8. osztály összehasonlításából kitűnő növekvő felelősségtulajdonítási tendencia matematikailag is szignifikánsnak bizonyult, legerősebbnek pedig a „Bíró” és a „Polgármester” esetében mutatkozott. Ez a növekvő érzékenységi tendencia nem feltétlenül és nem minden téma esetében folytatódott a másodikos gimnazistáknál, akiknek az érdeklődésébe és érzelmi dinamikájába újabb témák előtérbe kerülése valószínűsíthető. Ez azonban nem törli ki a 11 és 13 évesek közötti markáns változást, a figyelem és érdeklődés intenzív odafordulását bizonyos társadalmi-közéleti témák felé a 13 éveseknél.

Az érdeklődés alakulását és azon belül a „Felelősség”-tulajdonítás tendenciáját bizonyos közéleti témákban szemléletesen mutatja meg az alábbi, 1. sz. ábra:

1. sz. ábra. A Felelősség a közéleti szférákban

Az 1. sz. ábrán látható, hogy kivált a 8. osztályosoknál megnő a felelősségtulajdonítási tendenciája az „Polgár”, „Polgármester”, „Bíró” és „Állam” esetében. Érdekes ugyanakkor arra is felfigyelni, hogy a „Törvénysértés v. Büntett”,

„Törvény”, „Jog”, „Szociális biztonság” fogalmaihoz sokkal kevésbé vagy egyáltalán nem asszociálták vagy társították a „Felelősség”-et. Ez is betekintést nyújt a fiatalok jogi kultúrájának szintjébe, és egy nem egészen öröndetes beállítódásról ad hírt. Minél idősebbek voltak a megkérdezettek (14 év felettiek), annál inkább felelősséggel ruházták fel a Bírót, miközben a Jognak és a Törvénynek nem tulajdonítottak azonos mértékben felelősséget. A „Törvény” kevéssé észlelt a „Felelősség” terminusaiban, viszont a Jog-gal, Bíró-val, Rendőrrel együtt első helyen szerepel a „Biztonság/Bizalom”-mal összefüggésben. Kérdés, hogy kielégítő magyarázat-e erre a jelenségre, ha arra gondolunk, hogy az asszociációk alakulásában szerephez jut a „személyesség–személytelenség” dimenziója is, amiből az következik, hogy a „Bíró”, a „Polgármester” könyvebben vonz asszociációkat, mint a „Törvény”, „Jog” stb. személytelensége és általánossága. Mindenesetre ez is közrejátszhat a jelenség előállásában.

Életkor-specifikus különbségeket is kerestünk, ezért került sor az életkorcsoportok témánkénti válaszgyakorisági átlagainak az összehasonlítására, s a különbségek szignifikáns voltának ellenőrzésére kétmintás T-próbák alkalmazásával. A magánéleti témákban, egy kivétellel, nem volt szignifikáns különbség észlelhető a felelősség odaítélésében az egyes korcsoportok között. A közéleti témákhoz tartozó felelősség terén azonban minden olyan témában, amely a kérdőívben szerepelt, és amelyről kielégítő ismerettel rendelkeztek, szignifikáns különbségeket találtunk az asszociatív válaszok gyakoriságában (lásd a 4. sz. táblát, ahol az egyes összehasonlítások szignifikáns eredményeit csillag jelzi). Ezek a szignifikáns különbségek elsősorban a hatodikosok és nyolcadikosok átlagai között, illetve néhány témában a hatodikosok vagy nyolcadikosok és a középiskolások közepértékei között találhatók.

Természetesen nem várható el a tizenévesektől, hogy felelősségfelfogásuk kielélt és kiegyensúlyozott legyen, de a „Felelősség”-re vonatkozó válaszok tartalmilag jobb képet sugároztak, mint a mindenkori magyar valóság. Kiegyensúlyozatlanságra utal viszont, hogy viszonylag kevés felelősséget tulajdonítottak maguknak a jogi intézményeknek és a törvénysértőknek vagy bűnelkövetőknek, mintha toleránsabbak lennének törvénysértőkkel szemben valamiért. Ez látszatra hasonlít az 1993-as francia felmérésben e téren tapasztalt növekvő liberalizmushoz, valójában komoly ismerethiány és frusztráció állhat a háttérben a magyar fiataloknál, ami a franciáknál kevésbé jöhet számításba.

Nemek szerinti különbségek is említhetők a Felelősséggel kapcsolatban: a fiúk szelektív asszociációiban szignifikánsan jobban összekapcsolódott a „Felelősség” a „Nagykorúság”-gal, a „Szabadság”-gal, az „Igazságszolgáltatás”-sal és a „Családi pótlék”-kal, mint a lányoknál. Ugyanakkor a fiúk szignifikánsan kevesebb felelősséget tulajdonítottak a „Magán”-szférának. A lányok viszont

gyakrabban társították a „Felelősség”-et a „Polgármester”-hez (közéleti személyhez) és ugyanakkor jobban összekapcsolták a „Magán(élet)”-tel.

3. A Polgár és a Felelősség kapcsolata

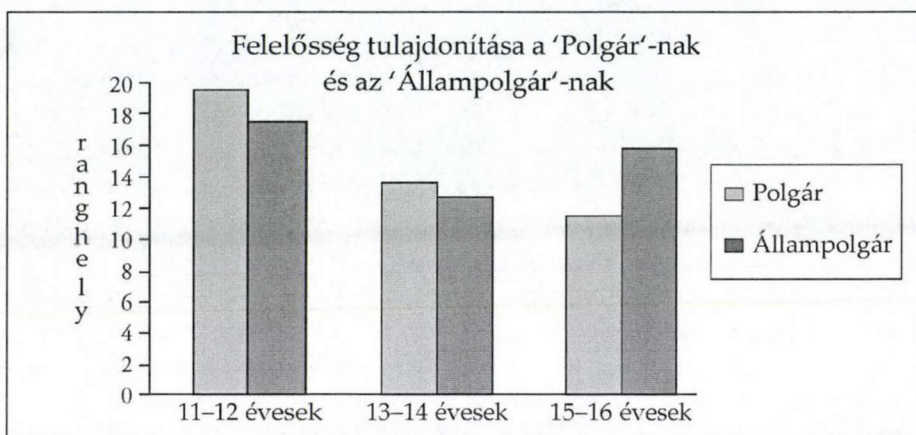
Mivel a serdülőkor átmenetet jelent a társadalmilag érett, felelős állampolgár felé, ezért a kutatás egyik célja volt, hogy kiderítse, hogyan gondolkoznak a tizenévesek (az akkori tizenévesek a 90-es évek derekán!) a „Felelősség” és az „Állampolgár” vagy/és „Polgár” kapcsolatáról. A magyar szóhasználatban a francia „citoyen” jelentését két szó fedi le: a „polgár” és az „állampolgár”. Külön szó szolgált a „Polgár”, mint az ipari-kereskedelmi tevékenységet kedvelő, többnyire város lakó társadalmi réteghez tartozó személy (németül Bürger) jelölésére, valamint az „Állampolgár” – egy meghatározott állam tagjának a jelölésére. A francia „citoyen” egyszerre jelenti mind a kettőt. A hazai irodalomban, történelemben még él az említett különbség, kérdés lehet, hogy mennyire él a mindennapi gondolkodásban, hiszen nyelvünk több évtizedig háttérbe szorította ezeket a fogalmakat, és csak a ’90-es évek közepe táján indult meg a publicisztikai vita arról, hogy mit is jelent a „Polgár” másoknál és itthon, régen és most. Ezért vettük fel mindkét szót a kérdőív kulcsszavai közé.

A „Polgár” és „Állampolgár” jelentéseit is az említett módokon vizsgáltuk. A vonatkozó spontán asszociációk tartalomelemzésének eredményeit áttekintve megfigyelhető volt, hogy a „Polgár” és az „Állampolgár” kezdi elveszteni azt az éles megkülönböztetést, ami a magyar nyelvhasználatban pár évtizeddel ezelőtt még jelen volt. Mindkét polgár-fogalom esetében az *állampolgárság* volt az első és a leggyakoribb asszociáció, ezt követte a „valamilyen országban lakik”, „egy ország lakója” (just soli), „valamilyen országhoz tartozik” tartalom. Kevésbé jelent meg az asszociációkban a „Polgár” egy bizonyos – jogokkal és kötelemekkel rendelkező, felelősséggel felruházott – társadalmi réteg tagjaként. Ez nem is lehet véletlen, bár ez idő tájt már sok szó esett a polgárosodásról a politikai közbeszédben, a polgár fogalmának tisztázásáról annál kevesebb, bár voltak erre is próbálkozások komolyabb történész-politológusi művekben és a sajtóban.

A szelektív asszociáció korcsoportok és nemek szerint feldolgozott eredményeiből, kivált a felelősség-profilokból látható, hogy az életkor előrehaladásával párhuzamosan növekvő mértékben kapcsolják össze a felelősséget mind a „Polgár”-ral, mind az „Állampolgár”-ral. A korcsoportonkénti Felelősség-profilokból kiderül, hogy míg a 11 éveseknél a „Polgár” a „Felelősség”-gel társított 23 fogalom rangsorában a 19. helyen van, a 13–14 éveseknél már a 13., a 15–

16 éveseknél pedig már a 11. helyen található. (A rangsorolásban az 1. hely jelentette a legmagasabb helyet.) Ezt a tendenciát mutatja be a 2. sz. ábra:

2. sz. ábra. Felelősségtulajdonítás a „Polgár”-nak és az „Állampolgár”-nak

Minél kisebb az oszlop, annál nagyobb felelősséget tulajdonítanak az adott fogalmaknak.

A 2. sz. ábrából kiderül az a tendencia, hogy az életkor növekedésével egyre nagyobb felelősséget tulajdonítanak a tizenévesek a „Polgár”-nak. Figyelem! A helyezés csökkenése fordítottan arányos a felelősség-tulajdonítás intenzitásával!

A gimnazistáknál a legerősebb ez a tendencia, válaszaikban a felelősségtulajdonítás az önállósággal is párosul: a „Polgár a társadalom legkisebb egysége” és „felelősséggel felruházott egyén”, az „ember minősége a felelősségvállaláson múlik vagy látszik”.

Kérdés, hogy mennyire kapcsolódik össze a Polgár és a „Felelősség” az ún. szabadságjogokkal. Ezeket különbözőképpen hangsúlyozták a legfiatalabbak. A „Szabadság” és „Egyenlőség” mindig első helyen állt közülük, és ritkán járt együtt az állampolgár kötelességeire és felelősségére való utalással. Az utóbbira inkább a középiskolások hajlottak, valamint arra is, hogy a köztársasági tradíciót és a terminus hazafias tartalmát is megemlítsék.

Figyelemre méltó, hogy az „Egyenlőség” a hazai vizsgálatban leggyakrabban „törvény előtti egyenlőséget”, „az állam egyenjogú tagját” jelentette. Annak dacára, hogy a pénz értéke sebesen nő manapság, a diákok ritkán említették a „gazdasági egyenlőség” fogalmát vagy kívánalmát.

A Felelősség társítása a Szabadsághoz rokonította a magyar tizenévesek válasszait a francia tizenévesekéhez, viszont nagyon elválasztotta őket a „Szolidaritás” felfogása. Ez leginkább a „Polgár” profiljában látható az alábbi 5. sz. táblán:

5. sz. tábla. A „Polgár” profilja

(N=263)

Ranghely	Fogalom	$\bar{X}$	St. D.
1	egyenlőség	.61	.49
2	szabadság	.57	.50
3	jog	.52	.50
4	felelősség	.41	.49
5	fegyelem	.36	.48
6	törvény	.34	.47
7	tekintély	.29	.46
8	biztonság	.28	.45
9	szolidaritás	.28	.45
10	igazság	.21	.40

A Mellékletek 6. sz. táblája összefoglalóan mutatja a „Polgár”-ra és a „Felelősség”-re vonatkozóan is a szelektív asszociációk feldolgozásának néhány eredményét. A táblázat nemcsak ezt mutatja, hanem a hatodikos és nyolcadikos tanulók összehasonlított rangsoraiban megmutatkozó különbségeket a „felelősség” és más, a polgárnak tulajdonított érték szempontjából, valamint az idősebbek növekvő érdeklődését a jogi relevanciájú témák és szereplők iránt. A nyolcadikosok szignifikánsan gyakrabban tulajdonítottak felelősséget a „Polgármester”-nek, a „Polgár”-nak, a „Bíró”-nak, a „Rendő”-nek, az „Állam”-nak és az „Állampolgár”-nak. Ezek az adatok, úgy tűnik, kielégítően támasztják a Polgár fenti jellemzőit, és megerősítik a jogi szocializáció szempontjából különösen fontos életkorról (a 13. életévről, esetleg a 13–14 éves korról) mint a társadalmi, jogi és politikai témákhoz nagyobb kaput nyitó életkorról kialakult álláspontomat. *Nemcsak a látókör szélesedésével találkozunk itt, hanem a Polgár növekvő társadalmi felelőssége felismerésével is.*

Megfigyelhető volt, hogy a serdülők gondolkodásán belül *nagyon is különböző a „Törvény” és a „Jog” helyzete*, vagyis a jogi szabályozás személyes képviselőihez és személytelen intézményeihez való viszony. A megkérdezettek számára realiztikusabb és jobban megítélhető az az alternatíva, amikor személyes képviselőkhez vagy szerepekhez lehet kapcsolni a felelősséget. A vizsgálat egészében tapasztalhattuk, hogy *a személyeknek mindig nagyobb felelősséget tulajdonítottak a megkérdezettek, mint az intézményeknek*, vagy intézményes normáknak és a törvénynek. Ez nem csak a magyar tizenéveseknél, a francia ta-

nulóknál is így van, csak ők ezt a jogi szabályozás iránti növekvő toleranciával magyarázzák, legalábbis a '90-es évek közepén még így értelmezték (Kurilsky-Ozsvén 1996; Kourilsky-Augeven 1997). Ez hazánkban nem valószínű, inkább az lehet az eltérő attitűd hátterében, hogy a személytelenség egyrészt megfelel a távolításnak, a tartózkodásnak, nem vonja be, nem teszi érdekeltté annyira a megítélőt a véleményformálásban, másrészt neutralizálja a megítélést.

A tanulmány elején felvetett kérdésekhez a „Felelősség” és a „Polgár” fogalmak vizsgálati eredményei csak *közvetetten kapcsolódó felismeréseket* adhatnak. A felelősség jelentésére vonatkozó tanulságok különösen a „vezetés–irányítás” kérdéseihez kapcsolhatóak, valamint a polgárok mentalitásának várható változásához, beleértve a jogi normák és jogrend elsajátítását vagy negligálását. Egészében úgy tűnik, hogy a magyar tizenévesek felelősségfogalom-értelmezése és -percepciója közelebb áll a Felelősség liberális értelmezéséhez, az autonómiára törekvés értelmében, mint a konzervatív felfogáshoz, a kötelességre való redukcióhoz. Hogy ez mennyire bizonyult időtálló jelenségnek, azon van mit gondolkodni, tekintettel arra, hogy a felmérés idején volt tizenévesek ma már 28–30 évesek, és az utóbbi időben tapasztalt ártalmas politikai küzdelmek ellene látszottak hatni egy ilyen mentalitás kiérlelésének és fenntartásának. Ebben viszont benne van masszívan a hazai felnőtt társadalom felelőssége.

AZ ÉLETKOR SZEREPE A JOGI ÉRZÉKENYSÉG ALAKULÁSÁBAN

A nemzetközi kutatócsoport számára talán ez volt a leglényegesebb kérdés a dolgozat elején felvetettek közül, tehát hogy van-e *életkor-specifikusság a jogi szocializációban*. Ennek tisztázását én is fontosnak tartottam, de legalább ennyire izgatott a felelősség-téma. Utólag viszont magamat is korrigálva meg kell állapítanom, hogy az életkor-specifikusság tisztázása talán az a pont, ahol a legtöbbet segíthet a tudományos igényű kutatás azoknak az intézményeknek és pedagógusoknak, akik arra hivatottak, hogy *formális keretek között* is orientálják az ifjúságot az állam és a jog, a jog és a polgár/állampolgár viszonyáról, lehetőségeiről, hogy *ne a jog ellenére, hanem vele* – mint pozitív szerepet is játszó eszközzel is – élni tudjanak.

A kérdés a potenciális alanyokból kiindulva úgy is megfogalmazható, hogy *van-e egy olyan életkor, amikor a normatív rend elsajátítása, a szabályokba való belenövés magasabb szintre emelkedik*, és az egész kérdéskör a serdülők figyelmét jobban megragadja.

A hazai kutatás egészében véve a jogi szocializáció terén is igazolta azt a feltevést, hogy a *fejlődésbeli ugrás* általában a 13. életév körül figyelhető meg a serdülőkorúak társadalmi-politikai-jogi érdeklődésében.

A felmérés eredményei érzékelhetően pozitívan mutatták, hogy 13–14 éves korban a fiúk és lányok tudatosabban fordulnak a szociális és jogi kérdések felé. Nem minden téma felé és nem egyforma intenzitással, természetesen. A lányokat jobban érdeklik a családi életet inkább befolyásoló tényezők és értékek, mint pl. a „Biztonság”, a fiúkat meg az olyan „tradicionálisan közéleti” jellemzők/értékek ragadják inkább meg, mint a „Szabadság”, „Felelősség”, „Egyenlőség”, „Rend”. Sok tényező befolyásolja ezt a folyamatot (családi kérdések, sorsproblémák, tanulás, az iskolai élet nyílt és rejtett tananyagai, kortárs- és médiahatások stb.) és a tradicionális életkori sajátosságok maguk is változnak.

Már a 4. sz. táblából az derült ki, hogy a *serdülők látószöge a közélet szférája felé némileg távol, és érdeklődésük is erősödik ebben az irányban*. Az eredmények összhangban vannak azzal az előfeltevéssel, hogy *valóban tapasztalható egy életkori cezúra* a tizenévesek intellektuális és érzelmi fejlődésében: úgy tűnik, hogy 13 éves korban minőségi változás következik be politikai és jogi érdeklődésükben és kulturáltságukban. Ez a feltevés nem egészen új, hiszen néhány kiváló pszichológusnál, például Piaget-nél, is megtalálható, általában a serdülőkorra, nem pedig egy bizonyos életévre vonatkoztatva (Piaget 1978). Az újdonság ennek bizonyítása.

A megfigyelt *életkor-specifikus különbség*, empirikus tényként, néhány esetben vagy helyen valamivel korábban vagy későbbben jelentkezhet. A legfontosabb azonban az, hogy valóban létezik *stabil korszecifikus különbség a 11–12 évesek és a 13–14 évesek között a jogi érzékenység terén*. Ennek a megállapításnak empirikus alátámasztásaként nemcsak a 13–14 éves serdülők közéleti témákban tapasztalható szignifikánsan nagyobb válaszgyakoriságára gondolhatunk, hanem jelentésbeli tartalmi változásokra is, olyanra, mint ami például a felelősség fogalma értelmezésében is bekövetkezett a fiatalabbak kötelességközelibb felfogásától az idősebbek belső elkötelezettségre és autonómiára utaló felelősségfelfogásáig. Menet közben ezekről a korcsoportok közötti különbségekről már szóltam.

Nem említettem még azt a tartalmi változást, amely a társadalmi-politikai szempontból ugyancsak releváns „Rend” kulcsszóra adott asszociációkban jelentkezett. Míg az alsó korcsoportbeliek és általában a lányok a Rend fogalmán kisebbrészt az anarchia ellentétét, túlnyomórészt a tisztaságot, a rendcsinálást értették (a szabad asszociációk tanúsága szerint), addig az idősebb kor-

osztályba tartozók és elsősorban a gimnazista fiúk a törvénykövető magatartást és az értelmes élet feltételét azonosították be a „Rend”-be, értelmileg és érzelmileg is felelevenítve a Hobbes által képviselt álláspontot: a jog dolga, hogy biztosítsa a rendet, amelyhez mindenkinek joga van. Kezdi érteni, hogy a modern ember számára a jogok a társadalom integráns részei és a további integratív működés feltételei. Ezekkel élni kell, nem ellenükben tenni vagy velük visszaélni. Időnként kritika is megjelent: „Egy jó törvény csak annyit ér, amennyit egy jó ügyvéd kihoz belőle!”

Az *életkor-specifikusság* visszatérő kérdés valószínűleg más kutatásokban is. Ha azok is alátámasztják az életkori cezúra létét, akkor ez a jogi szocializáció biztosabb utakon járó, fejlődés-lélektani és interaktív szocializációs szempontú megközelítést fogja elősegíteni. Egyébiránt azt a feladatot is magával hozza, hogy nagyobb figyelmet fordítsunk arra, hogy éppen ennek a korcsoportnak *hogyan és mennyire hatékonyan* közvetíti a társadalom és azon belül az iskola a jogi normákat, a jogi szabályozás intézményeinek és főbb aktorainak a szerepét, valamint az autonóm felelősségfelfogás és a felelősségvállalás kialakításának szükségességét és lehetőségeit.

Irodalom

- Bourdieu, P.: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, Cambridge University Press, 1977.
- Bruner, J.: *Actual Minds, Possible Words*. Cambridge, Harvard University Press, 1986.
- Bruner, J. – Haste, H. (eds.): *Making sense. The child's construction of the world*. London, Methuen, 1987.
- Ewick, P. – Silbey, S. S.: Subversive Stories and Hegemonic Tales: Toward a Sociology of Narratives. *Law and Society Review*, 29. évf. 1997. 2. sz. 197–226.
- Geertz, C.: Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. In: *The Interpretation of Cultures*. London, Hutchinson, 1975/1988, 1–30.
- Geertz, C.: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 13–61.
- Gilligan, C.: *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, MA – London, Harvard University Press, 1982.
- Kourilsky-Augeven, Ch. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit. Attitudes individuelles, modèles culturels et changement social*. /Droit et Société, Recherches et Travaux 2./ Paris, L.G.D.J., 1997.
- Kourilsky-Augeven, Ch.: Socialisation juridique et modèle culturel. In: *Socialisation juridique et conscience du droit. Attitudes individuelles, modèles culturels et changement social*. /Droit et Société, Recherches et Travaux 2./ Paris, L.G.D.J., 1997, 11–31.
- Kurilsky-Ozsvén, S. – Arutyunjan, M. J. – Zdravomiszlova, O. M.: *Obrazi Prava v Rosszii i Francii*. Moszkva, Aszpekt Pressz, 1996.

- Piaget, J.: *Szimbólumképzés a gyermekkorban*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1978.
- Rokeach, M.: *The Open and Closed Mind*. New York, Basic Books, Inc. Publisher, 1960.
- Sajó András: *Látzat és valóság a jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
- Sajó András: *A jogosultság-tudat vizsgálata*. Budapest, Állam- és Jogtudományi Intézet, 1989.
- Sajo, A.: Droit positif et représentations individuelles du système juridique chez les jeunes hongrois. In: Kourilsky-Augeven, Ch. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit*. /Droit et Société, Recherches et Travaux 2./ Paris, L.G.D.J., 1997, 153–161.
- Silbey, S. S. – Ewick, P.: Devant la loi: la construction sociale du juridique. In: Kourilsky-Augeven, C. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit*. /Droit et Société, Recherches et Travaux 2./ Paris, L.G.D.J., 1997, 33–56.
- Tapp, J. L. – Krinsky, F.: *Ambivalent America. A Psycho-political Dialogue*. Beverly Hills – California, Glencoe Press, 1971.
- Torney, J.: Socialization of attitudes toward the legal system. *Journ. of Soc. Issues*, 27. évf. 1971. 2. sz. 137–154.
- Váriné Szilágyi I.: *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.
- Váriné Szilágyi I.: *Az erkölcs a néző és a cselekvő szemszögéből*. Budapest, Scientia Humana, 1992.
- Vari-Szilágyi, I.: Public and private sphere of morality in the democratic and totalitarian countries. *Human Affairs*, 2. évf. 1992. 1. sz. 18–31.
- Vari-Szilágyi, I.: Socialisation juridique les adolescents et attitudes à l'égard la responsabilité publique et privée en Hongrie. In: Kourilsky-Augeven, Ch. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit*. /Droit et Société, Recherches et Travaux 2./ Paris, L.G.D.J., 1997, 83–113.
- Vari-Szilágyi, I.: Genre et socialisation juridique. Raisonner sur le droit: une différence d'attitude chez les jeunes en Hongrie? In *Images et usages du droit chez les gens ordinaires*. *Droit et Cultures*, Revue semestrielle d'anthropologie et d'histoire. L'Harmattan, 43. évf. 2002. 1. sz. 59–85.
- Vari-Szilágyi, I.: Gender and legal socialization: Different attitudes in reasoning about the law among young Hungarians? *Droit et Cultures*, Revue semestrielle d'anthropologie et d'histoire. L'Harmattan, Special issue, 2004, 147–164.

A nemek közötti különbségek és a jogi szocializáció

(Másképp gondolkodnak-e a magyar fiúk és lányok a jogról?)

Régi bor – új hordó? Avagy a téma tényleg időszerű?

A téma újnak tűnik: a jogi fogalmak és szereplők megítélése terén még nem sokat tudni a nemek közötti hasonlóságokról és különbségekről, hiszen csak a 20. század utolsó harmadában vált a jogi szocializáció viszonylag önálló kutatási iránnyá vagy területté a társadalomtudományokban.

A kérdés akár ősréginek is tűnhet, hiszen a népi mitológiáktól, a mese- és mondavilágtól kezdve a Biblián, a Koránon és valamennyi vallás alapművén át a felejtethetlen irodalmi és zenei alkotásokig (az *Elektrától* a Wagner-operákig) mindenütt szinte kanonizált kérdések és állítások találhatók a férfi és a nő jogairól és kötelmeiről, a jogok és kötelek megszegésének szankcionalizálásáról, a határok átlépésének lehetőségeiről és így tovább. A történelem során a szankcionált jogokat és köteleket minden kultúrában általános elfogadás kísérte, mégis időről időre felütötte fejét a lázadás szelleme. A téma ebből a nézőpontból akár „örökzöld”-nek is tekinthető. A mai kérdésfeltevés persze nem egészen ez, nemcsak az „elfogadás–tagadás” síkjára vonatkozik, összetettebb a vizsgálódás iránya és témája.

Magyar kutatók a '80-as, '90-es évek óta végeztek empirikus kutatásokat a jogi szocializáció területén: hézagpótló és figyelemre méltó felmérések születtek a jogtudat alakulásáról, a jogászok szakmai szocializációjáról, társadalmi státuszáról (Angelusz et al. 1977; Sajó 1980; 1986; 1989; 1997; Vari-Szilagyi 1992; 1997).¹ Ezekben a kutatásokban már a szocializáció komplex interaktív modelljét alkalmazták.

¹ Ez a tanulmány is a hazai tizenévesek között 1995–98-ban „Jogi nézetrendszerek kialakulása” címen folytatott kutatás része. A munka egy nemzetközi kutatáshoz kapcsolódott, amelynek során kiderült, hogy a magyar fiúk és lányok fontos jogi fogalmakat másképpen értenek és használnak és a szerző e helyütt e másság magyarázatára tett kísérletet. Emellett bemutatja párhuzamosan végzett „Jogtudat vizsgálata középiskolások körében” c. kvalitatív jellegű kutatását is (OKTK sz.: A 1336), amelyet kiegészítés- és kontrollképpen végzett. E tanulmány első megjelenése: Vari-Szilagyi, I.: Genre et socialisation juridique. Raisonner sur le droit: une différence d'attitude chez les jeunes en Hongrie? *Droit et Cultures*, L'Harmattan, 43. évf. 2002. 1. sz. 59–85. Második: Vari-Szilagyi, I.: Gender and legal socialization: Different attitudes in reasoning about the law among young Hungarians? In: Images and uses of law among ordinary people. *Droit et cultures, Special issue 2004*. Ed. Ch. Kourilsky-Augeven. 147–167. Bővítte és szerkesztve magyarul először e kötetben jelenik meg.

A jogi szocializáció interaktív modelljéről, ezen belül a kultúrantropológia által akkulturációnak nevezett folyamat latens tanulási mechanizmusairól mássutt már részletesebben volt szó.² A modell ismételt bemutatása helyett inkább arra hívom fel az olvasó figyelmét, hogy az olyan fogalmak, mint „Bíró”, „Igazság”, „Kell”, „Lehet”, „Kötelesség”, „Felelősség” stb. nemcsak elvont racionális gondolkodás eszközei és elemei, hanem *érzelmileg is színezett és alátámasztott, hangsúlyozott fogalmak*. Ha nem ilyenek volnának, valószínű, hogy nem is maradhatnának meg a gyermekek és a serdülők tudatában. Ismeretes, hogy az érzelmi alátámasztás nélküli absztrakt fogalmak kihullanak a gyermeki emlékezetből. Hogy ez valóban így van-e vagy sem, abból a nemzetközi kutatássorozatról is kiderülhet, amelyhez a '90-es évek közepén egyebek között az alábbi vizsgálatral én is csatlakoztam.³

A *gender* – a társadalom által konstruált *nem*, a *társadalmi nem* – korunk társadalomkutatásának és nem kevésbé a médiának kedvelt témája, előszere-ttel vizsgált dimenziója. Közérdeklődésre nem csak vagy nem is elsősorban azért tarthat számot, mert az utóbbi fél évszázadban divatba jött, sőt szinte triumfált a feminizmus, és feléledt a sok tabut más megvilágításba helyező neofreudizmus, elterjedt a vonatkozó szakirodalom. Ha csak erre gondolunk, úgy vélem fordítva gomboljuk be a kabátot. Hanem azért, mert a 20. és 21. században a társadalmi és életmódbeli változások során oly sok minden vált le, került háttérbe, más pedig került előtérbe a *női szerep* megformálásával és megélésével kapcsolatban, hogy szinte nem győzzük számba venni, vitatni és megérteni ezeket.

Amennyire érthető, hogy a *gender* problémaként vagy vizsgálandó dimenzióként szinte állandóan jelen van a jelenkori társadalomtudományi kutatásokban, olyannyira szokatlan, hogy olyan elvont témakörökben is vizsgálandó, mint amilyen a joghoz, a jogi normatív szabályozáshoz való viszony és a jogi és nem jogi fogalmak jelentéseinek alakulása.

A nemek és a jogi fogalmak és intézmények közötti viszony megismeréséhez a legegyszerűbben járható út talán a pályaválasztástól kiindulva adódik. Kikből lettek a jogászok? Milyen volt valamikor s milyen most közöttük a fér-

² Lásd e kötetben a Bevezetőt, a „Tizenévesek jogi érzékenysége” c. tanulmányt, valamint Chantal Kourilsky-Augeven „Jogi szocializáció és a kulturális minták” c. írását.

³ A jogi és nem jogi fogalmakra spontán asszociációk előhívására épített kutatás a '90-es években nemzetközi viszonylatban is újszerű volt, főként a jog „felségterületén”. Ezért is csatlakoztam a Kourilsky-Augeven által vezetett nemzetközi kutatói csoporthoz (Kourilsky-Augeven 1997; Ewick–Silbey 1991; Silbey 1995; 1997; Arutiunyan–Zdravomyslova 1997; Sajó 1997; Vari-Szilagy 1997). A kutatók más országban is észleltek elvont nemspecifikus különbségeket, ezeket döntően a társadalmi és jogi környezet különbségeivel magyarázták.

fi–nő arány? Sok szempontból ez volna talán a legegyszerűbb és legközvetlenebb út, amely érdekes háttér-információkat is nyújthat, ugyanakkor félrevezetőnek is bizonyulhat tulajdonképpeni kérdésünk magját illetően.

A jogi professzionalizáció honi alakulásának van valami „local colour”-je, ami csak akkor tárul fel előttünk, ha egy kis kitérőt teszünk a jogász foglalkozás magyarországi történelmi hátterére. Hazánkban a kapitalizálódás és a nemzetté válás akadályoztatott és viszonylag kései volta erősen befolyásolta a jogászság verbuválódását, személyi összetételének alakulását. A 19. század utolsó harmadában, de főleg a 20. század elején még többnyire az elszegényedő, marginalizálódó arisztokrácia soraiból verbuválódott a jogászság. E rétegbe bekerülők és/vagy ide törekvők útja voltaképpen azt az egyedüli utat jelentette a polgárság felsőbb, jobb módú részéhez, amelyet a rátarti nemesség még tolerált. Úgy tartották, hogy az elszegényedő, lecsúszó nemesi családok leszármazottai számára a felsőbb középosztályhoz vezető ideális út a jogász diploma megszerzésén, valami állami hivatalbeli tisztségen és egy jó házasságon át vezet (ez volt a bevett út a vagyon és a presztízs megtartásához). Ez még „úriember”-hez méltó volt, szemben a másfajta, elsősorban megbízható szakmai tudást kívánó, ám az arisztokrácia által lenézett értelmiségi foglalkozásokkal (orvos, mérnök stb.).

E szemlélet következményei sajnálatos diszfunkcionális arányeltolódást eredményeztek a magyar értelmiség szakmai összetételében.⁴ Ennek következtében az 1899/90-es tanévben az egyetemi hallgatók több mint 40%-a járt jogtudományi karra, és ez volt a helyzet a következő évtizedekben is. Akkortájt még természetes volt, hogy nő csak elvétve akadt közöttük. Fél évszázad múlva, a '70-es, '80-as években viszont már meglepő női dominanciával találkozunk egyetemeink jogi fakultásain. Időközben, leginkább az 1950-es években rogyant meg nagyon a jogász szakma tekintélye a személyi kultusz következtében, és indult el a szakma nőiesedése. Mindkét történelmi időszakban természetesen különböző auto- és heterosztereotípiák terjedtek el a jogászságról. Valószínű, hogy ezek is részét alkották a jogi kultúrának, közvetítő szerepet játszottak a jogászok szakmai szerepfelfogásában, helyzetük percepciójában.

Kérdésünk lehetne, hogy vajon napjainkban élnek még és hatnak ezek a sztereotípiák? Igen, ez is lehetne egy vizsgálódás tárgya, de ezúttal nem ez a tárgya az itt bemutatandó kutatásoknak.

⁴ Viszonylag hosszú ideig ügyvédek, ügyészek, bírók és más jogász emberek képezték a felsőbb középosztály magját, az elitet, a másfajta értelmiség pedig az alsóbb középosztályhoz tartozott. Az idő tájt a jogászság szemében a hazafias ideológia és retorika a szaktudásnál is fontosabb volt. Szólásszámba ment az ügyvédekről s más jogászokról kialakult sztereotípiák: ez a foglalkozás csak olyan úri huncutság (Vari-Szilagyi 1997).

Mit is keresünk valójában, amikor a „*genderspecifikusság*”-ra gondolunk a szocializáció ilyen különleges területén. A látható és megfigyelhető viselkedésbeli különbséget? Minthogy a bűnözők közötti férfidominancia köztudott, könnyen gondolhatnánk, hogy e tekintetben a válasz már adott és egyértelmű. Vagy a törvényekkel és a jogi szabályokkal szembeni verbális egyetértésre kell gondolnunk? Erre vonatkozóan is van érvényes tapasztalat: a lányok konformistább választendenciája a survey-jellegű kutatásokból régóta ismert, és ez azt sugalmazhatja, hogy talán éppen erre kell gondolnunk a „*genderspecifikusság*” címén. Ám ez az ismeret is félrevezető lehet. Egyáltalán nem biztos, hogy azok a lányok, akik egy kérdőív egyes kérdéseire konformistábban válaszolnak (a társadalmilag kívánatosabbnak ítélt válaszokat adják), valóban olyannyira bátrak vagy alkalmazkodók a számukra fontos, valóságos tétellel bíró élethelyzetekben, amennyire azt válaszaik sugallják. Persze a fiúk bátorságot, magabiztosságot sugalló válaszaiban sem lehetünk teljesen biztosak, élhetünk például az ideális férfiszerep-modellhez való túlzott alkalmazkodás gyanújával. Akkor tulajdonképpen mit is keresünk? Mit értsünk a jogi szocializáció témakörén belül genderspecifikusságon?

A válasz elsősorban attól függ, hogy *milyen modellt* fogadunk el érvényesnek magáról a jogi szocializációról, és ezzel összefüggésben milyen eszközt és módszert alakítunk ki a vizsgálódásra. Ha a *kognitív modellt* választjuk, és kizárólag a tizenévesek jogi ismereteire fókuszálunk, akkor feltárhatjuk a megfelelő tudás terjedelmét és helyességét a jogi témákban, ám valójában nem tudjuk meg a jogi intézmények, fogalmak, szerepek, egészében a jogi szabályozás egységeinek személyes jelentésvariációit és belső értékeit. A primeren és egyoldalúan kognitív vizsgálódás nem vezet el bennünket szükségképpen azon folyamatok megértéséhez, amelyek eredményeként a serdülők egyfajta jogi kompetenciát sajátítanak el. Ha a kognitív modellben gondolkodunk csupán, és annak logikája szerint járunk el, akkor voltaképpen a helyes/érvényes jogi vonatkozású válaszok arányát, az ismeretszerzés hatékonyságát követhetjük életkori, szociális háttér szerinti vagy akár nemek szerinti bontásban, hasonlóan egy szellemi vetélkedőhöz. Így kétségtelven tettünk egy lépést előre, de igazából nem jutottunk messzire. Semmiképpen sem értünk el oda, hogy értsük azt, ami ezen túlmenően is létezik, ha létezik: valami lényegibb különbséghez a fiúk és lányok verbális és külsőleg megfigyelhető viselkedésben is megmutatkozó viszonyában a jogi témákhoz és fogalmakhoz. Csakhogy ennek a lényegibb különbségnek a feltárásához pusztán a kognitív modell révén nem is juthatunk el, ahogy több más lényegi kérdés megválaszolásához sem, mert ez az út eleve leszűkíti a jogi szocializáció mérvadó történéseit és játéktérét, valamint a történések lehetséges értelmezéseit.

A kognitív modellel szembeni elégedetlenség tudatosításából alakult ki főként a '90-es évek második felében egy másik – interaktív és *kontextuális* –, inkább a kultúrantropológiára hasonló megközelítés, illetve modell. Minthogy ez tágabb és mélyebb hatósugarú, segítségünkre lehet a genderspecifikusság vizsgálatában is. Ez az egész szocializációs folyamat során állandó aktív részvétel, az elsajátítás, beépítés, szelektív adaptáció egymást kölcsönösen változtató mozzanatait tételezi fel az alanytól, a szubjektumtól. Az alanyok – kora gyermekkortól kezdve, de kivált a serdülőkorban – valódi résztvevői a jelentések formálásának, megerősítésének és használatának, akár tudatosan teszik ezt, akár nem. A folyamat minden fázisában nemcsak kifejezett tanulási folyamatok és tapasztalatok, hanem latens élmények, érzelmek és ismeretek, ún. latens tudáselemek („tacit knowledge”) is részt vesznek. Ezek halmozódnak, integrálódnak, s mint ilyenek vesznek részt a további élethelyzetekben. Ha mindezt összeadjuk, érthető, hogy a megismert fogalmak, normák és szabályok elsajátított, az egyénbe beépült valódi jelentése *kölcsönösen konstruált* az alany és a szocializációs hatások, helyzetek és körülmények által (lásd erről Bruner–Haste 1987; Kourilsky–Augeven 1997; Sajó 1989; Silbey 1992; Váriné Szilágyi 1987; Vari–Szilágyi 1997). Egyébként Silbey érvényesíti leginkább a társadalmi konstrukcionizmust a jog mint ideológia, intézmény, szabályrendszer és magatartás értelmezésében (Silbey–Ewick 1997).

A szocializáció alapmodelljéről a múlt század '70-es, '80-as éveiben megváltozott nézetek nyilvánvalóan befolyásolták a „genderspecifikusság”-ról kialakult gondolkodást, így tanulmányozásának lehetségesnek vélt útjait is. *A jelentések kölcsönös aktivitáson alapuló konstruálódására* már voltak korábban is jelzések, előfeltevések. Idézzük fel röviden Piaget-t a szabályok elsajátításáról. Ő kiemelt szerepet tulajdonított a gyermeki fejlődésben a szabályokra vonatkozóan a kölcsönös tárgyalások lehetőségének. A tárgyalások szükségessége és lehetősége is jellemző az adott kultúra szabályainak az elsajátítására. A tárgyalásokban és alkalmazkodásokban érvényesülő kölcsönösség nélkül senki sem lehet hatékony a társas viszonyhálóban (Piaget 1932). Ez aktív szubjektumot feltételez az élet minden területén. Bizonyos szabálykészletnek mint az érvényes „jogi kultúra” részének az elsajátítása nemcsak ismereteket jelent, hanem annak megértését is, hogy hogyan és miért jutottak az emberek megállapodásra egyik vagy másik viselkedési szabály elfogadásában (Piaget 1932; Kourilsky–Augeven 1997; Sajó 1989). Maga a kölcsönösség és az alany aktivitásának ideája tehát nem egészen új a jogi és erkölcsi szocializáció felfogásában sem, csak talán napjainkban nyeri el teljes tudományos argumentációját és empirikus igazolását.

Kontextusfüggőség a jog és a morál értelmezésében

Az előzőkből következik, hogy nagyobb súly esik a megismerni kívánt jelenség kontextusfüggőségére. Vonatkozik ez a szocializációs folyamatok egészére és azok minden elemére: tárgyára, helyzeteire, eszközeire, fogalmaira, szabályaira, értékeire, így a résztvevők érzelmi-értelmi és viselkedésbeli beállítódásaira is. Egyes szabályok elfogadásának, mások tagadásának, fogalmak, intézmények értelmezésének a megítélésénél a kiindulás az, hogy ezek nem függetlenek az adott kultúra történetétől, ideologikusan közvetített és tapasztalt értékeitől, életvilágától, szimbólumaitól és rituáléitól, amelyekhez eltérő módon kötődnek. Az összefüggések hálója a mindennapi életből kivonhatatlan, mindennapi élmény, hol jó, hol rossz, hol frusztráló, hol megnyugtató, de létező és gyakori értelmezési feladat. A *kontextus* fogalma egyként utalhat kulturális, történelmi, a személyiségből és a személyes életből fakadó vagy ezekkel összefüggő faktorokra. Vannak problémák, amikor teljesen egyértelmű a jog imperatív jellege, míg mások kevésbé egyértelműek, és az, hogy ki merre indul el az értelmezésben, és mire jut, különböző arányokban kultúra-, feladat-, helyzet- és személyfüggő.

A szabályok, normák közvetítő és instrumentális szerepet töltenek be a kultúra által preferált értékek erősítésében, mások gyengítésében, így vesznek részt a társadalom kohéziójának fenntartásában és az anomikus állapotok eluralkodásának a megakadályozásában, amint azt sokan kiválóan bemutatták (pl. Durkheim 1978; Merton 1980). A szabályok ugyanakkor magasabb szintű absztrakt értékek által formáltak abban a társas történeti folyamatban, amelyben „lefordítódnak”, átültetődnek ezek az értékek a mindennapi viselkedési szokásokba és reakciókba, amelyeket egyébként mindenkoron korábbi szokások és hagyományok erős vagy szakadozott szövete is befolyásol. Így a *jogi relevanciájú fogalmak zömének valódi jelentése* mindig ahhoz van közelebb, ami bizonyos alapértékeknek az adott kultúrában érvényesített sajátos jelentése (tehát az absztrakt jelentés helyett a ténylegesen érvényesített, játszott, megvalósított jelentés). Régi idők fogalmainak és szokásainak igazi jelentése és értelme csak úgy tudható meg, ha ismerjük azokat a helyzeteket és utakat-módokat, amelyekben és ahogyan ezeket bizonyos kultúrákban természetesen alkalmazták. Így a jogi és erkölcsi szabályok és a jelentések értelmezésének a természetéhez tartozik a kontextusfüggőség, noha úgy tűnik, vannak „örök törvények” és „örök szabályok”.

Am ezen a háttéren felmerül a kérdés: vajon elképzelhető-e, hogy a különböző kultúrákhoz tartozó lányok és fiúk mentalitásában és érzékenységében létezik valami stabilan jellemző különbség a viselkedés normatív szabályozásához való

viszonyban? Vagy esetleg abban, hogy milyen fogalmakkal jelölt normatívákra és intézményekre figyelnek, mit tartanak „kihívás”-nak? Miben érintettek a leginkább?

Miért érzékenyebbek a lányok mindenre, ami *a biztonsággal és/vagy a gondoskodással* függ össze? Vagy vegyünk egy másik példát akár az 1995–97-es hazai jogszociológiai kutatásunkból. Vajon véletlen volt-e vagy sem, hogy feltűnően eltértek a fiúk és lányok jogi és jogkörnyezeti fogalmakra adott spon-tán asszociációi a tekintetben, hogy megjelent-e bennük vagy hiányzott a kérdéses fogalom helyes jogi vonatkozása? Ugyanis *a fiúk kétharmada* adott jogi relevanciájú (jogilag megközelítőleg helyes) asszociációkat a megítélésre felkínált 43 jogi és nem jogi hívó szóra, míg *a lányoknak csak egyharmada* adott olyan asszociációkat, amelyekben a jogilag releváns, megközelítőleg helyes jelentés felismerhető volt. Jelenti-e ez az adat azt, hogy általában a fiúk vagy a magyar fiúk jobban figyelnek a jogi témákra, jobban érdeklődnek irántuk? Véletlenszerű ez az adat, vagy a jogi témák iránti általánosabb genderspecifikus beállítódás része? Stabil-e ez a különbség, vagy csak átmeneti? S itt máris egy további fogalmi „gubanc”-ba ütközünk.

Már az is közelebbi meghatározásra szorul, *mit is értsünk „fiús” és „lányos”, „férfias” és „nőies” sajátosságokon gondolkodásban és viselkedésben*, mert ez – ahogyan arra Bourdieu és Bruner és még többen mások is figyelmeztetnek – *erősen kultúrafüggő* (Bourdieu 1977; Bruner 1986), és mindkét nembeliek által kölcsönösen komponált. Mindkét nem esetében a biológikum mellett a társadalmi nem, a *gender* konstruálásában a döntő *a szimbolikus javakkal és jelképekkel való gazdálkodás a történetileg változó társadalmi és egyéni feltételek közepe*te. Ebből következik a genderre vonatkozó kutatások módszertani felismeréseinek egyike: az, hogy a különböző kultúrákra jellemző *nemek közötti határok*, amelyek üdvözlési és egyéb szokásokban, terek és helyek (mint férfi vagy/és női helyek) előírással használatában, viselkedési mintákban, öltözködésbeli, szerepekbeli és értékpreferenciákban manifesztálódnak, nem hagyhatók figyelmen kívül a jogi szocializáció vizsgálatában sem.

Bruner egy másik megvilágító erejű gondolattal is hozzájárult e problémakör tisztázásához. Megkülönböztette a kognitív működés két fő módját: a paradigmatis *logikai gondolkodást*, az interaktív tapasztalásból és az események szubjektív megéléséből szövődő *narratív kognitív működést*. A gondolkodás kétféle módozata szerint a tapasztalat rendezésének, a valóság konstruálásának két különböző módját nyújtja. Ez a kétféle – bár nem komplementer – gondolat nem vezethető vissza, nem redukálható egymásra. A paradigmatis, logikai és tudományos gondolkodásmód általános okokat keres, és folyamatosan kísérleteket tesz arra, hogy megfeleljen a leírás és magyarázat formális

matematikai rendszere ideáljának. A kognitív működés narratív módjának jellemzője, hogy a megismerő már nem a megalapozott és szükséges kategóriákra és az igazság bizonyításaira fókuszál, hanem bizonyos életszegmensekre, amelyek az alany megélt tapasztalataiból és/vagy vízióiból, elképzeléseiből építkezve *történetekben* jelennek meg, illetve fejeződnek ki (Bruner 1997: 3). A megismerés kétféle módozata közötti különbség leginkább az igazolás (a verifikáció) módjában keresendő.

A narratív beszámolók mélyen gyökereznek a mindennapokban, észrevétlenül szövik át azokat a rutinszerűen ismétlődő, ritualizált és váratlan események, kapcsolatok termékeként. Mint ilyenek, anélkül hogy akarnánk vagy tudatosítanánk, részt vesznek az emberek jogi érzékenysége és jogtudatának az alakulásában. Könnyen érhet a vád, hogy esetleg jogosulatlanul terjesztem ki Bruner elgondolását az adott témakörre. Mégis úgy gondolom, hogy a narratív beszámolók és *a narratív megismerésmód fedi le leginkább azokat az utakat, amelyeken különösképpen a nők kapcsolatba kerülnek a jogi témákkal/fogalmakkal*, valamint azt, ahogyan ezekről később gondolkodnak. Ez jelenleg még csak egy impresszió, amelyet csak részben támasztanak alá az alábbiakban bemutatandó adatok. Ugyanakkor számos vezető szociológus által leírt jelenség ugyancsak ebbe az irányba mutat. Esettanulmányokból ismert, hogy a nők élettörténetük egy-egy fragmentumát szinte kivétel nélkül narratívákban adják elő, a bíróságokon pedig gyakori jelenség, hogy saját esetüket és indokaikat csak narratív módon képesek előadni. Valahol itt rejlik a magyarázata annak is, hogy miért vádolják a nőket egyre inkább szubjektivitással a bíróságon (Silbey–Ewick 1997).⁵

Talán a Bruner-féle elgondolás még könnyebben felismerhető a genderspecifikusság témakörében, ha a „személytelen–személyes” dimenziót is bevonjuk az értelmezésbe, tudván, hogy a nők nagyobb társas interaktív érzékenysége mindig intenzívebb érzelmi előhangolást, beállítódást jelent, és általában érzékenyebbek a történetek személyes dimenzióira. Kourilsky ugyancsak felfigyelt erre a sajátosságra: „A lányok feleletei igazolták vagy megerősítették azt a tendenciát, amelyet néhány amerikai kutató tulajdonított nekik, nevezetesen hogy a jogi rendszerről mint olyanról egészében véve »egyénytett«, perszonalizált látásmódjuk van, és inkább az erkölcsi megközelítést favorizálják, amely a kapcsolatok kontinuitásán alapul” (Kourilsky–Augeven 1997).

⁵ Természetesen a férfiak szellemi-lelki aktivitásában, identitásában is helye van a narratív önbeszámolóknak és ezen belül a szubjektivitásnak, ám a joggal kapcsolatos verbális megnyilvánulásaik – önmaguk és mások által is elvártan – elsősorban a racionális gondolkodás, mérlegelés, döntés vagy hárítás révén jelennek meg, legalábbis az európai kultúrkörben.

Genderspecifikus különbségek a morális és jogi vonatkozású ítéletekben

Van más ok is, ami amellet szól, hogy közelebből vizsgáljuk meg a nemek közötti különbség létét és természetét a jogi szocializációban, mégpedig ez utóbbi közelsége az emberi viselkedés másfajta szabályozásához, az erkölchöz. *A jog és az erkölcs* közelségét, sőt egységét többen alapos és sokoldalú elemzés tárgyává tették (Detmold 1984; Sajó 1998). A jogi és az erkölcsi szocializáció nem idegen és nem oly távoli egymástól, amint azt a laikus polgár gondolhatná ismerethiány vagy az őt elidegenítő jogi terminusok miatt. Mindkettő mélyen gyökerezik a társas létben, a gyermek- és serdülőkori tanulásban, élethelyzetek megtapasztalásában. Mindkettő e tapasztalatok kognitív és érzelmi elemeiből szövődik, előkészítve a jövőbeni események sajátos észlelését és értelmezését. A kétféle szocializációs terület közötti különbségek egyike viszont éppen az *erkölcsi dilemmákról* való gondolkodás és ítéletalkotás nemek szerint eltérő sajátosságaiban nyilvánul meg. Erre a felismerésre jutott az ez utóbbit közelebből tanulmányozó Carol Gilligan, ki egy időben maga is Kohlberg-tanítvány volt. Kohlberg az erkölcsi ítéletalkotás kognitív szakaszos fejlődésteóriáját mindkét nembeli serdülőkre vonatkoztatta, érvényessége határainak megvonásában nem tett határozott különbséget fiúk és lányok között.⁶ Gilligan és mások bírálták ezt a fejlődési sémát, férfisovinizmussal vádolták Kohlberget és azt a kódolási kézikönyvet, aminek alapján az erkölcsi dilemmákra adott válaszok kategorizálása történt. Gilligan később részletesen is kidolgozta elenérveit a kohlbergi kognitív erkölcsifejlődés-modell bizonyos fokú elfogultságával és érzéketlenségével szemben, és kifejtette, hogy voltaképpen miben látja a két nem különbségét az erkölcsi ítéletalkotásban.

Ezek a következők: A lányok/nők mindenekelőtt társas kapcsolatokban és nem elvont, absztrakt elvekben gondolkoznak. A fiúknál ez a tendencia kevésbé van jelen, sőt a foglalkozások nagy részében úgy készítik fel őket a felnőtt szerepre, hogy éppen az elvonatkoztatást (a szabályok érvényesítését a konkrét esettől, körülményektől függetlenül) kell gyakorolniuk. Nem is elsősorban arról van szó, hogy a nők nagyobb affinitása és igénye a törődésre, gondozásra érhető tetten a Kohlberg-féle felmérés adataiban, hanem inkább arról, hogy válaszaik egyértelműen mutatják, hogy sokkal inkább kontextuálisan ítélik meg az eléjük kerülő eseteket, mint a fiúk. Gilligan leírja, hogy a „care” (törődés/gondoskodás) és a „justice” (igazság, igazságosság) hogyan járulnak hoz-

⁶ Kohlberg erkölcsi fejlődéséről kialakított felfogásáról e kötetben a szerző, „Amit ma Kohlberg-ről tudni érdemes” c. írásában olvashatunk.

zá erkölcsi tudásunkhoz, miért szükséges mindkettőnek helyet adni a mérlegelésben és a döntésekben. Ezt az alternatív pszichológiai magyarázat kialakítására tett kísérletet „different voice”-nak, azaz „más hangon” írt megközelítésnek is nevezik.⁷ Gilligan összekapcsolja magyarázatát a nemek szocializációjával, valamint a fiúk és lányok kivált a serdülőkorban lényegesen eltérő elvárásaival is. Arra gondolva, hogy hogyan létezik és hat erkölcsi tudásunk a megélt kapcsolatokban, valóságos élethelyzetek kontextusában, eljut oda, hogy mindkettő – a „justice” is és a „care” is – nemcsak hogy szükséges, hanem szimbiózisban létezik. Az embereknek mindkettőre szükségük van, mindegyik tökéletesíti a másik perspektíváját és erejét.

Mindebből gondolható, hogy a kutató számára az a követendő út, hogy vizsgálatában ellenőrizze Gilligan elgondolásának az érvényességét a nők nagyobb társas és helyzeti érzékenységéről, a törődés perspektívájáról. Ez az egyik lehetőség, de az út fordítva is járható: kiindulhatunk magukból a kutatási adatokból, és ha feltűnő különbségek mutatkoznak a fiúk és lányok asszociációiban és/vagy egyes fogalmak jelentésében, értékprofiljában, akkor ezekre próbálunk magyarázatot találni. Én voltaképpen ez utóbbi utat jártam.

Az irodalmi kitekintés után már könnyebb válaszolni a kérdésre, mit is értek „genderspecifikus” különbségen: nem egyszerűen valami kognitív pluszt vagy mínuszt, több vagy kevesebb ismeretet a jogról, a törvényességről és a viselkedés jogi szabályozásáról, hanem mindenekelőtt a társas világ s benne *a valóságos interaktív helyzetek és szereplők észlelésének és megítélésének más módját*. 13–14 éves korra már mind a fiúknál, mind a lányoknál kialakulnak előzetes értelmezési keretek és sémák, és ezek primer referenciákként tudattalanul is működnek, hatnak minden újabb helyzet és esemény előállásakor. Hogy hogyan, milyen érzelmekkel, intenzitással, súlyozással értelmezik egy-egy helyzet elemeit és egészét, minek tulajdonítanak nagyobb jelentőséget, erről szól ez a *genderspecifikus másság*, amelyet túlfeszíteni nem érdemes, figyelmen kívül hagyni viszont káros, mert súlyos tévedésekhez vezethet.

⁷ „Az eltérő vagy más hangot, amin írok, nem a gender jellemzi, hanem a téma. Az, hogy a morális fejlődés összekapcsolódik a nőkkel és empirikus megfigyelés tárgya, ezt elsősorban valóban az asszonyok hangján keresztül tudom felfogni. Ezt követően kimutatom a férfi és női hangok közjátékát bármelyik nemhez tartozó alanyon belül, és közeledésüket segítem elő a morális krízis és a változás idején. [...] *Engem a tapasztalás és a gondolat interakciója érdekel a különböző hangokban és dialógusokban, az az út, amely ily módon nyílik meg önmagunk és mások megértéséhez azokban a történetekben, amelyeket életünkéről mesélünk magunknak és másoknak.*” (Gilligan 1982: 2.; kiemelés – V. Sz. I.)

I. GENDERSPECIFIKUS KÜLÖNBSEGEK A MAGYAR FIATALOK JOGI ÉRZÉKENYSÉGÉBEN

E témához tartozó adatok zömmel az elsőként 1995–97-ben végzett *jogszociológiai kutatásból* származnak, amelyet e kötetben már bemutattam és e helyütt is többször hivatkozok rá.⁸ Ezt egészítette ki az 1997–99-ben végzett másik kutatás, amely középiskolások között életszerű konfliktushelyzetek-beli viselkedésmodellek megítélésével, valamint az ezekről kialakult csoportvíták tartalomelemzésével, tehát *kvalitatív* módszerekkel készült.

Az első kutatás hasonló kérdőíves felmérés volt, mint amit az összehasonlító jogszociológia területén a '80-as, '90-es években Chantal Kourilsky-Augeven kezdeményezett francia, majd francia–lengyel és francia–orosz kooperációban. Ez tehát eszközében, módszerében, mintaválasztásban s részben az adatfeldolgozásban is igazodott az említett hasonló célú vizsgálatokhoz. A kutatás menetéről, a spontán és szelektív asszociációk eredményeiről részletesen beszámoltam a tizenévesek jogi érzékenységről írt tanulmányomban. Két érdemi különbségre kell a figyelmet felhívnom: nálunk *elővizsgálat* előzte meg az alapvizsgálatot; ebből érdemi kiegészítések születtek (pl. a „Rend”, „Fegyelem” és a részben eltérő jelentésű „Polgár” és „Állampolgár” fogalmai iktatódtak a kérdőívbe).⁹ Továbbá a hazai kutatásban a szelektív asszociációk feldolgozása az említett kutatásoktól eltérően *standard matematikai eljárások* alkalmazásával történt mind az *életkori*, mind a *nemspecifikus különbségek statisztikailag szignifikáns voltának szigorúbb ellenőrzése érdekében*.

A kutatás alapmintája nem volt reprezentatív, de nem volt véletlenszerű sem. A vizsgálatba bevont *10 budapesti – 6 általános iskolai, 4 gimnazista osztály* – kiválasztása úgy történt, hogy *életkori, iskolatípus, nemek és szociális háttér szerinti megoszlásuk összehasonlítható legyen* a francia mintával az eredmények összemérhetősége végett. A *nemek szerinti megoszlás kiegyenlített* volt. Ez 298

⁸ Lásd e kötetben a szerző „Tizenévesek jogi érzékenysége – fókuszban a felelősséggel” c. tanulmányát.

⁹ A kérdőívben alkalmazott kulcsfogalmak listáját lásd a *Mellékletekben*. Egy részük közvetlenül a joghoz tartozó (Jog, Törvény, Bűn, Büntetés, Bírótság stb.), másrésztük a joghoz közvetve kapcsolódó (Állam, Közigazgatás, Polgármester, Adó stb.) volt. További kategóriát képeztek a mindennapi élet s a magánjog közös fogalmai (pl. Szerződés, Tulajdon stb.), valamint egy-egy fogalom minőségének és kapcsolódásainak a jellemzésére is alkalmas ún. érték kategóriák (Felelősség, Egyenlőség, Szabadság, Biztonság, Fegyelem, Igazságszolgáltatás, Jog, Tekintély, Törvény, Szolidaritás).

fő önkéntes, jelíges kérdőíves felmérését jelentette, ebből 263 kérdőív kitöltése volt elfogadható.¹⁰

Az első kutatás voltaképpen ellentmondásos képet mutatott tizenéveseink általános tájékozottságáról és ismereteikről a jogi témákat illetően. A szabad asszociációk tükrében a jogi és jogkörnyezeti fogalmak ismertsége a közepesnél valamivel jobb volt (csupán 3 fogalom – „Szolidaritás”, „Társadalmi biztonság”, „Közigazgatás” – esetében volt 30%-nál nagyobb a válaszhiány). A tartalmi elemzésből azonban egyértelműen kiviláglott, hogy a magyar fiatalokban is csaknem kizárólagosan *büntetőjog*ként él még a jog (Sajó 1997). A *pozitív jog*, amely majd életüket, mozgásterüket, biztonságukat erősítheti, még alig jelenik meg a serdülők fejében. Ezzel különben nem állnak egyedül, a felnőttek válasza is ezt a felfogást sugallták.

A felelősségről és jogi érzékenységről írt tanulmány összefoglalta e kutatás főbb eredményeit: elsősorban azt, hogy empirikusan is igazolta a korábbi sejtést, miszerint létezik *egy életkori cezúra* a jog értésében, és *ez a 13. életév*, amikor bizonyíthatóan megnő a tizenévesek érdeklődése a jogi témák iránt. Ezzel függ össze, hogy általában, de különösen a fiúknál *nő* a *felelősségtulajdonítás* az életkorral, elsősorban a jog szereplőivel és a nagykorúsággal kapcsolatosan, lényegesen kevésbé viszont az állam vagy a jogi intézmények esetében. A kutatás másik érdekes eredménye volt egyebek között *a felelősség jelentésének* a tisztázása. Ez a fogalom a magyar tizenéves fiúknál és lányoknál *inkább pozitív jelentésű* (minél idősebbek és tanultabbak, annál inkább), és nem azonos az inkább kívülről determinálnak érzett köteleességgel.

Maga a kutatás *ideje* is figyelmet érdemel. A '90-es évek közepén Magyarországon még a „befejezetlen jogi forradalom” agóniájában volt (Sajó 1977). A szocialista rendszer összeomlását követően várni lehetett, hogy 1989 után nő a törvényes joghoz való ragaszkodás, és ez részben megfigyelhető is volt. Az új rendszer kiépítése, mint ismeretes, lassan haladt előre, ellentétekkel, ellentmondásokkal bőven tarkítva. A jogállamiság alkotmányát már 1989-ben előkészítették, az alkotmánybíróságot is létrehozták, s ez a '90-es években még e kutatás tanúsága szerint is tisztelt, tekintélyt élvező jogi testület volt. Ugyanakkor a törvényhozás és a jog intézményes szerkezete az események mögött kullogott: akik az átalakuláson dolgoztak, kevés támogatást kaptak a társa-

¹⁰ 263 tanulóból állt a minta: 143 általános iskolai (65 fiú, 78 lány) és 120 gimnáziumi tanuló (63 fiú, 57 lány) vett részt a felmérésben. Az osztályok egzisztenciálisan és oktatási színvonal terén különböző budapesti iskolákból valók voltak és *három korcsoportot* képviseltek: 11–12, a 13–14 és a 15–16 éveseket. A 17–18 évesek az érettségi éve miatt nem voltak elérhetők a vizsgálat számára.

dalmi környezettől, mivel a civil szervezetek többnyire hiányoztak. Az átlagemberek észlelhatték a jog pozitívabb fejleményeit, és szenvedhették a múlt káros örökségeit: a korrupciót, a bürokráciát, az államtól való túlzott függőséget, az alacsony szintű jogtudatosságot (Sajó 1997; Vari-Szilagyi 1992). S bár a felnőtteknek sem volt könnyű egy ilyen heterogén és bizonytalan jogi környezetben értelmezni a jog és környezete fontosabb fogalmainak jelentéseit, mégis jónak tűnt, hogy éppen az átmenet idején végezzünk el egy ilyen állapotfelmérő kérdőíves kutatást, amelyben a résztvevők a legkevésbé befolyásoltak, ám ugyanakkor még motiváltak a feladatra. Az ellentmondások és bizonytalanságok ellenére érdemes volt ragaszkodni a *felderítő jellegű* vizsgálathoz, amely felszínre hozhatta, hogyan észlelik az átalakuló jogi környezetet a jog jövőbeli szenvedő és élvező alanyai, az akkori tizenévesek, akik mára már tényleg felnőttek, teljes jogú állampolgárok.

A '90-es évek ellentmondásos folyamatain belül külön fejezetet alkot a *polgárosodás* és a *polgári ideológia* újraélesztésének kísérlete, valamint az e körüli politikai csatározások meg-megújuló hulláma. Az hogy, hogyan is fogjuk fel a *polgári* Magyarország megteremtésének a kísérletében *magának a „Polgár”-nak a minőségét*, ma is kérdés. Igaz-e, hogy „polgárnak lenni annyi, mint vagyónosnak lenni?” „Kell-e a vagyon a függetlenséghez?” „Ki az európai értelemben vett polgár?” Megtalálható-e ennek prototípusa abban a formában, ahogyan a századfordulón és a 19. század első felében jelen volt? És ma? Milyen a mai polgár identitása?

Valóban, kit tekintenek ma az emberek polgárnak?¹¹ Megjegyzendő, hogy a polgár mint téma nemcsak hazánkban állott ez idő tájt a figyelem előterében, de Franciaországban is, viszont távolról sem volt ennyire fókuszban Oroszországban. A magyar fiatalok választendenciái sok tekintetben inkább a francia fiatalokéval egyeztek, a polgárral kapcsolatos problémák azonban a két országban lényegesen eltérők voltak már csak azért is, mert Franciaországnak volt és van erős polgársága, hazánkban pedig mindig is problematikus volt és ma is az ennek a hiánya.

¹¹ Akkoriban cikkek és tanulmányok tucatjai tették fel a kérdést, hogy ki a polgár. Más írásokban ez a kérdés így nyíltan nem vetődött fel, legalábbis szándékosan nem, mert a szerző úgy tett, mintha az általa használt polgárfogalom s a hozzá képzelt vagy bemutatott polgár-mivolt nemcsak hogy köztudott, de általánosan elfogadott volna. A *Magyar Nemzet* 1998. augusztus 19-i számában a „Körkérdés”-rovat bevezetőjeként „Polgárosodik-e Magyarország” címmel jelent meg a következő pár sor: „Csak egy rögtönzött közvélemény-kutatás deríthetné ki, hogy mennyire zavarban vagyunk az újra felfedezett s mértékül-értékül állított polgári értékrenddel, ki miként határozza meg a polgárság küldetését, fogalmát s ki hogyan vélekedik hazánk polgárosodási esélyeiről és ennek kívánatos irányáról.”

Ez volt tehát az a nagyon is összetett kontextus és társadalmi háttér, amelyben a jogi és közhasználatú fogalmak percepciójában a *nemek közötti azonos-ságot és különbözőséget* kerestem.

Genderspecifikus különbségek a spontán és szelektív asszociációkban

Előzményként a *különbségek* tisztázásához az alábbi adatbázis állott rendelkezésre:

a) a 43 jogi és jogkörnyezeti kulcsfogalomra adott *spontán asszociációk gyakorisága és tartalmi kategorizálása*;

b) közülük 23 fogalomnak a *szelektív asszociáció* során 10 másik fogalommal való dichotóm társításából feltárt jellemzőinek rangsora, azaz kvázi-értékprofilja;¹²

c) a Student-féle t-próbák szignifikáns eredményei, amelyek megmutatták egy-egy fogalom megítélésében a *nemek között mutatkozó különbségek* statisztikailag jellemző voltát.

A fogalomtársítások egyfajta sűrűsödést mutattak, ezért nem egyes fogalmakkal, hanem inkább *fogalomhálókkal* volt érdemes számolnunk, amelyekben határozott és/vagy rejtett beállítódások és ítéletek valószínűsíthetők. Kiderült, hogy vannak olyan *központi helyzetű fogalmak, amelyek bizonyos nézeteket előhívó/jelző fókuszoként szerepelhetnek* a kutatás adatainak behatóbb elemzésekor. Ezek meghatározott konceptuális hálóinak követése kiváltképpen hasznosnak bizonyult a *genderspecifikus válaszegyüttesek* megismerésében. Ilyen fókuszokat képeztek a *Polgár, Jog, Szabadság, Egyenlőség, Felelősség, Biztonság, Család* fogalmai. A *Polgár, Felelősség, Család, Nagykorúság* fogalmai mind a francia, mind a magyar kutatásban a fókuszban állottak, ugyanakkor az orosz minta vizsgálatában nem töltöttek be ilyen szerepet, kivéve a Családot, amivel ők leginkább az Egyenlőséget társították. Egyébként a „Polgár” Janus-

¹² Minden kulcsszóról feltárható volt egy „értékprofil”. A szelektív asszociációk 23 jogi és jog-közel fogalom dichotóm megítélését jelentették 10 „érték-fogalom” mentén (van-e kö-zük egymáshoz vagy sem). Ezek az Adó, Állam, Állampolgár, Bíró, Család, Családi pótlék, Jog, Kötelesség, Közigazgatás, Magán, Mulasztás/vétek, Nagykorúság, Polgár, Polgármes-ter, Rendőr, Szerződés, Szociális biztonság, Tartásdíj, Törvény, Törvénytörés, Tulajdon, Ügyvéd, Válás fogalmai voltak. A 10 másik fogalom a Biztonság, Egyenlőség, Fegyelem, Felelősség, Igazságszolgáltatás, Jog, Szabadság, Szolidaritás, Tekintély, Törvény volt. A kapcsolódások gyakorisági átlagainak rangsora adja az adott fogalom/kulcsszó értékpro-filját, ezek egyes elemeinek a megítélésében a nemek szerinti alminták átlagainak t-próbás vizsgálatai igazolják a különbségek statisztikailag jellemző voltát, illetve hiányát.

arcú fogalom, amely köz- és magánéleti téren egyaránt vizsgálható. Csak az adott kontextusból tudható, hogy adott esetben melyik vonatkoztatási keret a döntő. Ezért is célszerű kettős tükröt – *közéletit* és *magánéletit* – alkalmazni a fókusz-szerep megvilágítására, valamint a fiúk és lányok fogalomtársításáiban az eltérő hangúlyok bemutatására (lásd később az 1. és a 2. sz. táblát).

*Divergáló tendenciák a „Polgár” jelentésében
a közéleti fogalmak kontextusában*

Mindent egybevetve érthetőnek és logikusnak véltem, hogy a kínálkozó fogalmi hálók közül – az egyik legfontosabbként – a „Polgár” és „Állampolgár” – értelmezését vegyem fő elemzési tartománynak, köz- és magánéleti szempontból egyaránt. Elvileg elképzelhető lett volna a „Család”-ból és a hozzá kapcsolódó fogalmakból („Válás”, „Egyenlőség”, „Szerződés”, „Családi pótlék”, „Tartásdíj”), vagy a „Jog/Törvény” képviselőjéből, a „Bíró”-ból történő kiindulás is. Ezek is létező tematikus szálak, viszonylag önállóan is feldolgozhatók a kutatás adatbázisából. Aktualitása és motiváló hatása miatt mégis a „Polgár” mellett maradtam. A magyar kultúra és történelem ismeretében viszont a francia *citoyen* két fogalommal, a „Polgár”-ral és az „Állampolgár”-ral helyettesítettem, mivel jelentéseik legalábbis korábban lényegesen eltértek egymástól. Korábban már említettem, hogy a spontán asszociációk kötetlenebb természetűek inkább utat enged lazább, kevésbé tudatos asszociációknak, míg a szelektív asszociációknál tudatosabb összehasonlításra és döntésre van szükség. Mind-egyik vizsgáló eszköznek van előnye és hátránya. A szabad asszociációk szélesebb és rejtettebb jelentésmezőt hozhatnak felszínre, de határozottabb és kontrollálhatóbb a kérdéses fogalomnak a szelektív asszociációkból kirajzolódó profilja. Ezt kívánt a 15–17 éves gimnazista tanulóknál fontos tudni, ahol tudatosabbak és divergálóbbak a vélemények, amelyek alakulásáért nagyrészt az életkor és iskolatípus is felelős.

A „Polgár”-ra adott *spontán asszociációkban* az általános iskolásoknál az „Egyenlőség” („egy ország polgára”) és a „Szabadság” volt a leggyakoribb asszociáció. A 13–14 éveseknél enyhén kirajzolódott, a 15–16 éves gimnazistáknál határozottabbá vált egy divergáló tendencia, nevezhetjük *nemspecifikus különbségnek* is. A spontán asszociációk tartalomelemzésből kitűnt, hogy *lényegesen több gimnazista fiú társította a „Polgár” fogalmához a cselekvő attitűdöt*, a társadalmi életbeni *aktív részvételt*, mint amennyi lánynak jutott ez eszébe. A *gimnazista lányok* inkább a szép múltat, a *republikánus tradíciók folytatóját*

látták a „Polgár”-ban, nem minden nosztalgia és idealizálás nélkül. Hogy a fiúk és lányok nézőpontja, főként a gimnazistáknál, miért kezd divergálni, erre talán a nagyobb tájékozottság, még inkább a közeledő nagykorúság és vele együtt a növekvő felelősség tájkán keresendő a válasz.

Vajon hasonló tendencia mutatkozott a *szelektív asszociációkban* is?

Az általános iskolás fiúk és lányok a szelektív asszociációkban is az „Egyenlőség”-et társították a leggyakrabban a „Polgár” fogalmához, náluk egyöntetűen ez lett a rangelső, ezt követte a „Szabadság”, „Jog”, „Fegyelem” és „Felelősség” (ez utóbbi kettő osztozott a 4. ranghelyen), a „Szolidaritás” viszont az utolsó helyek egyikére (9–10.) szorult.

A gimnazisták „Polgár”-képe már differenciáltabb volt. A *gimnazista fiúk – kivált a 15–17 évesek –* a szelektív asszociációkban a társított fogalmak rangsorának tükré szerint elsőként a „Felelősség”-et tekintették a „Polgár” értékhor-dozó tulajdonságának, míg a gimnazista lányoknál ugyanezen a helyen – ha-sonlóan a 11–13 évesek megítéléséhez – az „Egyenlőség” szerepelt. A 2–3. ranghelyeken mindkét nemnél a „Szabadság” és a „Jog” állott, a 4. ranghelyre a fiúknál az „Egyenlőség”, a lányoknál a „Fegyelem” került. Tehát *főként a „Felelősség” és az „Egyenlőség” odaítélésében különböztek egymástól.* (A gimna-zista lányoknál a „Felelősség” csak az 5. ranghelyen volt a Polgár jellemzésé-ben!) Az „Egyenlőség”-et a Jog/Törvény előtti egyenlőség értelmében használ-ták a fiúk is, lányok is, utóbbiak ugyan valamivel többet vonatkoztatták a Családra, de ez a különbség nem volt szignifikáns. A „Fegyelmet” a „Polgár”-ral kapcsolatban is és általában is a lányok hangsúlyozták erőteljesebben, fi-úknál ez kivételes volt. Amikor ez előfordult, a lányoktól eltérően inkább tár-gyi, semmint személyi viszonylatban használták, így például a „Közigazgatás”-ra és a „Szerződés”-re vonatkoztatták valós és jogos elvárásként, a mindennapi életből kiindulva.

Az a tendencia, hogy a 15–16 éves fiúk nagyobb felelősséget és tekintélyt tulajdonítanak az adott fogalomnak, ha az a jogrenden belüli személyre vagy intézményre utalt, közéleti témákban stabilnak mutatkozott. A „Felelősség” növekvő mértékű odaítélése a Polgárnak és Állampolgárnak, a Jognak a tizen-évesek társadalmi érdeklődése és érése jelének tekinthető. Fura módon az „Állam”-nak nem tulajdonítottak nagyobb felelősséget még a gimnazisták sem. Az „Állam”-mal kapcsolatos nagy válaszhányból és a vele kapcsolatos szabad asszociációkból az derült ki, hogy zavarban vannak (vagy voltak a ‘90-es évek végén) az állam rendszerváltás utáni szerepe megítélését illetően.

Van-e valami különbség abban, ahogyan a magyar tizenévesek – lányok és fiúk – leírják a „Polgár”-t és az „Állampolgár”-t? Napjainkban a serdülők szó-

használatában és fejében már alig található lényeges különbség: a jelentés eltolódott az „Állampolgár” irányába.

Az „*Állampolgár*” profilját a leggyakrabban vele társított fogalmak alapján mind az általános, mind a középiskolai tanulóknál a „Jog” vezette, ezt követte az „Egyenlőség”, „Szabadság”, „Törvény”/„Felelősség” stb. A „Szolidaritás” és a „Tekintély” ennél a fogalomnál is valahol az utolsó ranghelyek egyikén állott, éppúgy, mint a „Polgár”-nál. E képben tehát egyértelmű és jellemző a *„Jog” vezető szerepe és a „Szolidaritás” utolsó helyre szorulása*, valamint az is, hogy a '90-es évek közepe táján a „Polgár”-ral kapcsolatban alig szerepelt a gazdagság vagy a tulajdon. Erre vonatkozó utalás megjelent ugyan az „Egyenlőség” esetében: a gimnazisták szabad asszociációi között szerepelt az anyagi értelemben vett egyenlőség; ők már utaltak a kirívó és nemkívánatos anyagi-gazdasági egyenlőtlenségekre. Ha ma megismételnénk ezt a kutatást, valószínűsíthető, hogy ez a tendencia erőteljesebb lenne.

Érdemes összehasonlítani a „Polgár” hazai jellemzéseit a francia felmérés megfelelő adataival. A hasonló korú és státuszú francia diákok szerint a „Polgár” legfontosabb társfogalmai, vezető értékhozó tulajdonságai a „Szabadság”, „Egyenlőség”, „Felelősség” és a „Szolidaritás”! A „Szolidaritás” kivételével a magyar „Polgár”-kép tehát nagyon közel áll a francia fiatalokéhoz. Az egyetlen különbség viszont nagyon sokatmondó, lényegi és e mögött az itthoni megromlott társadalmi légkör, az állandósult frusztráció, ismerethiány és bizonytalanság egyaránt valószínűsíthető. Amikor a magyar tizenévesek egyáltalán reagáltak a „Szolidaritás” hívó szavára, akkor azt egyértelműen csakis a „Család”-dal hozták szoros kapcsolatba.¹³ E negatívumhoz figyelembe veendő két másik adat: a magyar fiatalok nagyobb felelősségvállalási attitűdjének jelzése a csoportléttel és munkahellyel kapcsolatban, valamint az, hogy a szolidaritásra való készségről pozitívabb képet mutattak a konfliktushelyzetek csoportvitái (lásd a 3. pontban).

Érdekes volt megfigyelni, hogy amikor az „Állampolgár” volt a megítélés tárgya, a jogi terminusok megszorodtak az asszociációkban, elsősorban a fiúknál. A *jogi terminusokhoz való nagyobb ragaszkodás* főként a 15–16 éves

¹³ A „Szolidaritás”-hoz figyelembe veendő, hogy a Kádár-rezsimben már sem igazi jelentőség, sem gyakorlata nem volt a szolidaritásnak, kivált a történelemből ismert munkásmozgalmi szolidaritásnak, egyéb formái pedig alig fejlődhettek ki. Nem véletlenül volt még 1989-ben is oly kevés a civil szerveződés. A fiatalok jó része dezorientált volt a fogalom jelentését illetően. Maga fogalom is, a szerep is lejáratódott a totalitáriánus rezsimben, értelme visszaszorult az individualizálódó családba a „vad kapitalizmus” harcai közepette.

A francia–orosz adatok Kourilsky-Augeven tanulmányaiból származnak (lásd Kourilsky-Augeven 1997; 2002).

fiúkra volt jellemző. Tapasztalható volt a „Bíró”, az „Ügyvéd”, a „Rendő” fogalmaira adott asszociációknál, talán a racionális mentális beállítódás tudatosabb gyakorlásaként, míg a lányoknál az „Igazság”, a „Biztonság” és a „Fegyelem” gyakoribb használata tűnt fel. Az „Igazság”, „Igazságszolgáltatás” és a „Biztonság” mindig is nagyobb felszólító erővel él a női mentalitásban, összefüggésben a női, főként az anyai szerep szükségleteivel és élethelyzeteivel, az anyai igazságtévéssel és fegyelmezéssel a családi béke, a biztonság és a nyugalom érdekében. Ezt a szerepet spontánul, nem tudatosan a lányok is elsajátíthatják a mindennapi életben, a tapasztalás hallgatólagos, rejtettebb folyamataiban.

Hasonló a helyzet a „Rend”-fogalmával, amely ugyan technikai okokból nincs rajta az 1. sz. táblán, de akár rajta is lehetne, mert mind közéleti, mind magánéleti téren, társadalmi, biológiai-pszichológiai értelemben is fontos és differenciáltan megítélt fogalom. A „Rend” ugyanis csak a szabad asszociációs részben szerepelt időhiány miatt, és nem lehetett a válaszokkal kapcsolatban ugyanazon számításokat elvégezni. A „Rend” a fiúknál inkább a társadalmi-politikai vonatkozású asszociációkat keltett (a „Rend mint az anarchia elmenté”, „mint az értelmes élet feltétele”), a lányoknál pedig sokkal inkább az élet fizikai és erkölcsi értelemben vett tisztaságára és nyugalomára vonatkozó asszociációkat („tisztaság, rendcsinálás”, „nyugodtság”, „fegyelem”) indukált. A törvénykövető magatartásra utaló asszociációk mindkét nembeliéknél megjelentek, ebben nem volt számottevő különbség.

Az „Igazságszolgáltatás”, a „Biztonság”, a „Rend”, a „Fegyelem” mint lehetséges értékreleváns témákkal vagy tulajdonságokkal való szembesülés, úgy tűnik, valóban kihozta a lányokból a *„helyzet másfajta érzékelését”,* ahogyan azt a bevezetőben említett szerzők (pl. Gilligan) is jelezték. A női szerep szám-talan példáját tapasztalhatták a megkérdezettek már korábban is, egész addigi életükben. Ezek latens tudásként („tacit knowledge”), készségként és modellként továbbra is élnek bennük. Érzik és tudják, anélkül hogy különösképpen tudatosítanák, hogy e szerep lényeges eleme a családok külső-belső biztonságának, tisztaságának, vagyis az életformára vonatkoztatott rendnek a biztosítása.

Ugyanez történhet az „Igazságosság”, „Igazságszolgáltatás” bármilyen vonatkozású említésekor is. Ez nem azt jelenti, hogy a fiúk nem kapcsolják alkalmanként az „Igazság”-ot valamely megítélendő fogalomhoz. Inkább csak arról van szó, hogy a lányok gyakrabban folyamodtak ehhez gondolatban. Ezt mutatta egy korábbi, gyakorlatiasabb célú kutatásom is a '90-es évek első felében. A Just Community-megközelítés alkalmazásánál és osztályközösség formálásnál is az volt tapasztalható, hogy a lányok iskolai és magánarratíváiban

lényegesen gyakrabban fordult elő az igazságosságra való hivatkozás, mint a fiúk narratíváiban.¹⁴

A női szereprepertoárban vezető az anyai szerep. Egy anyának számtalan helyzetben kell igazságot tennie, méghozzá érzelmileg hangsúlyosan érintetten. A pusztán „szabályos”, „jogilag szabályos, törvényes, megfelelő” sohasem fogja belül úgy megmozgatni a lányokat, mint az „igazságos”, ez derül ki az erkölcsi dilemmákról kialakított viták tartalomelemzéseiből is.

Vajon a genderspecifikus különbségek nőnek vagy csökkennek az életkorral? A jelek arra utaltak, hogy a nemek megközelítéseiben a különbségek sokasodnak az életkor előrehaladásával.

A szelektív asszociációkból nyert kétmintás t-próbák eredményei azt sugallják, hogy kései serdülőkorban már erősebb a késztetés arra, hogy nemükhöz, korukhoz, várható helyzetükhöz viszonyítva döntsenek az élet vélt/valós dolgait képviselő fogalmak kapcsolódásairól: míg az általános iskolások szelektív asszociációinak feldolgozásában *csak 27 genderspecifikus különbség volt szignifikáns, addig a gimnazista tanulóknál 42 esetben volt statisztikailag jellemző a megtézés különbsége!* A nemek divergáló gondolkodásának jelei láthatók az 1. és 2. táblán. (Csak azok vannak feltüntetve, amelyekben a különbség statisztikailag jellemző volt.)

Az 1. sz. tábla mutatja a „Polgár” és az „Állampolgár” jellemző kapcsolatait, és ezek erősségét a közjog és polgári jog egyes témáinak kontextusában. Látható, hogy egyes potenciálisan értékreleváns fogalmat/ tulajdonságot megnyíró különbözőképpen társítottak a fiúk és a lányok egy-egy jogi relevanciájú kulcsszóhoz. Eltérő képek, esetek, történetek idéződhetnek fel bennük egyes fogalmak lehetséges kapcsolódásainak dichotóm jelölésekor. Ám az is lehet, hogy az eltérő fogalomtársítás vagy a kapcsolat intenzitásának eltérő megítélése az adott kultúrában mélyen gyökerező, spontánul is eltanult férfi és női szerepfelfogás hatása.

A fiúk és lányok eltérő gyakorisággal társították a „Felelősség”, „Biztonság”, „Egyenlőség”, „Tekintély”, „Fegyelem” értékreleváns kategóriáit a kulcsfogalmakhoz. Érdekes, hogy a „Büntett” esetében nem különböznek lényegesen a fiúk és lányok a „Felelősség”-tulajdonításban (azért nincs a táblán feltüntetve), ám a „Mulasztás, Vétség” esetében igen: a lányok az enyhébb esetben szigorúbbak a „Felelősség” és „Fegyelem” gyakoribb társításában.

¹⁴ Egy korábbi iskolai kísérlet tapasztalata szerint „a nemek közötti különbség elsősorban a lányok szignifikánsan nagyobb segítség- és igazságigényében, valamint a fiúk nagyobb kooperációs készségében és az iskolai életet formáló-szabályozó kérdéseket illetően a döntéshozatalban való részvétel igényében fejeződött ki” (Váriné 1996: 30). Lásd e kötet „Igazságos és méltányos közösség” fejezetét, 195. o.

1. sz. tábla. *Genderspecifikus különbségek a Polgár és a közjogi fogalmak percepciójában*
Magyar kutatás, 1995–1998

TÉMA/ KULCSSZÓ	Társított fogalom	Általános isk. Fiúk Lányok		t-próba	Középiskola Fiúk Lányok		t-próba	Tenden- cia*
POLGÁR	Biztonság	0,24	0,40	-1,95*	–	–	–	Lányok
	Egyenlőség	–	–	–	0,47	0,65	-1,95*	Lányok
	Felelősség	–	–	–	0,54	0,34	2,13*	Fiúk
	Tekintély	–	–	–	0,33	0,19	1,75*	Fiúk
ÁLLAMPOLGÁR	Biztonság	–	–	–	0,38	0,22	1,89*	Fiúk
	Felelősség	–	–	–	0,54	0,34	2,13*	Fiúk
	Tekintély	–	–	–	0,14	0,02	2,25*	Fiúk
BÜNTETT	Egyenlőség	0,21	0,03	2,36**	0,21	0,05	2,74**	Fiúk
	Jog	–	–	–	0,58	0,39	2,12**	Fiúk
	Szabadság	–	–	–	0,19	0,08	1,79+	Fiúk
	Tekintély	0,14	0,02	2,78**	–	–	–	Fiúk
VÉTEK/HIBA	Felelősség	0,39	0,54	-1,84*	0,53	0,69	-1,77+	Lányok
	Fegyelem	–	–	–	0,21	0,38	-1,98*	Lányok
ÁLLAM	Törvények	–	–	–	0,63	0,79	-1,91*	Lányok
JOG	Törvények	0,53	0,69	-1,98**	–	–	–	Lányok
	Felelősség	0,29	0,14	2,32**	–	–	–	Fiúk!
TÖRVÉNYEK	Fegyelem	–	–	–	0,35	0,54	-2,10*	Lányok
KÖZIGAZ- GATÁS	Fegyelem	0,31	0,13	2,54**	–	–	–	Fiúk
	Igazság	0,38	0,23	2,01**	–	–	–	Fiúk
	Egyenlőség	–	–	–	0,21	0,05	2,74**	Fiúk
BÍRÓ	Törvények	–	–	–	0,67	0,81	-1,68+	Lányok
POLGÁR- MESTER	Felelősség	0,63	0,79	-2,80*	–	–	–	Lányok
	Szolidaritás	0,29	0,13	2,36*	–	–	–	Fiúk
RENDŐR	Egyenlőség	–	–	–	0,27	0,06	3,12**	Fiúk
	Szolidaritás	–	–	–	0,15	0,05	1,94*	Fiúk
	Jog	–	–	–	0,38	0,22	1,89*	Fiúk
SZERZŐDÉS	Fegyelem	0,25	0,08	2,73**	–	–	–	Fiúk
	Tekintély	0,14	0,02	2,78**	–	–	–	Fiúk
	Biztonság	–	–	–	0,66	0,45	2,27*	Fiúk
	Jog	–	–	–	0,62	0,45	1,89+	Fiúk
	Egyenlőség	–	–	–	0,10	0,20	-1,82*	Lányok

Magyarázat: Általános iskolás minta: N=143 (fiúk=78; lányok=65)

Középiskolás minta: N=120 (fiúk=56; lányok=64)

Szignifikanciaszint: * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; + = $p < 0,06$ * = Tendencia: ez azt jelzi, hogy a *fiúk vagy a lányok társították-e gyakrabban az adott fogalmat a kulcsszóhoz, illetve az általa jelzett témához.*

2. sz. tábla. *Genderspecifikus különbségek a magánéleti fogalmak percepciójában*
Magyar kutatás, 1995

TÉMA/ KULCSSZÓ	Társított fogalom	Általános isk. Fiúk Lányok	t-próba	Középiskola Fiúk Lányok	t-próba	Tenden- cia*
POLGÁR	Biztonság	0,24 0,40	-1,95*	– –	–	Lányok
	Egyenlőség	– –	–	0,47 0,65	-1,95*	Lányok
	Felelősség	– –	–	0,54 0,34	2,13*	Fiúk
	Tekintély	– –	–	0,14 0,29	2,25*	Fiúk
ÁLLAM- POLGÁR	Egyenlőség	– –	–	0,18 0,05	2,25*	Fiúk
	Felelősség	– –	–	0,54 0,34	2,13*	Fiúk
	Tekintély	– –	–	0,14 0,02	2,25*	Fiúk
CSALÁD	Biztonság	0,53 0,82	-3,88**	0,77 0,94	-2,62**	Lányok
NAGYKORÚ- SÁG	Biztonság	0,18 0,06	2,20*	– –	–	Fiúk
	Igazságszolg.	0,23 0,11	1,99*	– –	–	Fiúk
	Szabadság	0,62 0,46	1,84*	– –	–	Fiúk
TULAJDON	Fegyelem	0,21 0,05	2,88*	– –	–	Fiúk
	Igazságszolg.	– –	–	0,15 0,03	2,34*	Fiúk
MAGÁN- (ÉLET)	Egyenlőség	0,33 0,16	2,35*	– –	–	Fiúk
	Igazságszolg.	– –	–	0,15 0,02	2,25*	Fiúk
	Törvények	– –	–	0,31 0,16	1,91*	Fiúk
	Szolidaritás	– –	–	0,12 0,23	-1,89+	Lányok
TARTÁSDÍJ	Fegyelem	0,15 0,05	2,06*	– –	–	Fiúk
CSALÁDI PÓTLÉK	Jog	0,32 0,48	-1,91+	– –	–	Lányok
	Szolidaritás	– –	–	0,25 0,48	-2,54**	Lányok
KÖTELES- SÉG	Fegyelem	– –	–	0,48 0,73	-3,02**	Lányok
	Szabadság	0,17 0,06	2,02*	– –	–	Fiúk
	Jog	0,17 0,06	1,87+	– –	–	Fiúk
TÁRSA- DALMI BIZTONSÁG	Törvények	0,53 0,34	2,35*	– –	–	Fiúk
	Szabadság	– –	–	0,23 0,08	2,30*	Fiúk
	Biztonság	– –	–	0,58 0,75	-1,91*	Lányok
	Jog	– –	–	0,19 0,39	-2,41**	Lányok
ADÓ	Egyenlőség	– –	–	0,21 0,08	-2,06*	Fiúk

Magyarázat: Általános iskolás minta: N=143 (fiúk=78; lányok=65)
Középiskolás minta: N=120 (fiúk=56; lányok=64)
Szignifikanciaszint: * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; + = $p < 0,06$

* = Tendencia: ez azt jelzi, hogy a *fiúk vagy a lányok társították-e gyakrabban az adott fogalmat a kulcsszóhoz, illetve az általa jelzett témához.*

A 2. sz. tábla mutatja a „Család” és a „Magán(élet)” valamennyi olyan vonatkozását, ahol a „Biztonság” fontosnak tartható. A „Biztonság”-ot a lányok emelték ki jobban, és az „Egyenlőség”-re, valamint a „Szolidaritás”-ra is érzékenyebbek ezzel kapcsolatosan.

A „Család” a serdülők számára általában a biztonságot jelenti, de nem egyenlő mértékben: mind az általános iskolás, mind a gimnazista lányok sokkal erőteljesebben rendelték a „Család”-hoz a Biztonságot, és a „Szolidaritás”-t, mint a fiúk. Érdekes megfigyelni a két nembeliek viszonyát a magánélet várható problematikus ügyeihez: a „Családi pótlék”-hoz, „Tartásdíj”-hoz, „Válás”-hoz. A fiúk nem kevésbé ismerték el, mint a lányok, hogy mindezekben a témákban nagyon fontos szerepe van a „Jog”-nak, sőt a „Válás”-hoz és a „Tartásdíj”-hoz gyakrabban társították ezekhez a Felelősséget és a Jogot. A lányok jellemző módon a „Fegyelem” és a „Szolidaritás” kiemelt hangsúlyozásával (gyakoribb társításával) jelezték érzékenységüket e témákban. Beleillik az eddigi képbe, hogy a fiúk inkább társítják a „Szolidaritás”-t a Jog képviselőihez, pl. a rendőrhöz, polgármesterhez, mint a lányok. Ez ismét azt mutatja, hogy *a jog rendszerében igyekeznek azonosítani vélt működéseket és történéseket*, nem személyes hangsúlyú, vagy személyes eset a megítélés fő sorvezetője. A „Biztonság–bizonytalanság” női preferenciájához hozzátartozik a társadalmi háttér is, az is, hogy egy ‘90-es évekbeli közép-európai szociológiai tanulmány szerint (Ferge 1995) a kelet-európai események, rendszerváltozások és következményeik csak megerősítették az általános elbizonytalanodást mutató tendenciát.

„Férfi-dominancia” az olyan témákban volt észlelhető, amelyek a Jog vitathatatlanul fontos szerepére vonatkoztak mind a közéleti, mind a magánéleti szférában, valamint azokban az asszociációkban, amelyek a „Polgár”-hoz, a Tulajdon”-hoz és a „Szerződés”-hez a „Felelősség”-et, a „Fegyelmet”, a „Törvényt”-t társították. A „Nagykorúság”-gal kapcsolatban mindkét nembelieknél elsősorban a felelősség ugrott be, a fiúk fejében ez továbbá a biztonsággal, szabadsággal és az igazságszolgáltatással kapcsolódott össze. Emlékeztetőül: „Szabadság”-on a mi tizenéveseink zöme nem annak anarchikus és voluntarista felfogását („bármit megtehetek”) értette, hanem a gondolkodás és a cselekvés olyan önállóságát, amely ugyanakkor nincs a másik ember ártalmára. Ebben hasonlítottak a francia fiatalokhoz. A korlátok nélküli szabadság hívei 1996-ban az orosz serdülők voltak, az újabb, 2000-es felmérésük szerint azonban már közöttük is, főleg a lányoknál és az legidősebbeknél, nő a szabadságról felelőseben vélekedők száma (Arutiunyan 2004: 110).

Külön téma a „Rend” elsődleges jelentése és a hozzá való viszony (ez csak a szabad asszociációkból volt megítélhető). E fogalommal szembesülve határozott *genderspecifikus különbség* mutatkozott: a fiúk lényegesen többször értel-

mezték a „Rend” fogalmát társadalmi vonatkozásban, ami az anarchia elutasítását jelentette, míg a lányok sokkal inkább a házon, illetve a családon belüli rendre asszociáltak (a fiúk 40%-ánál jelent meg a Rend társadalmi jelentése szemben a lányok 20%-ával, és fordítva).

Életkor szerint nézve a 11–13 éveseknek csak a 6%-a, a 15–16 éves gimnazistáknak a 23%-a társadalmi kontextusban reagált a „Rend” fogalmára, úgy, mint az anarchia, a káosz ellentétére. Míg az általános iskolások 40%-ának a „Rend” a tisztaságot és a rendcsinálást jelentette, addig a 2.-os gimnazistáknál már megfordul a helyzet: csak 24%-uk asszociált így, ugyanakkor 23%-uk számára a „Rend” primer jelentése az anarchia ellentétével és a társadalmi biztonsággyal egyenlő.

Az 1. sz. és a 2. sz. tábla együttesen jelzi, hogy a köz- és magánélet néhány fontosabb jogi és nem jogi fogalmáról és a jog szereplőiről kialakult *más módon való gondolkodás* jobban megfigyelhető a kései serdülő- vagy ifjúkorban, vagyis *a genderspecifikus válaszolási tendencia nő az életkorral!* Egyébként pedig a válaszok közvetve a vizsgálatba bevont serdülők *jogtudatosságának* a növekedését is tanúsítják. A lányok válaszai mintha nyíltabban mutatnák, hogy inkább olyanak látják a jogi, törvényi szabályozást, ami *nem megszeghető, nem áthágható*, elsősorban *büntetőjogi értelemben* létezik számukra. Ezek azt is sugallják, hogy nincs áttekintésük a jogszabályokról, intézményekről, inkább idegen világot jelentenek számukra, semmint javukra fordítható eszköztár.

Ezzel a ma is az egész lakosságban élő általánosabb felfogással szemben szeretnénk, ha egy másfajta felfogás érelődne, amely a jogrendet *a társas érintkezés és együttélés biztonságának eszközeként* értékeli, ám a napi társadalmi és gazdasági problémák elővátelezésének és megelőzésének az eszközét is képes felismerni a jogban, és esetleg aktívan részt vesz ennek formálásában, legalábbis bizonyos vészjelzések leadásával vagy kérelmekkel. Mindent egybevetve, inkább az egyéni élet biztosítékának tekintették a jogot, és nem csak a szélesebb értelemben vett polgári lét „civil” jogait és érdekeit biztosító eszköznek és fórumnak. Ehhez a vágyott felfogáshoz mintha közelítettek volna a gimnazista fiúk válaszai. A *gimnazista fiúk jellemző módon gyakrabban fejtettek ki racionális és logikus értékelést tükröző nézőpontot*, értelmezést, mint a lányok. E mögött éppúgy feltételezhető a racionális beállítódás érése, mint az, hogy közeledve a nagykorúsághoz, igyekeznek elsajátítani a felnőtt beszéd- és gondolkodásmódot, a társadalmi érettség és partnerség mutatójaként és eszközeként. Hasonló választendenciáról számolt be egy belga jogászszociológus nő is, csak az ő kutatásában a 14–16 éves fiúknak a jogi fogalmakkal kapcsolatos racionális azonosítási-értelmezési kísérleteit sok negatív jelző, kritikai észrevétel kísérte, ad-

dig a magyar fiúknál inkább a jog iránti megelőlegezett bizalom volt észlelhető a '90-es évek közepén (Carles-Berkowitz 2004: 132–135).

Vajon erősödött-e a vizsgálatba bevont fiúkban ez a racionalitás az azóta eltelt majd másfél évtized alatt, vagy csökkent? (Az akkori 15–16 évesek ma 30–32 évesek!)

II. GENDERSPECIFIKUS KÜLÖNBSÉGEK ÉLETSZERŰ KONFLIKTUSHELYZETEK MEGÍTÉLÉSÉBEN

Egy kvalitatív magyar szociálpszichológiai vizsgálat tapasztalatai

Az előző kutatással csaknem egyidejűleg – 1997-ben – újabb projektet készítettem részint bizonyos fokú kontrollként, részint a kutatási horizont tágításaként.¹⁵ Közelebb szerettem volna kerülni a valóságos életbeli problémákhoz, a jogi kultúra elemeinek megjelenéséhez és használatához.

Az új projektet főként *kvalitatív módszerek* (interjúk, csoportviták, tartalomelemzés) alkalmazására építettem. Közismert, hogy az emberek nézetei és attitűdjei nem mindig esnek egybe tetteikkel, cselekedeteikkel. Ezért is igyekeztem többet megtudni arról, hogy a tizenévesek vélekedései a jogi intézményekről és normákról, valamint beállítódásaik ezek irányában *szerintük hogyan érvényesülhetnek az életben*. Ehhez természetesen közvetett megfigyelési utakat kellett találni. Tisztázni kellett azt is, hogy a tapasztalás folyamatának melyik szintjét kívánjuk szondázni, megfigyelni. Erre a szociálpszichológia egyik klaszikusa, H. Cantril hívta fel már jó régen a figyelmet.¹⁶

¹⁵ Ez az 1997–98-ban végzett, „Jogtudat vizsgálata középiskolások körében” c. kutatás (OKTK sz.: A. 1336), amelynek előzménye volt részben az előzőkben már bemutatott „Jogi nézetrendszerek szerveződése” c. OTKA-kutatás, részben az 1993–95-ben az OKTK támogatásával (sz. 389/V) kivitelezett kétéves iskolakísérlet az „Igazságos közösség” c. fejlesztő program megvalósítására. Utóbbiról e kötetben is olvasható az „Igazságos és méltányos közösség” című tanulmány.

¹⁶ Cantril megkülönböztette 1) az éppen folyó naiv tapasztalás és élmény szintjét; 2) ennek szóbeli megfogalmazását, azaz a tapasztalás verbalizálását; 3) az elemzést és konceptualizálást az előzők feldolgozásához; 4) a tudományos spekuláció számára szolgáló absztrahálás és általánosítás szintjét (ez szorosan összefügg az előzővel). Úgy vélte, hogy „igen nagy annak a veszélye a pszichológus számára, de másoknak is, akik az emberi viselkedés bármely aspektusát tanulmányozzák, hogy a tapasztalásnak azt a szintjét, amelyet megfigyelnek és amelyre vonatkozóan absztrakciókat alkotnak, végül is kezdik összetéveszteni a valósággal” (Cantril 1965: 7).

Az új projektben a figyelem a tapasztalatszerzés azon szintjére összpontosult, amikor a megfigyelhető jelenségek elárulhatják, hogy kellő motiváltság esetén hogyan vélekednek a serdülők a mindennapokban a potenciálisan vagy ténylegesen jogsértő, esetleg erkölcsileg is nehezen megítélhető viselkedésről. Egyáltalán ismerik-e és betartják-e vagy sértik a jogi és/vagy erkölcsi normatívákat? Világos határvonalak vagy ködös tapogatózások adódnak ezekben a helyzetekben? Érzékelhető-e valami tendenciózus különbség a fiúk és lányok konfliktusmegoldás-kereséseiben? Erre véltem alkalmasnak a főként *mai konfliktushelyzetekről szervezett csoportvitákat*. Ezek ugyan még nagyrészt a verbalitás szintjén maradnak, de tárgyuk és maga a vita minden bizonnyal erőteljesen motiválja a résztvevőket az intenzívebb gondolkodásra és saját álláspontjuk keresésére, mint pl. a spontán asszociációk közlése, noha mint láthattuk, ennek is megvan a maga pozitív szerepe.

Az új kutatás igazi feladata az volt, hogy értékelhetően láthatóvá tegye, hogy hogyan érvényesülnek a valóságban, *hogyan működnek aktuális problémahelyzetben a korábbi kutatásból megismert értelmezési tendenciák és beállítódások*. Ehhez viszont megfelelő eszközt és utat kellett keresni. Mivel nincs mód a beállítódások és a tényleges viselkedések közötti kapcsolat közvetlen megfigyelésére, szükség volt a vélt vagy több forrásból találónak ismert élethelyzetek vagy *konfliktushelyzetek gyűjtésére, kis történetekben – szcenáriókban – történő modellezésére és a velük kapcsolatos kérdések szabad légkörű megvitatására*.

Ez a vizsgáló mód és eszköz korábbi értékvizsgálataimban már sikeresnek bizonyult (Váriné Szilágyi 1987), ezért alkalmasnak véltem az újabb feladat megoldására is. Az előzetes interjúkból kiszűrtem vagy elgondolt, a tizenévesek életéhez közel álló problémákat reprezentáló konfliktushelyzetek rövid szcenáriókbeli modellezését bemutató kérdőívet elővizsgálat után véglegesítettük. (Magát a konfliktushelyzetek vizsgálatához kidolgozott kérdőívet lásd a Mellékletek végén.) Előbb ezek egyéni megítélését kértük, majd 2-3 hét múlva az őket legjobban érdeklő két dilemma megvitatására invitáltuk a résztvevőket. A részvétel a kutatás mindkét fázisában önkéntes, a vita általában 6–10 személy és egy rapportőr közös munkája volt. A vitaszituációban a résztvevők viselkedési szándékainak, érveinek és döntéseinek előhívására törekedtünk. Ez többnyire sikerült is, és az is, hogy az ellentétes beállítódásúak szemléletével, érveivel stb. ismerkedjünk. A vitákat magnóra vettük, tartalomelemezttük és meghatározott szempontok szerint feldolgoztuk.

Ezzel a lényegében *kvalitatív* módszerrel próbáltam megismerni, hogy hogyan fogják fel és hogyan próbálják megoldani a részt vevő gimnazisták a valóságos életbeni konfliktusokat, továbbá hogy ebben milyen fontosságot tulajdonítanak a jog képviselőinek.

Az adatfelvételre 1997–98-ban került sor a már korábbi ismert két budapesti gimnázium önként vállalkozó tanulói között (N= 263). A kérdőív első részében néhány fogalom egyértelműsítését szolgáló kérdések szerepeltek, majd a 12 kis történet egy-egy konfliktushelyzetet mutatott be, ezek megoldásait kérte, alternatív megoldásmódok esetén a saját megoldási alternatíva jelzésével.

A vizsgálat második fázisában, néhány hét múlva, egy-másfél órás csoportvitára hívtuk a résztvevőket, így lehetséges volt az ellentétes véleményűek szembesülése is. Lehetőleg annak a két konfliktusnak a megbeszélésére invitáltuk az önként vállalkozó fiatalokat, amelyeket ők maguk jelöltek meg szívesen vitatémának. A csoportvitákra egy dinamikus, beavatott fiatal kolléganő visszafogott, ám serkentő jelenlétében került sor, feladata lényegében rapportóri volt, a háttérből gördítette tovább a vitát, és időnként összegezte a véleményeket. A nemek aránya a csoportokban is kiegyenlített volt. Összesen 91 tanuló vett részt 6–8 fős megoszlásban a vitákon, mindenki két alkalommal, az önként választott téma megbeszélésén. A magnóra vett csoportviták tartalom-elemzése után jutottunk el a résztvevők helyzetértelmezéseinek, viselkedési szándékainak és döntéseinek a kategorizálásához.

A vitára kínált szcenáriók különböző gyakoriságú és eltérő fontosságú konfliktushelyzeteket képviseltek. Így például bemutatták, hogy milyen helyzetbe kerülhet valaki, ha egy közeli ismerőséről vagy barátjáról megtudja, hogy váratlanul a drogdíler-pályára lépett, és neki arról kell döntenie, hogy kell-e szólnia a rendőrnök, vagy sem. Vagy mi a teendője egy lánynak akkor, ha szerelme megkapta az AIDS-et, de ezt nem árulta el neki, így véletlen folytán és nagyon kellemetlen helyzetben jutott a tudomására. Mi a teendő akkor, ha az osztályba új fiú érkezett, és az éppen előforduló lopás kapcsán működésbe lépnek az előítéletes beállítódások? Hogyan ítélandó meg az, ha egy ismerős tudatosan megszegi a közlekedési szabályokat, vagy ha lop, vagy ha valakinek éppen tudomására jutott egy korrupciógyanús ügy, vagy ha megsértik valakinek a tulajdonosi jogát, és így tovább. A kérdőív 12 ilyen szcenárió tartalmazott, köztük olyan helyzeteket is, amelyek a diákjogokat, illetve diáksztrájkot, továbbá a polgári engedetlenség ismert eseteit és az ezekkel kapcsolatos ellentétes szándékokat és érzéseket mutatták be, közülük azonban csak hat-nyolcat választottak ki a tanulók a csoportvitára. Nyilván ezek voltak számukra a legizgalmasabbak.

A csoportviták sokat elárultak a valóságosan is megfigyelhető *konfliktushelyzetek genderspecifikus percepciójáról*, a megközelítések különbségeiről, no meg a dolog másik oldalát nézve arról is, hogy *mennyire tájékozottak* a megoldásokhoz rendelkezésre álló *jogi eszközök és segítők* tekintetében. Ezúttal ugyan-

is viszonylag természetes közegben lehetett követni a fiúk és lányok által az első kutatásban gyakorta különbözőképpen és mértékben használt fogalmak, pl. az *egyenlőség*, *igazság*, *szabadság*, *felelősség*, *fegyelem*, *szolidaritás* jelentéseit.

Ezekon a csoportvitákon a résztvevőknek minden esetben döntenie kellett a következőkről:

a) Mi a probléma lényege, magja? Mi a legfontosabb szál a dilemmában? (Például a drogdíler esetében kit kell elsősorban védeni? A dílert, az édesanyját, az iskolatársakat?)

b) Kinek a felelőssége egyáltalán tenni is valamit? Mit lehet és kell tennie személyesen kinek-kinek az adott helyzetben?

c) Kihez lehet fordulni, kinek a tanácsát, segítségét lehet és kell kérni az adott esetben (különös tekintettel a jogi és erkölcsi normatívákat képviselő szereplőkre)?

d) Milyen gyakori ez a dilemma? Mi várható e tekintetben a jövőben?

e) Van-e már/még az adott dilemmának, illetve konfliktushelyzetnek jogi szabályozása?

A legnehezebb dilemma, amellyel a vita résztvevői a legtöbb időt töltötték el és megvitatásában *a legérzékenyebbek* voltak, egy volt diák *drogdílerre válásáról épp hírt kapó*, *a családot ismerő tanár esete volt*, az ő várható magatartását, illetve a fő veszélyt, és megoldását kellett megítélni. A vita nagyon heves és tartalmas volt. A háttérben állott egy akkoriban hozott, túl szigorúnak tűnő jogi rendelkezés is, amelynek értelmében büntetendő normasértésnek minősül, ha valaki drogot – akár marihuánát – használó (vagy akár csak egyszer kipróbáló) személyt lát, és nem jelenti a rendőrségnek. A drogdíleres esete természetesen még súlyosabb norma-, sőt törvénysértésnek minősül. Ezen a jogi háttérrel az akkori csoportvitán a kérdés, amelyet a résztvevők mindegyikének meg kellett válaszolnia, az volt, hogy *mit tegyen a tanár. Fel kell-e jelenteni a drogdílerre váló közeli ismerőst vagy barátot a rendőrségnek, vagy sem? Ha igen, miért és hogyan?* Ha nem, akkor miért nem?¹⁷

A másik öt, hasonlóan izgalmas és nehezen eldönthető konfliktushelyzet az *AIDS*-szel, aztán a balesetet okozó *közlekedési szabályszegéssel*, az új tanuló *előítéletes kirekesztésével*, a *lopással*, a *korruptióval*, a *polgári elégedetlenséggel* kapcsolatos gyakori konfliktust reprezentálta. Elképzelhető, hogy a mai körülmények között az előítéletességet kiváltó helyzet kerülne a vitára javasoltak közül az első helyre, s az is, hogy megbeszélése sokkal indulatosabb és intoleránsabb légkörben zajlana, mint akkoriban.

¹⁷ Ez a konfliktushelyzet javaslatomra kissé más szövegezésben egy másik kutatásban is szerepelt. In: Davies et al. 2001.

A csoportvitákra kínált életközeli problémás témák választásának a rangsorában a drog- és az AIDS-es problémát tükröző 1. és 3. szituációk vezettek, ebben voltak a leginkább érintettek a fiatalok. Az érintettségi rangsorban hátulra kerültek a polgári kezdeményezéssel és a jogosultságtudattal kapcsolatos szituációk. Ezt felfoghatnánk az individualizálódás jeleként is, ha nem éppen 14–16 évesekről volna szó, akik – mint a vitákból kiderült – meglehetősen kiszolgáltatottnak érzik magukat a védekezésben.

A konfliktushelyzetek csoportvitáinak tartalomelemzése figyelemmel kísérte mind a verbálisan is kifejezett szolidaritást, mind az annak vehető viselkedésmódot, amelyet ugyancsak szolidaritásnak nevezhetünk. *Szolidaritásnak* is nevezhető viselkedési szándék sokkal gyakoribban volt *megfigyelhető a lányoknál* a csoportvitákban, kivált a „drogos” esetben. A lányok tisztában voltak azzal, hogy milyen komoly következményekkel jár a drogtörvény megsértése, ám magától értetődő volt számukra az is, hogy *csakis a közeli barátok lehetnek hatékonyak a dilerre való ismerős/barát megmentésében*. Úgy tekintettek a másokért érzett *felelősségre*, legyen az barát, partner vagy akár egy kisebbségi csoporthoz tartozó valaki, mint az „élet törvényére”. A „Szolidaritás” jelensége, s gyakran a megnevezése is, a lányoknál egybeolvadt azzal, amit segítőkészségnek vagy empátiának nevezünk. Gyakori volt az „igazságosság” számonkérése a jogszolgáltatókon. A lányok igazságtalannak érezték, hogy az először megtévedők, a kezdő kábítószer-fogyasztók, valamint a megtévedt diák-díler ugyanazt a büntetést kapja esetleg, mint aki jól álcázott, dörzsölt és már évek óta ezt az átkozott törvénytelen utat járja (idevágó esetek felidézve). A szolidaritás a „díler” édesanyjával, a segítőkészség a „díler”-rel és a tanuló társakkal, az igazságosság szándéka és érvényesítésének szinte lehetetlen volta, az igazságszolgáltatás bizonyos kritikája a várható jogi következményekkel szemben egyszerre jelent meg a vitázók érvelésében. Vagyis az érzelmek kavalkádját élték át, frusztrálódtak, miközben a kiutat keresték.

A segítőkészség és a szolidaritás tehát a lányoknál volt kifejezettebb, viszont gondolkodásuk, megoldási javaslataik frusztráltabbak, ötletszerűbbek voltak és kevésbé hatékonyak tűntek. Rosszul azonosították például be a konfliktushelyzet lényegét: a díler anyjának a védelmére koncentráltak, holott a fő veszély a kábítószer volt az iskolában, no meg ennek a következményei.

A fiúk több racionális megfontolást fejtegettek, a többágú problémahelyzetben a tanulók drogtól való védelmére fókuszáltak, ehhez viszonyítva mérlegelték a teendőket. Nem bíztak a tanári fellépésben. (A lányok 13%-a lett volna hajlandó inkább egy tanártól kérni segítséget, szemben a fiúk zéró százalékával.) A fiúknál is jelen volt a szolidaritás szándéka, de ők nagyobb arányban voltak készek arra, hogy bevonják a konfliktusok rendezésébe a megfele-

lően kiválasztott rendőrtisztet vagy a jog egyik vagy másik legális képviselőjét (pl. ügyvédet). Kevésbé személyesen, inkább racionálisan ítélték meg a helyzetet. A szülők – főleg az anya – segítségét is inkább a fiúk kérték volna, mert a lányok félelme nagyobb volt attól, hogy a fiúkról való rossz hír árt az édesanyának. Míg a lányok 53%-a állította, hogy csak egy barát képes megakadályozni, hogy valaki drogfüggővé vagy drogdílerre váljon, addig a fiúk 37%-a volt csupán ezen a véleményen. Ellenben a fiúk 26%-a volt kész arra, hogy rendőrhöz forduljon a leendő drogdíler esetében, szemben a lányok 11%-ával. Tanártól a lányok 13%-a kért volna segítséget, a fiúk közül senki sem fordult volna hozzájuk.

A droghasználókról és/vagy dílerekről kialakult vita mellesleg azt is megmutatta, hogy nem volt világosan belátható és elfogadható akkoriban a kábítószer elleni rendelkezés, és ez elősegítette, hogy a tanulók erkölcsi érzelme tiltakozott a büntetőjogi megközelítés ellen. A kritikai észrevételekhez hozzájárult, hogy a '90-es évek vége felé már jellemző módon csökkent a rendőrség, a bírók, az ügyvédek és a jog más reprezentánsainak a tekintélye az évtized elejéhez képest, egyebek között azért is, mert számos helyzetre vagy hiányos vagy nem életszerű volt a jogi szabályozás (pl. az AIDS-es esetünkben). Az egyetlen jogi intézmény, amely a '90-es évek végére nem veszített tekintélyéből, az alkotmánybíróság volt.

Általában az olyan konfliktushelyzet-modell váltotta ki az igazi érdeklődést a serdülő fiatalokban, amely közvetlenül átlátható vagy átgondolható *személyes társas problémát* tartalmazott. Mind a fiúkat, mind a lányokat kevésbé érintették meg az olyan konfliktusok, amelyek intézmények vagy város, falu stb. közös érdekeit képviselő autoritások közötti ellentétet és nagyobb számú lakosság érintettségét jelezték, noha sok volt közöttük a környezetvédő beállítottságú. A vonatkozó scénáriókban a polgári engedetlenség klasszikus eseteit modelleztük, amelyhez való viszony utat és önálló hozzáállást mutatott volna a pozitív joghoz.

A lányokat azonban egyáltalán nem vonzották az olyan problémák, mint például egy-egy körzetben vagy lakóházban valamilyen közös ügyért való szervezkedés, aláírásgyűjtés, pályázat stb. Pedig ez már a '80-as években, Sajó Andrásnak a magyar lakosság jogtudatosságát felmérő vizsgálatában, még ha nem is átütő jelentőségű volt, de erősödő érdeklődés mutatkozott ez irányban (Sajó, 1989). E korosztályban s főleg a lányoknál a személyesség előnyben van az „átláthatatlan”-nak vélt társadalmi strukturális problémákkal szemben.

A csoportviták tartalomelemzése újból nyilvánvalóvá tette a lányok nagyobb érzékenységét és nyitottságát a társas és személyes problémák iránt, de azt is,

hogy sokszor épp ez akadályozta meg őket egy normális, elfogadható megoldásra tett javaslat vagy döntés megtalálásában. Az egyszerűbben átlátható helyzetekben ez a készség jól működött. Ez tapasztalható volt a vitákban is, a lányok inkább készek voltak egy kisebbséghez tartozó új diák befogadására vagy ilyen vélemény kinyilvánítására, mint a fiúk. Egy másik konfliktushelyzetben a személyesség abban nyilvánult meg, hogy inkább hajlandók voltak arra, hogy egy-egy szimpatikus tanártól kérjenek segítséget, semmint hogy a rendőrséghez vagy a jogrend más képviselőjéhez forduljanak, és így tovább. Ebben volt bizonytalanság és tartózkodás is a jog hivatalos képviselőivel szemben, ami azért, ismerve az akkoriban kialakult bizonytalankodó és ellentmondásos helyzetet a droggal kapcsolatban, még érthetőnek is tűnt.

A konfliktushelyzetek felfogásában tehát végig megfigyelhető volt a morális ítéletalkotás és felelősségvállalás, annak kétféle változatában és/vagy perspektívájában. Mégpedig a fiúknál a megoldási javaslat többnyire igyekezett racionálisan figyelemmel lenni a szélesebb társadalmi mezőben várható súlyosabb következményekre, mentálisan mintegy elővételezték azokat, ezzel szemben a lányoknál a figyelem fókusza mindig az adott helyzetben közvetlenül veszélyeztetett személyre irányult a „gondoskodó” attitűd, a személyesség, azaz a közvetlenebb interperszonális érintettség miatt. Kérdés persze, e helyütt megválaszolhatatlan, hogy mennyire volt s maradt tartós ez a segítő beállítódás.

Fontos eredménye a csoportviták tartalomelemzésének, hogy a fiúk és lányok érvelésében és szóhasználatában ugyancsak megfigyelhetők voltak azok a tulajdonságtulajdonítási preferenciák – a felelősség, egyenlőség, biztonság, fegyelem stb. – esetében, amelyekről az első kutatásban korábban szó esett. Ez alól kivétel volt az egyenlőség és a szolidaritás, ezeknek a genderspecifikus preferálása inkább a vitában tanúsított magatartásból és az argumentáció tartalmából, nem pedig a szó gyakoribb említéséből derült ki.

Igazi meglepetést két dolog okozott: az egyik, hogy a vitákban sokkal inkább élő tényező volt a szolidaritás, persze a kortársakkal, barátokkal szembeni szolidaritás. A gyakorlatban jobban tudták és érvényesítették – kivált a lányok – a szó jelentését, valamint az, hogy milyen komoly lemaradások és hézagok vannak mind a tényleges jogi tájékozottságukban, mind az érvényes jogban a tizenéveseket fenyegető problémák (drog, AIDS) szabályozása tekintetében. (Nem tiltakoznának, ha volna kötelező AIDS-szűrés, amit kifejezetten kértek is. Most, több mint egy évtized elteltével még mindig itt tartunk. Ma is ezt kéri a fiatalok.)

Következtetések helyett

Az itt ismertetett kutatások előtt nem volt semmiféle előzetesen kész kutatási hipotézisem a nemek közötti különbségekről és ezek fontosságáról. Ahogy egyre jobban ismerkedtem az adatokkal, úgy vált számomra egyre érdekesebbé a téma, és végül is az adatfeldolgozás során nyomába szegődtem az ilyen különbségeknek, majd próbáltam ugyancsak szisztematikusan ezek magyarázatát keresni. Kezdetben szociálpszichológusként próbáltam ezt tenni, de arra a következtetésre kellett jutnom, hogy mintha „szakadék” volna a személytelenebb témák, valamint a személyesebbek között. Az adatok elemzése megmutatta, hogy a „szakadék” feltételezése jogos, bár egyetlen faktor, a személyes–személytelen, absztrakt dimenzió nem lehet egyedüli felelős a nemek közötti különbségekért. A jogi és erkölcsi gondolkodás esetében a genderspecifikus különbségek ismerete hozzátesz valamit a társadalmi normák és a társadalmi rend szükségességének közvetlen és közvetett megértéséhez, valamint a kontextuális értelmezés mikéntjéhez.

A fiúk nagyobb készségét a helyzetek és a jogi vonatkozások, szereplők racionális megítélésére, a problémák előállításában és megoldásában vélhetően felelős jogi intézmények, szereplők azonosítására ez a kutatás demonstrálta, de nem egyedül ez tapasztalta. Erről számolt be Carles-Berkowitz is, azzal a különbséggel, hogy ez a brüsszeli bevándorolt lakosság 12–18 éves fiainál zömmel a jog aktorait illető negatív, kritikai minősítésekkel járt együtt, míg a magyar fiúknál hiányoztak az értékelő minősítések (Carles-Berkowitz 2004).

A lányoknál a közvetlenebb és személyes hangsúlyú értelmezés – úgy is, mint a társadalmi életben nem mindig pozitív és sikeres tendencia – inkább megfigyelhető, mint a fiúknál. Torney (1971) ezt Lynn „szerepraszterálási modell”-jével próbálta magyarázni. Én nem hiszem, hogy ez az egyetlen magyarázó faktor, bár kétségkívül ezzel is számolnunk kell, én is hivatkoztam korábban ilyen modellre a biztonság, az igazságosság és a fegyelem női preferálásával kapcsolatban. Egyébként Kourilsky-Augeven és Carles-Berkowitz ugyancsak a szerepelemek spontán, öntudatlan átvételével tartja értelmezhetőnek a két nem eltérő értelmezési-értékelési tendenciáit (Kourilsky-Augeven 2004). Van, aki nem tartja szerencsésnek a szerepátvételre hivatkozó értelmezéseket, mert még a régi, lényegében a „passzív szocializáció” felfogására emlékezteti (pl. Silbey 1997). Ez a gyanú illet a strukturalista szerepfelfogásra, de távolról sem helytálló a szimbolikus interakcionizmus legjobb képviselőinek, pl. Ervin Goffmann-nak az esetében. Goffmann G. H. Meadhez visszanyúló szerepfelfogása dinamikus és kontextuális (Goffmann 1981; bővebben

lásd Váriné 1994). „Goffmann elsőként számolt komolyan a szerepeket alakító személyeknek a mindennapi életben szükségképpen fellépő »szituációs érzékenységeivel« és a helyzeti tényezők hatásával a szerep megformálására” (Váriné Szilágyi 1994).

A társadalomban élő ideológiák és mikroszociológiai hagyományok szintén befolyásolják a lányok gondolkodását, és ez a felelősség, a fegyelem, az egyenlőség és a szabadság számukra való jelentésében és alkalmazásában ugyancsak megfigyelhető volt. A nemzetközi felmérés résztvevői közül sok fiatal lány (főleg az orosz mintában) konzervatív jelentést tulajdonított a felelősség fogalmának, a kívülről meghatározott kötelességgel azonosítva azt, míg mások, így Magyarországon főleg a lányok növekvő csoportja, más ideológiák perspektívájából értelmezte a felelősséget, és pozitív jelentést tulajdonított neki. Az egyenlőség fogalmát is pozitív értelemben használta és kötötte valamely témához, így a polgárhoz is, és nem redukálta jelentését a családon belüli egyenlőségre, ami megint csak az orosz kutatásban tűnt fel (igaz, ott nem csak a lányok részéről).

Az is számításba veendő, hogy az olyan alapvető faktorok, mint a szociobiológiai szükséglet a biztonság, a társ- és kortárs-kapcsolatok iránt, továbbá az iskolai légkör etc., mind-mind olyan tényező, amelynek nagy valószínűséggel része lehet a jogi szocializáció genderspecifikus különbségeinek formálódásában és ugyanakkor a témát illetően a szemléleti azonosságok tudatosodásában.

Irodalom

- Angelusz Róbert et al.: *A jogászság társadalmi helyzete és szakmai életútja. (Kutatási beszámoló).* Budapest, Oktatási Minisztérium, 1977.
- Arutiunyan, M.: Les représentations de droit chez les adolescents et les adultes: l'exemple des valeurs civiques (des aspects inhérents au genre?). In: Kourilsky-Augeven Ch. (dir.): *Images et usages du droit chez les gens ordinaires. Droit et Cultures.* Revue semestrielle d'anthropologie et d'histoire. L'Harmattan, Paris. Revue Publiée avec le concours du CNRS, 43. évf. 2002. 1. sz. 87–110.
- Arutiunyan, M.: Images of the law among Russian adolescents and adults: The example of civic values (gender-based differences?) In: Kourilsky-Augeven Ch. (dir.): *Images and uses of law among ordinary people. Droit et Cultures.* Special issue 2004. Société de Législation Comparée, Paris. 109–128.
- Bourdieu, P.: *Outline of a Theory of Practice.* Cambridge, Cambridge University Press, 1977.
- Bruner, J.: *Actual Minds, Possible Words.* Cambridge, Harvard University Press, 1986.
- Bruner, J. – Haste, H. (eds.): *Making sense. The child's construction of the world.* London, Methuen, 1987.

- Cantril, H.: *The pattern of human concerns*. New Brunswick – New York, Rutgers University Press, 1965.
- Carles-Berkowitz, I.: Legal socialization and gender socialization: representations of security and authority among young people from immigrant background. In: Kourilsky-Augeven Ch. (dir.): *Images and uses of law among ordinary people. Droit et Cultures*. Speciel issue, Paris, Société de Législation Comparée, 2004. 129–146.
- Chodorov, N. J.: *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.
- Davies, I. – Fülöp M. – Hutchings, M. – Ross, A. – Vari-Szilagyi, I.: Enterprising Citizens? Perceptions of citizenship education and enterprise education in England and Hungary. *Educational Review*, Vol. 53. 2001. No.3. 261–269.
- Detmold, M. J.: *The Unity of Law and Morality. A Refutation of Legal Positivism*. London, Routledge and Kegan Paul, 1984.
- Durkheim, E.: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1978.
- Ewick, P. – Silbey, S. S.: Conformity, Contestation and Resistance: Account on Legal Consciousness. *New England Law Review*, Spring, Vol. 26. 1992, 731–749.
- Ewick, P. – Silbey, S. S.: Subversive Stories and Hegemonic Tales: Toward a Sociology of Narratives. *Law and Society Review*, 29. évf. 1995. 2. sz. 197–226.
- Ferge, Zs.: Is the world falling apart? A view from the East of Europe. (Account on the „SOCO=Social Consequences of Transition” project headed by Zsuzsa Ferge, Vienna). In: Special number of the Hungarian. *Szociológiai Szemle*, 1995.
- Gilligan, C.: *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, MA – London, Harvard University Press, 1982.
- Kourilsky, Ch.: Connaissances et représentations du juridique chez enfants et les adolescents. *Droit et Société*, 1986. 4. sz. 383–403.
- Kourilsky, Ch. – Borucka-Arctowa, M. et al.: Les 11–17 ans en France et en Pologne: une enquête comparative de socialisation juridique. *Revue d'Etudes Comparatives Est-Quest*, 21. évf. 1990. 3. sz. 85–137.
- Kourilsky, Ch.: La perception du droit dans la vie quotidienne: les représentations des concepts de droit privé chez les 11–17 ans. *Revue d'Etudes Comparatives Est-Ouest*, 22. évf. 1991. 4. sz. 77–102.
- Kourilsky-Augeven, Ch. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit. Attitudes individuelles, models cultural et changement social*. /Droit et Société; Recherches et Travaux, 2./ Paris, L.G.D.J., 1997.
- Kourilsky-Augeven, Ch.: Socialisation juridique et modèle culturel. In: *Socialisation juridique et conscience du droit*. Attitudes individuelles, modèles culturels et changement social. /Droit et Société; Recherches et Travaux, 2./ Paris, L.G.D.J., 1997, 11–31.
- Kourilsky-Augeven, Ch. (dir.): *Images et usages du droit chez les gens ordinaires. Droit et Cultures*. Revue semestrielle d'anthropologie et d'histoire. L'Harmattan, Paris, 2002. Revue Publiée avec le concours du CNRS, 43. évf. 2002. 1. sz. 9–14.; 177–206.
- Krueger, D.W. et al.: *Emotional Business. The Meaning and Mastery of Work, Money and Success*. Avant Book, 1992.
- Kurilsky-Ozsvén, S. – Arutiunyan, M. – Zdravomyslova, O.: *Obrazi Prava v Rosszii i Francii*. Moszkva, Aspekt Pressz, 1996.

- Lanyi, G.: Man, World and the World of Values. *The Journal of Moral Education*, 19. évf. 1990. 1. sz. 59–61.
- Lynn, D. B.: *Parental and sex role identification: A theoretical formulation*. Berkeley–McCutchan Publishing Corp., 1969.
- Merton, R. K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1980.
- Örkény A. – Székelyi M.: Igazságosság és társadalomkép. *Századvég*, 22. évf. 2000. tél, 87–113.
- Piaget, J.: *The moral judgement of the child*. London, Kegan Paul Trench–Trubner, 1932.
- Piaget, J.: *Épistemologie des sciences de l'homme*. Paris, Gallimard, 1972.
- Polanyi, M.: *Personal knowledge*. Chicago–Illinois, Chicago University, 1958/1962.
- Rokeach, M.: *The Open and Closed Mind*. New York, Basic Books–Inc. Publisher, 1960.
- Sajó A.: *Látászat és valóság a jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, 1986.
- Sajo, A.: Right-awareness in Hungary, in *Changing Values in Hungarian Society. Research Review*, 2. sz. 1989.
- Sajo, A.: Droit positif et représentations individuelles du système juridique chez les jeunes hongrois. In: Kourilsky–Augeven, Ch. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit*. /Droit et Société; Recherches et Travaux, 2./ Paris, L.G.D.J., 1997, 153–161.
- Silbey, S. S. – Ewick, P.: „Devant la loi”: la construction sociale du juridique. In: Kourilsky–Augeven, Ch. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit*. /Droit et Société; Recherches et Travaux, 2./ Paris, L.G.D.J., 1997, 33–56.
- Tapp, J. L. – Kohlberg, L.: Developing Senses of Law and Legal Justice. *Journal of Social Issues*, 27. évf. 1971. 2. sz.
- Tapp, J. L. – Levine, F. L.: *Law, Justice and the Individual in Society. Psychological and Legal Issues*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 1977.
- Torney, J.: Socialization of attitudes toward the legal system. *Journ. of Soc. Issues*, 27. évf. 1971. 2. sz. 137–154.
- Váriné Szilágyi I.: *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.
- Váriné Szilágyi I.: Igazságos és méltányos közösség: utópia vagy reális lehetőség? *Új Pedagógiai Szemle*, 1996. 6. sz. 22–32.
- Váriné Szilágyi I.: G. H. Mead eredeti szerepfogalma és későbbi változásai. *Szociológiai Szemle*, 1994. 4. sz. 3–20.
- Vari-Szilágyi, I.: Public and private sphere of morality in the totalitarian and democratic countries. *Human Affairs*, 2. évf. 1992. 1. sz. 18–31.
- Vari-Szilágyi, I.: Socialisation juridiques les adolescents et attitudes a l'égard la responsabilité publique et privée en Hongrie. In: Kourilsky–Augeven 1997: 83–113.
- Vari-Szilágyi, I.: Genre et socialisation juridique. Raisonner sur le droit: une différence d'attitude chez les jeunes en Hongrie? *Droit et Cultures*, L'Harmattan 43. évf. 2002. 1. sz. 59–85.
- Vari-Szilágyi, I.: Gender and legal socialization: Different attitudes in reasoning about the law among young Hungarians? In: Kourilsky–Augeven, Ch. (ed.): *Images and uses of law among ordinary people. Droit et Cultures*, Special issue 2004. 147–167.

A bizalom és a szolidaritás – a társadalmi biztonság sarkkövei¹

Kérdőjelek és perspektívák a bizalom nézőpontjából

Bár a bizalom és a szolidaritás köztudottan nem jogi fogalmak, az általuk kifejezett jelenségek érvényesülése vagy hiánya az élet csaknem valamennyi területén, így a joghoz való viszony minőségében is érzékelhető. Mi több, mindkettő időről időre sorsdöntő lehet nemcsak a közvetlen személyközi kapcsolatokban, de azok közvetítésével nemzetközi kapcsolatokban, szervezetek és intézmények közötti, gazdasági, kulturális és egyéb viszonyokban, sőt meglévő jogszabályok érvényesülésében vagy változtatások szükségességének felismerésében is.

Sok forrásból érzékelhető, hogy a *bizalom–bizalmatlanság* témaköre manapság aktuálisabb, magasabb feszültségű, jobban benne van a levegőben, mint valaha is volt. A bizalom a 20. század vége felé került a társadalomtudósok és a közérdeklődés figyelmének előterébe, azóta szaporodtak meg az ezzel foglalkozó tanulmányok, könyvek, konferenciák. Nagy feltűnést keltett például Fukuyama *Bizalom* c. könyve 1992-ben. Persze a bizalom problematikája amióta világ a világ, létezik, érzelmi és gyakorlati valósága vagy éppen hiánya mindig is észlelhető volt. Mitől lett most mégis annyira érdekes téma? Voltaképpen a *bizalom hiánya* tűnt fel, fojtogató lett, hasonlatosan ahhoz, amikor elfogy a levegő. A bizalom legújabb kori népszerűségét fura módon a gazdaságban, a bankvilágban, a nemzetközi kapcsolatokban, a mindennapi életben a növekvő mértékben tapasztalható bizalmatlanság és bizonytalanság triumfálásának és az individualizmus általános eluralkodásának köszönheti.

A legutóbbi fél évszázadban sorra dőltek meg abszolútnak és kikezdzhetetlennek vélt tabuk és igazságok, és a következmények levonása általában nem egy irányba mutatott, és az alternatív értelmezések többirányúsága s a mögötük álló érdekek harca ma is jellemző. Ez a történéssor mindig is nagy vitákat

¹ Ez a téma is része volt a „Jogi nézetrendszerek kialakulása” c. kutatásnak (OTKA T-018435), valamint az 1997–98-ban folyt „Jogtudat vizsgálata középiskolások körében” c. projektnek (OKTK sz.1336/V.). A „bizalom” és a „szolidaritás” egymáshoz és a joghoz való viszonya az adatfeldolgozás fontos szála volt. Erről adtam elő a nemzetközi team soros vitáján, amely az „Images and uses of law among young people: Russia, Hungary, Belgium” címmel a CNRS rendezésében prof. Kourilsky-Augeven vezetésével folyt. International Round-table Discussion, Párizs, 2002. október 24–25.

váltott ki, ezek elenyészően kis részét tükrözték a hazánkban a '70-es, '80-as évek népszerű TIT-előadások témái (pl. a „A jövőbe vetett bizalom”, „A technika – áldás vagy ördög?”). Ma már fel se tudnánk sorolni a tudomány és technika fejlődésével járóan permanensen vitatott problémákat (atomreaktorok, üvegházhatás, szemétegető kemencék, génkezelt tápanyagok, génsebészet stb.) és a róluk szervezett konferenciákat. Mindezek eredményeként azzal szembesülhettünk, hogy a '90-es évek végére a közéleti viták egyik fontos tematikus jellemzője az agresszió fokozódása mellett a *bizonytalanság eluralkodása* lett. Ez kifejeződött és sajnos ma is érzékelhető az életérzésben, a személyes kapcsolatok beszűkülésében és elsivárosodásában, a gazdaság és közigazgatás gyakorlati ügymeneteinek zavarában, a növekvő jogbizonytalanságban, a politikai és etnikai villongásokban stb. A média állandóan közvetíti a bizonytalanság és a bűn variációit, és sorra mutatja az előítéletes gondolkodás áldozatait a hirtelen soknemzetiségűvé váló európai országokban és másutt a világban. Lehet, hogy ez a bizonytalanság kiterjed a kultúra, a gazdaság és a tudomány problémaköreire túlra, sőt az emberek számára épp a stabilitást biztosítani hivatott szférára: *a jogra és a jogi szabályozásra* is? Igen, ez is lehetséges, és ezt gyakran tapasztalhatjuk is.

A bizalom persze nem elsősorban jogi téma, a pszichológia és az irodalom képes csak arra, hogy bemutassa a bizalom áldott állapotait, eredményes formáit és csalóka naivitásból fakadó „ráfizetési” odaítélését a másik embernek. Hogy hogyan kezeljük ebből a szempontból az emberi viszonyokat, azt leginkább az élet tanítja meg, de egyébként más módon is tanulható.

A *bizalom mint fogalom* már önmagában is megnyugtató, melegséget, biztonságot, pozitív életérzést sugall és tartósít. Ha valaki egy kapcsolatban a felek között a kölcsönös bizalom tartós, nem egyedi jeleit tapasztalja, nagyon jó érzéssel konstatálhatja, hogy ez a kapcsolat várhatóan hosszas lesz, jól megalapozott és őszinte. Ennek ellenkezőjétől a romlást várhatja. Ez így lehet az emberi kapcsolatokban, de vajon így van-e és így lehet-e egyáltalán az intézmények és „klienseik” kapcsolatában, vagy intézmények és kulcsszereplők egymás közötti kapcsolatában? Feltételezhető-e ez, ha a racionális gondolkodás szintjén próbáljuk megítélni ezeket a kérdéseket?

A bizalom szorosabb fogalomkörébe mindenekelőtt a biztonság tartozik, legtöbbször erre asszociálnak a bizalommal kapcsolatban. Logikailag természetesen összekapcsolódik a két fogalom: ahhoz van bizalmam, akitől nem tartok, akiben megbízhatok, aki biztonságot jelent számomra, ha jól ítélem meg helyzetünket, a másik embert és a közöttünk kialakult viszonyt, és normális ember (nem kórosan frusztrált és szorongó vagy gyanakvó) vagyok.

A bizalom–bizalmatlanság, biztonság–bizonytalanság szükségképpen érzelmileg színezett, érzelemhangsúlyos fogalmak, még ha absztraktak is. Ha nem ilyenek volnának, valószínű, hogy nem is maradhatnának meg a kisgyermek és a serdülők tudatában vagy emlékezetében, hiszen millió példa van rá, hogy a funkció és érzelmi alátámasztás nélküli absztrakt fogalmak törlődnek a gyermeki emlékezetből. Kell valami plusz pozitív vagy negatív töltet vagy aláfestés, amiért megragadnak bennük mindennapi cselekvéseik és életeseményeik forgatagában. Ha pedig ezek jelentéseihez pozitív és/vagy negatív érzelmek kapcsolódnak, akkor könnyen belátható, hogy fokozatosan egyre inkább szélesedik e fogalmak tartománya, tágul az érintettek látóköre és egyre jobban megismerkednek a mindennapi életben is részt vevő erkölcsi és jogi természetű jelenségekkel és fogalmakkal (miután ezek mintegy tudatosodnak bennük, és motiválják is a figyelmet, még akkor is, ha nem törekednek erre kifejezetten, és nem fókuszálnak ezekre a témákra).

A bizalom azonban nemcsak érzelemhangsúlyos, hanem *érzelmeket és energiákat felszabadító* fogalom. Gondolhatná valaki, hogy semmi keresnivalója nincs egy jogszociológiai vizsgálódásban. Nem volna igaza. Az értékekkel, értékrendszerek elbizonytalanodásával, az értékek tanulásával és az értékválság jeleivel kapcsolatban (de nem csak ezen a vonalon és nem csak az értékek miatt) egyre több bizonyíték szól amellett, hogy a pszichológiának fel és el kell ismernie azt a tényt, hogy az érzelmeknek, így a bizalomnak is, sokkal nagyobb szerepe van a megismerésben és a viselkedés alakulásában, mint ahogy azt a 20. században a legtöbben gondolták. Utólag akár büszke is lehetek rá, hogy ezt én még az értékek szerveződését követő kutatásaim kezdetén erre figyeltem (Váriné 1987; 1989).

A bizalom elsősorban a pszichológia tárgya. A személyiség-lélektan és a fejlődés-lélektan mint általános személyiségdimenziót, más emberek felé irányuló általános pozitív beállítódást vagy ennek a hiányjeleit és következményeit vizsgálja, például az identitás fejlődésében, az egyéni viselkedésben és eredményességben. A szociálpszichológia hasonlókat kutat az egyén és a csoport kölcsönviszonyában és az önérvényesülés aspektusaiban, az értéktanulásban; a szervezetpszichológus a bizalom hasznát, mértékének és módjainak a megfelelő szinten tartását vizsgálja a szervezetek között, valamint a szervezeten belüli egységek és az egyén között; a gazdaságpszichológus és reklámpszichológus hasonlókat és speciális vonatkozásokat kutat a maga területén. Jóformán nincs is olyan ága-boga a pszichológiának, ahol ne lenne vizsgálandó tényező a bizalom, sőt annak sajátos formája is: az önbizalom. Ez utóbbira való fókuszálás különböztethet meg egyebek között egy pszichológust egy szociológus-

tól. A legnagyobb meglepetés volt a szociológusok és közgazdászok együttes felfedezése, nevezetesen, hogy a bizalom is *tőke*, társadalmi tőke és ezt is meg kell tanulni kamatoztatni.

A bizalom – az általános bizalom – személyiségre jellemző dimenzió és beállítódás, ami a csecsemőkortól kezdve épül ki örökletes hajlamokból és a jó anya-gyermek kapcsolatból a társas mezőben a tanulás, fejlődés során. Ezt a pszichológiában különböző módokon mérik és hol így, hol úgy nevezik. A bizalom feltételeinek és mechanizmusainak a kutatása ma már a gyermek- és fejlődéslélektantól a döntéssz pszichológiáig, azon belül a kockázatvállalásig terjed, azaz igen nagy ívet képez. Nyilvánvaló, hogy bár szociálpszichológus vagyok, jelen esetben nem feltétlenül a személyiség- és a szociálpszichológia nézőpontjából érdekel a bizalom témája. Tehát a bizalomról nem mint a személyiség általános irányultságáról lesz szó, és nem is a bizalom különféle formáiról, a partneri kölcsönösségről, s főként nem arról, ami az utóbbi évtizedekben domináns téma, a bizalom mint a társadalmi tőke egyik nélkülözhetetlen formájának alakításáról és hasznáról a mai gazdasági életben, a szervezetek prosperálásában.

„A szervezeteken belül a hálózatok, a félig autonóm munkacsoportok és a reciprocitás a felelősség szervezeti decentralizációjának formái. Ezekben a bizalom egy fontos koordinációs mechanizmus, amire egyre inkább úgy tekintenek, mint a kiváló teljesítmény és a versenyben elért sikerek előfeltételére az új üzleti környezetben. A bizalom a piac és hierarchia mellett létező harmadik koordinációs formához, a hálózatokhoz kötődik leginkább.

Az intenzív verseny és az egyre inkább globalizálódó környezet sokkal nehezebbé teszi a bizalom építését és megőrzését a szervezeteken belül és a szervezetek között, valamint nagyon kockázatosá teszi a bizalomba történő beruházásokat” (Tóth 2004: 95).

Ez a szerző tehát a gazdasági vállalkozások sikeressége szempontjából közelítette meg a bizalom forrását és funkcióját, a kockázat és a bizalom kapcsolatát, felsorakoztatva egy sor modern szerzőt Colemantól Luhmannon át Fukuyamáig és Zuckerig, akik mind érdekes taxonómiát kínáltak fel a bizalom alapjának és formáinak az osztályozására és kezelésére.

Azok a közgazdasági, szervezetelméleti stb. bizalomértelmezések, amelyek az utóbbi évtizedekben ismertté váltak, mind feltételezik a bizalmi kapcsolatban a kölcsönösséget a partnerek között, a megbízhatóságot és a kockázatvállalás valamilyen felismerését és kezelését. A bizalom önmagában még nem zárja ki, csak csökkenti a kockázatot, amely jóformán a legtöbb társadalmi kapcsolatban benne rejlik. A bizalom megfelelő racionális hozzáállással bizonytalanságcsökkentő tényező.

Mindebből következően természetes, hogy a bizalom témájában hatalmas fogalomburjánzás indult el, mert szükség volt a bizalom forrásainak, ágenseinek, a bizalom tárgya felőli, valamint a bizalom-előállítás vagy -nyújtás felőli tipizálására, formáinak és eredményeinek a megközelítőleg pontos szétválasztására a problémák beazonosításához és kezeléséhez. Elég gazdag szakirodalom és átfogó tanulmányok állnak már e témáról rendelkezésre (Luhmann 1979; Lane–Bachmann 2000; Zucker 1986; Tóth 2004; Sass 2005; Kovács et al. 2005).

A formák megkülönböztetése számunkra is érdekes: megkülönböztetnek folyamat alapú (a bizalom a múltbeli vagy jelenbeni cseréhez kötött), tulajdonság alapú (személyhez kötött bizalom, mentor, tanár, szülő, támogató, példakép) és intézményi alapú bizalmat (ahol a bizalom a formális társadalmi struktúrákhoz kötött). A serdülőkorban nyilván az első kettő az aktuális és a fontosabb, de a jog mint bizalomtárgy esetében a harmadik típus is szóba kerül, de valószínű, hogy a második típusú közvetítésével.

BIZALOM- ÉS TÁRSFOGALOM-PATTERNEK AZ EMPIRIKUS KUTATÁSBAN

E tanulmány címe arra is utal, hogy nem általánosságban, hanem csakis a jog rendszerén és összefüggésein belül, közelebbről a *jogi szocializáció kontextusában* kívánom vizsgálni a bizalom jelentéseit és lehetséges összefüggéseit. Azokra a fogalmi és tapasztalati, mindennapi életbeli sajátosságokra szeretnék összpontosítani, amelyek jellemző módon befolyásolhatják a tizenévesek jogtudatosságának alakulásában a *jog iránti bizalmat és a szolidaritás lehetséges vonatkozó értelmezéseit*, valamint ezek további kihatásait.

E célból *másodelemzést* végeztem a korábbi jogszociológiai vizsgálat megfigyeléseiben azzal a céllal, hogy megismerjem a tizenévesek gondolkodását és érzelmeit e fogalmak tartalmára, funkciójukra, formáikra és együttjárásukra vonatkozóan. Kutatóként és emberként is kíváncsi voltam arra, hogy hogyan előlegeznek meg vagy tulajdonítanak bizalmat és szolidaritást a jogi normatív szabályozás szereplőinek és intézményeinek (pl. bíró, ügyvéd, rendőr), és a közvetítő személyeknek (szülőknek, tanároknak, barátoknak, a médiának) a tizenévesek?

Vegyük előbb a „*Jogi nézetrendszerek szerveződése*” címmel végzett kérdőíves felmérés (nemzetközi kutatás részeként történő survey) témánkba tartozó eredményeit és megfigyeléseit. Emlékeztetőül: ez volt az a kutatás, amelyben egy

kérdőíves felmérésben ismeretekhez jutottunk arról, hogy tizenéveseink milyen jelentést tulajdonítanak fontos jogi és nem jogi fogalmaknak, hogyan minősítik ezeket, és hogyan gondolkodnak róluk, ha spontán és szelektív asszociációk révén kérjük ezekre vonatkozó válaszaikat.

Módszertani érdekesség, hogy a bizalom valójában nem szerepelt sem a spontán, sem a szelektív asszociációkhoz a kutatás kérdőívében előzetesen megítélésre felkínált kulcsfogalmak között; a bizalom jelentésére és szerepére csak következtetni lehetett!

A bizalom felfogása jobban követhető és érthető az empirikus kutatás eredményeiben, ha a fogalmat nem önmagában, izoláltan, hanem a vele szemben vagy épp vele együttesen említett fogalmakkal együtt, egymásra is vonatkoztatva vizsgáljuk. Ezért a továbbiakban együttjárásukra fókuszálunk, és így hámozzuk ki jelentésüket (nem általában, hanem amit a megkérdezettek számára jelentettek). Együtt nézzük tehát a bizalmat a Biztonsággal, Felelősséggel, Egyenlőséggel, Fegyelemmel és a Szolidaritással.

Milyen fogalmak társultak első körben a bizalomhoz?

A legszorosabban társuló fogalom, a leggyakoribb asszociáció a „Biztonság” volt (és ellentettjeik, a bizalmatlanság és bizonytalanság), ezt követték gyakoriságban a „Felelősség” és a „Fegyelem” fogalmai.² Így hát tulajdonképpen a fogalmak e négyesét érdemes visszakeresnünk a *„Jogi nézetrendszerek szerveződése”* című, korábról már ismert kutatás adataiban.

Érdeklődésre tarthat számot, hogy a bizalomhoz legközelebb álló fogalom, a „Biztonság” milyen szerephez jutott a '90-es évek tizenévesei gondolatvilágában, a köz- és magánéleti témák és fogalmak megítélésében, és az is, hogy kik voltak a biztonság szempontjából történő mérlegelésre leginkább készek?

A lányok adatairól: Kiderült, hogy általában a nők – esetünkben a serdülő lányok – voltak inkább előhangolva a „Biztonság” mérlegelésére és megítélésére. Ők voltak azok, akik rendre nagyobb gyakorisággal társították a szelektív asszociációk során a „Biztonság”-ot több fontos, főként a *magánéletet* reprezentáló fogalomhoz (a „Polgár”, „Család”, „Társadalmi biztonság” fogalmaihoz), sőt spontán asszociációikban is többször utaltak a „Biztonság”-ra hasonló korú

² „Biztonság”, „Szolidaritás” stb. – így jelölöm ezen írásban is a kutatásban alkalmazott kulcsfogalmakat. A bizalom nem szerepelt a szabad és szelektív asszociációkra felkínált fogalmak listáján a fenti első kutatásban, ezért ezt külön írással nem jelöltem. Ez nem volt véletlen, a direkt rákérdezés a jog iránti bizalomra nem lett volna szerencsés több okból (pl. a szociális alkalmazkodás nemkívánatos reflexének kivédése és/vagy a tizenévesek jogtudatosságának korukban még érthető érése, kialakulatlansága miatt).

fiú társaiknál. Annak, hogy a bizalom rokon a „Biztonság”-gal, az a hétköznapi tapasztalat a magyarázata, hogy jobban, nyugodtabban, biztonságosabban érezzük magunkat, ha valakivel aggodalom nélkül bizalmasak lehetünk, és fordítva. Az első kutatásból tehát kitűnt, hogy a lányoknak a „Biztonság”-ra adott válaszgyakorisága általában szignifikánsan magasabb a fiúkénál. Ez nem jelenti azt, hogy a fiúk ne gondoltak volna a családdal kapcsolatosan a „Biztonság”-ra, és ne kapcsolták volna ezt a fogalmat a „Család”-hoz, mégis, a lányok ezt gyakrabban tették, és a gyakorisági átlagok közötti különbség a t-test szerint szignifikáns volt. A lányok vonzódása a „Biztonság”-hoz olyan érzés és olyan szükséglet, amelynek szociobiológiai alapja is lehet, mivel túlélési érték (survival value), és így felfogva általában a női szerep velejárójának tűnik.

Összegezve: az adatok női dominanciát mutatnak a „Biztonság”-tulajdonításokban, kivált a személyes, fontosnak vélhető magánéleti témákban.

Emlékeztetőül: volt még néhány értékreleváns fogalom, amelyre a lányok érzékenyebben reagáltak, ilyen volt az „Egyenlőség” és a „Fegyelem”. A Fegyelmet a lányok a „Törvény”-re, „Kötelesség”-re, „Mulasztás/vétek”-re vonatkoztatták, a fiúknál szignifikánsan gyakrabban, amint azt korábban a nemek közötti különbségekről szóló tanulmány is bemutatta. Egyébként a „Fegyelem” gyakran szerepelt a szabad asszociációkban is, mintha a jogi tematika ezt aktivizálná a lányok értékeléseiben.

A fiúk adatairól: jó néhány és fontos esetben éppen a fiúk voltak azok, akik jellemző módon gyakrabban társították a „Biztonság”-ot az olyan fogalmakhoz, mint az „Állampolgár”, a „Nagykorúság”, a „Szerződés”, tehát láthatóan személytelenebb, kevésbé intim témákban. Ez utóbbiaknak viszont fontos szerepe van a *jogbiztonság és a pozitív jog* kialakításában.

A „Felelősség”-nek főleg a közéleti témákhoz való társításában ugyancsak férfidominancia mutatkozott, ezt a fiúk jobban hangsúlyozták a „Polgár”, a „Bűn”, a „Közigazgatás” és a „Tekintély” esetében. A fiúk arra hajlottak, hogy a „Polgár” esetében is a „Felelősség”, „Egyenlőség” és a „Tekintély” kiemelten gyakori tulajdonításával fejezzék ki azt, amit inkább csak éreztek, de a gimnazisták már meg is fogalmaztak, hogy ő a társadalom felelős aktora, a részvételi demokrácia igazi és hatékony szereplője. Annak, hogy a fiúk gyakrabban társították a Polgárhoz és még a jogrendszer néhány fontos képviselőjéhez (pl. Közigazgatáshoz, Rendőrhöz) a „Tekintély”-t is, több oka lehet: bizonyos történelmi tájékozottság és a polgárság társadalmi-történelmi szerepéről szerzett ismeretek, de nem zárható ki az sem, hogy a fiúk szeretnék, ha a mai „Polgár”-nak is, Állampolgárnak is több tekintélye lenne. A fiúk abban is eltértek a lá-

nyoktól, hogy sokkal gyakrabban rendelték hozzá a „Jog”-ot mint értékelő kategóriát a szelektív asszociációkra felkínált fogalomkészlethez, ott is elsősorban a közéleti tematikát képviselő fogalmakhoz, mint pl. Büntett, Adó, Szerződés.³

Ehhez hasonló tapasztalatokat szerzett egy brüsszeli jogszociológus, Carles-Berkowitz, aki a hatóság (közigazgatás) és a bevándoroltak tizenévesei közötti viszony megértéséhez fontosnak vélte tudni, hogy mit gondolnak a fiatalok a „Biztonság”-ról, az „Autoritás”-ról, a rend személyes vagy intézményes képviselőiről. Őt brüsszeli iskolában, köztük olyanokban is, ahova zömmel bevándoroltak gyermekei jártak, végzett hasonló módszerrel felmérést. Az adatokat elemezve azt figyelhette meg, hogy a biztonság *a lányok* számára a fizikai és morális értelemben vett agresszió elleni védelmet jelentette, és ezért számukra valami könnyűséget, jó érzést okozott. Az idősebb, 16–18 éves lányok egyre inkább a rend és a rendszer stabilitását és a személyes jólétet, jóérzést értették biztonság alatt, ezt a béke feltételei (az autoritások és a bevándorolt kisebbségek közötti béke feltételei) legitimálták.

A *fiúk* viszont kevésbé pozitív attitűdöt mutattak a „Biztonság” irányában, inkább külső keretként és elvont fogalmakkal próbálták jellemezni. Kevésbé említettek személyes biztonságot vagy jóérzést, jólétet vele kapcsolatban. Gyakrabban asszociáltak a biztonságért vélhetően felelős struktúrákra (pl. rendőrségre), vagy épp bizonytalanságot eredményező eseményt (pl. büntett) említettek. Úgy tekintettek a biztonságra, mint ami nem tőlük függ, mint egy strukturálisan garantált védelemre a jogsértéssel szemben. Ezzel kapcsolatban állapította meg a brüsszeli jogszociológus, hogy a fiatalok bevándorló szülői háttérrel könnyen áldozatokká válhatnak a bizalmatlanság és az előítéletes gondolkodás következtében (Carles-Berkowitz 2004).

A magyar és a brüsszeli válaszolási tendenciák eddig bemutatott hasonlóságából (ami a felvétel időpontját tekintve különbözött, a brüsszeli adatok csaknem 4-5 évvel későbbiek) arra következtethetünk, hogy a hasonlóság csaknem teljes. Ám hamarosan rá kell jönnünk, hogy nem így van, ha az összehasonlított fogalommintákhoz kiegészítésképpen figyelembe veszünk még két fontos szempontot: a jogi ismeretek szintjét, valamint a jogi és nem jogi fogalmakat illető pozitív–negatív érzelmi konnotációk gyakoriságát. E fontos tám-

³ Az „Állam”-hoz vagy a „Hatalom”-hoz való bizalom és szolidaritás jelei kevésbé voltak jelen a kutatásban. Ennek egyik oka lehet az is, hogy a válaszhiánylistát tekintve a második legnagyobb válaszhiány volt tapasztalható a fogalmak tekintetében. Zavar volt a fejekben, kivált a 11–13 éveseknél, az ezekre adott válaszokban.

pontokból kiderül, hogy az ismeretszint hazánkban kielégítőbb volt, 70–80%-ban elérte az alaptájékozódás szintjét, az elfogadhatót. Ami az érzelmi konnotációkat illeti, nálunk csak az adót illetően voltak kritikai észrevételek, negatív értékelések. Ezzel szemben a brüsszeli fiatalok, főleg a fiúk, válaszaiban erősen domináltak a negatív kritikai észrevételek, és tükrözték a bevándoroltak elégedetlenségét.

Mindebből arra következtethetünk, hogy a vizsgált magyar *tizenévesek bizalomsszintje* a még részleteiben kevésbé, általánosságban viszont kielégítően ismert magyar jogrendszert, intézményeit és szereplőit illetően biztatónan pozitív volt. Nem állítom azt, hogy az is maradt, erről a ma már 30–35 év körüli fiatalokat kellene újból megkérdezni, de előlegezem az eredményt: ez a bizalom nagy valószínűséggel romlott, és jó esetben az alkotmánybíróságra korlátozódott.

Ebben különböző erővonalak játszanak közre. Ezek egy része a politikai erőkből és játszmákból, más részük a gazdasági élet bizonytalanságaiból, harmadrészüket az egész világon érzékelhető értékválságból adódik, és szinte bom-bázza a tizenévesek tudatát.

Az értékzavarról kiegészítésképpen itt csak annyit érdemes mondani, hogy az nem elsősorban eltérő értékek ütközését, konfliktusát jelenti, hanem az értékszimbólumok, értékképzetek elhomályosulását és normatív erejük meggyengülését. Az értékek atomizálódását és ködösülését a mindennapi tudatban természetesen még más hatások is elősegítik. A modern társadalmakban nemcsak a fogyasztói tudat, hanem azon keresztül az értéktudat is manipulált, jelentős hányadában látszatszükségletek, szellemi és viselkedési, életstílusbeli hatások, a tömegkommunikációs eszközök által is megerősített ún. kultivációs mechanizmusok uralják vagy befolyásolják.

Az elbizonytalanodáshoz, az értékérzék kicsorbulásához nagymértékben hozzájárul a divatelemek, új mítoszok és látszatok felszaporodása a mindennapi tudat struktúrájában, amelynek következtében e tudatelemek inkonzisztenciája megnőtt (az inkonzisztencia pedig, mint a pszichológiából ismert, feszültségteremtő). Ilyen látszat például, hogy a modern ember mindenben racionális kell hogy legyen, vagy hogy a szervezeti lét önmagában is kollektív gondolkodás- és viselkedésmódra sarkall (holott éppúgy elidegeníthet ettől), hogy az érzelmek csupán kísérőjelenségek, másodlagosak. Olyan újabb problémákkal kell megküzdeni a mindennapi életben, mint a privát és publikus tér átstrukturálódása, a rendkívüli események (melyek korábban felráztak, újraértékelésekre késztettek) sokszorozódása és profanizálódása (lásd terrorizmus), a mindennapi lét korábban élvezett otthonossága helyett feszültségek és fásultságok, közönyös lelki állapotok váltakozása, melyek elősegítik, hogy a

közvetlen érdek elfedje a közös érdeket és értéket. Mindez nem kedvez a bizalom mint integráló, motiváló és gyógyító tényező intenzív jelenlétének az emberi kapcsolatokban. Nem csak nálunk: világsszerte gondot okoz a növekvő bizalomhiány, a modernitás kísérőjelensége.

Eddig a kötetben elsőként bemutatott jogszociológiai kutatás, survey-jellegű vizsgálat releváns eredményeit és a hozzá fűződő reflexiókat mutattam be. De mi a helyzet az ezt kiegészítő kvalitatív jellegű kutatás hozamával, a jogra vonatkoztatottan a bizalom és biztonság ott kialakult képével?

BIZALOM ÉS SZOLIDARITÁS

A KONFLIKTUSHELYZETEK FELDOLGOZÁSÁBAN

Emlékeztetőül: ebben a kvalitatív jellegű kutatásban az életből vett, több szempontból előszelektált konfliktushelyzetekkel szembesítettük a fiatalokat. A konfliktushelyzetek bemutatását lásd a Mellékletekben. Az előzetes kérdőíves felmérésbeli egyéni véleményezés után pár hét múlva csoportvitára invitáltuk az arra ugyancsak önként vállalkozókat, és magnóra rögzítettük vitáikat. A válaszok és a vitán elhangzottak tartalomelemzése során néztük egyfelől, hogy mennyire tekintik az egyes helyzeteket kihívásnak, mennyire involváltak a konfliktusok megoldásában, hogyan próbálják azokat megoldani, mennyire mozgósítanak gondolatilag és szándékaikban jogi eszközöket és megoldásokat, hogyan gondolkodnak a jogi intézmények, szereplők és törvényes eszközök hatékonyságáról. Előfeltevésem szerint a vitákból a konkrét témán és ügyön túl kiderülhetett az is, hogy hogyan és milyen bizalmi szinttel közelednek a joghoz és képviselőihez, mennyire érzik magukat kompetensnek, támogatottnak vagy magára hagyottnak az ilyen konfliktusok megoldásában, és hol vállalják fel saját felelősségüket.

A kérdőív első részében újra rákérdeztünk bizonyos fogalmakra, így a „Szolidaritás”-ra is, hogy pontosítsuk, mit értenek a tizenévesek ezeken. A „Szolidaritás” értelmezésében volt a legnagyobb gond: félreértelmezik, egybecsúsztatják a segítségnyújtással (jobb esetben), az empátiával (rosszabb esetben, hiszen ez még csak az egyik előfeltétele a szolidaritásnak), és ez azért is kínos, mert francia–magyar összehasonlításban ez a legnagyobb különbség a két nemzet fiataljainak polgár-, polgárságfelfogásában. A csoportviták megfigyelése és szövegük tartalomelemzése viszont azt a meglepő eredményt hozta, hogy noha a racionális gondolkodás és fogalmi meghatározás szintjén gyengébbek a magyar fiatalok, ha ténylegesen nehéz és szolidaritást igénylő feladatot kell megoldaniuk, akkor már kevésbé! A megkérdezetteknek csak kb. egy-

tizede hátrált ki a problémahelyzetből a viták során, a többi nyitott és kész volt a megoldás keresésére. Ez annyit is jelentett, hogy egymás iránt is bizalommal és szolidaritással viszonyultak, hiszen a helyzetek elég drámaiak voltak ahhoz, hogy élesen kritikus, akár autoritások (tanárok, rendőrség vagy bíróság) elleni véleményeket is hangoztassanak, vagy ellenükben cselekedjenek.

A konfliktushelyzetek megítélésében általában az alábbi tendenciák mutatkoztak:

– a csoportvitákra kínált életközeli témák „érintettség-érdekeltség” mutatójában a drogdíler-problémát találták legnehezebbnek, és ennek megoldásában voltak a leginkább érintettek és érdekeltek. Az utóbbin, az érdekeltségen is hangsúly van, hiszen volt olyan tanuló, aki a kezdeti hárítás után elmondta, hogy ez az ő problémája is (közeli barátja került bajba, és ő nem tudta, hogyan tudna a leghatékonyabban segíteni). Az „érintettség” vagy „érdekeltség” rangsorban a következő az AIDS-es eset volt, ahol kiderült, hogy eléggé magukra hagyatva érzik magukat a nagyon változó intenzitású ellenpropaganda és a gyakorlatilag egysíkú és leredukált segítségnyújtás miatt (szerintük általános AIDS-szűrés kellene az iskolákban).

A vitára választott konfliktushelyzetek vagy dilemmák között helyet kaptak pl. a tekintéllyel szemben fellépők, a lopás tolerálására vagy éppen az ellene való fellépésre indítók, a kisebbségi helyzetben lévővel szembeni előítéletes viselkedés, az idősekkel és/vagy átlagpolgárokkal szembeni agresszív, intoleráns vagy értetlenül elutasítás problémája. A drog-helyzetben, a lopás kivédésében, az előítéletes megítélés elhárításában nagyon találónak érezték a választott esetbemutató történeteket. Miközben általában tagadták, hogy a drogot a 11-12 évesek között is terjesztik, többen is jelezték, hogy az, hogy mi a teendő egy drogdílergyanús személy leleplezése és lehetetlenné tétele esetében; ez az ő problémájuk is, és jóformán tanácstalanok. A rendőri szerveknek vagy a rendőrnek való feljelentés említésekor vagy gúnyos kacaj, vagy hallgatás volt a válasz. Gyengének ítélték a tanári kar hatékonyságát az ilyen drog-ügyekkel szembeni fellépésben, szinte a nullával volt egyenlő a drogambulancia említése.

– Növekedett a gyanakvás és a tanácstalanság. Főként a lányok említettek korrupciós ügyeket a rendőrökkel kapcsolatban. Feltűnően gyakran beszéltek a rendőri korrupcióról. Érdemes megjegyezni, hogy a korábbi kutatás módott adott volna a rendőrökkel szembeni kritikai attitűdök jelzésére, a negatív észrevételekre, de ezek ott nem voltak számottevőek, akkor a „rendőr-image” jobb volt, jöllehet csak két év telt el a két kutatás között.

– Szinte érzékelní lehetett, hogy tanultak is a vitába bevontak abból, ahogyan igyekeztek kibogozni a különböző helyzetekben igazán számító problémaszálakat, beazonosítani a valóban legnagyobb problémát és e döntő moz-

zanat után keresni a megoldást, még ha nem is találtak rá oly könnyen. Ez számukra is új élmény volt, tanultak egymásra figyelni, bizalmat erősíteni. Csaknem úgy, mint a Kohlberg-féle Igazságos közösség kísérletben, amiről pedig nem is hallottak.

– A viták lefolytatásában, az ott felidézett eseményekben és az aktuális probléma megoldásának keresésében szerencsére látványosan ott volt a „Szolidaritás” mint a segítő szándék gyakorlata. Nem harapózott még annyira el az individualizmus, hogy ezt elfedje. Jó, hogy verbálisan előtérben áll az empátia emlegetése, azért a lényeg mégis csak az, hogy ez az iskolai divatba is bekerült, érteni is vélt kifejezés mögött a gyakorlatban az egymással való törődés áll.

– Az „érintettség” rangsorban az utolsó helyekre szorultak azok a helyzetek, amelyek az átlagembereknek, a lakosságnak a saját – és nem saját – érdekeikért való összefogását, polgári kezdeményezését és a jogosultságtudat szerveződésének vagy erősítésének az eseteit mutatták be. Ez meglepő fejlemény volt, hiszen 1989-ben Sajó András kutatásában ezek a helyzetek és polgári megoldási kísérleteik a hatalommal való szembenállás jegyében még népszerűek voltak, a sokat hangoztatott polgári engedetlenség „jól szabott” példáit képviselték. (Egyébként ezeket a konfliktushelyzeteket – a 7. és 8. számút – valójában tőle vettem át.) Vajon mitől lettek ezek kevésbé népszerűek, illetve egyenesen érdektelenek?

– Kifejezetten a jogi intézményekre és rendelkezésekre való hivatkozások, valamint a jogi ágensek említése a vitában talán gyakoribb volt, mint lett volna 3–5 évvel korábban, de ezek egy relativizáló kontextusban hangoztak el és oda konkludáltak, hogy annyit érnek, amennyit egy jó ügyvéd ki tud hozni belőlük!

– A polgári kezdeményezést nem utasítják vissza, mert maga a kezdeményezés már nem lehet vita tárgya egy jogállamban. Viszont sokkal inkább az, hogy vajon mennyire lehet hatékony a közös fellépés? Van-e értelme folytatni azt, amihez esetleg kedvet kapott a magyar állampolgár a '90-es évek elején? Abban a tekintetben már jobban megoszlottak a vélemények, hogy van-e értelme és főleg eredménye az adóbefizetés megtagadásának, ha az önkormányzat nyilvánvalóan nem teljesíti a lakosságnak tett ígéretét. Vagyis az ügyek igazságos és méltányos kezelése és eldöntése mellé a rövid és hosszú távú hatékonyság is belépett mérlegelési szempontként.

– Megszívlelendő tapasztalat volt, hogy a vitában résztvevők a leginkább felvállalt problémákban mennyire tájékozatlanok és bizonytalanok voltak, méghozzá éppen a jogi szabályozottság területén. Így pl. felelősségre vonható-e az, akivel szemben felmerül a drogdílerség gyanúja, mikor, milyen körülmények között? Felelősségre vonható-e és hogyan az, aki HIV-vírussal fertőz meg

valakit szándékosan vagy gondatlanságból? Ők a HIV-fertőzés veszélyére gondolva jogosnak látnák a bizonyos életkorban történő kötelező szűrés bevezetését, de nincs partner, akihez fordulhatnának.

A konfliktushelyzetek vagy dilemmahelyzetek⁴ véleményeztetése a kérdőívben is megtörtént. A megítélési tendenciák hasonlóak voltak, természetesen argumentáltabbak maguk a csoportviták, amelyek sokszor még a résztvevők számára is okoztak meglepetéseket. Külön fejezetekben voltak összegezhetők a drogra, a drogdílerre, az AIDS-re, a közéleti normativitásra (menetdíj, lopás, lógás, kutyatartás, előítéletek) vonatkozó viták adatai.

Összességében úgy tűnik, hogy nőtt a serdülők jogi tájékozottsága, de sajnos korábban diagnosztizált pozitív várakozásuk ellenére sem nőtt jelentős mértékben bizalmuk a jogban, nem változott pozitívan a jogi intézmények és szereplők iránti attitűd, ami azért nem volt nagyon rossz, elég ha felidézzük, hogy a hazai, 1995-ös felmérésben a „Bíró”, az „Ügyvéd” és a „Rendő” és a „Polgármester” imázsa inkább pozitív volt. Viszont az is tény, hogy ha ma megkérdeznénk azokat, akikkel ezeket a felméréseket és csoportvitákat annak idején, 10-12 évvel ezelőtt készítettük, jelentős bizalomvesztésről számolnának be, és ezen csak nagyon kevés embernek volna csodálkoznivalója.

Végezetül tovább nem halaszthatom, felelnem kell arra a kérdésre, hogy a két kutatás lebonyolítása után, eredményeinek birtokában mi állítható bizonyossággal a hazai tizenéveseknek a jog intézményei, szereplői és rendelkezései iránti bizalmáról. Én úgy látom, hogy az 1995-ben végzett felmérés még több lényeges szereplőnél felmutatta a pozitív várakozást, a reményt a „nekünk való”, „nem idegen” jogrendszerre és hatékony működésére. Ahogy közeledünk a mához, úgy vesztette el fokozatosan a jog mint rendszer saját főbb tájékozási pontjait és prioritásait, s vált egyre szeszélyesebben működővé és lassúbbá, nem segítséggé, hanem akadályozóvá és egyre idegenebbé. Ezt részint magyarázza vagy legalábbis érthetővé teszi, hogy a jogi szocializációhoz korábban még kevésbé álltak rendelkezésre hatékony és tartalmas csatornák, világos rendelkezések és normatívák, hiszen egyáltalán alig beszélhettünk a diktatúra körülményei között jogi szocializációról. Talán még meg lehet fordítani ezt a tendenciát. Ehhez már ad adalékokat is az itt bemutatott két kutatás.

E megfordítással kapcsolatban két dolgot emelnék ki. Az egyiket egy amerikai jogszociológus, S. Silbey fogalmazta meg akkor, amikor tipizálta a bíró-ságra idézett jogalanyok érzéseit és magatartását. Szerinte ez háromféle lehet, és mindegyik helyzetnek és érzésnek megvan a maga következménye a jog-

⁴ Többen, akik tőlem vették át ezt a módszert, újabban ezeket a helyzeteket az interneten dilemmahelyzeteknek vagy dilemmáknak nevezik. Hát... talán rövidebb.

alany emberi tartására és a joghoz való további viszonyára. Ez a háromféle „jog előtti lét” valójában különböző tudatállapotot, jogértelmezést és jogtudatot hordoz, és eltérő következményekkel jár. Az egyikben, nevezzük „a jog előtt” helyzetnek, az ember úgy érezheti magát, mint Kafka *Kastélyának* főszereplője: a Jog személytelen, hatalmas, idegen, mozdulatlan, nem hathat rá, és nem is értheti. A másodikban, nevezzük „együtt a Joggal” helyzetnek, azt érezheti, hogy van köze a joghoz, megpróbálhat kérdéseket feltenni, figyelmeztetéseket adni neki, játszmákat folytatni vele, mert ez a liberális jog nem egy militáris, hideg, vele szemben álló tömb. A harmadikban, nevezzük „a jog hatalma alatt” helyzetnek, amelyben az illető valójában a jog hatalmában van, satuban, míg kiderül, hogy bűnös vagy nem bűnös. Silbey arra próbált figyelmeztetni, hogy mind a jogalkotók, mind az alkalmazók arra kellene hogy törekedjenek, hogy az ember ne érezze sem a maga, sem a más számára idegennek a jogot, és ne fogadja el a helyzetből fakadó passzivitást és más negatívumokat.

A másik dolgot, amit kiemelnék, voltaképpen korábban Majtényi László jóval korábbi írása hozta vissza nekem a múltból, az ő írásából jöttem rá, mennyire igaz Eötvös Károly figyelmeztetése: „A jog nemcsak tudomány, hanem élet is.” S ebben az életben a jog területein és a mindennapi életben nap mint nap tapasztalhatjuk, hogy a bizalom nem lehet meg a felelősség, a megbízhatóság, a fegyelem és a szolidaritás nélkül.

1. sz. tábla. *Biztonság a magánszférákban és a közéleti szférákban.*

Magyar vizsgálat, 1995

Magán

Fogalmak	6. osztály	8. osztály	G2. osztály	T-érték
Nagykorúság	0.23 (0.42)	0.08 (0.27)	0.06 (0.24)	2.43 * 3.19 **
Tulajdon	0.23 (0.42)	0.57 (0.47)	0.38 (0.48)	-2.80 ** -2.05 *
Család	0.65 (0.48)	0.84 (0.37)	0.87 (0.33)	-1.97 * -2.89 **
Ügyvéd	0.45 (0.50)	0.41 (0.50)	0.26 (0.14)	2.24 * 1.94 *
Adó	0.13 (0.34)	0.20 (0.40)	0.06 (0.17)	N.S. 2.65 **
Körelesség	0.23 (0.42)	0.14 (0.35)	0.04 (0.19)	3.30 *** 1.91 *

Közéleti

Fogalmak	6. osztály	8. osztály	G2. osztály	T-érték
Rendőrk	0.53 (0.51)	0.86 (0.35)	0.60 (0.49)	-3.41 *** 3.17 **
Jog	0.28 (0.45)	0.43 (0.50)	0.34 (0.48)	-1.67 * 2.37 *
Bíró	0.67 (0.49)	0.69 (0.38)	0.63 (0.45)	N.S. N.S.
Állam	0.42 (0.48)	0.46 (0.38)	0.40 (0.20)	N.S. N.S.
Polgármester	0.30 (0.46)	0.35 (0.48)	0.16 (0.32)	N.S. 2.63 **
Polgár	0.30 (0.46)	0.32 (0.45)	0.36 (0.32)	N.S. N.S.

Magyarázat: A csillaggal jelölt fogalmak tekintetében a szignifikáns különbségeket az összehasonlított osztályok szerint két-mintás t-próbával nyertük.

szignifikanciaszintek:

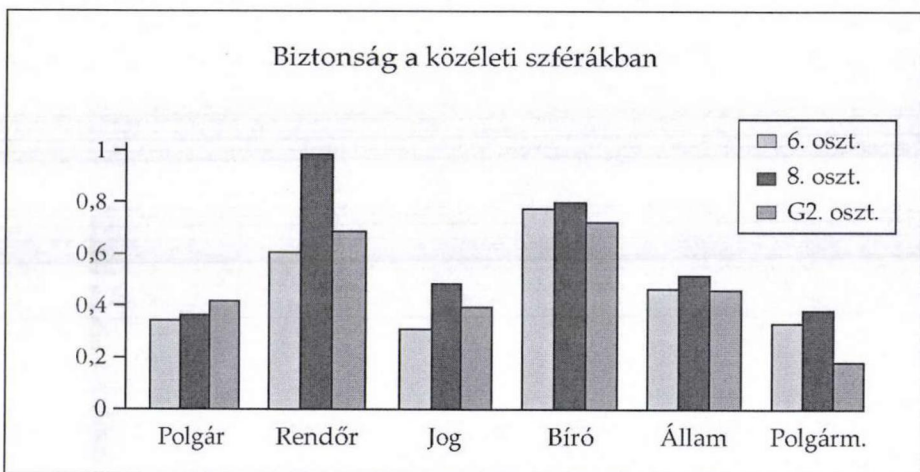
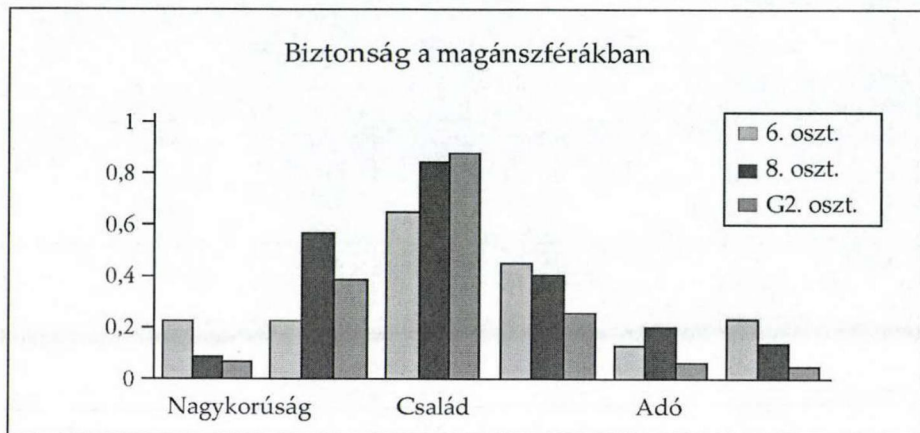
* = $p < 0.05$

** = $p < 0.01$

*** = $p < 0.001$

A zárójelben a szórási látható.

1. sz. ábra. Biztonság a magán- és közéleti szférában

Irodalom

- Coleman, J. S.: Társadalmi tőke. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó, 1994, 1–43.
- Coleman, J. S.: Társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó, 1998, 11–43.
- Fukuyama, F.: *Bizalom*. Budapest, Európa, 1997.
- Kourilsky-Augeven, Ch. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit. Attitudes*

- individuelles, models cultural et changement social.* /Droit et Société; Recherches et Travaux, 2./ Paris, L.G.D.J., 1997.
- Kovács Zoltán – Perjés István – Sass Judit: Iskolák szervezeti kultúrája. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2005. 1–2. sz.
- Lane, Ch. – Bachmann, R. (eds.): *Trust within and between Organizations*. Oxford, Oxford University Press, 2000.
- Luhmann, N.: *Trust and Power*. Chichester, Wiley, 1979.
- Majtényi László: A jog nemcsak tudomány, hanem élet is. *Világosság*, 1980. 5. sz. 322–327.
- Sass Judit: Bizalom a szervezetekben. *Magyar Pszichológiai Szemle* 2005. 1–2. sz. 7–27.
- Tóth Lilla: A bizalom szerepe a helyi gazdasági kapcsolatokban. *Szociológiai Szemle*, 2004. 4. sz. 95–128.
- Sajó András: *Látzat és valóság a jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
- Sajó András: *A jogosultság-tudat vizsgálata*. Budapest, Állam- és Jogtudományi Intézet, 1989.
- Sajo, A.: Droit positif et représentations individuelles du système juridique chez les jeunes hongrois. In Kourilsky-Augeven, Ch. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit.* /Droit et Société; Recherches et Travaux, 2./ Paris, L.G.D.J., 1997, 153–161.
- Silbey, S. S. – Ewick, P.: Devant la loi: la construction sociale du juridique. In Kourilsky-Augeven, C. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit.* /Droit et Société; Recherches et Travaux, 2./ Paris, L.G.D.J., 1997, 33–56.
- Tapp, J. L. – Krinsky, F.: *Ambivalent America. A Psycho-political Dialogue*. Beverly Hills – California, Glencoe Press, 1971.
- Torney, J.: Socialization of attitudes toward the legal system. *Journ. of Soc. Issues*, 27. évf. 1971. 2. sz. 137–154.
- Váriné Szilágyi I.: *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.
- Váriné Szilágyi I.: *Az erkölcs a néző és a cselekvő szemszögéből*. Budapest, Scientia Humana, 1992.
- Váriné Szilágyi I.: *Értékelsajátítás és személyiségépítés a mindennapi életben*. In Váriné Szilágyi I. – Niedermüller P. (szerk.): *Az identitás – kettős tükörben*. Budapest, TIT, 1989, 110–140.
- Vari-Szilágyi, I.: Public and private sphere of morality in the democratic and totalitarian countries. *Human Affairs*, 2. évf. 1992. 1. sz. 18–31.
- Zucker, L. G.: *Production of Trust: Institutional Sources of Economic Structure, 1840–1920*. Research in Organizational Behavior, 1986.

III.

A JOGI ÉS AZ ERKÖLCSI SZOCIALIZÁCIÓ
INTERAKTÍV ÚTJAI

Amit Lawrence Kohlbergről tudni érdemes

Kohlberg hozzájárulása az erkölcs pszichológiájához¹

„Az emberi személyiség szent és sérthetetlen, nem sértjük meg, nem lépjük át határait, de ugyanakkor a legfőbb jó a másikkal való együttlét.”

(Durkheim)

HÍRADÁS AZ ERKÖLCSI NEVELÉS ÚJ ÚTJAIRÓL

Minden rejtély közül, amellyel a pszichológia konfrontálódik, a legnehezebb az erkölcsi fejlődés rejtélye, hiszen a *moralitás* átfogja az emberi lét és tevékenység valamennyi formáját, az élet alapvető célját és hogyanját érinti. Így vezeték be a *Morality in the Making* (Az erkölcs formálódása) című kötet szerkesztői, Helen Weinreich-Haste és Don Locke ahhoz a válogatáshoz írt ajánlásukat, amely csaknem teljes egészében a moralitás kognitívista-strukturalista fejlődés-lélektani modelljének kritikai elemzését tartalmazza. E kötet egy interdiszciplináris műhely, a főként angol szociálpszichológusokból, tanárokból és más társadalomtudósokból álló „Moral and Social Action Interdisciplinary Colloquium” (MOSAIC) közös vitáinak figyelemre méltó terméke (Weinreich-Haste–Locke 1983).

Az erkölcsi fejlődés kohlbergi modellje a 70-es években valamelyest a hazai pszichológusok előtt is ismertté vált, ám – részben indokoltan – nem aratott közöttük osztatlan sikert. Főként az erkölcsi érettség vizsgálatára bevezetett morális interjú kategorizálási és kódolási procedúrájának bizonytalansága készített sokakat tartózkodásra.

Ez a tartózkodás azonban nem párosult sem az említett modell körüli termékeny vitákban való részvétellel, sem Kohlberg további fejlődésének a követésével. Ezért sajnos több olyan felismerés nem válhatott a hazai pszichológiai kultúra részévé, amellyel az angol, amerikai és német pszichológusok Kohlberg 60-as évekbeli fellépése óta gazdagították az erkölcs pszichológiai dimenzióiról alkotott képünket (pl. Simpson 1974; Lickona 1976; Blasi 1980; Modgil–

¹ Megjelent: Váriné Szilágyi Ibolya: *Az erkölcs a néző és a cselekvő szemszögéből*. Budapest, Scientia Humana, 1994, 11–41.

Modgil 1986; Locke–Weinreich–Haste 1983; Haste 1986). Így észrevétlenül maradt Kohlberg szinte példa nélkül álló nyitottsága, amellyel a kritikai szempontokra reagált. (Ebben kicsit a szerző is ludasnak érezheti magát: 1987-ben megjelent könyvében elvileg már jelezhetette volna Kohlberg továbblépését a demokratikus közösségformálás felé, ha közelebbről ismerte volna ezeket.) Pedig épp ezek a viták és az amerikai társadalom új kihívásai: az amerikai élet- és közfelfogás privatizálódása, a deviancia növekedése, a demokrácia gyengülése vezették élete derekán Kohlberget nézőpontja és elmélete jelentős korrekciójához, valamint J. Dewey, G. H. Mead és E. Durkheim nyomán egyfajta aktív szerepvállaláshoz a gyakorlati pedagógiában, az iskolai élet demokrati-zálásában.

E tanulmány elsősorban éppen a kései Kohlberg gyakorlati pedagógiai kezdeményezését: az „*Igazságos Közösség*” (*Just Community*) elnevezésű pedagógiai vállalkozását szeretné bemutatni, de nem teheti ezt anélkül, hogy legalább vázlatosan ne ismertetné Lawrence Kohlberg kiemelkedő hozzájárulását a moralitás pszichológiájának kidolgozásához.

Az „ismertebb” Kohlberg: az erkölcsi ítéletalkotás szakaszos fejlődésemélete és kritikája

A kutatói beállítódás

Induljunk ki abból, hogy Lawrence Kohlberg (1929–1987) – Piaget kései tanítványai és követői közül bizonyára az egyik leghíresebb – egész elméleti és empirikus munkásságát az erkölcsi megítélés, az ítéletalkotásban megmutatkozó morális kompetencia fejlődés-lélektani vizsgálatának szentelte. Ez a tény önmagában is figyelemre méltó. Aki egy kicsit is járatos a pszichológia történetében, jól tudja, hogy az erkölcs pszichológiája s benne a gyermek erkölcsi fejlődése sohasem tartozott a pszichológiai kutatás élvonalába, a fontosnak tartott kutatási témák közé, Kohlberg fellépése idején – az 50-es, 60-as években – pedig kiváltképpen nem. Mondhatni, hogy ő az ár ellen fordult, hiszen önmagára adó, komoly pszichológus akkoriban nemigen pazarolta kutatói erőfeszítéseit a morál pszichológiai összefüggéseinek a vizsgálatára. Ehhez ugyanis túl erőteljes volt az amerikai pszichológiában Skinner befolyása, aki úgy vélte, hogy a tudományos pszichológia számára a belső megismerési aktusok (a kogníciók) kutatása szubjektívnek minősíthető és tudománytalan (Skinner 1948).

A kutatói irányultság szokatlanságát szemléltetik az alábbi sorok: „Amikor a kései 50-es, korai 60-as években Kohlberg az erkölcsi gondolkodás és viselkedés vizsgálatára vállalkozott, témaválasztása valamiféle fura szerzetté tette őt az amerikai pszichológiában. Már maga az ilyen szavak használata, mint erkölcs, erkölcsi magatartás stb., gyanússá tette őt. Egyetlen korszerűen képzett pszichológus sem használt egyáltalán ilyen szavakat [...] Az erkölcsi gondolkodás mint folyamat valami olyan volt, amelyről a behavioristák legalább is szakmailag nem vettek tudomást.” (Brown–Herrstein 1975: 307–308).

Kohlberg azért, hogy az értelmi fejlődés és interakciók hatását vizsgálta az erkölcsi ítélőképesség fejlődésére, nemcsak a pszichológia akkori kedvelt témáihoz (pl. reflexelméletek, a perceptuális attitűd stb.) hozott valami újat, hanem ahhoz a két domináns paradigmához képest is, amely az erkölcs szórványos pszichológiai vizsgálatában és magyarázatában az 50-es, 60-as években érvényesült.

Az egyik a *neobehaviorizmus* és a *szociálbehaviorizmus* paradigmája volt (különbségük inkább csak a vizsgált tárgykör irányában, nem az interpretáció lényegében rejlett). Ennek értelmében az erkölcs – fejlődés és nevelés – egész problematikája végső soron az adott kultúrában szokásos és elvárt viselkedési formák kondicionálására redukálható, következésképpen az olyan, merőben szubjektívnek vélt tudati elemek, mint pl. az erkölcsi érték, morális ítélőképesség, erkölcsi érzék stb., vizsgálata egyszerűen elveszti létjogosultságát a tudományos pszichológiában. Idetartozott a Hartshorne és May által képviselt szociálistanulás-elmélet, amely az erkölcsöt tanult szokások, attitűdök, értékek készletének tartotta, amely a társadalmi környezet megerősítő és tiltó hatásától függ, azok terméke (Hartshorne–May 1928/30).

A kulturális antropológia korabeli formája voltaképpen ugyancsak ehhez a magyarázathoz állt közel: az adott kultúra döntő hatásának tulajdonította az értékek és az erkölcsök variabilitását, egyszerű befogadóként értékelte az egyént, ily módon a változó környezet dominanciája a kulturális relativizmust sugallta.

A másik vezető paradigma a *pszichoanalízis* volt, amely Freud nyomán szinte kizárólagosan a morál érzelmi aspektusát emelte ki, hiszen a szuperego a bűntudat, a szégyen és a kisebbségi érzés révén kontrolálja a nemi és más ösztönök kiélését (Freud 1933/1943). A pszichoanalízis hívei voltaképpen iracionálisként mutatják be a morális attitűdök és folyamatok kibontakozását. A két paradigma közös sajátossága az értelmi fejlődés, egyáltalán az értelmi komponens, az *intellektus lebecsülése az erkölcsi fejlődésben*, valamint az erkölcsi jelenségekről és problémákról adott pszichológiai számvetésben.

Kohlberget pedig éppen *az emberi értelem és az erkölcs közötti kapcsolat*, az erkölcsi ítélőképesség fejlődése, valamint a morális érettség kritériumai érdekelték mindenek fölött. Hangsúlyozta is, hogy nem kíván foglalkozni az erkölcs egész tartományával, s az erkölcsi ítéletekben is mindenekelőtt az igazságról való gondolkodás fejlődése s a normákhoz való viszony foglalkoztatja. A tudatos morális gondolkodásra, döntésre és érvelésre fókuszálta vizsgálódásait, tagadva az erkölcsi ítéletalkotás (kompetencia) fejlődésének mind a belső, öröklött adottságok éréséből, mind a csupán a környezet által vezérelt tanulásból feltételezett egyirányú meghatározottságát. Az általa vázolt erkölcsi fejlődési modell *interaktív jellegű*: a belső adottságok és a környezet kölcsönhatásai a társas interakciókban provokált és megélt tapasztalatokon keresztül közvetítődnek és formálódnak.

A motiváció és az életút

Sokan feltették Kohlbergnek a kérdést, hogy tulajdonképpen mi motiválta őt – a tehetsős középosztálybeli, nem különösebben kiváló magatartású fiatalembert – e szokatlan kutatási téma választásában. Erről talán ő maga adta a legösszetettebb képet az 1985 októberében Tokióban tartott előadásában („My personal search for universal morality”, lásd in: Kuhmerker 1991: 11–17).

Kohlberg a döntő inspirációt ez irányban egy akkoriban még Amerikában kevésbé ismert, Európában viszont már híres svájci pszichológustól: Jean Piaget-től kapta, de az út az erkölcsi ítélőképesség vizsgálatához nem Piaget-val kezdődött.

Néhány megrázó és az identitásfejlődés kritikus szakaszában megvilágító erejű személyes élmény is közrejátszott abban, hogy Kohlberg számára ennyire fontossá vált az erkölcsi abszolutizmus–relativizmus kérdése és az erkölcsi gondolkodás fejlődése.

A serdülő Kohlberg morális beállítódása olyan volt, mint szinte minden kamaszé: lázadás a konvencionális morállal szemben, az „igazi élet” kóstolgatása különféle munkahelyeken és kalandokban, megnyugvás abban, hogy más szociális rétegek is a demokrácia zálogát látják az amerikai alkotmányban, és igazságosnak tartják a Hitler elleni háborút. Kohlberg 1945 őszén az amerikai kereskedelmi flotta tisztjeként került Európába, ahol is tudomást szerezve a holokauszt áldozatairól, a túlélők egy részének illegális palesztinai bevándorlási szándékáról, az ezt tiltó angol szabályokról és a tengeri blokádról, mihelyt tehetett, beállt azok közé, akik az illegális bevándorlást segítették. Kapitányságot vállalt egy, az Exodushoz hasonló hajón, és örült, hogy illegálisan 2000 me-

nekült túlélőt szállíthat Palesztinába. Ez nem sikerült, az angolok megtámadták a hajóját. Sok gyerek meghalt, őt társaival és a menekültekkel együtt Cipruson angol koncentrációs táborba vitték. Innen a Hagenah szabadította ki és vitte hamis papírokkal a születő Izraelbe, ahol megismerkedhetett a kibucokban folyó élettel, amelyet ideálisnak tekintett a szociális igazságosság szempontjából. Ugyanakkor az elhagyott amerikai élet ismerős értékei és szokásai is vonzották, nem szűnt meg ideálisnak tekinteni az amerikai alkotmányt, ezt a demokratikus állami berendezkedés legjobb őrzőjének tartotta. A „menni vagy maradni” kérdése tehát elég intenzíven foglalkoztatta. Amellett a Közel-Keleten és másutt volt alkalma arra, hogy ráébredjen az értékek, szokások és érdekek sokszínűségére, ellentétességére és arra, hogy miként osztja meg a világot – kivált az etnikai és kulturális sokféleség közepette – az etnocentrizmus és az előítéletesség. Újból szembesülhetett azzal a kérdéssel, hogy léteznek-e, és ha igen, miben, az emberiség közös és univerzálisnak tekinthető etikai normái és értékei, vagy valóban a kulturális relativizmus híveinek van igaza ezen a téren.

Végül is ezekre a kérdésekre kereste a választ a Chicagói Egyetem bölcsész karán, majd az alapos filozófiai és pszichológiai műveltség elsajátítása után elméleti és empirikus munkáiban. Az, hogy egyetemet végez, Kohlberg családi és szociális háttéréből egyenesen következett. Az, hogy a posztgraduális képzés éveiben jóformán minden ún. segítő szakággal – a klinikai pszichológiával, a joggal, a szociális tanácsadással stb. –, minden akkori pszichológiai irányzattal (B. Bettelheim, C. Rodgers, J. Gewirtz iskoláival) megismerkedett, hogy nehezen választott közülük, s kérdéseire választ keresvén végül is a fejlődéslélektan felé fordult, ebben már a fentebb vázolt élmények és kérdések voltak a meghatározóak. Doktori disszertációját 1958-ban védte meg a Chicagói Egyetemen, majd néhány évig a bostoni gyermekkórházban dolgozott deviáns és pszichiátriai beteg gyerekekkel s próbálta összehangolni teoretikus és gyakorlati megfigyeléseit. Emellett továbbra is tanított a Chicagói Egyetemen.

A 60-as évek második felében jelentősen változott a tudományos megítélés a Kohlberg által bevezetett témát és módszert illetően, kezdett csökkenni az a gyanakvás, amellyel témáját és kutatásait kezdetben fogadták. Ebben nagy része volt a vietnami háború által kiváltott polgári engedetlenségnek, a diákmozgalmaknak s a sok kérdőjelnek az állampolgári jogok és kötelességek tekintetében. Nem véletlen, hogy Kohlbergnek 1967-ben ajánlották fel, hogy a Chicagói Egyetemi állását váltsa fel a Harvard Universityn a Graduate School of Education-on a morális nevelés témájára létesítendő kutatóműhely vezetésével. Ez a műhely, a Center for Moral Education főként a Ford Foundation és más alapítványok támogatásával létre is jött és mai napig dolgozik. Kezdetben

a kutatógárda Kohlberg volt tanítványaiból verbuválódott: Clark Power, Mordecai Nisan, Dan Candee, Michael Murphy, James Fowler, Carol Michigan, Robert Selman és Fritz Oser tartozott ide elsősorban (ma már a téma ismert művelői és professzorai), de más Kohlberg-tanítványok is szoros munkakapcsolatban álltak e központtal, mint pl. J. Rest, E. Turiel, M. Blatt, vagy később lettek társkutatói, mint J. Snarey, A. Colby, A. Higgins.

Az érdeklődést a téma és Kohlberg iránt fokozta, hogy ez idő tájt zajlott egy eléggé éles vita az amerikai iskolákban folyó erkölcsi nevelésről: az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága akkoriban egy nyilatkozatot adott ki az egyház és az állam szerepének szétválasztásáról és jobbításáról, melynek szellemében úgy rendelkezett, hogy a nyilvános iskolákat kivonta a valláserkölcsi oktatás alól. Ezt sokan úgy értelmezték, mintha mindenfajta erkölcsi nevelést felfüggesztenének ezekben az iskolákban. Kohlberg érdekelt volt ezekben a vitákban, és amellett érvelt, hogy a nyilvános vagy állami közoktatásbeli iskolákban nincs szükség arra, hogy a vallás egyik vagy másik partikuláris formáját (pl. a lutheránus vagy a mormon vallást stb.) tanítsák, hanem olyan erkölcsi nevelésben kell részesíteni a tanulókat, amely az emberség, az igazságosság, a társas együttműködési készség, az állampolgári kötelezettségek, tehát a közös erkölcsi struktúrák kialakítása révén felkészíti őket a demokratikus társadalomban való aktív és felelős részvételre (ahelyett, hogy szembeállítaná őket). Kohlberg ekkortájt vezette be a morális dilemmák szókratészi vitáját az iskolai osztályokba, azzal az elgondolással, hogy ezek stimulálhatják az erkölcsi tudatosságot és elősegíthetik az erkölcsi ítéletalkotás fejlődését. Kohlberg teóriája és módszere nemzetközi érdeklődést váltott ki, sok országba kapott meghívást, így 1969-ben Izraelbe is, ahol alkalma nyílt az első összehasonlító fejlődés-lélektani vizsgálatát megcsinálni az izraeli kibucok egyikében. Ezt azután a körülötte kibontakozó heves viták ellenére még vagy 50 ilyen kutatás követte (Izrael, Tajvan, Mexikó, Kanada, Törökország volt ezek színhelye). Az amerikai és kanadai kutatások száma pedig ma már több százra tehető. Részben a kritikák hatására is, részben saját dinamikus és nyílt természeténél fogva Kohlberg a 70-es évek elejétől egyre inkább a nevelési gyakorlat s az iskola felé fordult. Ennek az eredményeit mutatja be a jelen tanulmány második része.

Kohlberg a 70-es, 80-as években voltaképpen négy területtel foglalkozott behatóan:

1. folytatta elmélete mélyebb kidolgozását, a kritika figyelembevételével, módszere és kategorizálási utasítása javításával, az igazságról való gondolkodás fejlődésére való koncentrálással, itt-ott korábbi álláspontja önkritikus módosításával;

2. folytatta az amerikai férfiak – a doktori disszertációjában bemutatott chicagói diákok – longitudinális vizsgálatát (ennek összefoglalását lásd Colby et al. 1983);

3. a nevelői gyakorlat felé fordult, és kidolgozta a résztvevő aktivitáson, az igazságosságon és felelősségen alapuló demokrácia iskolán és osztályon belüli formáját;

4. kiterjesztette az ún. segítő foglalkozások (pl. orvosok, nővérek, szociális munkások, munkahelyi tanácsadók) felé a hipotetikus dilemmák szókratészi típusú megvitatásának alkalmazási lehetőségeit. Mindezekhez hozzá kell tennünk rendkívül inspiratív személyiséget és gazdag publikációs tevékenységet. Az utolsó évtizedbeli empirikus munkáinak és a *Just Community* nevű pedagógiai vállalkozásának összefoglalásai gyakorlatilag publikációra készek voltak 1987-ben. Tragikus halála miatt ezeket már munkatársai voltak kénytelenek közreadni (Power–Higgins–Kohlberg 1991; Kuhnmerker 1991).

A források

Többen úgy vélik, hogy Kohlberg az erkölcsi ítéletalkotás szakaszos fejlődésének a gondolatával J. Baldwin, J. Dewey és J. Piaget folytatója, a kognitív strukturális megközelítésben elsősorban Piaget követője, míg az interakciók és perspektívaváltások, szerepelemek fejlődésbeli fontosságának a felismerésével a G. H. Meadtől eredő szimbolikus interakcionizmusnak és a gyermek intellektuális és erkölcsi fejlődéséről alkotott piaget-i elméletnek a szintetizálója (Gielen 1991; Hayes 1991). A filozófusok közül legerőteljesebben Kant hatása érvényesül Kohlbergnél: a tudatos döntésekben, a Másik ember vagy a vele szembeni viselkedés megítélésében az érett morális gondolkodás alapja a kanti kategorikus imperatívuszhoz hasonló kell hogy legyen (vagyis „cselekedj úgy, hogy az mások számára mérce és követendő példa legyen”. A másik ember cél és ne eszköz legyen).

Piaget-nek a gyermek intellektuális és erkölcsi fejlődéséről írott művei valóban mélyen befolyásolták Kohlberget. Piaget először is azzal a kettős felismeréssel hatott rá, miszerint a gyermek filozófus módjára építi ki saját világfelfogását, az okság, tér-idő és más kategóriák alkalmazását, s hogy eközben gondolkodása minőségileg különböző szakaszokon keresztül fejlődik. Ezt a gondolatot mindketten érvényesnek vélték a gyermek erkölcsi fejlődésére is, csak míg Piaget premorálisnak és a kölcsönösség moralitásának nevezte a gyermek erkölcsi fejlődésének szakaszait, addig Kohlberg ezeket részben másként

nevezte és továbbiakkal egészítette ki. A fejlődés irányát Kohlberg Kant, Baldwin és Piaget nyomán a heteronóm moralitástól az autonóm erkölcsösség felé vezetőnek tekintette és empirikus munkáiban ezt részben igazolta. Kohlbergre erősen hatott Piaget kognitív-strukturalista elemzés módja is (a gyermek értelmi fejlődésében a tartalom és a struktúra megkülönböztetése nélkülözhetetlen az egyes konkrét problémamegoldások mögötti gondolkodási minták közös és eltérő szerkezeti sajátosságainak azonosításához).

Az erkölcsi ítéletalkotás kohlbergi fejlődésmodellje

Kohlberg maga is ennek az elemzés módnak az alkalmazására törekedett, az erkölcsi ítélőképesség fejlődéséről kialakított *szakaszos-strukturalis elmélete* erről tanúskodik. Nem gondolta, hogy az erkölcsi ítéletalkotás fejlődése azonos magával az egész erkölcsi fejlődés egészével, de tény, hogy – kivált eleinte – szinte kizárólagosan ezzel foglalkozott. (Ezért is tűnt az általa kidolgozott modell túlságosan racionálisnak.)

Kohlberg abból indult ki, hogy az erkölcsi ítélőképesség fejlődése nyilvánvalóan nem független az intellektuális fejlődés színvonalától, sőt, mindenekelőtt ezáltal befolyásolt, ezért ahhoz hasonlóan egymástól jól elkülönülő, minőségileg más, hierarchikusan egymásra épülő szakaszokból áll. A „szakasz” („stage”) kifejezés Kohlbergnél tulajdonképpen a kognitív struktúra megfelelője, amelyet a mai kognitív pszichológiában ezenkívül hol sémának, hol keretnek, hol prototípusnak neveznek. A lényeg az, hogy Kohlberg az intellektuális fejlődés piaget-i modelljével párhuzamosan az erkölcsi ítéletalkotás fejlődéséről is feltételezte, hogy minőségileg különböző szakaszokon át fejlődik, és hogy ezek mindegyikére az egyén–környezet-viszony egyfajta sajátos felfogását kifejező *kognitív struktúra* a jellemző. Az egyén és a környezet közötti viszonyt *interaktív*nak tekintette, és ez abból a szempontból érdekelte, hogy *hogyan viszonyul a gyermek vagy ifjú a már létező erkölcsi normákhoz, szabályokhoz, s mindenekelőtt az olyan egyetemesnek vélhető erkölcsi értékhez, mint az igazság, igazságosság.* Feltételezte, hogy a gyermek morális ítélőképességének fejlettségi foka éppúgy megnyilvánul, ha problematikus társas helyzettel, konfliktushelyzettel szembesítik és véleményét kéri, mint ahogyan intellektuális fejlettsége is kitűnik a Piaget által konstruált, a tárgyi világ megismerésére vonatkozó problémamegoldó helyzetekben. Éppen ezért a fiatal Kohlberg empirikus munkáiban arra törekedett, hogy megbízhatóan becsülje és értékelje a vizsgált személyek morális ítélőképességének fejlettségi szintjét.

1958-ban védett doktori disszertációja a gyermek morális ítéletalkotásáról és az erkölcsi normákhoz való viszonyáról még a 20-as, 30-as években kifejtett piaget-i elgondolás elméleti kiterjesztésének tekinthető (Piaget 1932/1948). Piaget a premorális, heteronóm (a felnőtt autoritások és szabályok iránti egyirányú tisztelet) szakaszától megkülönböztette a később – kivált a kortársak között – kialakuló kölcsönösség szakaszát. Ő 3 év körüli gyerekekkel kezdte a megfigyeléseit és kb. 11 éves koruknál zárta. Kohlberg disszertációjában azt javasolta, hogy a morális ítéletalkotás fejlődésének megfigyelését terjesszék ki a serdülőkor végéig, és további három fejlődési szakasz leírásával egészítette ki a fejlődési modellt.

Kohlberg számos filozófiai és antropológiai előfeltevéssel közeledett a morál empirikus kutatásához. Nem hitt az ún. értékmentes kutatásban és a pozitívizmusban, legkevésbé sem vélte igaznak ezt a nézőpontot az erkölcs területén, ezért szükségszerűnek vélte a megfelelő filozófiai és antropológiai előfeltevések és az ezekkel összhangzó kutatási hipotézisek explicit megfogalmazását. De ugyanilyen fontosnak vélte hipotéziseinek empirikus ellenőrzését és alátámasztását is.

Alapvető *hipotézisei* az alábbiak voltak:

a) az erkölcsi ítéletalkotás minősége, fejlettségi szintje megnyilvánul abban, ahogyan az egyén környezetéhez viszonyul; ahogyan e viszonyt és az események erkölcsi aspektusát, a normákat ítéletalkotásában és döntéseiben értelmezi;

b) az erkölcsi megítélés fejlődése a büntetés elkerülésére és az engedelmesre épülő, külsőtekintély-függő *heteronóm* gondolkodásmódtól az elvi alapokon álló *autonóm* erkölcsi gondolkodásig vezet; ezt a fejlődést eleinte lineárisnak vélte, és olyannak, amely mindenkinél ugyanolyan szakaszokon keresztül valósul meg (később a kritikák hatására a 80-as években módosította ezt a nézetét):

c) a különböző kultúrákban élő emberek rendelkeznek valamilyen *univerzális erkölcsi vonatkoztatási struktúrákkal és elvekkel*;

d) ezek között is elsőrendű fontosságú az *igaz* és az *igazságosság megítélése*, ezért is áll az igazságról való normatív gondolkodás követése az előtérben az egyén, csoport, iskola morális klímájának a becslésére használt, általa kidolgozott tesztben.

Kohlberg disszertációjában viszonylag kis mintán (98 fő) végzett empirikus kutatás résztvevőinek, 10–16 éves chicagói fiúknak a hipotetikus morális dilemmákra adott válaszait dolgozta fel. Arra kérte őket, hogy döntsék el, mi a helyes tett ezekben a helyzetekben, és indokolják meg döntéseiket. Megpróbálta bizonyítani, hogy a morális ítéletek hat típusa lelhető fel és azonosítható be

ezekben a megítélésekben, amelyek formállogikai szempontból eltérő mintázatok és egy bizonyos fejlődési sorba állíthatók. (Valójában azonban csak 5 fejlődési szakaszt talált a legelső vizsgálat résztvevőinél, a 6.-ra csupán következtetett.)

A módszer, a Morális Ítélet Interjú (MÍI)

A morális fejlettség fokának mérésére dolgozta ki Kohlberg három változatban (A, B, C), három különböző történetben bemutatott, hipotetikus morális dilemmákat tartalmazó *Morális Ítélet Interjú* című kérdőívét. Ebben a megkérdezett meglehetősen általános, különböző társadalmakban is vélhetően előforduló, így univerzálisnak hitt értékekhez és normákhoz való viszonyt is puhatoló erkölcsi konfliktusokkal szembesül, majd véleményeznie kell a konfliktusban exponált szereplők viselkedését, el kell döntenie, mi a helyes megoldás, és meg kell indokolnia a véleményét. Ezzel a részletesen strukturált interjúval hívta elő Kohlberg az erkölcsi megítélést tükröző válaszokat, amelyek közül rendkívül fontosnak bizonyultak az indoklásokban rejlő argumentumok. Általában ugyanis ezekben nyilvánul meg az ítéletalkotás fő szempontja, s ezekből lehet következtetni a személy gondolkodásmódjának közös strukturális jegyére, arra, hogy milyen közös referenciakeretben vagy sémában gondolkodik a konkrét konfliktusokról (pl. az önös érdek vezeti-e, vagy elsősorban a mások elvárásainak akar megfelelni).

Az empirikus eredmények érvényességét és stabilitását kívánta tovább ellenőrizni Kohlberg e legkorábbi vizsgálatában résztvevőkkel végzett longitudinális kutatásában, amikor is több mint 20 éven át minden negyedik évben megismételte a hipotetikus morális dilemmák megítéltetését (az MÍI-t). Végül is 51 személlyel sikerült végigvinnie a páratlan követéses kutatást (a résztvevők életkora a befejezéskor 30–36 év volt). A válaszok feldolgozását többször is elvégezték, a korai kategóriákat és az egész elemzést finomították és pontosították. Az újrakódolás és a strukturális elemzések eredményei az erkölcsi megítélés szintjének nagyfokú stabilitását és az életkor előrehaladtával általában egy szakasszal magasabbra lépést mutattak. Ellenkező irányú tendencia csupán néhány esetben volt megfigyelhető (Colby–Kohlberg et al. 1983; 1987). Az évtizedek során a Morális Ítélet Interjú azonos ellenőrzési fázisokon ment végig, mint bármely más teszt, és alkalmazhatósága végül is bebizonyosodott. Noha Kohlberg főként teoretikus alapon kidolgozott fejlődési modellje nagy vitát váltott ki, módszerét egyre szélesebb körben alkalmazták.

Maga a kohlbergi fejlődési modell (a „Moral stages and moralization” című, 1976-ban megjelent munkája alapján) az alábbiakban látható:

Az erkölcsi gondolkodás szakaszos fejlődési modellje:

Prekonvencionális szint (1. és 2. szakasz):

Ezen a szinten a megítélést csupán a külső tekintély és a cselekvés közvetlen, a fizikai létet befolyásoló következményei – büntetés, jutalom – befolyásolják.

1. Heteronóm szakasz: A büntetéstől való félelem és az engedelmesség szakasza. Ebben a cselekvés (vagy nem-cselekvés) fizikai következményei határozzák meg az egyén/csoport számára, hogy mi a jó vagy rossz.

2. Az individualizmus és az instrumentális célok és cserék szakasza: Ebben az egyén a maga és a mások közvetlen érdekeire összpontosít. Az igazságról, a jó-ról való gondolkodást az egyén szükségleteinek közvetlen kielégítése vezeti. Az individuális érdekérvényesítés mások számára is előnyös lehet, ha az aktuális érdekek pillanatnyilag egybeesnek. A szabályok és a szükségletek közötti konfliktusok pragmatikus megoldása. Feltűnnek a kölcsönösség elemei, de nem az igazságérzetből, csakis pragmatikus okokból.

Konvencionális szint (3. és 4. szakasz):

Ezen a szinten a megítélők értékeli és érvényesítik a családot, a különböző csoportokat, a nemzet stb. elvárásait, a hagyományok és konvenciók kedvéért, függetlenül a közvetlen következményektől. Az emberek lojálisak a fennálló társadalmi renddel, és a megítélésben támogatják, fenntartják azt.

3. szakasz: *Kölcsönös interperszonális elvárások és egyezségek szakasza.* Ez a „jó fiú, kedves lány, jó feleség” orientációja. Az erkölcsi megítélést ebben a szakaszban a mások iránti figyelem és a kölcsönös elvárások betartása, a mások véleményére és érzéseire való odafigyelés vezérli, ezért az illető sokszor a nagy átlagra jellemző sztereotíp ítéletek foglya.

4. szakasz: *A társadalmi rend és lelkiismeret szakasza, a törvény és a rend fenntartása.* Az ítéletek az adott társadalom tekintélyeinek, törvényes szabályainak, bevett szokásainak, a társadalmi rendnek a megtartására törekednek. A helyes viselkedés a kötelességteljesítés, a tekintélytisztelő és a társadalmi rend fenntartása a rend kedvéért, a jog és a szerződések társadalmi funkciójának megértése, támogatása.

Posztkonvencionális szint (5. és 6. szakasz):

5. szakasz: *A társadalmi szerződések, a hasznosság és a személyiségi jogok érvényesítésének a szakasza.* Az emberek tudatában vannak az értékek és álláspontok viszonylagosságának. Megpróbálják kritikusan szemlélni és általában véve minden egyén jogából és kötelességeiből kiindulva meghatározni, mi az er-

kölcsileg helyes. Megkísérlik ezt társadalmi egyezségeken rögzíteni. A szabályok betartandók, mert a társadalmi egyezségek részét képezik. Az egyének szabadon és demokratikusan kötnek egymással társadalmi szerződést. A jogi, törvényességi szempontok hangsúlyozása; de ha azok már nem szolgálják a demokráciát vagy a társadalom hasznát, demokratikus folyamatban ezek megváltoztatása.

6. szakasz: *Egyetemes erkölcsi princípiumok szakasza*. Elvi alapokon nyugvó, autonóm erkölcsi gondolkodás vagy az univerzális etikai elvek szerinti orientáció. Ez azt jelenti, hogy a jog, a helyes, az igazságos meghatározása önmagunk tudatosan kielélt etikai meggyőződése szerint történik, és túlmutat a partikuláris érdekeken és a közvetlen következményeken. Ha a törvény konfliktusba kerül az elvekkel, az utóbbinak van elsőbbsége. Az erkölcs diktálja a törvényt, és nem fordítva. A személyes elkötelezettség érzése társul ezekhez az elvekhez s a megfelelő tettekhez. Olyan perspektíva érvényesül ezekben, amelyet bármely értelmes ember méltányolni képes és elvileg az egész emberiség számára követendő.

Megjegyzés: A hatodik szakasz vizsgálata és minősítése a középiskolás tanulói fejlettségénél erősen problematikus az eddigi vizsgálatok tanúsága szerint (Kohlberg et al. 1977).

A fenti szakaszokban a MII-re kapott morális ítéletek kódolásának lényegesen továbbfejlesztett változatát az olvasó megtalálhatja Colby et al. 1987.

A fenti szakaszok Kohlberg szerint *a)* minőségileg különbözőek, *b)* növekvő mértékben differenciáltak és integráltak, *c)* strukturális egészet képeznek, *d)* invariáns módon követik egymást (minden egyén hasonló szakaszokon keresztül fejlődik, ám az emberek többsége nem ér el a posztkonvencionális szintre, sőt a többség megmarad a 3. szakaszban), *e)* egyformán érvényesülnek minden életszférában és helyzetben, nem kultúrspecifikusak, hanem univerzálisak és *f)* erkölcsileg növekvő mértékben adekvátak (a kognitív megértés növekedése már önmagában is eszköz a konfliktusok csökkentésére) (Kohlberg 1969: 352–353).

Ezekben az állításokban számos illuzórikus és utópisztikus elem található, amelyre a jószemű kritikusok azonnal rámutattak. Ezek összefoglalása előtt azonban lássuk az erkölcsi ítéletalkotás szakaszos fejlődésének méréséből nyert eredményeket, amelyek jelentős részben, bár vitatott mértékben, alátámasztani látszanak a kohlbergi modellt. Kohlberg legelső vizsgálatából kifejlesztett 20 éves követéses kutatásának – más néven „Az amerikai férfiak longitudinális vizsgálatának” – eredményei nagyrészt igazolják a fentieket, legalábbis az ítéletek előrehaladását az egyre magasabb fokokra: 10 éves korukban a vizsgáltak 59%-ának ítéletalkotása volt a 2-es, 26%-ának az 1-es és 14%-ának a

3-as szakaszra jellemző gondolkodásmódba kategorizálható. 18 éves korukban gyakorlatilag eltűnt az 1. szakasz, 20% lett a 2-es, 58% volt a 3-as és 20% a 4-es szakaszbeli ítéletalkotás típusába beazonosítható. 30 éves korukra a vizsgáltaknál eltűnt az 1. és a 2. szakasz, 31% lett a 3-as, 62% lett a 4-es, és 7% lett az 5-ös szakaszhoz osztályozható. Megjegyzendő, hogy a 4-es szakaszba más, ugyancsak a Kohlbergi Morális Ítélet Interjúval végzett vizsgálatokhoz képest szokatlanul magas arányban lettek képviselve az amerikai férfiak, ami valószínűleg csak az amerikai felső középosztálybeli, hosszú felsőfokú képzésben részt vevő férfiakra és nem általában az amerikai férfiakra vélhető jellemzőnek. Az életkor és a nevelés, kivált az intellektuális képességek és készségek fejlettsége látszik döntő módon befolyásolni az eredményeket, kisebb szerepet játszik a szülők szociális helyzete (ez pozitívan korrelál a fejlődési szakaszokkal, s alig van jelentősége a vizsgáltak szociometrikus státuszának).

Az eredmények értelmezése viszont óvatosságra int. Vine figyelmeztetett arra, hogy amennyiben ezt a fejlődési sémát összes elemével együtt univerzálisnak tekintik, úgy akarva-akaratlanul egy alapvető etnocentrikus akadályt építenek be a kutatók a morál pszichológiájába (Vine 1986). Az összehasonlító longitudinális kutatások Tajvanon, Mexikóban, Törökországban és az USA-ban folytak, ezeket foglalta össze Kohlberg és Snarey tanulmánya 1984-ben. Az eredmények Kohlberg szerint azt mutatták, hogy az első 4 szakasz mindenütt megtalálható, viszont az 5. és a 6. szakasz csupán azokban az országokban, ahol komplex városi kultúra és fejlett oktatási-nevelési rendszer van (ilyennek tekinti Tajvant, Japánt és Indiát is). Weinreich-Haste figyelmeztet arra, hogy a modell univerzalitását – noha a megítélés tartalmi és strukturális aspektusaiban kétségtelenül vannak közös elemek – megkérdőjelezi, hogy vannak kultúrák, társadalmak, amelyek nem rendelkeznek olyan társadalmi intézményrendszerrel és tagoltsággal, amely az ún. makrotársadalom intézményeihez és szabályaihoz való alkalmazkodást, egyáltalán az azokhoz való viszonyítást indokolná. Ezért lehet az, hogy Amerikán és Nyugat-Európán kívül alig található a 4., 5. és a 6. szakaszba sorolható válasz, illetve erkölcsi ítéletminta.

A modell kritikájának részletezése e helyütt felesleges, minthogy e tanulmány elsődleges célja Kohlbergnek az erkölcsi nevelési gyakorlat felé tett fordulatának az ismertetése. A bírálatok főbb szempontjai az alábbiakban foglalhatók össze:

– Jogosulatlan liberális optimizmusra vall az a feltevés, hogy az erkölcsi fejlődés mindig egyenes vonalú és a liberális demokráciával egyező gondolkodásmód felé tart (Weinreich-Haste 1986).

– Többen hiányolták azt az előzetes logikai analízist, amelynek alapján a szakaszok minőségi különbözősége és növekvő integráltsága biztonsággal volna állítható (Montada 1980: 253).

– A modell túlhangsúlyozza a racionális gondolkodás szerepét a morális fejlődésben, figyelmen kívül hagyja az emberek érzelmi állapotait és kötődéseit, valamint az adott kultúrának és szubkultúrának a morális ítéletekre és viselkedésre gyakorolt hatásait.

– A bírálók tagadták, hogy a szakaszok minden esetben minőségileg különbözőek és hogy növekvő mértékben integráltak. Ezzel egyidejűleg a szakaszok közötti számos átfedésre mutattak rá (Locke 1978; Eckensberger–Reinshagen 1977; Lempert 1986) és további módosításokat javasoltak (pl. strukturális hasonlóságot láttak az 1. és a 4., továbbá a 3. és az 5. szakasz között).

– Gilligan és mások azzal vádolták meg a Kohlbergi modellt, hogy az erkölcsi gondolkodás fejlettségének a mérésében, az igazság középpontba állítása folytán, eleve elfogult a férfiak iránt, hiszen a nőkre inkább a gondoskodó attitűd a jellemző (Gilligan 1982). Megjegyzendő, hogy a Kohlbergi MÍL-vel végzett vizsgálatokban nem találtak statisztikailag jellemző különbséget a nemek között.

– Kritika érte Kohlberget amiatt is, hogy az erkölcsi ítéletalkotás és cselekvés közötti kölcsönhatást homályban hagyja. Már maga az is kérdés, hogy egyáltalán megítélhető-e az emberek erkölcsi gondolkodásának fejlettsége és motívuma oly módon, hogy képzelt erkölcsi dilemmákkal szembesülnek, s a kutatók szóbeli válaszaikból következtetnek vissza az előbbiekre... Kérdés, hogyan juthatunk el a morális ítéletalkotástól a morális tettekig? (Locke 1983; Váriné 1989).

A sok ellenvetés további gondolkodásra készítette a tanítványokat is, így született meg tulajdonképpen a Kohlbergi elgondolás és mérőeszköz módosításaként J. Gibbs *Social Reflection Measure* (SRM) tesztje, valamint J. Rest *Defining Issues Test* (DIT) tesztje. Mindkettő egyszerűsítette, világosabbá tette a morális dilemmákra nyert válaszok kódolási procedúráját. Mindez persze temérdek elemző munkát igényelt, ami nem kedvezett a modell nemzetközi adaptálásának és karrierjének. Végül is a viták tapasztalatait is hasznosítva a tanítvány Colby, Gibbs és mások által összeállított útmutató – *Manual* – bizonyult a legjobb eszköznek a válaszok biztonságos kódolásához (lásd Colby et al. 1987).

Kohlberg ezekre az ellenvetésekre, főleg a 80-as években, nagyon nyitottan válaszolt, elismerte, hogy a fejlődési szakaszok sorrendisége nem feltétlenül azonos minden egyénnél vagy minden kultúrában. Ahhoz viszont az empirikus eredmények birtokában is ragaszkodhatott, hogy univerzális elem a prekon-

vencionális, heteronóm szakasztól a konvencionális felé, illetve az önállóbb és belső meggyőződésen alapuló ítéletalkotás felé haladás. Elismerte az autonóm liberális gondolkodásra jellemző elvi morális ítéletalkotás univerzális létének és azonosításának a problematikusságát, és nagyobb szerepet tulajdonított a későbbiekben a hipotetikus dilemmák megvitatásánál az érzelmi és a társadalmi helyzet okozta hatásoknak. Univerzálisnak tételezte viszont változatlanul az igazságról való gondolkodást, aminek túlhangsúlyozásáért további kritikát kapott, mivel bírálói szerint így kizárja, hogy az adott társadalmi gyakorlatnak létezhetnek más értékei és formái, amelyeket a gondolkodás ugyancsak tükrözhet (sok társadalomban az egyén erkölcsi hitele a becsület fenntartásán múlik inkább, mint az igazság vagy a jogok érvényesítésén). Univerzális témáknak tekinthetők a kategorizáláshoz felvet témák és fogalmak: az élet, a törvény, az erkölcs és a lelkiismeret, a büntetés, a szerződés és a tekintély, amelyek valamilyen módon szükségképpen viszonyítási pontok az erkölcsi megítélésben.

Összegezőképpen: noha Kohlberg szakaszos fejlődésmélete valóban sok vitát váltott ki a pszichológusok körében, e tény mégsem teheti kérdésessé megtermékenyítő szerepét abban, hogy az elméletéről kibontakozott vita napirendre tűzte a morál és az erkölcsi fejlődés szükségképpen *pszichológiai vizsgálat tárgyát* képező komponenseinek a kiválasztását és behatóbb vizsgálatát.

AZ „ISMERETLEN” KOHLBERG:

FORDULAT AZ ERKÖLCSI NEVELÉS GYAKORLATA FELÉ

Kohlberg a 70-es évektől egyre inkább az erkölcsi nevelés gyakorlati problémái felé fordult. Ennek eredményeként alakult ki előbb a „demokratikus osztály”, majd az „Igazságos Közösség” elnevezésű pedagógiai kísérlet. Ez utóbbi 1974 és 1979 között (és még tovább is) három középiskolában működött, modellértékű gyakorlatként, és valóságos pedagógiai intervenciót jelentett a tanár-diák kapcsolat és az iskola demokratikus szellemű újraformálásában.

Kohlberg vizsgáló eszközét, a hipotetikus morális dilemmák strukturált megvitatását eredetileg csupán a kutatásban, az erkölcsi ítélőképesség mérésére alkalmazták, majd a 60-as évek közepétől az USA-ban és Kanadában egyre inkább bevezették a pedagógiai gyakorlatba, ahol többféle formában és funkcióban terjedt el:

1. Az osztályokon belüli *csoportviták formájában*, kiegészítve a szaktárgyakon belüli erkölcsi szempontból érdekes témák megvitatását. Az erkölcsi tudatosság fejlesztése reményében alkalmazták, de ennek eredményét nem mérték.

2. A „*demokratikus osztály*” kialakításának folyamatában a hipotetikus dilemmák megvitatása eszközül szolgált annak bevezetéséhez, hogy a tanár–diák, diák–diák viszony demokratikus légkörű, a szorongást és a gyanakvást redukáló, egymást értő és segítő legyen.

3. A *Just Community*, az *Igazságos Közösség* voltaképpen ugyanezt célozza, csak nem egy-egy osztályban, hanem egy egész iskolában, felerősítve a tanulói élet lényeges ügyeiben az önkormányzati jelleget és a döntésekért, tettekért való saját felelősséget. A hipotetikus morális dilemmák harmadik felhasználási módja ennek előkészítése, kivált az előkészítő szakaszban van provokatív és bizonyos fokig mintaadó szerepe (a konfliktusok tartalmának és a megoldásokra rávezető kérdéseknek), de a kialakult Igazságos Közösségekben a hangsúly már áttevődik a saját konfliktusok, dilemmák megbeszélésére.

Meg kell jegyezni, hogy a hatékony vitára kiválasztott erkölcsi dilemmáknak bizonyos kritériumoknak meg kell felelniük (nem minden erkölcsi probléma s nem bármilyen dilemma és vita alkalmas erre). Ezek a következők:

- olyan ellentmondó állításokat kell hogy tartalmazzanak, amelyek első megközelítésben egyaránt plauzibilisek és ésszerűek;

- olyan konfliktusokat kell tartalmazniuk, amelyek közel állnak a tanulók életéhez, élettapasztalatához;

- lehetővé kell tenniük, hogy a vita a morális gondolkodás bizonyos szintjére összpontosuljon, arra a szintre, amelyről feltehető, hogy a tanulók többségére jellemző;

- olyan erkölcsi problémákat kell tartalmazniuk, amelyekben a tények világosan meghatározottak és kisszámúak, hogy a vita során a figyelem magára a problémára irányulhasson;

- olyan kérdésekkel kell hogy kiegészüljenek a szókratészi stílusú vitában, amelyek mélyen érintetté teszik a tanulókat a problémamegoldás keresésében.

Az alábbi dilemma (Joe esete) például jól megfelel ezeknek a kritériumoknak:

Joe 14 éves fiú, aki nagyon szeretne táborozni menni ezen a nyáron. Apja megígérte neki, hogy elmehet, ha megkeresi és megspórolja a rá való pénzt. Joe ezért nagyon igyekezett, keményen dolgozott és megspórolt 40 dollárt, ami elégnak tűnt a táborozásra, sőt még egy kicsivel több is volt. De épp a tábor indulása előtt apja meggondolta magát. Néhány barátja halászni hívta egy érdekes helyre, de neki nem volt erre pénze. Ezért kérte Joe-t, hogy mondjon le most a táborról és adja oda neki a pénzt. Joe nem akarta feladni a tervét, és azt gondolta, hogy nem adja oda a pénzt az apjának.

Kérdések:

1. Meg kell hogy tagadja Joe a pénz apjának való átadását? Ha igen, miért? Ha nem, miért nem?
2. Fontos az a tény, hogy Joe maga kereste meg a táborozásra valót? Miért?
3. Fontos, hogy az apa tisztelje Joe tulajdonát?
4. Mi általában a tulajdonjogok alapvető értéke vagy fontossága?
5. Nemcsak arról van szó, hogy Joe kereste meg a pénzt, de arról is, hogy az apja megígérte neki, hogy elmehet. Van ennek valami jelentősége?
6. Miért kell egy ígéretet betartani?
7. Fontos betartani az ígéretet akkor is, ha olyannak tettük, aki nem ismerünk jól és nem áll közel hozzánk? Miért igen? S miért nem?

Ebben a munkában Kohlberg elsősorban Durkheim és Dewey gondolataira támaszkodott. „Bármilyen csökkenti az erkölcsi nevelés hatékonyságát, [...] a személyközi viszonyok mintáit szakítja szét, alapjaiban fenyegeti a közerkölcsöt” (Durkheim 1925/73: 3). Durkheim 1925-ben az erkölcsi nevelésről tartott előadásában a hivatásos nevelőkhöz és a nemzet valamennyi felelős polgárához szólva kifejtette, hogy az igazság és egy polgári közösség (civic community) életerejé az állampolgári, pontosabban az *állampolgárrá neveléstől* függ, amelyet csak az iskola képes megadni.

Ehhez az alapvető felismeréshez kapcsolódott a Kohlberg és követői által kidolgozott iskolakísérlet. Bár Kohlbergék a neveléslélektan tágabb értelemben vett *kognitív fejlődési paradigmájából* indultak ki, olyan kérdéseket vetettek fel, amelyek messze túlmennek mind a fejlődés- és neveléslélektan, mind általában a leíró jellegű társadalomtudományok határain. Azok a témák, amelyeket e kérdésekkel és az egész pedagógiai vállalkozással megcéloltak, nem tekinthetők a pszichológusok, nevelők és szociológusok számára tartogatott *szakmai-technikai vagy metodikai* kérdéseknek, noha megoldásuk rendkívüli mértékben függ a helyes módszerek megválasztásától. Ezek a témák valójában a tágabb értelemben vett erkölcs és a politika tartományába tartoznak, az egyénnek a Másik emberhez s ezen keresztül a társadalomhoz alakuló viszonyát érintik és közvetítik.

Kohlberg és munkatársai arra törekedtek, hogy olyan iskolákat hozzanak létre, amelyek többet tesznek annál, mint hogy csak beszéljenek arról, milyen a demokratikus társadalom. Többet, mert a kísérletbe bevont osztályok és iskolák maguk képeznek demokratikus közösségeket, mégpedig nem valami iskolán kívüli különprogramok eredményeképpen, hanem magában az iskolai élet mindennapjaiban. S azért lehetséges ezeket létrehozni, mert a gyakorlat igazolja Piaget, Dewey és Eötvös egybehangzó észrevételét a *cselekvő részvétel*

fantasztikus nevelői hatásáról. Dewey szavával élve: a legjobb, legeredményesebb tanulás az, amikor valamit valaminek a cselekvése során vagy cselekvése által, az aktív részvétel révén tanulunk meg. Ez egy olyan alapigazság, amely akkor is érvényes, ha különben nem ok nélkül éri megrovás Kohlberget liberális idealizmusáért vagy utópizmusáért. Ez utóbbi már a *From is to ought* című művében jelentkezett, abban a gondolatban, hogy az egyén erkölcsi ítélőképessége fejlődésével párhuzamosan halad a gondolkodás az igazság és a liberális demokrácia univerzális eszméi felé (Kohlberg 1971). Kohlberg az egyéni erőfeszítésből vezette le az igazságra alapozott demokráciát. A bírálók szerint Kohlberg túl sokat tesz az egyén mint hatékony politikai ágens vállára, alábecsüli a történelmi és gazdasági faktorok jelentőségét a társadalmi változásban, s mindennek oka, hogy nem tesz határozott különbséget a személyközi kapcsolatokban bonyolódó demokratikus interakciók szintje, illetve a társadalmi csoportok, intézmények és az állam közötti interakciók szintje között (Weinreich-Haste 1986). Ez nem azt jelenti, hogy a bírálók lebecsülnék az Igazságos Közösségek potenciálisan rendkívül fontos szerepét az állampolgárrá nevelésben, csupán azt, hogy óvatosabban kell értékelni társadalmi szerepének pozitívumait és határait. Kétségtelen, hogy ezek a közösségek már az eddigi tapasztalatok szerint is sokat javítottak a tanulói közérzeten és az osztályok erkölcsi klímáján, a tanárok egy részének „kiegéttségén”, és valódi együttműködést hoztak létre az iskolában.

Az Igazságos Közösség (Just Community) születése

A „cselekvő részvétel”-t Kohlberg önmagára is vonatkoztatta, amikor az iskolához és a nevelés gyakorlatához közeledett. Már korábban is rosszállóan emelte ki a pszichológusok gyakori hibáját, hogy kívülről, távoli tudományos magaslatról ítélnék meg olyan dolgokat, amelyeket inkább közelebbről, benne részt vállalva kellene megérteni s megítélni. A kollégákkal, a tanárokkal és a diákokkal való dialógusokat is fontosnak érezte ahhoz, hogy értelmesen és hasznosan lehessen megközelíteni az erkölcsi nevelés gyakorlatát. Nem lehet a nevelés elméletét megalkotni csupán a kutatást alkalmazva. Ez csakis kétirányú építkezés lehet, magában foglalja a tanárok, diákok és a nevelési szakemberek együttes munkáját, s az adott esetben a demokráciába, az Igazságos Közösség létrehozásának a lehetőségébe, értelmességébe vetett hitet.

Kohlberg a 70-es években tanítványai biztatására kész volt egyeztetni elvi elképzeléseit az iskolai élet rejtett és tudatosan megtervezett nevelői hatásai-

nak eredményeivel, megtartva a modellnek azt a bázikus jelentőségű gondolatát, hogy meghatározott motiváló feltételek teljesülése esetén az erkölcsi természetű dilemmákkal, illetve konfliktusokkal való szembesülés provokálja az érintettek gondolkodását (kognitív disszonanciát kelt), így valószínű, hogy az erkölcsi ítéletalkotás nyitottabb, felelősebb, érettebb (magasabb) formájához vezet (pl. a kognitív disszonanciát átélő személy, aki rossz érzéseit a dilemma tudatos feldolgozásával igyekszik leküzdeni, lehet, hogy már nemcsak azért gondol jónak egy-egy viselkedési aktust vagy döntést, mert külső jutalom vagy büntetés követi, vagy mert „így szokás”, ez a konvenció, hanem mert több alternatívát is észrevesz és mérlegel, s ezek közül tudatos felelősséggel választja ki azt, amit a legjobbnak ítél az adott helyzetben).

A döntő lökést a nevelés gyakorlati problémái és intézményei felé egyik disszerensétől és követőjétől: M. Blatt-tól (valamint egy tanártól) kapta, aki a szintén Kohlberg-tanítvány E. Turiel és J. Rest munkáira is támaszkodva azt a hipotézist állította fel, hogy amennyiben a gyerekeket rendszeresen saját morális fejlettségi szintjüknel egyvel magasabb fejlettségi szintre jellemző érveléssel, megítéléssel szembesítik, az pozitívan befolyásolja majd morális ítélőképességük fejlődését, így várhatóan egyvel magasabb szintre/szakaszra fognak e tekintetben emelkedni. Ez az az elv, amelyet a kötetünkben² szereplő Schreiner-tanulmányban a szerző „plusz 1” elvként idéz fel. Blatt hipotézise igazolódott annak a féléves munkának az eredményeként, amelyet egy vasárnapi iskolában végzett oly módon, hogy osztályában rendszeresen – hetente egyszer – erkölcsi természetű dilemmákat vitattak meg, pró és kontra érvelő állásfoglalásra és döntésre készítetve a tanulókat (Blatt 1969; Blatt–Kohlberg 1975). A kísérlet végén a tanulók 64%-ánál tapasztalhattak az eredetitől egy fokkal magasabb minőségűnek tekinthető erkölcsi ítéleteket. Blatt még több változatban is megismételte ezt a kísérletet (tanár vezette, csoporttárs vezette és vezetés nélküli vitahelyzetben), hasonló eredménnyel a gyakorlott tanár által vezetett vita esetében, s ezzel empirikusan alátámasztotta Kohlberg korábbi állítását, hogy az erkölcsi ítéletalkotás morális természetű dilemmák rendszeres és strukturált megvitatásának eredményeként fejleszthető. A megfelelő feltételek esetén a változás pozitív és időtálló.

E tanuláshoz kapcsolódott kérdésével az egyik tanár, aki épp ott tanított, ahol a Blatt-féle kísérlet folyt. A tanár azt mondta, hogy nem érti, miért kelnek ide képzelt konfliktushelyzetek, mikor éppen elég bajuk és konfliktusuk

² A szerző által szerkesztett, „Az erkölcs a néző és a cselekvő szemszögéből” (Budapest, Scientia Humana, 1994) című kötetről van szó.

van nekik is a tanulókkal, s ez nyilván fordítva is igaz: miért nem azt vitatják meg, hogy hogyan lehet megtartani az iskolai fegyelmet? Kohlberg válasza az volt, hogy valóban lehetséges, hogy a vita tárgya a fegyelmi szabályok és normák megsértése legyen, de utólagos bevallása szerint akkor még nem is tudta, hogy mire vállalkozik. Rá kellett ébrednie, mennyire más csoportfolyamatokban gondolkodni, mint az egyének fejlődését követni.

A tanár kérdése régi bajra tapintott rá, arra a kérdésre, hogy hogyan jutunk el a helyes erkölcsi ítéletalkotástól a morális cselekvésig. Vajon elég életszerű-e a Kohlberg-féle modell ennek a megválaszolásához? Kiderült, hogy nem. A „demokratikus osztálytól” a „Just Community” felé haladáshoz s az ezt megalapozó szemléletváltáshoz ezt a tanulságot is le kellett tudni vonni.

A cselekvés előtérbe kerülését tehát olyan témák indokolták, mint az iskolai osztály „rejtett tanterve”, azaz erkölcsi klímája az önállóság, a tettekre készség, a fegyelmezettség, a tekintélyhez való viszony terén.

A Just Community-kísérlet a MII-ben szereplő morális dilemmák megvitatását is magában foglalja, ugyanakkor több is ennél, amennyiben a tanulók saját konfliktusaira, ezek lehetséges és értelmes vagy egyszerűen csak tűrhetőnek ítélt megoldási módjaira fordítja a tanulók-tanárok figyelmét és közös erőfeszítéseit. Ehhez a túlságosan csak a fegyelmező és autoriter tanári szerepre épülő oktatást meg kell haladni, mert a demokrácia és a fegyelem nem szembeállítható, sőt az igazi fegyelem csak az indokolt esetben való kölcsönös alkalmazkodás fel- vagy elismeréséből nyeri erejét. Dewey nyomán Kohlberg úgy vélte, hogy a demokrácia nem külön játék az osztályban, és nemcsak célja a nevelésnek, hanem igazi hatékony eszköze is.

Sokan összetévesztik a liberális nevelési eszményt és gyakorlatot azzal a túlságosan szabados, teljesen kötetlen, a pszichoanalízis elemeiből kinőtt (ezeket is gyakran félreértő) és a korlátozástól való félelemben a gyermeket valósággal magára hagyó neveléssel, amely az amerikai és észak-európai társadalmakban az utóbbi fél évszázadban túlságosan elterjedt. Ma már olvasható ennek a kritikája is. Kohlberg kezdettől fogva másra gondolt: soha nem a szabadosságot és a „parttalan”, korlátok nélküli nevelést, hanem az értelmes alkalmazkodást és együttműködést értette a demokratikus működésmód alatt, beleértve – ha a megváltozott társadalmi szükséglet és gyakorlat indokoltá teszi – az elavult normák és szabályok kreatív felülvizsgálatát is.

Kérdés, hogy mi a különbség a korai és a kései Kohlberg között? Valójában Kohlberg új vállalkozása, a Just Community nem egyszerűen a Blatt-féle kiterjesztés a morális dilemmákról szóló csoportvitákra. Teoretikus megalapozásának és gyakorlati megvalósításának középpontjában alapvetően más áll

és ez fundamentálisan más szerepet játszik az erkölcsi nevelésben, mint a hipotetikus morális dilemmák rendszeres megvitatásában. Blatt végeredményben az egyes egyének morális kompetenciáját, ítélőképességét társas közegben kívánta fejleszteni, s ez sikerült is neki (kivált a középosztályból jövő tanulók esetében). Blatt Kohlberg korábbi kérdésfeltevését igazolta, azt, hogy a morális ítélőképesség fejleszthető, és ez történik akkor, ha a nevelő alkalmat teremt a morális természetű konfliktushelyzetek megvitatására. Minden valószínűség szerint a hipotetikus morális dilemmák megvitatása is tágítja a tanulók értelmi és érzelmi potenciálját, de az ilyen viták után még nyitva marad az a kérdés, hogy mit tesznek a vitában résztvevők a megvitatotthoz hasonló valós esetekben. Vagyis hogyan jutunk el a helyes morális ítélettől a valóban erkölcsös tethez vagy viselkedéshez? A morális értelemről a morális cselekvéshez.

A Just Community pedagógiai kísérlete pedig már éppen erre a kérdésre keresi a választ. Az új megközelítés fókuszában nem az egyén áll, és nem az egyén erkölcsi kompetenciájának egy fokkal feljebb történő fejlesztése, hanem *maga a csoport s ezen belül az egyénnek a csoporthoz való viszonya*.

Maga az iskolakísérlet egy olyan, legalább 1-2 éves pedagógiai vállalkozás, amelynek az elvi alapjai részint az erkölcsi nevelés durkheimi felfogásában, részint az erkölcsi ítéletalkotás Kohlberg által kidolgozott kognitív fejlődési modelljében találhatók.

A kulcskérdés az, hogy *hogyan építsünk közösséget* (illetve ha már létrejött, hogyan tartsunk meg egy közösséget) a meglehetősen heterogén, különféle társadalmi szelekciós mechanizmusok eredményeként létrejött csoportokból?

A Just Community bevezetését és működését három – azóta híressé vált – amerikai középiskolában követték az elemző-összefoglaló tanulmányok (Power–Higgins–Kohlberg 1991; Kuhmerker 1991; kötetünkben³ lásd Oser és Power tanulmányait). Az eredményeket bemutató retrospektív beszámolók részint a részt vevő tanárok és diákok emlékeire és tapasztalataira, részint a közösségi gyűlések jegyzőkönyveire, eseménynaptáira épültek. Ezek a középiskolák a következők voltak: a Cluster School (CS) Cambridge-ben, Massachusetts; a Scarsdale Alternative High School (A-School) Massachusettsben és a School-Within-School (SWS, azaz „Iskola az Iskolában”) Brooklynban.

Ezek mind viszonylag kis létszámú, alternatív program szerint működő középiskolák voltak, bennük valamilyen kezdeményezés már történt a demok-

³ A szerző által szerkesztett, „Az erkölcs a néző és a cselekvő szemszögéből” (Budapest, Scienica Humana, 1994) című kötetről van szó.

ratikusabb légkör kialakítására, a tanárok közötti, valamint a végzett diákokkal való konzultációnak pedig hagyománya volt, hogy a tanárok és diákok *közös gondja* a morális fejlődés (ezen belül a fejlődés és fegyelem) biztosítása az iskolában. Közös sajátosság volt az is, hogy mindhárom iskolában erősen meg-
lazult a fegyelem.

A különbségek abban foglalhatók össze, hogy a Cluster School és a School-Within-School egy-egy nagyobb iskola részét alkotta, önálló iskolaként csak a Scarsdale vagy az ún. A-School működött. Jelentősebb volt az a különbség, amely a szociális összetételben mutatkozott: a Cluster volt az ún. hátrányos helyzetű, a legvegyesebb összetételű iskola, kb. 50-50%-ban fehér és fekete, gazdag és szegény diákkal, s a szociális és etnikai feszültségek, legalábbis a kísérlet elején, jól érzékelhetőek voltak. (Lásd erről még Power és Power tanulmányát.) A leggazdagabb szociális környezetben az ún. A-School volt, főleg fehér felső osztálybeli és felső középosztálybeli szülőkkel rendelkező tanulókkal.

Amikor sor került a Just Community kialakítására (először a Cluster Schoolban 1974–75-ben), mindhárom iskolában működött egy-egy pszichológus konzulens: a Clusterben és az A-Schoolban maga Kohlberg, az SWS-ben Mosher. Meglehetősen anarchikus állapotokból indulva fokozatosan alakították ki az Igazságos Közösség működésének intézményes kereteit, a tanulók és tanárok által együttesen választott bizottságokat (a problémákat felvezető Agenda bizottságot, a közös megállapodások, szabályok betartására ügyelő Fairness – fegyelmi – bizottságot, az ezek felett álló Iskolagyűlést, az iskola-közösség együttes vitáját. A jegyzőkönyvezés logikus, de talán nem feltétlenül szükséges alkotórésze az Igazságos Közösség modellnek, mint ahogyan „bizottságok” létrehozása sem feltétlenül az. Ám ha azt várjuk, hogy egy csoport közösséggé érlelődjön és valamelyest jellemezze a közösen felállított normák betartására való törekvés, akkor ezeket valamilyen formában rögzíteni, betartásukat figyelni és időnként minősíteni kell).

Az Igazságos Közösség munkájában az alábbi elvek érvényesültek:

- az aktív részvétel elve a vitatémák kiválasztásában és a dilemmák eldöntésében, az együttes szabályalkotásban;
- az egyén másságának, különvéleményének tolerálása addig, amíg nem sérti a közösség érdekeit;
- a határok megtapasztalása a többségi véleménnyel való szembekerüléskor, a kirekesztődés és kirekesztés elkerülésével;
- a saját élményen alapuló tanulás; az önállóság biztosítása;
- a saját érdekképviselés és az érdekegyeztetés, és a döntéshozatal tárgyalásos
- racionális és emberséges érveken alapuló – módjának a megtanulása;

– a felelősség vállalása a közös döntésekért és az ezekben megfogalmazott szabályok betartásáért.

Kohlbergék eredményeik összefoglalásakor azért nem közöltek semmit a tantárgyi jegyek alakulásáról, mert nem ezt tartották fő feladatuknak. Munkájuk fókuszában azok a *normák és értékek* állottak, amelyek az iskolai fegyelmet, viselkedést és az interperszonális kapcsolatokat szabályozzák, amelyek működésére mint „rejtett curriculum”-ra vagy más aspektusból az iskolai légkörre utalunk. Távolról sem könnyű témákban kellett közös nevezőre jutniuk a Just Community tagjainak: az iskolakerülés, a tudatos rongálás, a lopás, a marihuána- és egyéb drogfogyasztás, a dohányzás, a házifeladat-készítés, az etnikai feszültségek mind sorra kerültek a közösségi gyűlés elé vitt és szabályozást kívánó ügyek között. Azokról a változásokról pedig, amelyek a viták, megállapodások és alkalmazkodások eredményeként ténylegesen bekövetkeztek, részint a közös gyűlések jegyzőkönyvrészletei, részint a résztvevők beszámolóí tanúskodtak (már önmagában a vitatémák is kifejezett fejlődést mutattak).

Kohlberg az iskolai konzulens szerepében korrigálta korábbi, a konvencionális erkölccsel szembeni kissé lebecsülő álláspontját, igazolva látta Coleman megállapítását az amerikai serdülőkről, kivált a középiskolásokról, mely szerint az egyén fejlődésének a kulcsa sokkal inkább a kortárscsoport kezében van, semmint a nevelőjében, hibás tehát minden olyan pedagógiai gyakorlat, amely nem képes együtt is és külön is látni és mérlegelni az osztály és tagjainak viszonyát és fejlődési lehetőségeit.

Kohlberg egy másik fontos tanulsága az ún. rejtett curriculum kezelését illeti: S. Neillnek a „Summerhill”-ben (1960) nyújtott romantikus modelljével szemben ő Durkheimmel értett egyet, aki fontosnak tartotta a normák és értékek nyilvánossá és ismertté tételét (adott esetben a közösen megvitatott és elfogadott normák és értékek kinyilvánítását mind a tanulók, mind a nevelők részéről), szemben a tanulók magára hagyásával a korlátlan szabadságban. A „rejtett tanterv” érvényesülése egy olyan játéktérben kell hogy történjen, amely nem néma és nem korlátlan semmilyen tekintetben.

A Kohlberg pedagógiai vállalkozásával való megismerkedés óhatatlanul emlékezteti az európai olvasót Makarenkónak a gyakorlatba is sikerrel átültetett pedagógiai elveire és hősiek vállalkozásaira. Külön tanulmány tárgya lehetne a párhuzamok megvonása, noha Kohlberg az elmélet felől, Makarenko pedig a pedagógiai gyakorlat felől kiindulva fogalmazta meg a közösség és a közösségi nevelés feltétlen szükségességére s ezen közben az egyén, az egyéniség védelmére vonatkozó nézeteit. A szerző nem vállalkozhat erre a feladatra, de néhány szembeütően közös vagy eltérő vonást érdemesnek tűnik megemlíteni.

Mindkét tudós nevelő egész életét szentelte annak a gondolatnak, hogy a nevelésnek az erkölcsi, vagy mondjuk úgy, az emberi tökéletesedést kell szolgálnia, nagybetűs Embert kell formálnia, illúzióktól és utópizmustól mentesen, abból az „anyagból”, ami van. Mindketten meg voltak arról győződve, hogy ebben az emberi értelemnek, megértésnek szerepe van. Makarenko ismerte fel előbb és mélyebben ebben a közös cselekvés és az együttes élmények emberformáló szerepét, de ehhez élete végén fokozatosan Kohlberg is eljutott. Mindketten elítélték a rutinszerű, mechanikus tanári munkát, és voltaképpen művészetnek tartották a közösséget és az egyént egyszerre fejlesztő gyakorlati pedagógiát. Közösek abban az antropológiai előfeltevésükben is, hogy az embernek szüksége van a másik emberre, hogy egészséges emberi fejlődés és lét csakis az embertársakkal együtt és nem azok ellenére lehetséges. Az élet őket igazolja.

Irodalom

- Blasi, A.: Bridging moral cognition and moral action: A critical review of the literature. *Psychol. Bulletin*, 1980. 1–45.
- Blatt, M. M. – Kohlberg, L.: The effect of the classroom moral discussion upon children's level of moral judgement. *Journal of Moral Education*, 1975. 4. sz. 129–161.
- Brown, R. – Herrstein, R.: Moral reasoning and conduct. In *Psychology*. Boston, Little, Brown, 1975.
- Colby, A. – Kohlberg, L. et al.: A longitudinal study of moral judgment. *Monograph of the Society for Research for Child Development*, 48. évf. 1983. 4. sz.
- Colby, A. – Kohlberg, L. – Speicher, B. – Hewer, A. – Candee, D. – Gibbs, C. – Power, C.: *The Measurement of Moral Judgement*. New York, Cambridge University Press, 1987. (Vol. 2. Standard Issue Scoring Manual.)
- Durkheim, E.: *Sociology and Philosophy*. London, 1953.
- Eckensberger, L. H. – Reinshagen, H.: Kohlbergs Stufentheorie der Entwicklung des moralischen Urteils. In Eckensberger, L. H. – Silbereisen, R. K. (Hrsg.): *Entwicklung sozialer Kognitionen: Modelle, Theorien, Methoden Anwendung*. Stuttgart, Klett, 1980, 65–131.
- Emler, N.: Morality and politics. In Weinreich-Haste, H. – Locke, D. (eds.): *Morality in the Making: Judgement, Action and Social Context*. Chichester, Wiley, 1983.
- Freud, S.: *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Debrecen, Ampelos 1943; Budapest, Gondolat, 1986.
- Gilligan, C.: *In a Different Voice*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1982.
- Haan, N.: Hypothetical and actual moral reasoning in a situation of civil disobedience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1975. 32. sz. 255–270.
- Harre, R.: *Social Being*. Oxford, Basil Blackwell, 1979.
- Higgins, A. – Power, C. – Kohlberg, L.: The relationship of moral atmosphere to judgments

- of responsibility. In Kurtines, W. M. – Gewirtz, J. L. (eds.): *Morality, Moral Behaviour and Moral Development*. New York, Wiley, 1984.
- Kohlberg, L.: Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. In: Goslin, D. (eds.): *Handbook of socialization theory and research*. Chicago, Rand McNally, 1969.
- Kohlberg, L.: From is to ought: How to commit the naturalistic fallacy and get away with it in the study of moral development. In Mischel, T. (ed.): *Cognitive Development and Epistemology*. New York, Academic Press, 1971.
- Kohlberg, L.: Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach. In Lickona, T. (ed.): *Moral development and behavior: Theory, research and social Issues*. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1976.
- Kohlberg, L.: *Essays on Moral Development*. Vol. I. *The philosophy of moral development*. New York, Harper and Row, 1981.
- Kohlberg, L.: *Essays on Moral Development*. Vol. II. *The psychology of moral development*. New York, Harper and Row, 1984.
- Kohlberg, L.: A just community approach to moral education in theory and practice. In Berkowitz, M. – Oser, F. (eds.): *Moral Education: Theory and Practice*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum, 1985.
- Kuhnmerker, L. (ed.): *The Kohlberg Legacy for the Helping Professions*. Alabama, R.E.P. Books, 1991.
- Lempert, W.: *The relationship of the mental structures and the social spheres of application of moral judgement*. /MOSAIC Monograph, 2./ 1986.
- Lind, G. et al.: *Moral development and the social environment: Studies in the psychology and the philosophy of moral judgment and education*. Chicago, Precedent Publishing, 1985.
- Pataki, F.: Experiences of self-government in an autonomous student movement. Paper presented at the *East-West Conference on Cooperative Behavior in Bologna*. (13–16 May), 1980.
- Piaget, J.: *The Moral Judgment of the Child*. New York, Free Press, 1932/1948.
- Simpson, E. L.: Moral Development Research: A Case of Scientific Cultural Bias. *Human Development*, 17. évf. 1974. 81–106.
- Skinner, B.F.: *Walden Two*. New York, Macmillan, 1948.
- Váriné Szilágyi, I.: Szemléleti korlátok és a moralitás. *Pszichológia*, 1989.
- Vari-Szilágyi, I.: *Cognitive Biases and Moral reasoning*. /MOSAIC Monograph, 5./ 1991.
- Vine, I.: Moral maturity in socio cultural perspective: Are Kohlberg's stages universal? In Modgil, S. – Modgil, C. (eds.): *Lawrence Kohlberg: Consensus and controversy*. London, The Falmer Press, 1986.
- Weinreich-Haste, H.: Kohlberg's Contribution to Political Psychology: A Positive View. In Modgil, S. – Modgil, C. (eds.): *Lawrence Kohlberg: Consensus and Controversy*. London, The Falmer Press, 1986.

Igazságos és méltányos közösség: utópia vagy reális lehetőség?¹

Az újabb reformpedagógiai elképzelések között egyre több olyan található, amelynek szerves része az erkölcsi és állampolgári nevelés fejlesztési lehetőségeinek keresése a túlzott individualizmus ellenében. Ezek sorába tartozik az alábbi iskolakísérlet is.

GONDOK ÉS MEGFONTOLÁSOK – EGY KUTATÓI-PEDAGÓGUSI VÁLLALKOZÁS MOTÍVUMAI²

Nem új a felismerés, hogy az ezredforduló iskolája paradox helyzetben van: miközben az információátadásban élvezettel aknázhatja ki a fejlett technika táguló lehetőségeit, az értéktudat formálásában és az erkölcsi nevelésben a szókratészi módszereket is alig képes alkalmazni. A túlzottan „tudáscentrikus” iskolát, amely Keleten és Nyugaton rég megkapta már a maga komoly kritikáját, nem oly könnyű a gyakorlatban valami komplexebben és egészségesebben orientáló iskolával felváltani.

A magyar közoktatásban már a 80-as évek közepén megjelent, 1990-től pedig felerősödött az oktatás demokratizálásának gondolata, de a józanabbak tudták, hogy a demokratikus szellem kialakítása nem megy máról holnapra, és főleg nem független a makrokörnyezet alakulásától. Még ha ez utóbbi kedvezőbben alakul, akkor is elég gond, hogy milyen eszközökkel hozható létre a demokratikus légkör, érdekképviselet és döntésmód az iskolában oly módon,

¹ Megjelent: *Új Pedagógiai Szemle*, XLVI. évf. 1996. 5. sz. 22–32.

² E kutatói-pedagógusi vállalkozás 1992/93-ban indult „Az erkölcsi és jogi szocializáció alapota és fejlesztési lehetőségei” címen, majd folytatódott 1993/95-ben a „Kutató-fejlesztő program az erkölcsi és állampolgári kompetencia fejlesztésére” címmel az Országos Kiemelt Társadalomtudományi Kutatások V. témacsoportjának 389. számú témájaként. A projektet kisegítette a részt vevő tanárok egyszeri továbbképzése, amely részben a PSZMP támogatásával (2/197/C/93) valósult meg. A projekt vezetője a szerző, az MTA Pszichológiai Intézetének tudományos főmunkatársa, pedagógus szaktanácsadója pedig *Szekszárdi Júlia*, az Országos Közoktatási Intézet tudományos főmunkatársa volt. Az eddigi, főként pozitív tapasztalatok indokolják az „Igazságos közösségalkotás” című projekt és iskolakísérlet elgondolásainak és pedagógiai eszközeinek szélesebb körű ismertetését.

hogy az ne vezessen túlzott liberalizáláshoz, a fegyelem, a tanulás rosszabbodásához.

Az események makrotársadalmi vonulatát követve várható volt, hogy a szükséges modernizálódás és privatizáció felerősíti az individualizáció egészséges és egészségtelen folyamatait. A változás jó oldala, hogy előhívja az emberek küzdőképességét és konfliktusmegoldó stratégiáit, amelyeket ki sem fejlesztett vagy elaltatott a korábbi paternalista állam. A tartós társadalmi bizonytalanság közepette, az iskolán kívül elterjedt negatív minták nyomán viszont az is lehet, hogy az újabb generációk számára egyedüli „természetes emberi reakciónak” tűnik majd a szélsőségesen egoista és anarchista magatartás. Az újabb reformpedagógiai elképzelések között egyre több olyan található, amelynek szerves része az erkölcsi és állampolgári nevelés fejlesztési lehetőségeinek keresése a túlzott individualizmus ellenében. Ezek sorába tartozik az alábbi iskolakisérlet is.

E kutatói-pedagógusi vállalkozás az *„Igazságos és méltányos közösségalkotás”* címet viseli, célja pedig, hogy az erre önként vállalkozó iskolai osztályokban olyan együttlétet és légkört alakítson ki, amelyben maguk a tanulók is aktív részesei életük, együttlétük minősége és játékszabályai alakításának. Ily módon értelmes és önkéntes fegyelem, kezdeményező hozzáállás, az érdekellentétek tudatosítása és demokratikus egyeztetése, a tanárokkal és egymással való *partneri viszony* jellemzi iskolai, sőt azon túli életüket.

E vállalkozás kezdettől fogva kockázatosnak tűnhetett, hiszen az elmúlt évtizedek nevelési gyakorlatában meglehetősen problematikussá vált a normakövetés, a fegyelem és a „közösség” gondolata. Várható volt, hogy nagyobb mértékben vált ki ellenállást, mint támogató gondolati reakciókat (pl. Durkheim, Dewey, Makarenko pozitív pedagógiai kezdeményezéseinek felidézését). Maga a „közösség” fogalom is megkopott és diszkreditálódott a hirdetett és megvalósult értékpreferenciák közötti szakadék egyéni megtapasztalása, közéletbeni tudatosodása, továbbá a fogalom nem ritka pedagógiai félreértése vagy torz gyakorlati megvalósulása következtében.

Mégis mi indította el ezt a kísérletet? A benne résztvevők egy régi gondolatot kívántak új eszközökkel, a mai életfeltételekhez és tapasztalatokhoz igazodva képviselni. Nevezetesen: *Egy társadalomnak, ha valóban emberi és hatékony kíván lenni, a modernizálás és a privatizáció során növekvő individualizálódás és az uralkodó individualizmus közepette is szüksége van és lesz kooperáló közösségekre és ezek ethoszára. Olyan közösségekre, amelyek tagjai nem uniformizált, elszűrűlt, passzív és konform tagok, hanem színes és autonóm személyiségek, kik saját akaratukból működnek együtt, s vállalnak önmagukért is, egymásért is felelősséget.*

A kísérlet alapján egyfajta közös válaszkeresés egy általános emberi problémára, valamennyi felnővekvő generáció gondjára, amely ilyen kérdésekre bomlik: *„hogyan legyen az egyén önálló, és hogyan alkalmazkodjon a társas és intézményes léthez? Milyen kommunikációs és kooperációs készségek szükségesek a »Másik Emberrel«, [...] csoportokkal és közösségekkel [...] kialakítandó kapcsolatokhoz, közös és versengő tevékenységekhez, az érdekek tárgyalásos egyeztetéséhez? Valóban szüksége van-e az egyénnek személyisége egészséges fejlődéséhez, társadalmi érettsége eléréséhez a családon kívüli, azon túlövő közösség(ek)re?»*³

A közösségalkotás újfajta kísérletét ösztönözték még az olyan, nálunk az utóbbi évtizedekben felszínre került problémák, mint az etnikai kisebbségek sajátos helyzete, a szembesülés az erősen eltérő szokás- és értékrendszerükkel, a tolerancia szükségességével, határainak tisztázásával s az együttélés tanulásának napi gondjával.

Közelebb jöve az iskola gondjaihoz, kérdés az is, hogyan lehet a tizenévekben fejleszteni az erkölcsi tudatosságot, a demokratikus tárgyalásmódot, az életüket befolyásoló döntésekbeni részvétel igényét. Egyáltalán van-e erre igényük, vagy ez felébreszthető-e? Lehet-e számítani arra, hogy életük egy jelentős szakaszában partnerek lesznek a „játéktér” és a játékszabályok kialakításában? Lehet-e egyáltalán, s ha igen, hogyan lehet a demokráciát tanítani?

Hogy szükséges tanítani, az nem lehet kérdés, csak egy öngyilkos társadalom mondhat le az ilyen irányú próbálkozásokról. Nem csak az irodalomból, az egyre kuszább, könyörtelenebb életesemények tapasztalatából is ismerhetjük, hogy a modernizáció és a privatizáció nem mindig jár tisztes úton, s igen közeli a balkanizálódás veszélye.

A kérdés csak az, hogy vajon ismerjük-e eléggé, hogyan élnek meg a gyerekek és a serdülők mai világunkat. Hol és miért érzékelnek vagy nem érzékelnek morális problémát? Ez az, amiről nagyon keveset tudunk, és erről az erkölcsi nevelésről szóló viták is kevésbé szólnak. Pedig az iskola van olyan komplex társadalmi szervezet, mint például egy kórház. Itt is különböző valóságfelfogás, „helyzetészlelés” lehetséges. Lépéskényszerben segíthet, ha tudjuk, hogy milyen kritikus pontokon tér el vagy merőben más egyes diákok, diákcsoportok „világlátása” a tanárokéhoz képest. Annak, aki eziránt igazán érdeklődik, nemcsak az erkölcsi nevelés sürgető szükségletére kell figyelnie, hanem néhány, a hatékony kommunikáció útjában álló akadályra is (pl. tanulói ifjúságunk egy részének védekező beállítódására minden vélt vagy tényleges manipulatív ráhatással szemben).

³ Váriné 1994: 5.

EGY LEHETSÉGES NEVELÉSI MODELL HONOSÍTÁSA:
MIÉRT VONZÓ ÉS AKTUÁLIS AZ „IGAZSÁGOS KÖZÖSSÉGALKOTÁS”?

Az erkölcsi nevelés önmagában, elszakítva azoktól a problémáktól vagy kiemelve azokból a gondokból, amelyekkel naponta találkozunk, kevésbé hatékony. Ezért törekszik az itt bemutatott pedagógiai kísérlet arra, hogy az erkölcsi tudatosság és ítélőképeség fejlesztése olyan program keretén belül történjen, amely egyúttal az *állampolgárrá* nevelésnek is műhelye lehet. Úgy tűnik, hogy ehhez kedvező feltételeket nyújt az ún. „*Igazságos közösségalkotás*” elnevezésű iskolakísérlet.

Az „*Igazságos Közösség*” (*Just Community*) modelljét eredetileg a Piaget-követő Lawrence Kohlberg alakította ki munkatársaival együtt néhány New York-i iskolában, a Harvard Egyetem „Center for Moral Education” vezetőjeként még a '70-es években. Ez válasz volt részint az amerikai demokráciát fenyegető problémákra, részint az erkölcsi ítélőképeség fejlődését az értelmi fejlődés univerzális szakaszosságával párhuzamba állító, túlzottan az értelmi fejlődésre összpontosító kohlbergi kognitív fejlődésméletet ért bírálatokra. Aki csak korábbi elméletét ismeri, nem tudja, milyen pozitív fejlődési utat tett meg a kései Kohlberg az „*Igazságos Közösség*” elnevezésű pedagógiai vállalkozásig, az iskola gyakorlati erkölcsének formálásáig. Ő a nevelés feladatát korábban is az erkölcsi ítéletalkotás (morális kompetencia) fejlődésének, magasabb fokra jutásának ösztönzésében látta, amelyet szerinte módszertanilag meghatározott módon kell végezni. Erre javasolta a hipotetikus morális dilemmák rendszeres, szókratészi stílusú megvitatását az osztályokban. Saját hipotetikus dilemmáinak előterbe állítása akkoriban összefüggött kutatása korábbi fókuszával: azt kívánta elérni általuk, hogy látható-mérhető legyen a morális kompetencia fejlődése (pl. az erkölcsi ítéletalkotásnak a prekonvencionális foktól a konvencionális fokra való lépése). Módszertani meggondolás is volt e mögött, hiszen nem minden dilemma, illetve konfliktus alkalmas az ilyen természetű vitákra, csak az, amely megfelel bizonyos követelményeknek. Ezek az alábbiak:

- olyan konfliktust kell megvitatni, amely közel áll a tanulók élettapasztalatához;
- lehetővé kell tenni, hogy a vita a morális gondolkodás olyan szintjére összpontosuljon, amely vélhetően a tanulók többségére jellemző;
- olyan erkölcsi problémákat kell tartalmazniuk, amelyekben a tények világosan meghatározottak és kisszámúak;
- olyan kérdésekkel kell hogy kiegészüljenek, amelyek mélyen érintetté teszik a tanulókat a problémamegoldás keresésében.

Több vizsgálatban beigazolódott, hogy ez a módszer valóban legalább egy fokkal magasabbra fejleszti az erkölcsi ítélőképességet (Blatt 1975; Colby 1983). „Ezt a követelményt Kohlberg később integrálta az »Igazságos közösség« felől történő megközelítésbe, azaz egy olyan iskolai demokratizálási folyamatba, amelynek során a hipotetikus erkölcsi dilemmák megbeszélését a konkrét dilemmahelyzetekben történő szabályalkotás és felelősségvállalás váltja fel.”⁴

Ez már túllépés a korábbi célkitűzésen, amely lehetővé teszi az iskola világában végbemenő fejlődés feltételrendszerének a feltárását, az iskola demokratizálását, valamint annak követését, hogy vajon a fejlettebb morális ítélőképesség megnyilvánul-e a cselekvésben, a mindennapi életben.

A kései Kohlberget tehát a nevelés napi gyakorlata tovább vitte gondolatilag: felismerte, hogy bizonyos csoportdinamikai folyamatok és szociálpszichológiai jelenségek nagyobb szerepet játszanak a morális ítélőképesség fejlődésében, mint azt elmélete korábbi formája tükrözte.

Kohlberg eredeti modelljében, az „Igazságos közösségalkotás” középpontjában a társas helyzetek és tevékenységek normatív szabályozottsága, az érdekeknek, konfliktusoknak az *igazságosság és méltányosság alapján való megítélése*, ennek tanulása állott. Ennek keretét és eszközeit az inspiráló szerepet játszó tanárok kezdeményezésére a tanulók által kialakított intézményes formák képezték: a vitatémákat elővezető programbizottság, a közös osztály-/iskolagyűlés (amely a hipotetikus vagy valódi konfliktusok megvitatására és közös szabályok alkotására szolgált), az ún. fairness-bizottság (amely ébren tartotta a közösség kollektív emlékezetét, ügyelt a szabályok betartására, és közös megbeszélés eredményeként szankcionálta a szabálysértést). A bizottságok tagjait a diákok maguk közül választották bizonyos időtartamra. A szabályok és megbízatások újratárgyalhatók voltak, s az iskolai és az iskolán kívüli élet lényeges területeire vonatkoztak az önkéntes, értelmes, a harmonikus és produktív együttlétet biztosító fegyelem érdekében (pl. a házi feladatok készítése, a dohányzás, az osztályban és a kiránduláson való magatartás, a lopás, a segítség témáiban).

Az ilyen természetű pedagógiai kezdeményezés elvileg több célkitűzést is szolgálhat: elősegítheti például, hogy a tanuló ne csak a magas absztrakciós szinten megfogalmazott erkölcsi elvekkel szembesüljön, hanem képes legyen eligazodni a társas helyzetekre általában jellemző dilemmákban, ismerje fel az ellentétes nézőpontok, viselkedések mögötti motívumokat, érdekeket, valamint ezek következményeit. Abba a *folyamatba* lásson tehát bele, *ahogyan az erkölcs a mindennapi életben „formálódik”, amely folyamatnak ő maga is tevékeny részese* (akkor is, ha éppenséggel semmit sem csinál).

⁴ Lásd F. Oser: Az igazságos közösség és az iskola demokratizálása. In: Váriné 1994: 161.

Nos, éppen ez az *életközelség* a kohlbergi vállalkozás fő vonzereje. Az, hogy olyan hipotetikus vagy valóságos dilemmák megvitatásával csiszolta az erkölcsi ítélőképesseget, amelyek többnyire valóban foglalkoztatták a tanulókat, és közös megoldást kívántak. Ez tette alkalmassá arra is, hogy az európaibb feltevélekhez igazítva elterjedjen más országokban is (pl. Finnország, Izrael), de kivált Németország észak-rajna-vesztfáliai tartományának iskoláiban.⁵ Ezért kapcsolódtunk mi is az „Igazságos közösségalkotás” típusú iskolakísérlethez, főként annak német változatához, a hazai feltételekhez és társadalmi klímához igazítva azt.

A kohlbergi modell vonzerejét fokozta, hogy nemcsak a tanulók jó közérzetét, hanem felelősségét is fejleszteni kívánta, s a korábbi New York-i iskolakísérletek leírásaiból úgy tűnt, hogy tudja is. Előnyei közé számítható nyitottsága, más módszerekkel való kombinálhatósága. Olyan stabil intézményes keret lehet, amelyen belül a tanulók a legkülönbözőbb tevékenységeket, vállalkozásokat folytathatják (pl. a filmesztétikai szakkörtől az iskolai büfé szervezéséig, szociográfiai felmérések vállalásáig; lényeg a felelősség a közösen vállalt többletért). Feltétlen pozitívuma, hogy ritka jó alkalmat nyújt a tanulók gondolkodásának és érzésvilágának a megismerésére és az alapszintű állampolgári nevelésre, aminek nagyon híján van a mai beszorított helyzetben lévő pedagógia és a tanárság. Ugyanakkor próbaterepnek is alkalmas arra, hogy miként lehet nem autoriter módon újrafogalmazni a tanári-tanulói szerepet és kialakítani a kölcsönös bizalmat.

Három ponton módosítottuk erőteljesen az eredeti modellt: elhagytuk a bizottságokat, mert azok bevezetése az elhúzódó vezetői és bizalmi válság körülményei között feleslegesen terhelte volna negatív érzelmekkel a kísérletet. Nagyobb gondot fordítottunk arra, hogy az erkölcsi kérdések megvitatása összekapcsolódjon az állampolgári neveléssel. Végül tanáraink által is inspiráltan nálunk inkább a saját élményű konfliktusok megvitatása került előtérbe a morális kompetencia mérésére alkalmazott eredeti dilemmák (pl. „Heinz dilemma”) helyett.⁶

⁵ Az eredeti modell és a németországi változat közelebből megismerhető abból a tanulmánykötetből, amelyet elsősorban a kísérletben részt vevő tanárok és más érdeklődők informálására állítottam össze: Váriné 1994.

⁶ A morális ítélőképesseg/kompetencia fejlettségét is mértük, a fő célnak alárendelten, és másodelemzéssel egybevetettük vonatkozó adatainkat egy hasonló német mintában nyert adatbázissal (Lind-Vári 1994). Említésre méltó, hogy eszerint nincs szignifikáns különbség azonos korú magyar és német diákok között a morális ítélőképesseg fejlettsége tekintetében. Az összehasonlítás eredményeiről egy másik cikkben számolunk be.

A KEZDETI TANÁCSALANSÁGTÓL A PROJEKT KIDOLGOZOTT, AJÁNLHATÓ FORMÁJÁIG

Kezdetben problémát okozott nemcsak a projekt elnevezése, hanem az a tény is, hogy kipróbálásához nem kívántunk „felülről” segítséget kérni, „csupán” a vállalkozó szellemű tanárok és igazgatók támogatására hagyatkoztunk. Gond volt az is, hogy a bizottságok elhagyásával megnehezült az indulás. Ezek önmagukban is mutatták volna, hogy valami új vállalkozás vette kezdetét, ám, mint tudjuk, demokratikus gondolkodású személyek nélkül az „intézmény” mint olyan nem garanciája a tényleges változásnak. Eleinte nem tudtunk konkrét segítséget adni ehhez, bízunk a tanári ítélőképességben. Ők többnyire egy-egy aktuális iskolai szabálysértést használtak fel alkalomként arra, hogy az osztály „minőségéről”, jelenlegi és jövőbeni formájáról vitát kezdeményezzenek, és javaslatot tegyenek az „Igazságos Közösség” kialakítására.

Az osztályba való belépést megkönnyítette, hogy a konstanzi nevelésszociológus, Georg Lind által készített kérdőív, a MAF (Moralische Atmosphäre Fragebogen) kedvező fogadtatásra talált a tanulóknaál.⁷ Ez a kérdőív olyan állításokkal és történetekkel szembesíti a tanulókat, amelyek szorosan kapcsolódnak mindennapi viselkedésükhöz, saját élményanyagukhoz és ítélőképességükhöz. Ez az eszköz a tanulók saját véleményét, valamint társaik vélt véleményét tudakolta olyan témákat illetően, amelyekről konszenzusra van szükség bármely csoport, adott esetben az osztály, normális életéhez. Innen már tovább lehetett lépni ahhoz a kérdéshez, hogy ők maguk hogyan szeretnének együtt élni a továbbiakban, és ehhez szükség van-e vagy sem bizonyos közösen alkotott és fenntartott szabályokra (el lehetett jutni a közös szabályalkotáshoz).

Az „Igazságos közösségalkotás” című projekt szelleme és eszközeinek a megértése érdekében tanfolyam keretében vitattuk meg az ilyen és hasonló típusú pedagógiai kísérleteket, s alakítottuk ki a közös magatartást. A projektet elég nyitottnak találtuk arra, hogy más módszereket is adaptáljunk pl. a közös sza-

⁷ Az eredeti kérdőívet Kohlberg és A. Higgins nyomán Georg Lind, a konstanzi egyetem professzora alakította ki Moralische Atmosphäre Fragebogen (MAF) címmel, és Fritz Oserrel, a svájci Fribourgi Egyetem Pedagógiai Intézetének igazgatójával együtt sikerrel alkalmazta több németországi (főként észak-rajna-vesztfáliai) iskolában az osztály morális klímájának felmérésére, mintegy „szintfelmérési” eszközként (azt kívánták megtudni belőle, hogy a morális ítélőképesség fejlődésének milyen fejlettségi szakasza jellemző leginkább az egyes osztályok mentalitására). Szerintünk az adatfeldolgozásból jóval több információ szerezhető az egyes osztályokról. (Mi éltünk is ezzel a lehetőséggel.) A MAF magyarra fordítása megfelelő gondossággal történt.

bályalkotáshoz. Így kristályosodott ki, hogy a fejlesztő projekt bevezetésének *feltételei* az alábbiak: az önkéntesség biztosítása tanár és tanuló részéről egyaránt, egy iskolán belül legalább két osztály részvétele, támogató igazgatói attitűd, rendszeres kutató pedagógusi konzulens, rendszeresség a saját vagy hipotetikus morális konfliktusok megvitatásában, visszajelentés (esetleg többször is) az osztálynak a morális klíma kérdőíves felmérésének eredményeiről (pl. saját értékeiről, ön- és tanárképéről, segítség-, igazságosság-, demokratikus döntési és közösségigényéről).

Már kezdetben tisztáztuk, hogy mind az eredeti, mind a módosult változatban az iskolai osztályban kialakítandó modellben a hangsúly a *társas együtt-lét és a közös tevékenység mikéntjére* vonatkozó eltérő, esetenként ellentétes nézőpontok, érdekek és konfliktusok *tudatos értelmi-érzelmi feldolgozásán, közös nézőpont* felvételén és az ezen alapuló ún. *partneretika* kialakításán van. Ez megkívánja a közös normák és szabályok megfogalmazását és működtetését az iskolai és az azon kívüli diákélet néhány lényeges területén. Ezek betartásáért az osztályközösség felel. Az ítéli meg a szabályszegés súlyosságát és szankcionálását. Súlyja van a többségi véleménynek, de nem kívánatos a sematikus homogenitásra törekvés, az egyéni vélemények lekezelése és elnyomása, a mértéket veszített alkalmazkodás. Az „Igazságos közösségalkotás” igényli és feltételezi az önállóságot a véleményformálásban és a cselekvésben.

Érdekesen alakul a *tanári szerep az „Igazságos közösségalkotásban”*. A tanárnak le kell mondania az autoriter szerepformálásról, aktívabb és érzékenyebb, ráhangoltabb szerepformálásra van neki és osztályának szüksége: a háttérből inspirál, igazít és bátorít. Képviselnie kell a saját, valamint a többség érdekeit, de figyelmet kell fordítania arra is, hogy szükségtelenül ne érvényesülhessen a többség spontán elnyomó hatása a kisebbségi vagy épp marginális helyzetben lévőkkel szemben. Felelős azért, hogy a tanulók tisztán lássák, melyek azok a normák, szabályok, amelyek nem tárgyalhatók újra, amelyekből a tanár nem enged, amelyek a normális tanulás érdekében nem képezhetik alku tárgyát. Olyan légkörre kell törekedni, amelyben – nagyrészt az osztály saját élményű konfliktusainak közös feldolgozása révén – lehetőség nyílik az egymásra figyelésre, az empátiás készség, az önismeret, a kommunikációs és tárgyalókészség-fejlesztésre. Ahol az osztálybeli/iskolai történésekért, ezek következményeiért valamennyi érintett kész vállalni a felelősséget. A cél tehát, mint említettük, hogy a diákok ne passzív konformistaként és ne is anarchisztaként kerüljenek ki az iskolából. Ezért kerülendő az osztály életében mind a túlzott konformizmus, mind az elszürkülés, az uniformizálódás.

Olyan *állampolgárokká* szeretnénk fejleszteni a tanulókat, akik készek és képesek felelősen viszonyulni a társas lét különböző csoportjaihoz, elvárásaihoz, történéseihez, képesek felismerni és képviselni önnön, illetve elismerni mások érdekeit, de nem gyanítanak minden nézet- és véleménykülönbség mögött valóságos érdekellentétet. Igazi egyéniségekké, de tágabb, közösségi perspektívában is érezni és gondolkodni képes egyéniségekké szeretnénk fejleszteni őket, akik nem indulatok, kusza érzelmek és előítéletek alapján, hanem tárgyalás révén, konszenzusra törekedve rendezik konfliktusaikat. Ezenközben várhatóan olyan csoportfolyamatok indulnak meg, amelyek közelebb hozzák őket egymáshoz, a saját élmény bázisán növelik empátiás készségüket, morális kompetenciájukat és felelősségüket, fejlesztik kommunikációs készségüket és önismeretüket, s nem utolsósorban akarataijukat. Így a közös élménybázison természetes módon közösséggé szerveződnek.

Ez a pedagógiai kísérlet segít megérteni, hogy egyáltalán *miért van szükség az erkölcsi normáknak egy bizonyos minimumkészletére, illetve miként alakítható ki és hogyan működtethető, tartható/tartatható be ez*. Arról az erkölcsi minimumról van szó, amelyet általános emberi erkölcsi értékeknek vagy az állampolgár minimális kötelmeinek is szoktak nevezni. Ez a modell éppen ezért leginkább a multikulturális, soketnikumú társadalmakban olyannyira kívánatos liberális demokrata gondolkodásmód ideáljához áll közel. Mint ilyen, remélhetőleg képes betölteni azt az űrt, amely e tekintetben a liberális demokrata elvek és a magára hagyott, a szülők által is gyakran megtapasztalt vegyes és ellentmondó nevelési gyakorlat között ma is fennáll. A multikulturális társadalmak léte a serdülőkori énazonosság fejlődésében is számos problémát vet fel, amelyet csak tetéznek például olyan félreértések, mintha a tolerancia az elegáns félrenézéssel, a közömbösséggel, a megtűréssel vagy a parttalan, végtelen toleranciával volna egyenlő.

A kísérlet résztvevőivel sikerült konszenzusra jutnunk abban, hogy közösségen nem a kollektív érdekeket túlhangsúlyozó, az egyént elszűrítő csoportot értünk. A megalakulása idején „szociális kényszerképződmény”-nek tekinthető tanulócsoporthoz *tagjainak egymás iránti kölcsönös bizalma, felelősségvállalása, egymásra figyelése bázisán fejlődhet „igazi közösséggé”*. A közösséghez való alkalmazkodás pedig alapszinten a csoport által hozott közös szabályok és döntések értő és tudatos betartását s a helyzet változása esetében ezek újratárgyalását jelenti (ennek oka lehet például a feltételek változása, a norma működésképtelensége). Újra kell gondolnunk a többség és a kisebbség véleményének egymáshoz való viszonyát is. A közös szabályok alkotása és betartatása során nem kívánatos az egyéni vélemény feladása, elhallgatása.

AZ IGAZSÁGOS KÖZÖSSÉG FORMÁLÁSÁNAK MENETE ÉS ESZKÖZEI

A Just Community hazai adaptálására elővizsgálatok után 1993–1995-ben került sor egy kétéves iskolakísérlet keretében.

A magyar „Igazságos közösségalkotás” elnevezésű pedagógiai kísérlet voltaképpen két szakaszból állott: egy ún. *állapotfelmérő* és egy *fejlesztő* szakaszból. Az elsőben az erre vállalkozó iskolákban és osztályokban a *morális klíma felmérése* (vélemények, értékreleváns attitűdök és a morális kompetencia megismerése) folyt, a második (időben és munkában lényegesen nagyobb) *fejlesztő szakaszban* a tulajdonképpeni iskolakísérlet bontakozott ki. A morális klíma felmérése egy elővizsgálatban kipróbált, önként és anonim, a nem és életkor feltüntetésével kitöltött MAF-kérdőív segítségével történt, amelynek feldolgozási eredményeit többoldalúan használhattuk fel.

A fejlesztő projekt eszközei a következők voltak:

- visszajelentés az osztály morális klímájáról, értékeiről, ahogyan az a kérdőív eredményeiből megismerhető volt, hozzájárulásként az osztály önismeretéhez;

- *osztálytükör* készítése kötetlen formában, az önismeretre módot adva;

- a jövőre vonatkozó elképzelések inspirálása, *közös szabályalkotás* a közös lét és cselekvés bizonyos szféráira vonatkozóan;

- *saját élményű és hipotetikus konfliktusok* rendszeres megvitatása (a tanulók a saját élményűt preferálták), értelmi-érzelmi feldolgozása, ennek során az *empátia*, a *kommunikációs*, a *tárgyalási és a döntési készség fejlesztése*;

- *felelősség a közös szabályok betartásáért vagy újratárgyalásáért, a csoport „emlékezetének” erősítése; naplóvezetés* a fontosabb eseményekről;

- a „*másság*” *érzelmi-értelmi feldolgozása*, például az ún. marginális pozícióban lévők helyzetének és ennek okainak a megvilágításával; a *tapintat és tolerancia növelése, határainak tisztázása*;

- *rendszeres havi konzultáció a tanárokkal* (szakértő konzulens Szekszárdi Júlia); tanárok beszámolóí megfigyeléseikről.

Az „Igazságos közösségalkotás” című projekt mintája:

A mintaválasztásnál nem tehetünk eleget a klasszikus szabályoknak, a projekt bevezetésének már korábban említett feltételeit (az önkéntességet, a tanári kreativitást, az igazgatói támogatást stb.), valamint az eltérő életkort és iskolai klímát igyekeztünk biztosítani. Az első szakaszban 339 tanuló (8 általános iskolai, 2 szakközépiskolai és 4 gimnáziumi, összesen 14 osztály) vett részt; a fejlesztő szakaszban a 14-ből 8 osztályban (4 általános és 4 gim-

náziumi) folytatódott tovább az iskolakísérlet (N=298) a már jelzett terepmunkával.

Megemlítendő, hogy a MAF-kérdőívet is módosítottuk némileg, a módosítások a teljesítmény, a fegyelem, illetve a rend és a közösség iránti tanulói beállítódások képviselőre vonatkoztak. Így megismerhetővé vált a részt vevő osztály(ok) tanulóinak egymásról, a tanárokról, az iskoláról alkotott véleménye, a teljesítmény, a fegyelem, illetve a rend, a közösség, az igazságosság, a demokratikus döntéshozatalban való részvétel iránti beállítódása, teljesítmény- és segítségigénye.

A válaszfeldolgozásból előtűnő jelenségeket és eredményeket visszajelentettük minden egyes vizsgált osztálynak és tanárnak. Olyan dolgokra is fény derült például, hogy hol nagyobb az átlagosnál az osztályban a társak közötti idegenség, a közömbösség, vagy épp hol előrehaladottabb az integratív csoporttá szerveződés, hol nagyobb a tanulási kedv, hol negatívabb a tanárokról alkotott vélemény, hol nagyobb a segítségigény. A feldolgozásból kitűnt a tanulók értékpreferenciája is (mit tartanak fontosnak). Az ezekről adott visszajelentések megvitatása alkalmat adott a tanárnak a preferenciák indokainak, a „miért”-eknek a megismerésére és megbeszélésére, sőt arra is, hogy ha időközben a tanulói vélemények változtak (ez is előfordult), maguk is tudatosítsák megváltozott értékválasztásuk okait. Ez kétségtelenül nagyobb odafigyelést és tudatosságot igényel az osztály és az iskola ún. latens curriculumának a tudatosításában s a további szelektív figyelemben, a tanár számára pedig hozzáférhetőbbé teszi a tanulók világlátását. Így derült ki például, hogy a tanulók képesek elég differenciált véleményt kialakítani marginális helyzetű társukról, és képviselni azt a tanárok előtt is, továbbá hogy mennyire fontos „tény”, hogy az értékelés nem egyszeri, inkább folyamatjellegű. Példa erre, hogy a magyar diákok rövid távon másként, enyhébben ítélik meg a puskázás „bűnét”, mint a német iskolások, de ha állandóan puskázni látnak valakit, az idővel elveszíti a tekintélyét előttük.⁸

Külön figyelemmel kísértük, hogy az *életkor*, az *iskolatípus*, valamint a *nem* hogyan befolyásolta a vélemények, a jelzett szükségletek és értékpreferenciák alakulását. A korcsoport szerinti összehasonlítás (az adatok t-próbával való fel-

⁸ Ez már az elővizsgálatból is kitűnt, ezért a magyar kérdőívben különválasztottuk az erre vonatkozó kérdéseket és történeteket. Eljárásunkat utólag igazolta az adatfeldolgozás is: míg a csalás elítélése valahol közepén (10. ranghelyen) szerepelt az egész mintát tükröző értékreleváns – személyes fontosság – szerinti választások sorrendjében, addig a puskázás kizárása, elítélése a legkevésbé fontosnak bizonyult (az utolsó ranghelyen állott).

dolgozása) azt mutatta, hogy a 11–13 évesek statisztikailag is jellemző módon jobb véleménnyel vannak saját társaikról, kooperálóbbaknak látják azokat, míg az idősebbek (14–15 évesek) erről negatívabb véleménnyel vannak; jobban hangsúlyozzák, hogy egy csoportba azért kell tartozni, hogy védelmet nyújtson külső csoportok ellen; jobban igénylik a beleszólás, a demokratikus döntéshozatal lehetőségét, a tanulmányi versenyeket, és inkább a fegyelemre koncentrálnak látják a tanárokat. A kisebbek viszont úgy vélik, hogy a tanárok inkább csak a saját tárgyukkal törődnek, ők több személyes törődést igényelnének.

A nemek közötti különbség elsősorban a lányok szignifikánsan nagyobb segítség- és igazságigényében, valamint a fiúk jellemzően nagyobb kooperációs készségében és az iskolai élet formáló-szabályozó kérdéseket illetően a döntéshozatalban való részvétel igényében mutatkozott meg.

A fejlesztő munka fő eszköze a hatékony vitára kiválasztott, többnyire saját élményű konfliktushelyzet volt. Ha tartalmukat nézzük, a tanulók által megvitatásra „hozott” problémák, amelyek a közvetlen iskolai normaszegő magatartástól a tanári igazságtalanságon át az egészen intim, baráti vagy barátságot sértő viselkedésig terjedtek, elég széles körű kommunikációs és tájékozódási igényről árulkodtak. A legjobb alkalmak voltak az őket foglalkoztató problémák kimondására, az ütközésre és a konszenzusteremtésre a köznapitól eltérő események: osztálykirándulások, az osztály szembesülése egy-egy renitens vagy marginális helyzetű társsal (sok ilyenről meséltek), váratlan „akadályhelyzet”-tel, új tanárral, új feladattal. (Kiderült például, hogy az is „feladat”, ha a tanár nem ad házi feladatot.)

A Just Community-kísérletnek nem a tanulói passzivitás és nem is a tanári tartózkodás a fő akadálya, hanem az állandó időhiány, amely kiváltképpen fojtogató akkor, ha egy kísérlet még sehogy sem nyerte el „felülről” is a legitimitását, következésképpen minimális órakeret sem áll rendelkezésre. A részt vett tanárok szerint szükség volna nemcsak az igazgatók hallgatólagos támogatására, hanem bizonyos minimális óraszámra is az elmélyültebb és koncentráltabb munkához, az igazi közösségformáláshoz. Felvetődhet az a gondolat, hogy a jó tanár, az „igazi pedagógus” mindenképpen közösséget formál, neki nincs szüksége ehhez külön projektre. Ez igaz lehet, csak hogy egyfelől nem minden tanár igazi nagy nevelő is egyben, másfelől a jó tanár sem tévedhetetlen, neki is szüksége van önismeretre és kivált napjainkban nagyobb gyermekismeretre, igen gyakran rutincselekvései visszafogására, önkontrollra, hogy ne igazítson el mindent, akár a tanulók helyett is.

AZ „IGAZSÁGOS KÖZÖSSÉGALKOTÁS” PROJEKT EREDMÉNYEI ÉS KÉRDŐJELEI

Beigazolódott, hogy a tanulók voltaképpen szívesen vesznek részt egy ilyen természetű közös projektben. Az „Igazságos közösségalkotás” *saját élményen alapuló tanulást* nyújt tanulóknak és tanároknak egyaránt, és nemritkán a felfedezés örömeivel, a különbözőzés és az önállóság élményével jár. Ezzel nagymértékben hozzájárulhat az iskola demokratizálásához. A tanár számára viszont hozzáférhetővé teszi a tizenévesek helyzetértelmezését, a tanárétól eltérő világlátását.

Tapasztalataink szerint ez a kísérlet a tanulókat is, a tanárokat is átformálja. A nagyon autoriter tanárok nem alkalmasak az „Igazságos közösségalkotás”-hoz szükséges intenzívebb és demokratikusabb tanár-diák kapcsolat kialakítására.

Kérdés, hogy a kísérlet teljesítette-e feladatát, formálódtak-e igazán „Igazságos közösségek”. Ezt ilyen rövid idő múltán nem tudhatjuk pontosan, mindenestre komoly jelzések mutatják, hogy a részt vevő osztályok elindultak ezen az úton (a nyolcból négyben biztosan). Az erősen rivalizáló szellemű osztályokban például a kísérlet elején alig volt komolyabb kapcsolat a tanulók között, eléggé idegenek és közömbösek voltak egymás számára, az együttes munka és a közös élmények során viszont megtanultak nemcsak figyelni egymásra, hanem képviselni is adott esetben egymás érdekeit, vagy korrigálni, ha félreismertek valakit. A közösséggé szerveződés jele volt az is, hogy a saját maguk által alkotott szabályokat inkább betartották, mint a kívülről rájuk erőszakoltakat. Ebben az segíti a tanulókat, hogy az „Igazságos közösségalkotás” mozgósítja az érzelmeket is, érzelmileg hangsúlyos tanulást nyújt.

Az eddigi tapasztalatok és a részt vevő tanárok egybehangzó véleménye szerint a projekt alkalmasnak bizonyult elsősorban a tolerancia és a morális ítélőképesség fejlesztésére. Előnye, hogy olyan helyzetek teremtésére ad lehetőséget, amelyben *a diákok saját élményeik bázisán tanulják meg az együttességet és bizonyos együttélési-cselekvési, erkölcsi és állampolgári szabályok betartásának előnyeit.* Ha jól meggondoljuk, ez a pedagógiai kísérlet természetes keretet és talajt tudna biztosítani a NAT „Ember és társadalom” fejezetében megfogalmazott számos ideális nevelési elvnek, de nem azért, mert azok retorikáját ismétli nap mint nap, hanem mert a szellemét tudja közös élménnyé formálni.

Kérdőjelek a kísérlet további sorsát illetően: ezek számosak. Noha szinte evidens, hogy egy ilyen jellegű nevelői vállalkozásnak kell, hogy helye legyen a demokratizálódó oktatás-nevelés palettáján, az a többletmunka, amelyet ez

a részt vevő tanároknak jelent, nem várható el sem a jelenlegi anyagi dotációból, sem a titokban elcsípett – többnyire osztályfőnöki – óraszámából. Vagyis legitimálni kell ezt a kísérletet, intézményesíteni, de oly módon, hogy ne vezítse el a lényegét, frissítő erejét.

Utószó

A Just Community pedagógiai kezdeményezésben Kohlberg elsősorban Durkheim és Dewey egyetértéssel kísért gondolataira támaszkodott. Durkheim 1925-ben az erkölcsi nevelésről tartott előadásában, hivatásos nevelőkhöz és a nemzet valamennyi felelős polgárához szólva, kifejtette, hogy az igazság és egy polgári közösség (civic community) életereje az állampolgári, pontosabban az *állampolgárrá neveléstől* függ, amelyet csak az iskola képes megadni.

Kohlberg és munkatársai a 70-es, 80-as években arra törekedtek, hogy olyan iskolákat hozzanak létre, amelyek többet tesznek annál, mint hogy tanítsák, milyen a demokratikus társadalom. Többet, mert a kísérletbe bevont osztályok és iskolák maguk képeznek demokratikus közösségeket, mégpedig nem valami iskolán kívüli különprogramok eredményeképpen, hanem magában az iskolai élet mindennapjaiban. S ez azért lehetséges, mert a gyakorlat igazolja Piaget, Dewey és Eötvös egybehangzó észrevételét a *cselekvő részvétel* fantasztikus nevelői hatásáról. A legjobb, legeredményesebb tanulás az, amikor valamit valaminek a cselekvése során vagy cselekvése által tanulunk (Dewey).⁹

A „cselekvő részvételt” Kohlberg önmagára is vonatkoztatta, amikor az iskolához és a nevelés gyakorlatához közeledett. Az erkölcsi nevelés elméletének kidolgozása hite szerint csakis kétirányú építkezés lehet, magában foglalja a tanárok, diákok és a nevelési szakemberek együttes munkáját, s az adott esetben az Igazságos Község létrehozásának a lehetőségébe, értelmességébe vett hitét.

⁹ Lásd még e témával kapcsolatban kötetünkben a „Szemléleti korlátok és a moralitás”, valamint az „Amit Lawrence Kohlbergről tudni érdemes” c. tanulmányokat.

Irodalom

- Allport, G. F.: *Az előítélet*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1978.
- Blatt, M. M. – Kohlberg, L.: The effect of the classroom moral discussion upon children's level of moral judgement. *Journ. of Moral Education*, 1975. 4. sz. 129–161.
- Colby, A. – Kohlberg, L. et al.: A longitudinal study of moral judgment. *Monograph of the Society for research for Child Development*, 48. évf. 1983. 4. sz.
- Erikson, E. H.: *Childhood and Society*. New York, W. W. Norton, 1963.
- Erikson, E. H.: *A fiatal Luther*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1991.
- Erős Ferenc: Az etnikai identitás néhány szociálpszichológiai összetevője. In Váriné Szilágyi I. – Niedermüller P. (szerk.): *Az identitás – kettős tükörben*. Budapest, TIT, 1989.
- Hankiss E. – Manchin R. – Füstös L. – Szakolczay A.: *Folytonosság és szakadás*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1984.
- Kohlberg, L.: *Essays on Moral Development*. Vol. II. *The psychology of moral development*. New York, Harper and Row, 1984.
- Kohlberg, L.: A just community approach to moral education in theory and practice. In Berkowitz, M. – Oser, F. (eds.): *Moral Education: Theory and Practice*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum, 1985.
- Power, C. F. – Higgins, A. – Kohlberg, L.: *Lawrence Kohlberg's Approach to Moral Education*. New York, Columbia University Press, 1989.
- Szabó L. Tamás: *A „rejtett tanterv”*. Budapest, Magvető Kiadó, 1988.
- Szabó L. Tamás: *Migráció és oktatás. Kultúraközi és modernizációs szempontok a bevándorlás jelenségeinek értelmezésében*. Budapest, Oktatókutató Intézet, 1993.
- Szekszárdi J.: *Gyerekek–tanítók–szülők*. IFA–MKM–BTF, 1992.
- Szekszárdi J.: *Konfliktusok*. Budapest, Iskolapolgár Alapítvány, 1994.
- Váriné Szilágyi I.: Értékelsajátítás és személyiségformálás a mindennapi életben. In Váriné Szilágyi I. – Niedermüller P. (szerk.): *Az identitás kettős tükörben*. Budapest, TIT, 1989.
- Váriné Szilágyi I.: Újabb fejlemények a sztereotípiák kutatásában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1984. 6. sz. 495.
- Váriné Szilágyi I.: Szemléleti korlátok és moralitás. *Pszichológia*, 1989. 4. sz. 621–640.
- Váriné Szilágyi I. (szerk.): *Az erkölcs a néző és a cselekvő szemszögéből*. Budapest, Scientia Humana, 1994.
- Weinreich-Haste, H. – Locke, D. (eds.): *Morality in the Making*. New York, Wiley, 1983.

Másság, különbözőség, együttesség A felelős állampolgár születése¹

„Egy gondolat csak akkor ölt határozott formát, ha szokás van mögötte.”

(Dewey)

Napjaink elgondolkodtató, időnként sokkoló és megrázó élménye egy új, tömeges népvándorlás kibontakozása, az etnikai ellentétek és nemzeti önállósodási törekvések feléléde, a tolerancia hiánya, az irracionális indulatok elszabadulása. A különféle okokból ki- és bevándorlók, az emigránsok és menekültek „mások”-ként, még hozzá „idegen”-ként jelennek meg a befogadó országok lakói számára, akik szintén mások a letelepedni kívánók szemében. Olyannyira így van ez, hogy a pluralista (több kultúrát és etnikumot magában foglaló) társadalmakban az oktatáson belül külön gond és feladat csökkenteni a migráció hátrányait az emigránsok gyermekeinél, nyelvi, értelmi, érzelmi és viselkedésbeli vonatkozásban egyaránt.

A másság persze nemcsak a különböző etnikumok, hanem a generációk között is érzékelhető. A gazdasági és politikai átrendeződések felgyorsulása azzal a következménnyel is jár, hogy egyre rövidül az az időszáv, amelyben az egymást követő nemzedékeket még viszonylag azonos életkörülmények, politikai, ideológiai tartalmak, életstílusok kötik egybe, azaz formálják kohorszokká.

Élettapasztalataik hasonlósága rányomja bélyegét mentalitásukra. Más világban nőttek fel a mai 70 évesek, mint az 50 évesek, és ezek megint másban, mint a mai 30 vagy 20 évesek. Míg korábban évtizedek is elteltek két kohorsz kialakulása között, ma már ez 3–5 év alatt is végbemehet. Nagyot téved az a társadalomkutató, aki ezzel az új ténnyel nem számol.

A másság észlelése, elfogadása vagy elutasítása azonban nem csak etnikai és/vagy nemzedékek közötti probléma. Mélyebbre nyúlnak vissza annak a gyökerei, hogy milyen úton járunk, milyen eljárásokat kívánnánk vagy utasítanánk el a másság kezelésében: ezek a részben intuitív, részben tudatos preferenciák abban a módon gyökereznek, hogy hogyan észleljük a Másik em-

¹ Megjelent: Váriné Szilágyi Ibolya (szerk.): *Az erkölcs a néző és a cselekvő szemszögéből*. Budapest, Scientia Humana, 1994, 141–152.

bert, és hogy mennyire tudatosan, igényesen és felelősen viszonyulunk saját „közvetlen tapasztalatainkhoz”, saját észleléseinkhez és az ezeket is befolyásoló konzerv-ismeretekhez, például a sztereotípiákhoz vagy előítéletes hiedelmekhez.

MÁSSÁG, KÜLÖNBÖZŐSÉG, EGYÜTTESÉG:

KIZÁRJÁK VAGY FELTÉTELEZIK EGYMÁST?

Attól függ. Hogy mitől, az Közép-Kelet-Európában egyetlen felnőtt állampolgár előtt sem lehet titok. Történelmi múltunkból, jelenkori élményeinkből ismerhetjük, hogy egyrészt attól függ, hogy hogyan – milyen ideológia, társadalompolitika, nevelés, műveltség birtokában – gondolkodunk ezekről a jelenségekről, másrészt attól, hogy milyen eszközökkel kívánjuk a viszonylagos egyensúlyt elérni e fogalmak által jelzett valóságos jelenségek között.

A demokratikus nevelés nézőpontjából ezek a fogalmak és az általuk jelzett tartalmak semmi esetre sem zárják ki, sőt feltételezik egymást. Elvileg ugyanis nem eleve ellentétes, egymást kizáró jelenségekről van szó. Legalábbis akkor nem, ha a demokratikus nevelés valódi orientációs pontjait keressük. Éppen ekkor jövünk rá arra, hogy a „másság és a különbözőség”, valamint az „együttesség” az emberi természet mélyéből fakadó, egymást feltételező sajátosságok, s kiteljesedni igazán csak egymással harmóniában tudnak.

Ebben a gondolatmenetben viszont a „másság” már nem annyira az idegen, hanem főként az átlagtól eltérő egyéni arculat, egyéniség, a személyiség jelöljeként szerepel, amely csak járulékosan hordozhatja az „idegen” jelentését is. Primer jelentése azonban az, amely a modern individualizmusban fogalmazódott meg, és ez a személyiség önállóságának és sokszínűségének az eszméje és ennek az eszmének a védelme. De hogyan észlelhető ez a fajta másság a mindennapi életben?

Ezen a ponton lehet segítségünkre a szociálpszichológia mint olyan tudományág, amelynek megfelelő eszközei vannak arra, hogy feltárja a Másik ember, a társ észlelésének spontán tendenciáit, illetve törvényszerűségeit általában is, de különösen az eltérő etnikai csoportok interakcióiban. A szociálpszichológusok már eddig is elegendő bizonyítékot sorakoztattak fel amellet, hogy a társak észlelésében önmagában nem elégséges, noha örömdetes a jó szándék és jóakarát. Érdemes megismerni a Másik ember észlelésének konkrét mechanizmusait és ismételt előálló csapdáit is.

FOGÓDZÓK ÉS CSAPDÁK A MÁSIK ÉSZLELÉSÉBEN

A „Másik” megismerése, elfogadása, méltánylása önmagunk elfogadtatásával együtt a legalapvetőbb emberi szükséglet. Robinsonként nem tudunk igazán egyéniségekké válni; szükségünk van a Másik méltánylására, tekintetére. A társadalmi, etnikai, generációs és egyéb vonatkozásban létező „mátság” észlelésének mikéntje mélyről fakad: ott gyökerezik, hogy az emberben milyen igényesség és felelősség alakult ki – mások segítségével persze – a körülötte lévő és számára fontos Mások észlelésében.

A szociálpszichológia korai művelői közül elsőként Ichheiser és Heider mutattak rá arra, hogy a látszat ellenére egyáltalán nem könnyebb másokat észlelni, mint rejtett gondolataikat megismerni. Először is megtévesztő a mindennapjainkat jellemző társészlelés *közvetlensége*: túlságosan „hiszünk” abban, amit látunk (vagy látni szeretnénk), és elhanyagoljuk az ún. *helyzeti jellemzőket*, az aktuális észlelés társas szituációjának rejtettebb, mögöttes összetevőit.

A társak észlelésében könnyebben érvényesülnek bizonyos rejtett és tanult sémák, szubjektív mozzanatok, motívumok, mint a tárgyi környezet észlelésében. Szinte észre sem vesszük a belénk épült akadályokat, ezért tűnik számunkra más emberek észlelése szinte „természet adta” közvetlenséggel és biztonsággal rendelkezőnek, s ez a hiedelem már önmagában is gyakori félreértések és félreértelmezések forrása lehet. Igazából túljutni ezeken a félreértéseken, és közelebb kerülni a Másik ember valójához csak úgy lehet, ha tudatosítjuk a társas megismerés észlelésbeli csapdáit, és tudatos önkontrollal küzdünk ellenük.

A Másik ember vagy csoport észlelésében a nyilvánvaló fogódzó a velük együtt átélt vagy a róluk szerzett élmény közvetlensége, elevensége, amelyet nem steril információ formájában, hanem érzelmileg hangsúlyos emlékképek formájában tárol emlékezetünk. A Másokról nyert előzetes vagy utólagos gondolati elemeket, ítéleteket és sztereotípiákat vagy újabb benyomásokat mindig ezekkel az érzelmileg hangsúlyos emlékképekkel együttesen dolgozzuk fel.

De milyen csapdákra gondolhatunk a Másik vagy mások észlelésével kapcsolatban?

Először is talán gondolnunk kell a *belátás korlátozottságára*, amikor furcsaságként vagy egyenesen devianciaként értékelünk olyan viselkedésbeli megnyilvánulásokat, amelyek egy más kultúrából nézve éppúgy normálisak, mint a mi, hasonló funkciójú viselkedési mintáink. Nemcsak eszméink és fogalmaink, de még észleleteink és tapasztalataink is kulturális minták és társadalmi referenciakeretek által befolyásoltak. Csak azokat a tényeket, a társadalmi va-

lóság azon aspektusait észleljük, amelyek illenek társadalmilag és kulturálisan preformált sémáinkba, illetve e sémák által formált és érzékenyített beállítódásainkba – írta Ichheiser (még 1930-ban), s azóta a modern kognitív szociálpszichológia ezt teljességgel igazolta.

Egy másik félrevezető csapda a *személyiség egységének túlértékelése*. Jó példa erre a pedagógiai gyakorlatban egyes tanulók esetében a szülői és pedagógiai vélemény merev, „feloldhatatlannak tűnő” kontrasztja. Mindkettő abból indul ki, hogy hogyan viselkedik a gyerek az ő látóterében, és elképzelni sem tudja, hogy más szituációkban akár homlokegyenest másként viselkedhet. Ezért a szülő is, a tanító is azt gondolják egymásról, hogy a másik az előítéletes, mert egy bizonyos szociális térhez és helyzethez kötődő magatartásból következtetnek a gyerek személyiségének az egészére. Hasonló és nem ritka eset, amikor valakinek egy bizonyos szerep által megkövetelt viselkedését (pl. egy katonatiszt külsőleg megnyilvánuló határozottságát) vetítik ki személyisége egészére. Ezek a túláltalánosítások persze további csalódásokhoz vezetnek a személyközi kapcsolatokban vagy a különféle etnikai ellentétek kezelésében.

Ilyen rejtett csapda a társészlelésben működő illuzórikus korreláció is. Az információfeldolgozás e jellemző jelenségét Chapman és Chapman (1967a; 1967b) vizsgálatsorozata tárta fel, klinikai pszichológiai diagnosztizáló gyakorlat megfigyelése alapján. Észrevették, hogy a klinikai pszichológusok feltétlenül ragaszkodtak bizonyos, a projektív tesztekben – pl. a rajzolon egy embert c. tesztből – származó diagnosztikai jegyek értékéhez, annak ellenére, hogy a felgyűlt tapasztalatok ezt nem igazolták. A ragaszkodás azt jelentette, hogy a következő munkafázisban a projektív tesztek ezen mutatóiból közvetlenül következtettek bizonyos pszichológiai problémák szimptomáira (közvetlenül bejósolták azok meglétét). Tették ezt függetlenül attól, hogy létezett-e vagy sem a valóságban ilyen összefüggés. Ily módon a szilárdnak vélt kapcsolatot, az illuzórikus korrelációt mintegy tartós hiedelemmé változtatták, amely további téves hiedelmek alkotóelemévé vált. Chapmanék kollégiumi diákokkal és tapasztalt klinikusokkal végezték ezeket a kísérleteket. Kiderült, hogy bár a diákok egyáltalán nem voltak szakértők e teszt használatában, mégis csaknem ugyanolyan kapcsolatokat találtak az emberábrázolások bizonyos sajátosságai és meghatározott pszichológiai szimptomák (problémazónák) között, mint amilyenekről a szakértő pszichológusok számoltak be. Így például azoknál, akik atipikusan helyezték el a szemeket, megállapították, hogy gyanakvó emberek. Azoknál pedig, akik széles vállakat rajzoltak, feltételezték, hogy komoly problémáik vannak a maszkulinitás tekintetében. Magában a vizsgálati anyagban egyáltalán nem volt semmi ilyen összefüggés.

Mindkét mintában illuzórikus korrelációkat tükröztek a vizsgált személyek válaszai.

Ez a kísérlet azt mutatja, hogy az illuzórikus korrelációk *nem tudatosan is kiépülhetnek*, még olyan esetekben is, amikor maximális pontosságot várnak el a vizsgálati személyektől, sőt ezért még anyagilag is jutalmazták őket. A további kísérletek azt is bizonyították, hogy az illuzórikus korrelációk rendkívül stabilak, a változásoknak ellenállnak, különösen alacsony önértékelésű, bizonytalan személyiségeknél. Az énvédő mechanizmus ugyanis arra készíti a személyt, hogy még jobban ragaszkodjék a korábbiakban formált illuzórikus korrelációkhoz.

A *sztereotípiakutatás* is sok ismeretet tár fel a Másik észlelésének hibaforrásairól. Ezekben vizsgálták, hogy hogyan formálódnak sztereotípiák egyik vagy másik csoportról, és ezek hogyan befolyásolják a személy további reakcióit e csoportok individuális tagjával szemben. Hamilton és munkatársai (1981) tanulmányozták e problémát, különösen azt a folyamatot, ahogyan e csoport „kognitív reprezentációjában” felhalmozódnak és megerősödnek az illuzórikus korrelációkon alapuló információk. Azt is vizsgálták, hogy e „tudás” hogyan funkcionál akkor, ha a csoport egyetlen képviselője van jelen. Hamiltonék kísérletei igazolták, hogy az illuzórikus korreláció az emberi információfeldolgozás jellemző tulajdonsága. A folyamat kétféle módon is működik: először a korábbi hiedelmek és tapasztalatok irányítják a további helyzetészlelést; másodsor az információszelekció és -feldolgozás egyirányúsított módja alakul ki, egyfajta „*pszichológiai vakságot*” idézve elő a korábbiaknak ellentmondó információkkal kapcsolatban.

A sztereotípiák gondolkodásunk szükséges elemei, de a hozzájuk való túlzott tapadás már egy sajátos, *dogmatikus gondolkodásmód* jellemzője, ami a fenti módon kihat a Másik ember vagy csoport észlelésére is. E gondolkodásmód leggyakoribb megnyilvánulása az ún. *deindividualizáció* jelensége, amikor is valakik egy másik csoport tagját csak a csoport-hovatartozás alapján észlelik és értékelik, megfosztva a személyt minden egyéni vonásától, saját személyiségétől. Ilyen jelenség, ha egy kisebbségi csoporthoz tartozó, pl. egy színes bőrű vagy egy cigány személy észlelésekor csak a csoportjáról a közvéleményben élő sztereotipizált kép ugrik be. A dogmatizmusra általában a túlsztereotipizált gondolkodásmód jellemző a személy- és csoportészlelésben is: oly módon alkalmazzák a másokra vonatkozó sztereotípiákat, hogy azzal saját csoport-hovatartozásukat húzzák pozitívan alá.

Ez a tendencia szinte spontán módon adódik a saját csoport és más csoportok észlelésében, amint azt H. Tajfelnek és J. Turnernek a szociális kategorizációval

kapcsolatos kísérletei igazolták, de csak akkor érvényesül végletesen előítéletesen, ha a személyiség tudatos kontrollja és nyitottsága nem vonja ellenőrzése alá a saját csoportról formált túl pozitív, illetve az „idegen, a más” csoportról formált túlságosan is kedvezőtlen képet. A dogmatikusok sohasem látnak erkölcsi problémát abban, hogy kritikátlanul kezelik mind az önmagukra, mind a más csoportokra vonatkozó minősítő sztereotípiákat. Ez ellen egyébként egyre több európai országban az oktatás intézményes rendszerén belül is próbálnak küzdeni. (Angliában az íreknek az erőszakkal való azonosítása, nálunk a cigányoknak a lopással, bűnözéssel való azonosítása a gond. De nem kevésbé sematikus szemlélet a létező gondok és a társadalmi beilleszkedéshez és egyensúlyhoz jogosan elvárható szabályok elhallgatása sem, hiszen a kérdés valójában csak szélesebb társadalmi kontextusban tárgyalható.)

A sztereotípiák – kivált a negatív sztereotípiák – termelődésének tehát a társadalmi csoportok és szerepviszonylatok léte és ezek pszichikus feldolgozásának szükséglete a természetes közege. Ennek egyik megnyilvánulása az ún. *attribúciós hiba*, amelynek a lényege, hogy míg a saját kudarcainkat hajlamosak vagyunk külső, eredményeinket pedig belső okoknak tulajdonítani, addig mások esetében épp fordítva járunk el, eredményeiket a véletlennek vagy a szerencsének tulajdonítjuk, kudarcaikért pedig minden további megfontolás nélkül őket tesszük felelőssé. Az attribúciós hiba, ez a részrehajló ítélet általában a személyközi interakciók terméke s egy eleve védekező-önfelmentő mechanizmus eredménye.

Mindezek után felmerül a kérdés: tanítható-e az önkontroll, az önmérséklet, az igényesség és tolerancia mások, más kultúrák, népek, nemzetek és egyáltalán a máság megismerésében?

TANÍTHATÓ-E A TOLERANCIA?

Ezt a kérdést vizsgálta Lánczi András történész is hasonló című írásában, amelyben előbb bemutatta a főként osztrák történészekkel folytatott történelemtankönyv-egyeztetési kísérleteket, s az e tekintetben kiemelkedő 1985-ös stuttgarti történészkonferencia eredményeit, majd azt fogalmazta meg, hogyan lehet a történelemben a „másság”-ot kezelni. Lévi-Strauss-szal válaszolt: „A Mások felfedezése a kapcsolat felfedezése, s nem a korlátoké.” A történészek zöme megegyezik abban, hogy a tolerancia, az értékek és a kritikai attitűd szoros egységet kell hogy képezzen a történelemtanításban, de e tekintetben egy sor rossz beidegződést kellene felszámolni.

„A társadalmi méretekben gyakorolt toleranciának kevés hagyománya van nálunk. A jelenlegi oktatási intézmények többsége – írta Lánczi 1987-ben – az ún. porosz iskola mintái alapján működik, még akkor is, ha szubjektív szándék szerint nem ezt akarja, mégis központi fogalma a fegyelem.” Merev iskolai struktúrák és bizonytalan társadalmi helyzetek aligha kedveznek a korábbi beidegződések és előítéletek leküzdésének. Pedig erre nézve a stuttgarti konferencia konkrét ajánlásokkal is élt: szorgalmazta, hogy a történelemtanítás ne korlátozódjon a politika- és hadtörténetre, hanem szintetizálja a civilizáció valamennyi aspektusát, továbbá ölelje fel az Európán kívüli civilizációk tanulmányozását is.

Az iskola kezdeményező szerepét és felelősségét a „másság” tárgyilagosabb, kevésbé elfogult észlelésért nem csak a történészek szorgalmazzák. Az utóbbi évek nemzetközi pszichológuskonferenciáin is előtérbe került az etnikai identitás és a kisebbségi csoportok problematikája, s ezeken megismerkedhettünk a demokráciára és a toleranciára való nevelés különböző kísérleteivel. A demokráciára való nevelés nagy problémája, hogy hogyan liberalizáljon, hogyan szabadítsa fel az iskola klímáját, és ugyanakkor hogyan tartson fegyelmet. Hogyan neveljen egyszerre együtteségre, toleranciára, az egyéniségek és a kisebbségi akaratok érvényesülésére, a társadalmi normatívák szükségességének belátására, ezek elfogadására? Vannak, akik ennek a lehetőségét teljesen tagadják, mások szerint csakis az iskola lehet az a hely, ahol meg kell és meg lehet törni a társadalom adott szellemi-erkölcsi reprodukciójának (ezen belül akár egy előítéletes gondolkodásmódnak) a spontán menetét.

A TÁRSÁK ÉSZLELÉSÉTŐL A FELELŐS ÁLLAMPOLGÁR SZÜLETÉSÉIG

Mégis mi köze van a társészleléshez a felelős állampolgár születésének? Felelősek vagyunk-e, lehetünk-e azért, hogy milyen módon észleljük társas környezetünket? Hiszen az előítéletes gondolkodás gondolati termék, tehát elsősorban a gondolkodás reformját kívánja annak megszüntetése. A korábbiakban éppen azt igyekeztünk érzékeltetni, hogy az előítéletes sémák születése már a társak és társas szituációk spontán mechanizmusaiiban történik s hat mindaddig, amíg az egyén tudatosan nem kontrollálja ezeket. Csakhogy ez nagyon fáradságos és kényelmetlen dolog. Nagyon kevés ember vállalja ezt tudatosan önnevelésének részeként. Ugyanaz áll rá, mint amit a tolerancia tanulásáról Lánczi állított. „Tanítható-e a tolerancia? Abban az értelemben semmiképpen,

ahogy a szorzótáblát tanuljuk meg. Minél több tudatos mintára van szükség ahhoz, hogy a tolerancia magától értetődő társadalmi érték legyen.”

Ilyen tudatos mintaalakítási kísérletek tulajdonképpen két irányban történnek: egyfelől – főként Angliában és Kanadában – arra törekszenek, hogy a pluralista társadalom nevelési rendszerében vegyék nagyító alá azokat a szervezeti és intézményes szokásbeli helyzeteket, ahol a kisebbségek szinte spontán módon, anélkül hogy tagjaik tisztában volnának a történésekkel, hátrányos megkülönböztetést szenvedhetnek, másfelől „alulról építkezve” igyekeznek az igazságos és méltányos megítélést és önálló érdekképviseletet szorgalmazó kisebb osztályközösségeket létrehozni önkéntes tanulói és tanári együttes vállalkozásokban. Ez a megközelítés tehát magában foglalja azt a meggyőződést, méghozzá Durkheim, Piaget és Kohlberg nyomán, de itt említhetnénk Ichheiser nevét is, hogy nem kevésbé morális kérdés az, hogy hogyan látjuk, észleljük egymást, mint az, hogy hogyan és mit teszünk egymás ellen vagy egymásért.

Huizinga szerint „az erkölcs szerzett tulajdonság, amit nem a tanítás és a felszólítás plántál belénk, hanem a környezet személytelen hatása. Az egyén rendszerint szociális csoportjától kapja az erkölcsiséget, ahogy a nyelvért örökli. Bátorítás, felvilágosítás és oktatás gyenge ingert jelentenek azokhoz képest, amelyeket a környezet személytelen erői és személytelenített szokásai állandóan kifejtene” (Huizinga, 1943: 271–272).

Az ún. just community, vagyis igazságos és méltányos közösség építésének a gondolata Kohlbergnek a morális fejlődésről kialakított koncepciója nemzetközi vitájából, valamint az amerikai társadalom belső dilemmáiból alakult ki, válaszként ezekre a kihívásokra. A 70-es évek második felében közösen alakították ki pszichológusok és pedagógusok a „just community” című pedagógiai vállalkozást (iskolakísérletet), nehéz terepen, olyan iskolákban, ahol halmozottan jelentkeztek a szociális feszültségek és deviáns magatartások (pl. a New York-i Bronxban általános és középiskolákban). E modellt azóta már adaptálták és sikerrel alkalmazták Németországban, több észak-vesztfáliai középiskolában. A pszichológusok – minden elbátortalanító tapasztalat ellenére (mint amilyen volt például a Los Angeles-i komoly etnikai zavargás) – hisznek abban, hogy igazi áttörés csakis serdülő- és ifjúkorban érhető el a demokratikus nevelés tekintetében. Továbbá abban is hisznek, hogy ez csakis akkor érhető el, ha párhuzamosan megfelel a tanulók belső fejlődési szükségletének, amennyiben pozitívan formálja önértékelésüket, ugyanakkor megfelel a társadalom szükségletének is, amennyiben a tudatos és értelmes szabálykövető viselkedés kialakulása része a felelős állampolgár születésének. Ez egy nevelési eszmény ugyan, de olyan, amelynek a *szokásrendszerét* és intézményes kere-

tét maguk a tanulók és tanárok már kidolgozták. Ez még tovább fejleszthető, de már legalább van az iskolai együttlét mindennapjaiba rögzült szokáskészlete is a demokratikus közösség formálódásának, a tolerancia tanulásának. A közösségformálásnak a fő eszköze kezdetben az osztály morális klímájának a felmérése, ezzel párhuzamosan önkéntességi alapon egy megvitatott közös normakészlet elfogadása arra vonatkozóan, hogy hogyan kívánnak az iskolában együtt élni-dolgozni, további eszköze a tanulói-tanári figyelem e normák betartására, illetve módosítására, valamint az érdekeket megfogalmazó, az ellentéteket argumentáló, a tanulók és tanárok között igazi partnerkapcsolatot létesítő viták hipotetikus és valódi emberi és csoportközi konfliktusokról. A „just community” megközelítés nem konformista, hanem egymáshoz értelmesen alkalmazkodó, önálló személyiségek, egymásban a másságot elismerő emberek közösségének nevelési kísérlete, amelyről Piaget is, Dewey is álmodott, s amely mintaként szolgálhat mások számára is. Ma is érvényes Dewey megállapítása:

„Minden eszményt egy valóság előz meg, de az eszmény több, mint a valódinak belső képben való megismétlése. Biztosabb és bővebb és teljesebb alakban vetít ki valami jót, ami előzőleg hiányos, esetleges, felszínes módon tapasztaltatott.

[...] Sokan vannak, akik nevetségessé akarják tenni az amerikaiaknak a nevelésbe vetett hitét, vallásnak nevezik azt, s gyakran valóban az is – közben azonban valójában a babona bizonyos sajátosan hétköznapi formájának tekintik. De csak akkor babona, ha elítélünk minden hitet, mint értelmetlent, minden hitet egy – a mostaninál jobb – világ lehetőségében. Mert amíg komolyan és rendszeresen meg sem kíséreltük kihasználni e lehetőséget (és azt hiszem, hogy csak igen kevés fanatikus állítaná, hogy az emberiség intelligens és türelmes módon valóban megkísérelte már), nem tudjuk és nem tudhatjuk, hogy mennyiben lehet a világot jobb és kényelmesebb helyé alakítani.” (*The New Republic*, 1926. május 15., 410., idézi Huizinga, 1943: 273–274.)

Irodalom

- Allport, G. F.: *Az előítélet*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1978.
- Erikson, E. H.: *Childhood and Society*. New York, W.W. Norton, 1963.
- Erikson, E. H.: *A fiatal Luther*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1991.
- Erős F.: Az etnikai identitás néhány szociálpszichológiai összetevője. In Váriné Szilágyi I. – Niedermüller P. (szerk.): *Az identitás – kettős tükörben*. Budapest, TIT, 1989.
- Hankiss, E. – Manchin R. – Füstös L. – Szakolczay Á.: *Folytonosság és szakadás*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1984.
- Huizinga, J.: *Válogatott tanulmányok*. Pharos, 1943.
- Power, C. F. – Higgins, A. – Kohlberg, L.: *Lawrence Kohlberg's Approach to Moral Education*. New York, Columbia Univ. Press, 1989.
- Szabó L. T.: *Migráció és oktatás. Kultúraközi és modernizációs szempontok a bevándorlás jelenségeinek értelmezésében*. Budapest, Oktatókutató Intézet, 1993.
- Váriné Szilágyi I.: Újabb fejlemények a sztereotípiák kutatásában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1984. 6. sz. 495–495.
- Váriné Szilágyi I.: Értékelsajátítás és személyiségformálás a mindennapi életben. In Váriné Szilágyi I. – Niedermüller P. (szerk.): *Az identitás kettős tükörben*. Budapest, TIT, 1989.
- Váriné Szilágyi I.: Szemléleti korlátok és a moralitás. *Pszichológia*, 9. évf. 1989. 4. sz. 621–640.

Eszmények és helyzetek, választások és kényszerek¹

Az értéktanulás kérdőjelei serdülő- és ifjúkorban

„...a legnehezebb dolgok közé tartozik annak megismerése, hogy saját magunkban és másokban mi hat példaképként.”

(Scheler 1979: 864)

„Az emberi természetet leginkább a konfliktus állapotában lehet tanulmányozni.”

(Erikson)

AZ ÉRTÉKTANULÁSRÓL – NÉHÁNY SZÓBAN

Az értékek társadalmi átörökítése, az ifjabb generációk értéktanulása, közösségi és személyes értékvonzatok és -taszítások tudatosítása sohasem volt könnyű, problémátlan folyamat. Még a tradicionális társadalmakban sem adódott ez spontán, amelyekben pedig olyannyira jellemző volt az értékek s az általuk generált viselkedési normák, szokások és rituálék stabilitása, hogy ezek a társas viselkedési egységek és minták szinte időtlennek és „természettől adott”-nak tűntek.

Az sem valószínű, hogy egy-egy kultúra, társadalom, réteg, csoport, közösség értékeinek átörökítése valaha is kizárólag a szándékolt családi és iskolai nevelés közvetlen eredménye lett volna. Igaznak tűnik az az állítás, hogy a jól megalapozott erkölcsi nevelés, amely tisztázni és befolyásolni kívánja az értékvonzatokat és érvényre juttatásukat, mindenkoron három pilléren: a *cselekvésen* (az értékreleváns, értékhordozó mindennapi cselekvések és viselkedési szokások, döntések és konfliktusmegoldások gyakorlatán), az *érzelmeken* (az előbbiekhöz is, a saját igényekhez is kapcsolódó érzelmek megtapasztalásán és pszichés feldolgozásán), valamint a *gondolkodáson* (a dolgok jelentősége, fontossága, a saját és mások értékhordozó viselkedése kognitív megítélésén) alapszik. Tenni, akarni, érezni, gondolkodni (tudni, hogy mit miért érzünk, ítélnünk, cselekszünk, e tekintetben mások és önmagunk iránt is igényt formálni)

¹ Megjelent in: *Élettörténet és megismerés. Tanulmányok Pataki Ferenc tiszteletére*. Szerk. László János. Budapest, Scientia Humana, 1998, 177–183.

– ez az integrált és hatékony nevelés, ezen belül az értékekre nevelés három fő komponense (Exeler 1984). Így amikor az egyes társadalmi rétegeknél az értékek tekintetében vizsgálódunk, ezekben az irányokban érdemes tájékozódni. Már csak azért is, mert ezek mint nevelési komponensek bizonyos fókig tükrözik annak a rendkívül bonyolult, itt most elvileg és absztraktnan ábrázolt fejlődési folyamatnak az összetevőit, amelyben a fiatalok egy-egy társadalom (réteg, csoport, szubkultúra) társadalmi-történeti úton kimunkált értékeinek birtokába jutnak és ahogyan újabb értékeket formálnak.

E folyamat nehezen integrálható összetevőit és trendjeit másutt már bővebben leírtam (Váriné 1987; 1989), e helyütt csak címszavakban említhetők. Eszerint az adott kultúrában és korban élő értékek, értékrendszerek eltanulását, beépülését a fiatalok személyes értéktudatába mindenkoron az alábbi tényezők kanalizálják, szűrik és közvetítik:

- az értékekre vonatkozó explicit tudás- és hiedelemkészlet, amely az értékretorika szintjén fogalmazódik meg s a szocializáció különböző színterein verbálisan adódik át, mint a pozitívan elfogadott és a tagadott értékekre vonatkozó ismerethalmaz;

- az az ismerettel, illetve érzelmekkel telített élményhalmaz, mondjuk így: tapasztalás és élettapasztalat, amelyet a fiatalok addigi életútjuk során mások és önmaguk értékreleváns viselkedésével és következményeivel kapcsolatosan megszereztek;

- az a további érzelmi és értelmi feldolgozást igénylő konzisztencia-/inkonzisztencia-élmény, amely az értékekre vonatkozó retorikai szintű tudáskészlet, valamint az értékek és választások élményszerű tapasztalatainak összehasonlítása során keletkezik és válik a tudatos reflexió tárgyává;

- a serdülők és fiatalok saját érési és fejlődési szükségletei, elsősorban saját önismeretük és önmeghatározásuk szükséglete, amelyből többféle és nemritkán ellentétes irányú identifikációs folyamatok integratív eredményeként énazonosságuk, identitásuk formálódik.

Az egészséges identitás magjába beépülnek az élettervre és az önmegvalósításra vonatkozóan pozitívan vállalt értékek. Kérdés, mennyire felelnek meg ezek a társadalmi realitásoknak, továbbá mennyire rímelnek a társadalom által kínált értékek a fejlődő identitás serdülőkori szükségleteinek, mennyire orientálnak vagy blokkolnak.

Milyen fejlődési szükségletekre gondolok itt? Például az önmeghatározás, az autonómia, a mások általi elfogadás, a valahova, valamilyen közösséghez tartozás, a kritikai gondolkodás, a szexuális érés és önmeghatározás, a társas hatékonyság és méltánylás, valamint a biztonság szükségleteire. Azon túlme-

nően, hogy az értékek iránt tudakozódó kutatóknak, politikusoknak, nevelőknek számolniuk kell az értékretorika, valamint az értékekre vonatkozó vélemény és tapasztalat spontánul is adódó összehasonlításával, arra is érdemes gondolni, hogy hogyan egyeztethetők össze a hirdetett és az életben tapasztalható értékek az állandóan konfliktusokat s feszültségeket indukáló serdülőkori szükségletekkel? Például hogyan egyeztethetők össze a serdülők fokozottabb kritikai igényének érvényesítésével a parttalan tolerancia napi gyakorlatai, vagy hogy egy másik végletet említsünk, milyen szükségleteket elégít ki a szekták szaporodása, a vallási fanatizmus és fundamentalizmus a maga képtelen és elfogadhatatlan intoleranciájával?

Az értéktanulás fenti komponenseit szem előtt tartva és mérlegelve az utóbbi évtizedekben felszaporodó értékutatásokról azt lehet megállapítani, hogy sok mindent felderítettek, de részben a vizsgálódók figyelmének túlságosan kognitív irányultsága, részben a kutatás eszközhányos volta korlátozta ezeket abban, hogy az értékek véleményyszintű megjelenésének letapogatásától eljuszanak a hozzájuk fűződő érzelmek intenzitásának, valamint a tettekben és szokásokban való megjelenésüknek, vélhető stabilitásuknak a vizsgálatáig. Márpedig, hogy csak az egyik következményt említsük: érzelmi érintettség és közelség nélkül nem indulnak be az identifikációs folyamatok, amelyekről kutatók sora (Bandura, Cottrell, Erikson) mutatta ki, hogy nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy az Én magjába, mint az énazonosság stabil és karakterisztikus elemei beépüljenek a kíváncsúnak vélhető és a tagadott értékek.

ESZMÉNYEK ÉS PÉLDAKÉPEK

Emlékeink szerint főként korábbi irodalmi esszéinkben, történeti, politikai irodalmunkban még gyakorta elemezték, sőt még ma is elemzik korok és hősök, felfedezők és írók, uralkodók és közéleti személyiségek eszményeit vagy példaképeit. Esetenként épp kinagyítják ezeket, híven mutatva, hogy az eszmények és példaképek választása mindkét irányban minősít: azt is, aki e tekintetben a modell, de azt is, aki azt választja. Eszmény és példakép gyakorta szinonim értelmű, de ha pontosabbak akarunk lenni, az előbbi egy-egy tulajdonság-együttes vagy szerep elsősorban eszmei megtestesítője, vágyak eszmei mozgatója, míg a példakép inkább az ismert valóságból emelkedik ki, a realitást jelenti, hús-vér valóságos ember. Pár évtizeddel korábban tehát nem volt ritka dolog eszményekről és példaképekről beszélni.

Ma már mintha más volna a helyzet. Néhány speciális nevelési helyzettől eltekintve inkább anakronisztikusnak hangzik egyik vagy másik ifjúsági kö-

zegben, ha eszményekről vagy példaképekről, példaválasztásról esik szó. Riporter interjúk ez irányú tudakozódása vagy a közvélemény-kutatás az eszményekről vagy példaképekről többnyire felületes, sekélyes válaszokba ütközik. Hamar kiderül, hogy a válaszolók lényegében vagy az utánzás/másolás, vagy az irigység tárgyát látják a példa alanyában. Kivételt csak egy-egy rockzenész vagy sportoló képez, egy-egy kitűnő tulajdonságával vagy a saját területén elért sikerességével. A példa beszűkül az élet egy-egy területére, s nem terjed ki az egész emberre vagy egész életútra.

Valóban, vajon nem túlzás-e a jelenkorban eszményeket, példaképeket keresni, azok követését várni, amikor minden oly hihetetlenül gyorsan változik, s többnyire bizonytalanságban vagyunk a változások iránya és eredménye felől, amikor minden, a világba berobbanó új dolog, nézet, irányzat, hős egyértelműnek hitt pozitív volta elképesztően gyorsan relativizálódik? Vajon nem túlzás-e ilyen társadalmi miliőben eszményekről és/vagy példaképekről beszélni?

Hiszen ahhoz, hogy egyáltalán kiválasztódjanak a tájékozódni és biztos támpontot remélve megkapaszkodni kívánó gyermekek és fiatalok számára a példának vehető személyek, magatartások, egyszerűen nagyobb idői és életterbeli stabilitás kell, ezeknek jól kivethetőknek és megismerhetőeknek, markánsaknak és szuggesztíveknek kell lenniük. Így lehet majd szeretni is őket, a szeretet pedig fontos a példakép elfogadásához, nehéz csupán értelmi úton példaképet követni. E tekintetben is probléma, hogy a szubjektív társadalmi tér és idő illékonyasága vagy meghökkentő gyorsasága átláthatatlanul egymásra hordja a különböző viselkedési formákat és tetteket. Bizonyos problémák a nehéz történelmi múltból fakadnak, az értékrendszerek és -retorikák kényszerű, gyors relativizálódásából és váltásából, mások a mindennapi tudat szerkezetének radikális átformálódásából, amely elsősorban a média növekvő térhódításával kapcsolatos (Váriné 1989). De a legnagyobb probléma, talán épp az eszmények és példaképek spontán és természetes választása szempontjából, az, hogy mindezen változások következményeként nagyon gyakorivá vált a rejtőzködő identitás és a gyenge, fragmentált identitás, s a jelekből arra következtethetünk, hogy ezek csökkenésére a piacorientált társadalomban is csak kevésbé számíthatunk (itt és most nem részletezhető okokból).

Talán ezért is kerül a tényleges belső személyiségjegyek és értékválasztások helyett előtérbe a megfigyelők számára inkább a kívülről jobban érzékelhető *életstílus a maga expresszív jegyeivel és presztízsszimbólumaival*. Ma már a retorika is más és a narratívumokban is tükröződik, hogy a fiatalok nem annyira értékeket, mint inkább *életstílust* próbálnak eltanulni. Persze ennek a társadalmi láthatósága is korlátozott, de egyes feltűnő – salient – elemei vonzásukban

és taszításukban átütő erejük lehetnek, gondoljunk pl. az ún. futballörültek, vagy újabban az úgazdagok, korábban a KISZ-kariert befutottak öltözködésére és viselkedésére (Klaniczay – S. Nagy 1982). Az expresszív kifejezés számátalan, de egy bizonyos csoporton/rétegen belül nagyon is behatárolt, jól elrendezett módja pedig rendkívüli mértékben szükséges, és az általános értékfogalmaknál, értékmeditációknál, értelmi érveléseknél egyszerűbben alkalmazható *eszköztár* annak kifejezéséhez, hogy milyen viszonya van az „én”-nek önmagához, illetve másokhoz.

Itt lép be a képbe a kortárscsoport, amelyik rendkívül érzékeny az expresszív viselkedés önminősítő jegyeire, még jobban, mint az illető tényleges státuszára (ha az illető hihetően, meggyőzően használja ezeket a jegyeket, az öncsalás és mások félrevezetése többnyire eredményes lesz). Napjainkban még az ún. jól szituált és művelt családokból származó fiatalok között is sokan a trágár piaci hordárt is megszégyenítő módon beszélnek, ám a durva nyelvhasználat nem ragadt azért rá minden cél és értelem nélkül: érzékelhetően a saját kortárscsoportához (galerihez) való tartozás instrumentuma és jele „csupán”, akár tudatos, akár öntudatlan jelölőként szolgál. Érdemes ezzel kapcsolatosan idézni Clark és Schober észrevételét: „...általános félreértés, hogy a nyelvnek elsősorban a szavakhoz s ezek jelentéséhez van köze. A lényeges a *beszélő szándéka*. E szándék meghatározása ugyanakkor azt kívánja, hogy nagy és kiterjedt hatással legyen a hallgatóságra.”

A kortárscsoportozás igénye a serdülőkorban kialakuló sajátos társas együvé tartozás igényéből fakad, amelyet a kortárscsoportok funkciójával együtt, szembeállítva a kisgyermekkorú társulásokkal, éles szemű megfigyelőként jellemzett Pataki (1977: 254–271). „A kortárscsoportok különös sajátságuk, hogy rendkívül erőteljes alkalmazkodási hajlamot fejlesztenek ki tagjaikban, de ezt úgy teszik, hogy a tagok e csoportokhoz tartozásukat a nonkonformitás élményeként élhetik át [...] A kortárscsoportok egyszerre képesek kielégíteni a serdülők társas kötődési, autonómia- és kritikai igényét. Ezek a fejlődő, a szülőktől leváló személyiség fejlődési szükségletei, kielégítésükben a kortárscsoport domináns szerepe egyre alacsonyabb életkorba tevődik. Ez lerövidíti a szülőkkel való harmonikusabb párbeszéd – ha egyáltalán kialakult ilyen – időszakát s a szülők mozgásterét. Helyüket legtöbbször átveszi a mindenható média s a kortárscsoport.” (Pataki 1992: 271.)

Az értékek és eszmények gyors változása még az ún. stabilnak és megingatlatatlannak hitt/vélt konzervatív (keresztény konzervatív) eszmerendszer híveit is sokkolja. Feltűnő, hogy ennek a nyugat-európai országokban a nevelők, egyháziak is jobban hangot adnak, mint a volt szocialista országokban, ahol

a vágyteli gondolkodás arra motiválja az erre hajlókat, hogy a keresztény értékek stabilitását húzzák alá. Belga katolikus egyetemeken megfogalmazták, hogy a felgyorsult társadalmi mozgások következményeként (aminek csak egy része a kommunista ideológia és politika csődje), válságba került a családon belüli értékátadás és erkölcsi nevelés. Ennek következtében még azok a szülők is, akik a legjobbat akarják a gyermekeiknek, az etikai nevelői szándékot és jóakaratot, valamint a gyakorlati morált illetően gyakran az érzékelhető/sokkoló bizonytalanság állapotában találják magukat. Kérdéseik a nevelést illetően szükségképpen a gyermekek jövőjére, a boldogulásukat elősegítő dolgok jelentésére, még inkább jelentőségére, illetve értékére vonatkoznak! Arra, amit lényegesnek tartanak, amiben érdekeltek: gyermekeik jólétének a biztosítására (anyagi és szellemi értelemben).

Ez mindig is így volt, a szülők ezekben a kérdésekben még a morális relativizmus és szándékolt semlegesség korában sem indifferensek, ők mindig a *legjobbat* akarják gyermekeiknek.

„Ami új a mi időnkben, az az a tény, hogy többé már nem egyszerűen adott, készen és kéznél lévő a *legjobb* jelentése és tartalma. Harminc évvel ezelőtt még mind az egyház, mind az állam világos keretet adott a társadalom és a család szerveződésének. Ezek határozták meg a játékszabályokat, kisebb-nagyobb mértékben hozzájárulva ahhoz, hogy sikerrel valósuljon meg a *legjobb*” (Roebben 1994: 10). Harminc évvel ezelőtt a mindennapi társas élet alátámasztotta ezt a keretet a maga közös meggyőződéseivel és hiedelmeivel, fegyelmeivel, rítusaival, szimbólumaival stb. De ma már nem ez a helyzet. Sem az általános értékfogalmak jelentése és tartalma nem egyértelmű, még kevésbé világos és egyértelmű az adott vagy tudatosított általános értéket a mindennapokba átfordító viselkedés-, döntés- és konfliktusmegoldás-mód. Ezért hát a mindennapi viselkedésben a kortárs csoportokban is döntő szerepe van az utánzásnak, pedig ez utóbbival kapcsolatosan ma is igaz Scheler figyelmeztetése:

„De ezeknek az aktusoknak, amelyekben a példaképet s a példakép követését átéljük, a legcsekélyebb köze sincs az utánzásához [...] Egy személy nem attól válik példaképpé, hogy utánozzuk: a legjobb esetben is csak hajlandók vagyunk utánózni azt, amit *mint* példaképet is szem előtt tartunk. A csordában és a tömegben vezérállatok vannak, és nem példaképek” (Scheler 1979: 862).

A modern, illetve posztmodern társadalom „feloldhatatlan” dilemmája, hogy miközben szabadulni kíván a különböző ideológiai befolyástól, sőt egyáltalán az ideológiától, miközben erkölcsi toleranciát és semlegességet hirdet és nem kívánatos behatásnak, indoktrinációnak tart bármiféle erkölcsi behatást, értékekre nevelést az újabb generációk lelkébe, eközben a társadalom számos, máris jól látható betegsége (a növekvő bűnözéstől, az ijesztően terjedő

drogfogyasztáson keresztül az izoláltabb szubkultúrák, s a felnőtt társadalom és az újabb nemzedékek között növekvő szakadék létezéséig) sürgeti és nélkülözhetetlenné teszi a beavatkozást, ezzel együtt a parttalan szabadság káros voltának elismerését. A nevelőknek is, politikusoknak is rá kell jönniük, hogy a túlzott szabadság és az erkölcsi indifferencia valójában a felnőtt társadalom és az ifjúsági szubkultúrák közötti „gap”, azaz szakadék egyik fő okozója. A termékeny diskurzus hiánya pedig valójában társadalmi türelmetlenséget, újabb értékkonfliktusokat és/vagy értékdeзорientáltságot szül.

A politikusok és a média szakemberei, úgy tűnik, még ma is figyelmen kívül hagyják, hogy a szocializáció, a jelentés- és értékátadás nem egyirányú folyamat, a szocializáció alanya vagy ágense távolról sem passzív ebben a folyamatban. Arra is rá kellene jönniük, hogy az értékek gyors változásának köszönhetően voltaképpen meglehetősen *statikusan gondolkodnak az értékekről*, az értékrendszerekről nem is beszélve. Ők is és az *értéktudatosságra* vonatkozó kutatások s elemzések is mindig hivatkoznak az ideálisnak vélt értékrendszerre is, de oly módon, hogy közben természetesnek és evidensnek veszik (ezért közelebbről nem is vizsgálják), hogy valóban létezik-e, s oly formában, ahogyan ők feltételezik, az az értékrendszer, amelynek létezését a vágyteli gondolkodás eredményeként csak szeretnék, csak kívánnák. Így csak három dolgot tesznek zárójelbe: valóban léteznek-e ezek az értékrendszerek, megvalósíthatók-e a jelenlegi életfeltételek között, s megfelelőhetnek-e a serdülők és ifjak fejlődési szükségleteinek. Az értéktanulásra való deklaratív buzdítás nem elég. Más társadalmi és személyes feltételek is kellenek, s ezt legalább nem árt visszahozni az értékekről és a példaképekről való gondolkodásba. „Az akarás és törekvés minden aktusa már előfeltételezi a példakép tartalmát, s alapjukul már a tárgyuk iránti szeretet (az ellenpélda esetében a tárgyuk iránti gyűlölet) szolgál. Törekvésünkkel és akarásunkkal követjük azt a személyt, akit szeretünk s nem megfordítva” (Scheler 1979: 862).

*Még egyszer az érzelmek szerepéről az értéktanulásban
és új értékek formálódásában*

Valamikor a 80-as évek közepe táján egy tehetséges fiatal tudós, Papp Zsolt is nyitott egy vitát az értékek és a mindennapok kapcsolatáról, ehhez akkor én is hozzászóltam.² Mivel nem érzem elavultnak mindazt, amit akkoriban írtam,

² A szerző „Értékek a mindennapi tudatban” c. hozzászólása Papp Zsolt „Így jöttem” című, a *Szakszervezeti Szemle* 1986. 12. számában közölt vitacikkéhez.

sőt bizonyos szempontból még inkább aktuálisnak gondolom, ezért e helyütt újra közreadom, már csak azért is, mert mondanója az eszmény, a példaképválasztáshoz is szervesen hozzátartozik.

Életünk értelmével összefüggő problémákat feszegetett annak idején Papp Zsolt jellegzetesen problémafelvető írásában. Mások nyomán helyzetelemzésében kinagyította a sajátos közép-európaiságunkból következő *átmenetiség, ideiglenesség, bizonytalanság* életérzését, mely megfigyelhető volt a múltban, de a jelenben is él az emberekben, kivált az értékekkel kapcsolatban. Van, aki a történelmi múlt árnyoldalaira való hivatkozást lefegyverzőnek érzi. Számos esetet ismerek, amikor valóban az. Az értékekkel kapcsolatban azonban legalább ennyire lefegyverző „taktika” volna ennek az életérzésnek mint *motiváló kényszerűségnek* az elhallgatása. Különben is a megszokott, a bejárt út mindig az, hogy ideológiákat ideológiákkal, eszméket eszmékkel, értékképzeteket értékképzetekkel szembesítünk, ily módon igyekszünk *raciónalisán gondolkodni* az értékekről is. Ez önmagában természetesen nem baj, sőt örvendetes.

Csak hogy lehet-e és szükséges-e értékeink világát s a hozzá való viszonyunkat pusztán a racionalitás perspektívájából nézni? Vajon nem volna-e hasonlóképp jogos az értékekről gondolkodván számításba venni az embereknek az értékekkel kapcsolatos szubjektív tapasztalatát, térben és időben kumulálódó *életérzéseit*.

Kérdésben a válasz: valóban úgy gondolom, hogy *az értékekkel is kapcsolatos érzelmi dinamika nagyon is lényegi része az egész értékproblémának*.

A mindennapi lét összetevőiként szokásos a mindennapi tudat kognitív struktúráit (tartalmuk szerint ismeretek, hiedelmek, kategóriák, sztereotípiák stb. összességét), az emberi-társas tevékenységeket és a társas kapcsolatokat – szokás- és normahálózatukkal együtt – megkülönböztetni. Ezek közé sorolható még a mindennapok átélésében az aktivitásokat kísérő, egyebek között energetizáló vagy legyengítő *érzelmi dinamika* is. Ez utóbbit a céljainkhoz, vágyainkhoz, igényeinkhez, valamint a megvalósított aktivitásokhoz és kapcsolatokhoz fűződő érzések hullámmása és életérzésekké kumulálódása alkotja. Olyan érzésekre gondolok itt, mint a sikeresség, hatékonyság, kiegyensúlyozottság vagy az ideiglenesség, csalódottság, kiszolgáltatottság, reménytelenség, melankólia vagy ellenkezőleg, a hasznosság, sőt társadalmi hasznosság érzése stb. Ezek az érzések a mindennapokban viszonylag önálló motiváló tényezőként hatnak, sőt az „önmagukat beteljesítő jóslat” erejével befolyásolhatják további ítéleteinket, beállítódásainkat, tetteinket.

Így természetesen egyetértek Papp Zsolttal az értékekhez kapcsolódó átmenetiség, ideiglenesség érzésének a kiemelésében és abban, hogy maga az ebből fakadó feszültség is motiváló volt a közelmúltban, és az ma is, akár felismer-

jük, akár nem. Csakhogy ez nemcsak az értékek elrejtésére motiválhat, hanem – ami még rosszabb – szellemi-lelki igénytelenséghez, felszínes alkalmazkodási praktikákhoz, ötletszerű és önérdek vezette szituatív magatartáshoz is vezet. Arra készíthet, hogy eleve lemondjunk az önmagunkhoz, foglalkozásunkhoz, társadalmi rétegünkhöz vagy magyarságunkhoz fűződő értékvonzatok tisztázásáról, kimunkálásáról, nem is beszélve gyakorlati megvalósításukról.

Ezt az eleve és merőben pragmatikus életvitelt megkönnyíti, elősegíti a mindennapi tudat korunkban végbement szerkezeti változása, amely összességében megnehezíti a markáns értékrendszerek hozzáférhetőségét, felismerhetőségét s a hozzájuk való kritikus igazodást. Márpedig a nehezebb hozzáférhetőség nagyobb egyéni és kollektív erőfeszítést igényel a vállalt értékírányok szellemi és gyakorlati kimunkálásához és tettekre váltásához, miközben a mindennapi élet cselekvés- és döntéskényszere egyszerűsítésekre és egyértelműségekre keresésére sarkall.

Mindezzel már olyan gondot említek, amely nem hazai specialitás, hanem közös a fejlett vagy fejlődő ipari társadalmakban. Az értékek nehezebb átörökítése és stabilizálása vagy az új, pozitív értékek nehezebb meghonosodása nem csak a hazai történelmi múlt következménye, vannak más, nap mint nap újratermelődő forrásai is. Ezek közül arra szeretném ráirányítani a figyelmet, hogy *hogyan vannak jelen* az értékekre vonatkozó ismeretek ma a mindennapi tudatban, milyen a láthatóságuk, hozzáférhetőségük, hogyan láthatják, tanulhatják el ezeket az újabb generációk.

A mindennapi tudat érzelmileg telített világában minden korban különböző minőségű hatások és kognitív képződmények interferálnak: mágikus gondolkodási elemek keverednek egyéni és kollektív beállítódásokkal, hiedelmekkel, sztereotípiákkal, előítéletekkel, a dolgok hagyományos osztályozási szempontjai keverednek és kiegészülnek újabbakkal, vallásos és más ideologikus elemek racionális ismeretblokkokkal, a vágyteli gondolkodás produktumaival, racionalizációkkal stb.

A mindennapi tudat strukturális elemeinek aránya történetileg változó. Ez az arány minősíthet egy-egy társadalmat, kultúrát: a mágikus gondolkodás dominanciája például minőségi jegye volt a törzsi társadalmaknak, a vallásos hiedelemrendszer a középkoriaknak, a racionális gondolkodás és a racionális ismeretek nagyobb aránya a modern polgári társadalmaknak. A második világháború óta felgyorsult társadalmi-technikai változások még további változáshoz, arányeltolódáshoz vezettek a mindennapi tudat szerkezetében, s ez nem egyszerűen csak az értékek heterogenitásának, az értékrendszerek pluralitásának az ismertté válásában jelentkezett.

Ez az aránytölődés több dologban észlelhető. Először is abban, hogy szemben a tradicionális társadalmak markáns, a mindennapi lét norma- és szokásrendszerét természetes módon befolyásoló értékrendszerével a modern társadalmak mindennapi tudatából szinte hiányoznak a markáns, határozott értékrendszerekre vonatkozó ismeretek és hiedelmek. Az értékrendszerek csak szakadozottan, atomisztikusan és elhomályosulva jelennek meg a mindennapi tudatban. Az átlagember elbizonytalanodott afelől, hogy milyen tipikus cselekvési formák, ítéletek felelnek meg egy-egy társadalmi értéknek, például a közösségi érzésnek, az önállóságnak, a felelősségnek, a hazafiságnak stb., s még inkább bizonytalan afelől, hogy mi feleltethető meg egy bizonyos értékrendszernek.

A közgondolkodás hajlamos arra, hogy egy-egy értékről önmagában, a rendszerből kiragadottan gondolkodjon és tegyen összehasonlításokat. Pedig az értékek valóban rendszerszerűen szerveződnek, egy-egy alapvető érték megváltozása szinte láncreakciószerűen kihat más értékekre is. Ezt éljük át napjainkban a munka mint érték gyakorlati devalválódásánál vagy átalakulásánál, mely kihat többek között a felelősség, a megbízhatóság, az idő, a jövő, az igényesség és a bizalom értékére is. (A különbség a 80-as évekhez, hogy ma már ez nyílt titok, szinte közhely, beszédtema vagy apatikus reakció kiváltója.)

Az értékrendszereket érdemes úgy elgondolni, mint általános motívumoszályokat, amelyek mind az egyén, mind a kollektíva, a társadalom felé további szabály-, norma- és szokásrendszereket generálnak (alakítanak ki és érvényesítenek), és ezeken keresztül érvényesülnek. Egyes szabályok, normák, szokások és az ezeket generáló értékrendszerek között természetesen idővel kialakulhat eltérés, sőt ellentét, az értékeket a gyakorlatba átültető eszközöknek az idők során változniuk kell a szintén változó lét- és munkafeltételekkel együtt, de ez nem hatálytalanítja sem az értékek rendszer jellegű szerveződését, sem az általános értékek lépcsőzetes leágazását, tagolódását a társadalmi gyakorlatba.

Értékzavarokról nem akkor beszélünk, amikor eltérő vagy ellentétes értékalternatívák lépnek fel, amikor értékkonfliktus alakul ki. Ezek esetében ugyanis tudható, hogy milyen értékek állnak egymással szemben (pl. értékkonfliktust élhet át egy üzemi vagy kutató kollektíva akkor, ha válaszüton áll, hogy a jobb teljesítményt szorgalmazza-e és jutalmazza a bérezésben, vagy a jobb hangulat, az általánosabb elégedettség kedvéért az egyenlősdi valamely formáját érvényesítse). Értékzavar igazából akkor áll fenn, amikor elhomályosul egy-egy érték valódi jelentése, értelme, s így még kevésbé látható be az az út, amely a gyakorlati érvényesítéshez vezet.

Gondolnunk kell arra is, hogy a történelemben eddig minden ismert domináns értékrend, mint amilyen a keresztény-vallásos vagy az ún. polgári érték-

rend (magjában a protestáns munkaerkölccsel), kialakulásával párhuzamosan – és azzal együtt, hogy uralkodó szerepet kapott a társadalmi gyakorlatban, és ideológiailag is megfogalmazódott – további szabály-, norma- és szokásrendszereket generált és épített ki a jogelméletben és joggyakorlatban, a politikában, a gazdasági életben, a nevelésben és oktatásban, az emberek életvitelében és az emberi kapcsolatokban. A szocializmus értékrendje elvi-ideológiai szinten ezekhez viszonyítva messze korábban fogalmazódott meg, semmint ilyen szabály-, norma- és szokásrendszereken keresztül a gyakorlatba áttevődhetett volna. A Papp Zsolt által kinagyított átmenetiség és ideiglenesség érzésért e kiépülési folyamat eltorzult formája is felelős: a történelmi érési időt, a társadalmi csoportok, rétegek gyakorlati ütközéseit és egyezkedéseit nem pótolhatta lelkesedés és sietség, adminisztratív intézkedések sokasága. Az új értékek időbeli stabilizálódásának a hiánya ebből a szempontból is érdekes: hozzájárult a növekvő réshez, sőt esetenként szakadákhöz a létező szocializmus hirdetett értékei és a mindennapokban észlelhető értékmechanizmusok között. Csak két érték körüli bizonytalanságra, növekvő zavarra utalok itt, amelyről a vitában többen is szóltak: az egyik a végzett munka szerinti elbírálás és jövedelemszerzés elve (mint elvileg elfogadott pozitív érték), a másik a női egyenjogúság mint érték és a nő családbeli szerepének bizonytalan megítélése.

E hazai sajátosságról való kitérő után térjünk vissza a mindennapi tudat szerkezetéhez, melyben, mint jeleztem, korunkban általában növekednek egy-egy értékrendszer (s nem pusztán egy-egy érték) felismerési-azonosítási nehézségei. Növekednek, mert kevésbé világos, hogy milyen stabil értékek tartoznak egy-egy ideológiához, melyek igenlése és tagadása jellemez legfőképpen egy-egy társadalmi osztályt, réteget, foglalkozási csoportot, de növekednek a tekintetben is, hogy milyen viselkedés- és gondolkodásmód feleltethető meg akár azonos kultúrán belül is az adott és/vagy a jellemző értékeknek.

Az értékzavar nem elsősorban eltérő értékek ütközését, konfliktusát jelenti, hanem az értékszimbólumok, értékképzetek elhomályosulását és normatív erejük meggyengülését. Az értékismeretek atomizálódását és ködösülését a mindennapi tudatban természetesen még más hatások is elősegítik. Az is közrejátszik ebben, hogy a modern társadalmakban nemcsak a fogyasztói tudat, hanem azon keresztül az értéktudat is manipulált, jelentős hányadában lát-szatszükségletek, szellemi és viselkedési, életstílusbeli hatások, a tömegkommunikációs eszközök által is megerősített ún. kultivációs mechanizmusok uralják vagy befolyásolják. Megnyilvánul ez bizonyos témák felvetésétől, a figyelem ráirányításától kezdve a megoldáskeresés finomabb vagy vulgárisabb formáinak sugalmazásán keresztül egészen új sztereotípiák, sőt előítéletek képzéséig. Gondoljunk itt például a deviáns vagy deviánsnak minősített ifjúsági

csoportok, szubkultúrák „kezelésére”, amely több országban hozzá is járult ahhoz, hogy azzá váljanak, aminek mondják őket. (Lásd pl. az angol futball-huliganizmus születését és deviáns karrierjét. Vagy gondolhatunk a nemzeti kérdés időnként egyoldalú megvilágítására, vagy a női egyenjogúság leegyszerűsített problémavázlatára – a „munkamegosztást a háztartásban” címszava alatt –, vagy az ifjúság problémáinak a lakáskérdésre való leszűkítésére stb.)

Az elbizonytalanodáshoz, az értékérzék kicsorbulásához nagymértékben hozzájárul a divatelemek, új mítoszok és látszatok felszaporodása a mindennapi tudat struktúrájában, amelynek következtében e tudatelemek inkonzisztenciája megnőtt (az inkonzisztencia pedig, mint a pszichológiából ismert, feszültségteremtő). Ilyen látszat például, hogy a modern ember mindenben racionális kell hogy legyen, vagy hogy a szervezeti lét önmagában is kollektív gondolkodás- és viselkedésmódra sarkall (holott éppúgy elidegeníthet ettől), hogy az érzelmek csupán kísérőjelenségek, másodlagosak. Olyan új problémákkal kell megküzdeni a jelenkorban a mindennapokban, mint a privát és publikus tér átstrukturálódása, a rendkívüli események (melyek korábban felráztak, újraértékelésekre készítettek) hihetetlen sokszorozódása és profanizálódása (lásd terrorizmus), a mindennapok korábban élvezett otthonossága helyett feszültségek és fásultságok, közönyös lelki állapotok állandósulása, melyek elősegítik, hogy a közvetlen érdek elfedje a hosszú távút, az egyéni a közös érdeket és értéket.

Valójában az atomizált ismeretek élménye szinkronban áll a mindennapi lét fragmentáltságával (pl. az emberek szinte óvodáskoruktól kezdve szervezetekben élnek, melyek a legritkábban képeznek igazi közösséget, s ezekben a legkülönbélebb szerepeket töltik be). Értékrendszerek és markáns képviselőik (s azok azonosságtudatának) megismerésére alig van mód, idő és alkalom. He-lyébe szinte spontán módon lép a rutinszerűség, a pragmatikus önérvényesítés, és sokaknál a szellemi és morális igénytelenség. A feltehetően ismert értéktévesztési típusokhoz („skrupuluózus”, „széplélek”, „cinikus”, „nihilista”, „konform” stb.) voltaképpen még egy kívánczik: a merőben szituatív, értékhiányos viselkedés- és gondolkodásmód leírása. Csak míg az előzőknél a típusok mindig meghatározott értékekhez viszonyítva alakították ki magatartásukat, ez utóbbinál épp a „viszonyítás” mozzanata hiányzik, mert a pillanat, a hangulat, a divat, a másikhoz vagy a szituációhoz való passzív alkalmazkodás dominál.

Természetesen nemcsak a fásultság, a közöny, idegenség ékelődik be mindennapi létünkbe. Szép számmal találhatók – nem ritkán eredményes – kísérletek is arra, hogy felülemelkedjenek az értékeket elhomályosító spontán tendenciákon. Valójában ezeket is érdemes volna számba venni. Annál is in-

kább, mert beleolvadnak az átlagos rutinszerűségbe, szürkeségbe. Egy bizonyos, hogy a jelenkori reklám- és divatáradat közepette kiváltképp hamis a régi mondás: a jó bornak nem kell cégér. Minden társadalmi értékrendszernek szüksége volt retorikára, jó érvekre, szuggesztív értékképviselőre. Korunkban és társadalmunkban erre még inkább szükség van.

„A nagy Bateson antropológus lánya rendkívül izgalmas könyvében minden felesleges szenzációhajhászás nélkül tárta elénk, hogy ez lehetséges, vannak új érvek, érdemes szempontot váltani (Bateson 1990).³ Mesterien mutatja be, hogy a kreatív emberek sorsa mennyire ellentmond azoknak a várakozásoknak, amelyek a »sikeres élet« korábbi modelljéhez kapcsolódtak (amelyre jellemző volt a korai elköteleződés valamely pálya iránt, sikeres végighaladás az ezt biztosító oktatási rendszeren, majd a szakma különböző állomásain stb.). A 21. század küszöbén, a szupermodern életfeltételek közepette a túlságosan egyértelműen, konkrétan kitűzött célok akadállyá is válhatnak, vakká és szerencsétlenné is tehetnek. Jó volna kialakítani a változás érzését és bizonyos fokig élvezetét is, legyen az szakma vagy házasság. Napjainkban az „egyetlen út és egyetlen elkötelezettség” régi jó ideája sok ember számára illuzórikussá vált vagy válik, és nemcsak azért, mert sok a földrajzi, etnikai és politikai menekült vagy betelepülő, hanem mert kulturális értelemben még többek, sokak élménye a szokások, a gazdagság és az általa behatárolt lehetőségek diszkontinuitása.

Ideje megvizsgálni a valamilyen okból megszakadt és konfliktuózus életek kreatív potenciálját, amikor az energiák nem egy szűk pontra vagy sávra összpontosulnak, vagy nem kizárólagosan egyetlen aspiráció irányába mutatnak. Ezek nem kötődés nélküli életek, sokkal inkább olyan életek, amelyekben a kötelekeket, kötődéseket folyamatosan újraértelmezik, újrafókuszálják. Időt és szenvedélyt (érzelmet) kell invesztálnunk specifikus célokba, ugyanakkor el kell ismernünk ezek változékonyságát. Az asszonyi sorsok/életek jelenkori és múltbeli körülményei jól példázzák az emberi sorsokról – férfiakról, nőkről egyaránt – kialakult új utakat. Felmerülhet a kérdés, hogy melyek az *élettanulás lehetséges transzferálói, amikor az élet különböző feladatok egyvelege*. Az élettanulás és értéktanulás egyazon folyamat két fontos szála, egybeszővődésük az igazi teljesítmény. Talán e tekintetben is lehetne és kellene példákat találni és felmutatni. Az irodalomnak sok tennivalója volna ezen a téren.”⁴

³ Mary Catherine Bateson az angol nyelv és antropológia professzora; Cambridge, Massachusetts és George Mason University in Fairfax. Margaret Mead és George Bateson lánya; szüleiéről írt könyve „With a Daughter’s Eye” címmel jelent meg a nyolcvanas években.

⁴ Az idézőjelbe tett rész korábbi jegyzeteim egyike.

Ehhez főként szemlélet- és érzésváltás kell, nagyobb figyelem a valóságban tényleg fellelhető kreatív életművészekre, hogy ne fedje el őket az egyre primitívebb sztárkultusz. Az emeltebb szintű értéktudatosság azonban csak akkor lesz valóban társadalmi emeltyű, a retorika akkor lesz meggyőző, ha a deklarált értékek több gyakorlati és intézményes alátámasztást kapnak mindennapi életünk feltételrendszerében.

Irodalom

- Bateson, M. C.: *Composing a Life*. A Plume Book, 1990.
- Blasi, A. – Milton, K.: The Development of the Sense of Self in Adolescence. *Journ. of Pers. Psychol.*, LIX. évf. 1991. 2. sz. 218–242.
- Breakwell, G. M.: *Threatened Identities*. England, Wiley, Chisester, 1983.
- Clark, H. H. – Schober, M. F.: Asking questions and influencing answers. In Tanur, J. M. (ed.): *Questions about questions*. New York, Russel Sage, 1992, 15–48.
- Erikson, E. H.: Identity and life cycle. *Psychol. Issues*, 1959. 1. sz.
- Erikson, E. H.: *Identity, Youth and Crisis*. New York, Norton & Company, 1968, 1–165.
- Erikson, E. H.: *A fiatal Luther*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1991.
- Exeler, A.: *Jungenmenschen leben helfen. Die alten und die jungen Werte*. Basel–Wien–Freiburg, 1984.
- Klaniczay G. – S. Nagy K.: *Divatszociológia*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1982.
- Marcia, J. E.: Development and validation of ego identity status. *Journ of Pers. and Soc. Psychol.* 1966. 3. sz. 351–358.
- Papp Zs.: Így jöttem. *Szakszervezeti Szemle*, 1986. 12. sz. 35–39.
- Pataki F.: *Társadalomlélektan és társadalmi valóság*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- Pataki F.: *Az Én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1982.
- Roebben, B.: Are Our Children Still Welcome? A Reflection on the Meaning of Values in Family Education. *Ethical Perspectives*, II. évf. 1995. 2. sz. 63–70.
- Scheler, M.: *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1979.
- Snyder, M.: Selfmonitoring processes. In Berkowitz, M. (ed.): *Advances in Exp. Psychol.* Vol. 12. Academic Press, 1979.
- Váriné Szilágyi I.: *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.
- Váriné Szilágyi I.: Értékek a mindennapi tudatban. *Szakszervezeti Szemle*, 1986. 15. sz. 38–47.
- Váriné Szilágyi I.: Értékelsajátítás és személyiségformálás a mindennapi életben. In Váriné Szilágyi I. – Niedermüller P. (szerk.): *Az identitás – kettős tükörben*. Budapest, TIT, 1989.

Szerepkonfliktusok rejtett hatásai¹

TUDATOS ÉS NEM TUDATOS
KATEGORIZÁCIÓS SZEMPONTVÁLTÁSOK FOGLALKOZÁSI SZEREPEK
MEGÍTÉLÉSÉBEN

Vannak kutatási témák, amelyek csaknem egy életen át foglalkoztatják az embert vagy azért, mert a való élet ismételten előállítja az érdeklődést fenntartó impulzusokat, vagy azért, mert a témával való első találkozás óta a probléma megfogalmazása is, kutatása is gazdagodott. Sok megfigyelés, kísérleti eredmény és tudás halmozódott fel, s ez önmagában is a releváns összefüggések átgondolására, ismételt számvetésre készítet(het). Persze valószerűbb, ha mindkét forrásból jövő inspirációkkal számolunk. Az ellentmondások és következtetlenségek, amelyeket önmagunk és mások kategorizálásában, minősítésében akár spontánul is létrehozunk, illetve elkövetünk, az ezek nyomán támadt feszültségek könnyen magukra vonják a figyelmet, így vélhetően sokak számára ismerősek, az életvilág megélt, nemritkán elfojtott, máskor egyáltalán nem vagy alig tudatosult jelenségeihez tartoznak. Polányi Mihály kifejezésével élve a „hallgatolagos tudás” (a társas világról kialakult „hallgatolagos tudás”) szférájába tartoznak, akként is működnek. Már csak ezért is érdemes közelebbről megismerkedni velük.

A téma tágabban körvonalazva – a *szerepkonfliktus* – az irodalom és a szociálpszichológia klasszikus témája. Az igazán izgalmas kérdés persze mindig az, hogy hogyan éli meg a szerepkonfliktust maga az érintett személy, hogyan dolgozza fel lelkileg és tevőlegesen, mennyire tudatosítja vagy fojtja el stb., és az is igaz, hogy hálásabb feladat az olvasót ebbe beavatni. Ám a téma absztraktabb szinten is kutatható, sőt a szociálpszichológia nézőpontjából felettébb érdekes kérdés, hogy milyen rejtett kihatásai és/vagy markáns következményei lehetnek a társadalmilag konstruált *nemi szerep (gender)*² és a *foglalkozási szerep* nehezebb illeszkedéséből fakadó konfliktusoknak, hogyan elővételezik és „termelik” ezeket a szerepekről előzetesen eltanult sztereotípiák és értékelési minták, és hogyan tükröződnek ez utóbbiak a leginkább érintettek, a nők ön-

¹ Megjelent in: *Tanulás, kezdeményezés, alkotás*. Szerk. Pléh Csaba, László János, Oláh Attila. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2001, 446–459.

² A „gender” a biológiai nemi szerepre ráépülő, azt átható, az adott kultúrára jellemzően társadalmilag kialakított nemi szerep; a nemi szerep fogalma e tanulmányban ezt jelenti.

értékelésében és másokról adott minősítő válaszaiban. Szerepkonfliktus sokféle lehet, fajtáit többen behatóan elemezték már (pl. Merton 1957). A *belső szerepkonfliktus* esetén „a személy belső késztetései, önmegvalósítási törekvése, attitűdjei, értékei ütköznek össze” (László 1998: 24). Persze belső szerepkonfliktus is többféle van. Számomra kiváltképpen az a fajtája az izgalmas, amikor a feszültségek, az önértékelés és mások megítélésének ingadozásai nemcsak az ún. szerepküldők elvárásaival való ütközésből, hanem két, különbözőképpen felépülő, részben nagyon is eltérő vagy ellentétes tulajdonságok által realizálható szerepidentitás belső illesztési nehézségeiből és ezek átéléséből fakadnak.

A probléma, amelyet néhány empirikus kutatásom adataival is dokumentáltan bemutatni kívánok *a foglalkozási és nemi szerep ténylegesen megélt vagy vélt belső konfliktusa, továbbá az a mód, ahogyan ez kifejezésre jut a szociális kategorizáció aktusaiban* (az önértékelés és mások minősítésének kitüntetett aktusaiban, különös tekintettel a foglalkozási szerepelvárásokra és a megfelelés megítélésére). Úgy vélem, hogy ez a „mód” – legalábbis az értelmiségi nők esetében – egyfajta tükör a gender a nők jelentős része által hátrányosnak vélt társadalmi konstruálódásáról, de olyan tükör, amely e folyamatban az ő részvételüket, ha tetszik, felelősségüket is megmutatja.

A szociális kategorizáció aktusaiban megnyilvánuló inkonzisztenciák még szociálpszichológusi pályafutásom kezdetén tűntek fel nekem, ekkor figyeltem fel az általam „*kategorizációs szempontváltás*”-nak nevezett jelenségre, amely voltaképpen a „*keresztkategorizáció*” egyik formájának is tekinthető. Így a következőkben bemutatott empirikus adatok zömmel még a 70-es évekbeli fiatal értelmiségiekkel végzett longitudinális kutatásomból származnak.³ Maga a tény, hogy még a legracionálisabb elmében is számtalan inkonzisztencia lelhető fel, régtől fogva ismert. Én nem is erre a tényre, hanem az inkonzisztenciák egy sajátos szerepváltásból fakadó megjelenésére szeretném felhívni a figyelmet. A keresztkategorizáció és dinamikája sem ismeretlen a szociálpszichológiában, Tajfel, Turner, Doise és mások csoportközi viszonyokat és a csoportidentifikációt vizsgáló kutatásaiban már felfigyeltek e jelenségre, amikor két-féle kritérium v. szempont mentén különülnek el a kategóriák, és így elvileg

³ A longitudinális kutatás 1972–73–74-ben végzős, önként résztvevő budapesti orvos- és építész-mérnök-hallgató eredeti beállítódásainak és értékkonfektációjának alakulását vizsgálta a pályaadaptáció első közel 3 évében (N=470). A munkahelyi fázisban a kezdeti kérdőíves minta 45–50%-a vett részt. A kutatás feltárta a pályaadaptáció kritikus pontjait, a tágabb szociális mező ezekért felelősnek vélhető strukturális jellemzőit, a képzés hiátusait, az egyének sikert és/vagy kudarcot generáló személyes tulajdonságait. A kutatás módszereiről és eredményeiről írt monográfiám, *Fiatal értelmiségiek a pályán* címmel, 1981-ben jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában.

kétféle in-group, illetve out-group csoport (s kétféle köztes csoport) lehetősége adódik az értékelő különbségtételt követő elemzés számára (Hunyady 1996: 291–292). Számomra leginkább Brown és Turner azon megfigyelése volt az érdekes, amelyben arra mutattak rá, hogy a helyzetekben számottevő különbség lehet a két kategorizációs szempont markáns vagy kevésbé markáns (salient) megjelenése tekintetében (Brown–Turner 1979). Az élet nem vegytisztán, nem formállogikai kritériumok alapján állítja elénk a csoportok közötti különbségtétel és azonosulás váltakozó és egymásra ható feladatait. A kategorizációs szempontváltások itt bemutatott sorozata is ezt igazolja.

Visszatekintés a múltba: szerepkonfliktusok és kategorizációs szempontváltások egy korábbi szociálpszichológiai kutatásban

Ismert, hogy egy foglalkozás és a vele járó szerep hivatásszerű eltanulása egyúttal egy új társadalmi identitás kialakításának *folyamatát* jelenti. E folyamat markánsabb az értelmiségiek foglalkozási szocializációjában, ahol a szakmai kompetencia megszerzése többnyire új társadalmi identitást is eredményez (azonosulást a foglalkozásra jellemző szerepelvárásokkal, értékekkel, jogosultságokkal és kötelmekkel stb.).⁴ Az új társadalmi identitás kialakítását, a foglalkozási szereppel való azonosulást a már korábban elsajátított *nemi szerepek* begyakorlottságuktól, intenzitásuktól és bizonyos személyiségjegyeiktől (pl. nyitottságtól, rigiditástól, kreativitástól, önállóságtól) függően elősegíthetik vagy akadályozhatják, keresztezhetik. A különböző szereprelációk illeszkedése/ütközése az egyénen belül zajlik, de távolról sem csupán az egyéni pszichikum eszközeivel realizálódik, sokkal inkább az adott szerep(ek)re vonatkozó sztereotipizált társas tudás, a *szerep(ek) szociális reprezentációjának* egyénen kívüli sémái közvetítik és kanalizálják a megvalósulás folyamatát. Ezek a kollektív képzetek, bár sokak általi tudást, közismeretet jelentenek, nem teljesen homogének, sőt mivel egy bizonyos kultúrában és rétegzett társadalomban felhalmozott társas tapasztalat termékei, eltérő szerepelvárásokat közvetítenek. Az egyén környezetében megkerülhetetlenek az adott kultúra domináns modelljei, hatásuktól nehezen szabadulhat, akár természetesnek, akár idegennek érzi ezeket. Így bárhol és bármikor vesszük szemügyre a nemi és foglalkozási

⁴ Napjainkban e tekintetben is új tendenciák rajzolódnak ki a globalizáció, az informatika előrehaladásával, a munkaerőpiac átalakulásával kapcsolatban: az értelmiségiek anticipált szocializációja során egyre inkább *foglalkozások készletére vagy hálójára*, semmint egyetlen foglalkozásra érdemes felkészíteni az érintetteket, maximális nyitottságot és rugalmasságot igényelve. Ez újabb problémát jelenthet a nők pályaadaptációjában.

szerepeket, ezek helyére, megformálási repertoárjára, előnyeire és kötelmeire vonatkozó sztereotípiákban mindig fellelhetjük a domináns kultúra átfogó és rétegspecifikus alkotó elemeit, amelyek szinte spontán módon épülnek be a formálódó nemi és a foglalkozási identitás tartományába. Leginkább akkor tudatosulnak, ha az egyént, csoportot e tekintetben kihívások érik. Kritika tárgyát csak akkor képezik, ha élesen megváltoznak az érvényesülési játék társadalmi terepviszonyai. Mindezeket azért volt szükséges előrebocsátani, mert a sztereotípiákból való építkezéssel, valamint a felnőtté válás során a nemi szerepre és a markáns foglalkozási szerepekre vonatkozóan önkéntelenül is eltanult sztereotíp ítéletekkel nyilvánvalóan a már említett *értelmiségi attitűd- és érték-vizsgálatban* is számolni kellett. Prognosztizálható volt, hogy e folyamat bizonyos momentumainak előcsalogatása, manifesztálódása sokat elárulhat el nemcsak a leendő értelmiségiek foglalkozási szocializációjáról, hanem a nemi és foglalkozási szerep illeszkedéséről, kölcsönhatásáról, esetleg konfliktusáról is.

A kutatás első fázisában, a kérdőíves felmérésben számos ún. személypercepció módszert alkalmaztunk, míg a munkahelyi követéses fázisban elsősorban a rendszeresen készített mélyinterjúk tartalomelemzésére támaszkodtunk.⁵⁵ Az instrukció határozottan a foglalkozási szerepre való fókuszálásra szólította fel a válaszolókat. Információkat kértünk az óhajtott első munkahelyi vezetőről, a foglalkozás *ideálisnak* vélt és átlagosnak tartott, *reális* vezető és beosztott képviselőjéről; a résztvevők *csoportbeli személypercepciójáról*, vagyis a tanulócsoporthoz róluk a 4-5 év során kialakult véleményről, *önértékelésükről*, „*funkcionális népszerűségük*”-ről (a közös munka kívánatossága szempontjából). Így az ideális és reális vezető és átlagos foglalkozásbeli percepcióján kívül megkaptuk a résztvevők kialakult csoportjukbeli képet, csoportértékelési, önértékelési és funkcionális népszerűségi indexeiket. Nemcsak ezek egymáshoz való viszonyát, de azt is érdeklődéssel követtük, hogy azonos értékelő séma vezette-e őket, avagy menetközben változtatták a megítélés vonatkoztatási keretét.

⁵⁵ A kérdőíves felmérésben több, a szociálpszichológiában ismert ún. személypercepció módszert alkalmaztunk. A 70-es években még stabil, 4–6 évig együtt lévő tanulócsoporthoz tartoztak. Ezek tagjai számozott lista alapján önmagukat kivéve mindenki más titkosan minősítették oly módon, hogy a kérdőívben adott 14 szakmai és emberi tulajdonság mentén gyenge, közepes, jó kategóriába sorolták őket. Ennek adatfeldolgozásából nyertük az ún. csoportértékelési indexet; a résztvevőknek az azonos tulajdonságokat tartalmazó Osgood-skálán nyert önbesorolásából nyertük az ún. önértékelési indexet; végül felmértük a hallgatók népszerűségét is a jövőbeni együttműködés kívánatossága szempontjából vett szociometrikus felmérés alapján, ebből kaptuk az ún. funkcionális népszerűségi indexet.

A második fázisban, a közel 3 éves munkahelyi követés során készített mély-interjúk alkalmából közelebbről ismerkedhettünk meg a fiatal értelmiségiek személyes ambícióival, helyzet- és szerepfelfogásukkal, értékorientációjukkal, ezek stabilitásával, illetve változásaival. Az ilyen irányú mélyinterjúk szükségképpen narratívák, narratív szövegek halmazai. Már a kérdőívek feldolgozása során feltűntek bizonyos szerepfeszültségeket jelző adatok, az interjúk tartalomelemzéséből pedig még jobban kitűnt ezek jelentősége. Ezen túlmenően egy viszonylag új és meglepő jelenségre hívták fel a figyelmet. Arra, hogy azonos helyzetben, viszonylag rövid perióduson belül a meginterjúvoltak narratívái önkéntelenül is bemutatták a foglalkozási szerep felfogásában is megmutatkozó szerepkonfliktusait, a nemi és foglalkozási szerep távolról sem zavarmentes interakcióját. Az igazán meglepő nem is maga a frusztráltság és a konfliktuózság ténye volt, hiszen a pályaadaptáció viszonylag kezdeti időszakában kerestük fel az érintetteket, hanem az a mód, ahogyan ez történt, és ahogyan erről számot adtak. Kivált a nők esetében volt ez feltűnő, és azt a módot jelentette, hogy a véleménynyilvánítás vagy a releváns esemény elbeszélése során hol a nemi szerepidentitás, hol a másik, a foglalkozásbeli szerepidentitás állott előtérben *elsődleges vonatkoztatási keretként* a foglalkozási szerepeltvárásoknak való megfelelés megítélésében. Az interjúk tartalomelemzése azt mutatta, hogy ilyen, nem tudatos kategorizációs szempontváltások gyakorta előfordultak mind önmaguk, mind mások (kollégák, vezetők) minősítésében.

Kategorizációs szempontváltáson tehát azt a spontán, nem tudatos jelenséget értem, amikor valaki a *foglalkozási szerep* (egy markánsan kidolgozott szociális reprezentációval, ismert sztereotípiákkal jellemezhető szerep) megformálásának valamelyik aspektusát elsősorban saját nemi szerepével azonosulva, egy másik lényeges aspektusát pedig az adott foglalkozási réteg szerepfelfogásával azonosulva ítéli meg egyazon időben és helyen, anélkül hogy tudatában volna saját szempontváltása ellentmondásosságának. Az a jelenség, hogy különböző helyzetek valóban eltérő szerepidentitások előtérbe kerülését indukálhatják, a szociálpszichológiában ismert probléma (Brown–Turner 1979; Eagly–Kite 1987; Halász 1987; Hunyady 1996). A fentebb jelzett jelenség azonban rejtettebb, kevésbé tanulmányozott, és minőségileg eltérő konzekvenciákkal jár az önmegjelenítésben és önérvényesítésben, valamint a két nembeliek egymáshoz való viszonyának további alakulásában.

Az említett *értelmiségi longitudinális kutatás mindkét fázisában* tanúi lehetünk annak, hogy ilyen kategorizációs szempontváltások mind a nők, mind a férfiak véleménynyilvánításaiban spontán módon érvényre jutnak, a nőknél azonban a két szerep társadalmilag preformált, eleve nagyobb távolsága, a

gyengébb szakmai identitás és egyéb okok folytán pregnánsabban és gyakrabban jelennek meg.

A *kategorizációs szempontváltás* mögötti latens társadalmi ismeret és hiedelem már a *kérdőíves felmérés* során is befolyásolhatta a válaszokat. Ennek megítéléséhez előre ismertetek két demonstratív adatot. A kérdőívben rákérdeztünk arra, hogy „milyen nemű és életkorú szakmai vezető” mellett szeretné elkezdni szakmai pályafutását, milyen az óhajtott első munkahelyi vezető. A válaszok feldolgozásából kiderült, hogy mind a leendő orvosok, mind az építésszek – nemtől függetlenül – kizárólag *férfi* vezetőt óhajtottak, úgy 40-50 év körülit. Arra a kérdésre viszont, hogy vajon „a foglalkozás ideális képviselője csak férfi lehet-e”, mindkét minta 90%-a adott tagadó választ. Ezeket is figyelembe kell vennünk, amikor a kategorizációs szempontváltás manifesztációit ismertetjük.

A *nők részéről* kategorizációs szempontváltás eredménye lehetett a fentebb említett tény, az, hogy mindkét mintában hangsúlyozottan férfit jelöltek meg óhajtott munkahelyi vezetőként, tehát e tekintetben a nők alulértékelték saját nemüket, a férfiak pedig eleve bizalmatlanok voltak egy esetleges női vezetővel szemben. Arra a kérdésre, hogy „mi az, amitől fél a pályán”, a leendő orvosnőknél hasonló gyakorisággal jelent meg az a válasz, hogy a női kollégáktól, mint az, hogy a vezető főorvostól. Azok a nők, akik ugyanakkor vezetői ambíciókat is nyilvánítottak, önértékelésükben nagyon szerények voltak, kivált az érintett orvosnők, önértékelési indexük messze elmaradt a tanulócsoporttól nyert értékelésüktől. A *férfiak* ilyen következetlen szempontváltásai abban voltak megfigyelhetők, hogy miközben elismerték, hogy foglalkozásuk ideális képviselője nő is lehet, vezetői státuszban ők sem tudták elképzelni vagy helyezni őket, és általában leértékelték őket határozottság és dönteni tudás, kisebbsézt szakmai tudás terén. Ezekben a minősítésekben természetesen óriási szerepe volt, van és lesz a korábbihoz hozott nemi szerepelvárások sztereotípiáinak. A nők alkalmazkodtak ezekhez, amikor nem szívesen fogadnak el női vezetőt, és alulbecsülik magukat a foglalkozási szerepben. Kivált a kezdő orvosnők, akik még hallgató korukból hozták ezt a „gyakorlatot”. Részletes elemzésnél kiderült, hogy mind a csoportpercepcióban, mind az önértékelésben a *határozottság* terén volt a legnagyobb szignifikáns különbség a nemek között. A határozottság mint meglévő, ám férfiasnak vélt tulajdonság alulbecsülése vagy „rejtése” az orvosnők részéről instrumentális jellegű, ezzel a nemi szerepelvárásokhoz igazodnak. (Köztudomású, hogy a férfiak általában nem szeretik a határozott nőket. Ismert a vidékre került orvosnők komoly férjhez menési gondja is. Az „aluljátszás” érthető.) Ám ezen a pályán a határozottság alapvető foglalkozási szerepkövetelmény is, begyakorlott manifesztációjának

hiányában bizony sok kellemetlen meglepetés éri a tartózkodóbb, szerény viselkedésű, szakmailag felkészült és méltán ambiciózus fiatal orvosnőt.

A *munkahelyi követéses fázisban* ismételten készült interjúk tartalomelemzése többféle vonatkozásban mutatta be ezt a *kategorizációs szempontváltást*. A leginformatívabb és legjellemzőbb az volt, hogy mit említett az illető orvos/építész nemétől függetlenül munkahelyi *elégedetlensége* oka(i)ként (ez a szociológiai kutatásokban elismert kutatásmetodológiai tény). Ilyenként, gyakorisági sorrendben, a vezető alkalmatlanságát vagy/és érzéketlenségét, a komolyabb szakmai erőpróba elmaradását, valamint az elismerés és a presztízs hiányát emelték ki, megelőzve a túlmunkát és a kevés fizetést (ez a magasabb pályaidentifikációval rendelkezőkre volt igazán jellemző).

A nők részéről a kategorizációs szempontváltás egyik konkrét megjelenési formája az alábbi volt: gyakran hangzott el egyazon interjún belül a potenciális női vezető elutasítása és ugyanakkor a vezetői beosztás vagy a komolyabb szakmai feladat vágya ugyanazon orvos- vagy építész nő részéről. Az elutasítást többnyire a nemi szereppel való azonosulás sugalmazta (érdekesebb és reményteljesebb a férfi vezető), a felfelé törekvés, a minőségibb munka igényét pedig a foglalkozással való azonosulás szülte. Más formában ez úgy nézett ki, hogy a potenciális női vezető elutasítása mellett az interjú további részében az aktuális férfi vezető érzéketlenségét és merevségét panaszolták fel a családi probléma (a gyermek váratlan megbetegedése) iránt. Ha mégis előfordult, hogy dicsérték női vezetőt, nem szakmai kiválóságát emelték ki, hanem azt, hogy megértő a fentebbi problémák iránt, „mindent meg lehet vele beszélni”.

További példa a kategorizációs szempontváltásra: egyazon interjún belül jelent meg a komolyabb szakmai feladat hiánya, a rutinszerű munka felpanaszolása, illetve – a női/családi szerepre gondolva vagy hivatkozva – az elzárkózás a többletmunkától vagy a jelentékeny időbeli ráfordítástól valamilyen probléma megoldása miatt.

Persze elképzelhető az is, hogy a nők nem a nemi szerepüknél, hanem foglalkozási identitásuknál fogva utasítják el a női vezetőt, mert nem szavazzák meg neki e tekintetben a bizalmat. Ez is előfordul, de akkor ők maguk miért aspirálnak rá, kérdezhetnénk. Valószínűbb, hogy tanult s beidegződött sztereotípiák és az általuk generált feszültségek működnek, és ezekkel ütközik össze a menet közben, vagyis a foglalkozás gyakorlása során támadt magasabb szakmai ambíció (az „önmagam kipróbálásának” az igénye vagy rosszabb esetben a hatalmi motiváció).

Komolyabb és nehezebben elemezhető a narratívákban ugyancsak megmutatózó kategorizációs szempontváltás az *elismerés és a presztízs* témakörében. A nők egyfelől arról adtak számot, hogy valamilyen komoly feladatot előbb

nem vállaltak (megfigyeltek inkább, amikor már tenni kellett volna), másfelől ugyanabban az interjúban – a későbbiekben történő sikeres megoldásaikra utalva – nehezményezték, hogy a vezető foglalkozásbeli csak úgy tudomásul vette, dicsérő szó nélkül hagyta őket. Nehéz elismerniük, de tény, hogy a férfaitól több és gyakoribb dicséretet várnak. Összefügg ez bizonyára a nők társadalmilag konstruált nemi szerepével, nagyobb biztonságigényével, amelyet a legtöbb szociológiai és pszichológiai vizsgálat tanúsít. Ehhez hozzá kell tenni, hogy az igazán férfias vezetők nagyon is tudják, hogy a hatalmukat érzékeltetik azáltal, ha szűken bánnak a dicsérő szóval vagy pillantással (ez persze nem csak a foglalkozási helyzetekre igaz). Talán ezért is fejlődött ki a nőkben a nagyobb érzékenység, az alacsonyabb ingerküszöb a nem verbális jelzések iránt, ami az interjúkból is kiderült.

Annak is tanúi lehettünk, hogy a nők a munkahelyre vonatkozó első spontán megnyilvánulásaikban általában másként konceptualizálják és írják le a munkahelyeiket, mint a férfiak: inkább az interakciók légköre szempontjából, ún. közösségi (communion), társas affiliációs minőség szempontjából adtak leírásokat, jellemzéseket, míg a férfiak inkább alkalmazták az önérvényesítés (agency) kifejezéseit, persze a szakmai önérvényesítésre gondolva. Ismeretes, hogy a nemi sztereotípiák e két fajtájának megkülönböztetése Bakantól származik (Bakan 1965), de többen jól alkalmazhatónak találták, és én sem tudtam kizárni az tapasztaltak interpretálásából.

Férfi változatban a kategorizációs szempontváltás nem ennyire markáns, mint-hogy a férfi és a foglalkozási szerep nem esik olyan távol egymástól, de előfordul ilyesmi. Az egyik ilyen gyöngyszem az volt, amikor az illető – kérdőívbeli válaszához hasonlóan – az interjúban is deklarálta, hogy természetesen nők is lehetnek ideálisan jó tervezőmérnökök (ám a szociometrikus választásnál csak férfi kollégákat választott!), de azt is kijelentette, hogy „erre még sem az egyetem, sem a szakmai gyakorlat nem adott példát”. Amikor az illető vezetőhelyettesi pozícióba került, az az évfolyamtársnője lett évekig előmenetel és szakmai elismerés nélküli beosztottja, aki már végzős korában is több pályázatot nyert, csoporttársai titkosan nyilvánított közmegítélésében pedig kiváló minősítést nyert. Nem állítható, hogy ne lett volna a közelében kiváló női képviselője a szakmájának. A foglalkozás modern felfogása és a férfi dominancia ütközése viszont igenis tetten érhető volt.

Az, hogy a férfhallgatók a kérdőívben nem tagadták, hogy nő is lehet foglalkozásuk ideális képviselője, nagyon szépnek tűnik mindaddig, amíg nem vetjük egybe egy másik, ugyanekkor nyert adattal, amely viszont megkérdő-

jelezni látszik a nők ideális foglalkozásbelikénti elfogadásának komolyságát: a jövőbeni együttműködés, a munkatársi minőség kívánatossága szempontjából kialakított ún. *funkcionális népszerűségi index* tekintetében ugyanis határozottan erős férfi fölény mutatkozott. A végzős férfi orvostanhallgatóknál ez a funkcionális népszerűségi index 40%-kal, az építészhallgatóknál 49%-kal múlta felül a nők népszerűségi indexét. A résztvevőkről kialakult és titkosan nyilvánított csoportvéleményben az építészférfiak 34,3%-a kapott magas minősítést, szemben az építésznők 4,3%-ával.

Ez a fölény csak úgy alakulhatott ki, hogy maguk a nők is sorra férfi kollégajelöltekre voksoltak, amikor a szociometrikus felmérés során, valamint a csoportpercepció felmérésekor (a csoporttagoknak 14 szakmareleváns tulajdonság tekintetében 3 fokú skálán történő minősítésekor) pozitívabban ítélték meg őket.

Ez a tendencia, valamint a foglalkozási és nemi szerep rejtett konfliktusa mind a két vizsgált értelmiségi foglalkozás képviselőinél a követéses vizsgálat során végig fellelhető volt. Ennek illusztrálására idézem fel a kérdőíves felmérés válaszadatainak feldolgozásából készült és a releváns mutatók nemek szerinti összehasonlítását mutató táblát.

Nemek közötti különbségek a csoportpercepció, az önértékelés és a funkcionális népszerűség mutatóiban a vizsgált orvos és építész almintákban (1972–76)

Végzős orvostanhallgatók

(N=62)	Nő (29)	Férfi (33)	t-érték	p<
Csoportpercepció indexe*	2.18 (0.19)	2.93 (0.29)	11.67	0.01
Önértékelési index	0.93 (0.83)	1.37 (0.48)	2.55	0.02
Népszerűségi index**	0.19 (0.11)	0.31 (0.14)	3.65	0.01

Végzős építészhallgatók

(N=68)	Nő (26)	Férfi (42)	t-érték	p<
Csoportpercepció indexe*	1.97 (0.25)	2.18 (0.31)	2.87	0.01
Önértékelési index	1.02 (0.90)	1.15 (0.74)	0.64	n. s.
Népszerűségi index**	0.09 (0.12)	0.18 (0.19)	2.13	0.05

* A táblázat a vizsgált mutatókban nyert átlagértékek kétmintás t-próbával való összehasonlításának az eredményeit, tehát azok szignifikáns különbségeit mutatja; a szórások zárójelben szerepelnek. A táblázat egy kisebb, más szempontból is másodelemzésre kiválasztott almintá adatainak feldolgozását mutatja be.

** A népszerűségi index voltaképpen a jövőbeni együttműködés szíves vállalása szerinti népszerűséget mutatja, a közös munkát illetően vélt népszerűségi mutató.

Világosan látszik a férfiak fölénye. A nők mért csoportértékelésbeli, önértékelési és népszerűségi indexei – egy kivétellel – a mindkét értelmiségi mintában alkalmazott kétmintás t-próbák eredményeiként szignifikánsan alacsonyabbak voltak, mint a férfiaké. (A leendő építésznők önértékelése is alacsonyabb, mint a férfiaké, de a különbség nem volt matematikai statisztikailag szignifikáns.) Az adatok értelmezésénél esetleg gondolhatnánk arra, hogy a férfigallgatók szociális illemből, alkalmazkodásból válaszoltak nemmel arra a kérdésre, hogy az ideális szakmabeli csak férfi lehet, de az eredményekből kitűnő kép egésze és a mélyinterjúk tartalomelemzése kizárja, hogy ez a jelenség teljességgel magyarázható volna a szociális konformizmussal. Nem beszélve arról, hogy a nők önminősítése és értékelő választásai legalábbis önálló magyarázatra szorulnak.⁶ Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni egyik 80-as évekbeli vizsgálatomat. Középiskolások önértékelését mértük fel a Q-sort-technika segítségével olyan gimnáziumokban, ahonnan a tanulók legalább 80%-a akart és tudott is egyetemre kerülni. A Q-sort-eredmények két mintás t-próbával történő összehasonlítása egyáltalán nem mutatott szignifikáns különbséget a fiúk és lányok önértékelésében az érettségi előtti évben. Ez arra enged következtetni, hogy a nők alacsonyabb önértékelése feltehetőleg az egyetemi években alakul ki, amikor nagyobb az „out-group” kihívása.

Az önértékelés, a csoportpercepció, a funkcionális népszerűség tekintetében megnyilvánuló szignifikáns genderspecifikus különbségek üzenete az, hogy bár jelen van a nők foglalkozásbeli toleranciája az adott értelmiségi professziókban, ez az elfogadás meglehetősen gyenge akkor, ha a konkrét munkatársi viszony aktuális megítéléséről van szó. Ha *választani* lehet, mind a férfiak, mind a nők szívesebben választanak *férfi* kollégát. A társadalmi gyakorlatban tehát az a sztereotípija működik, hogy az *ideális főnök és kolléga a férfi szakmabeli*. A szempontváltás a kategorizációban – amely a nők esetében még jelentősebb – így szinte tetten érhető.

Fontos információ a jelenség megítéléséhez, hogy a kutatás egészéből egészen biztosan tudható volt, hogy az alacsonyabb női önértékelési átlag egyik mintában sem állott összefüggésben sem a tanulmányi eredménnyel, sem a

⁶ A pálya meghódítása szempontjából a két foglalkozás közötti különbség figyelemre méltó: a 70-es években az orvosi pályán közel 40%-os, az építész pályán alig 18%-os volt a nők aránya. Ebből gondolhatnánk, hogy az utóbbiaknak volt nehezebb a pályakezdés. Az egészségügy hierarchikusabb felépítését és sok helyt honos tekintélyelvű légkörét tekintve azonban ez nem valószínű. Az építésznők egy tekintetben előnyben voltak az orvosnőkhöz képest: a pályázatokon való rendszeres részvétel jó alkalom a szakmai önértékelés fejlesztésére. Igaz, ezt csak kis részben vették igénybe.

hivatásidentifikáció fokával. (lásd a monografikus feldolgozást, Váriné, 1981). A magasabb fokú hivatástudattal és a magasabb csoportbeli minősítéssel rendelkezők között is gyakorta tapasztalható volt az alacsonyabb önértékelés, valamint a bizonytalanabb szakmai énkép. E tény háttérében részint a meglévő foglalkozási sztereotípiák visszahúzó hatása, részint a foglalkozási szocializáció strukturális zavarai (kevés gyakorlat, a szakmai kompetencia gyér kipróbálási-megerősítési lehetősége) húzódtak meg.

A *nők nagyobb biztonságigényét* voltaképpen minden pszichológiai és szociológiai kutatás kimutatta. Többre értékeli a biztonságot, mint a férfiak, noha ők maguk nem nyújtják mindig ugyanezt; sokszor épp a nemi szerephez tartozónak érzik a kiszámíthatatlanságot. A foglalkozási és a nemi szerepek konfliktuózus szorításában különösen felértékelődhet ez az igény. Az értelmi-ségi foglalkozások – pár kivétellel (pl. a tanári, a színészi, ápolói foglalkozás kivételével) még többnyire újak, ismeretlen akadályokkal teli foglalkozásoknak tűntek a nők számára. Gondolhatták, hogy a szakismereteken kívül valóban elszánt akarat kell meghódításukhoz. Innen is táplálkozhat, és nem csak a korábbi nemi szocializáció függőséget generáló hatásaiból, az a megfigyelés, hogy a férfiaknál *gyakrabban várnak visszajelzést, s ha lehet, pozitív visszajelzést* arról, hogy hogyan végzik a dolgukat. A longitudinális kutatásban mindkét pálya szakmailag legjobb női képviselői rendre arról számoltak be, hogy „miközben egyre jobbak, gyakorlottabbak a feladatok megoldásában, mégis sokszor elbizonytalanodnak abban, hogy mit érnek, hol tartanak, mert soha nem kapnak pozitív visszajelzést” a számukra fontos modellnek tekintett férfi szakmabeliektől (legyen az kolléga vagy főnök). Csak az derülhetett ki az évek során, hogy hol rontottak el valamit, vagy az, hogy megokolás nélkül eleve nem kapták meg az igényesebb szakmai feladatokat. Vagyis az alapelv az, hogy „tudsz, amit tudsz, nem dicsérünk, tudomásul vesszük, hogy van, amit jól csinálsz, az természetes, de az is, hogy rögtön büntetünk, ha valamit nem úgy oldottál meg, ahogyan az elvárható”. Ez a tapasztalat halmozódik fel az évek során s ha nem mutatkozik valami kiút, válik sok esetben önmagát beteljesítő jóslattá vagy stressz- és depressziókeltővé.⁷

⁷ Már említés történt arról, hogy az elégedetlenség faktorai között első helyen a nők esetében nem a túl sok ügyelet vagy a kevés fizetés állt, hanem az elismerés jeleinek hiánya. Talán erre való felkészítésként is szerveznek újabban nővérek és leendő orvosnők részére az érzékenységet megfelelő irányba terelő és a szakmai identitást erősítő kurzusokat (Hilberman 1975). A stresszhelyzetek pszichés feldolgozásával foglalkozó kutatók, így Shapiro, Fuchs és mások, figyelmeztettek arra, hogy ha egy nő választásként vagy kényszerként éli meg például a munkahelyet vagy mást, az befolyásolja küzdőképességét, a mentális rendellenesség szintjét és azt, hogy a munka végső soron javítja-e az állapotát.

A foglalkozási és nemi szerepek konfliktusa a jelenkorhoz közeledve

E tanulmány elején már utaltam arra, hogy a foglalkozási és a nemi szerep belső konfliktusa még ma is foglalkoztat. Időközben a téma gazdagodott, újabb megfogalmazást és vizsgálódási kontextust nyert, a kérdés csak az, hogy hogyan és miben.

A változás egyik lényeges iránya az, hogy kitágult azoknak a tényezőknek a köre, amelyet e belső szerepkonfliktus realizálódásának és lehetséges megoldásának keresésekor számba érdemes vennünk. Komplexebb mivoltában és egyúttal életszerűbben tárul eléink magá a probléma. Ennek igazolásaként a pszichológiai tudás fejlődésének legalább négy fejleménye említhető.

Az egyik az, hogy a mai szakirodalom már híven tükrözi, hogy a foglalkozási és nemi szerep konfliktusa leginkább egy harmadik szereplő, mégpedig *a szervezet, a szervezeti hierarchia, a szervezeti menedzsment és a szervezeti értékek kontextusában vetődik fel*, és csakis ezt figyelembe véve vizsgálódhatunk. Kivált így van ez a nagy és középszintű vállalatoknál és vállalkozásoknál. Kisebb mértékben ez korábban is előfordult, de nem vált ennyire egyeduralkodó jelenséggé, megkerülhetetlenné, mint a mai posztindusztriális társadalomban s a legtöbb értelmiségi foglalkozásban. A két szerep konfliktusa tehát potenciálisan további konfliktuslehetőségekkel bővült, illetve bővül a „vezető–beosztott”, „kolléga–kolléga”, „kolléga–beosztott” és „kolléga–ügyfélhálózat”, továbbá a szervezetiimázs-örzés és a tényleges értékörzés, tényleges funkcionálás dimenzióiban. A szervezeti hierarchiában elfoglalt hely és viszony is közvetíti, vezérli vagy befolyásolja, körülfonja tehát az egyén foglalkozási és nemi szerepeinek belső konfliktusát és manifesztálódását a kategorizációs szempontváltásokban. A vonatkozó kutatások azt mutatják, hogy a gender és a szervezeti státushierarchián belül elfoglalt hely *együttesen* befolyásolja a genderjellemzők alakulását és az önértékelést. Így nem igazolódna korábbi primeren a nemi hovatartozást hangsúlyozó magyarázatok, viszont helyesnek bizonyult az a feltevés, hogy a magasabb szintű menedzseriség férfias tulajdonságokat igényel vagy/és nevel ki a nőkben is (Fagenson 1990) vagy hogy ezek megléte nagyobb sanszot biztosít a szervezeti hierarchiában való előbbrejutáshoz.

Ennek a témának a szociológiai paralelje az, amelyet röviden úgy nevezhetnénk, hogy *„nők a felsőszintű vezetésben”*, amely a 90-es évtizedben nálunk is ismertté vált, s amelyről az USA-ban már a 70-es évek óta cikkeznek, vagyis a nők és a kisebbségek feltűnően csekély arányú részvételéről (alulreprzentáltságaról) a vállalatok, kivált a nagy és középvállalatok menedzsmentjében, azaz felsőszintű vezetésében. A „Women and Minorities in Management” felkapott téma lett, központja is lett (Ann M. Morrison és Mary Ann Von Grinow

a „Center for Creative Leadership”-ból írtak a nők és a feketék exodusáról a vállalatokból, kivált a felső szintről). Magyarázatra szorult a nők bizonyíthatóan alacsonyabb státusa. Riger és Galligan (1980) szerint eközben a pszichológusok a személyközpontú változókat hangsúlyozták, ahelyett hogy tekintetbe vették volna a nőknek egyrészt a társadalmi nemi, azaz gender-szerepre való felkészítését és az ebből is származó másfajta döntési stratégiájukat, amely kivált a morális problémák megítélésében mutatkozik meg, de nem csak ebben érhető tetten.

A második fejlemény voltaképpen igen széles körű mozgalommá nőtte ki magát: a feminizmus sokrétű, sokágú pszichológiai irodalmáról van szó, amelyet igaztalanul szorítottak be e vázlatos írás egyetlen bekezdésébe (Chodorov 1974; 1978). Saját adataimnak és megfigyeléseimnek a feminizmus különféle irányzataival való egybevetése külön tanulmányt igényelne, erre pedig e helyütt nem szívesen vállalkoztam volna. Mindenesetre jelzem, hogy adataim és felfogásom sem a feminizmus szociológiai ihletésű, sem szélsőséges pszichanalitikus beállítódású értelmezéseivel nem egyeznek.

A harmadik fejlemény a morális fejlődés Piaget és Kohlberg által megfogalmazott modelljével szembeni kritikából nőtt ki, mint a morális dilemmákhoz való közeledés és döntés másfajta formája (Gilligan 1982). Ez egyfajta, *inkább érzelem vezérelte, gondoskodói attitűdöt érvényesítő női mentalitás*, amely ha igaz, színezi és tovább bonyolítja a szóban forgó szerepkonfliktus megélését és a megoldás keresésében szokásszerűen alkalmazható női stratégiákat, munkahelyen és otthon egyaránt. A „bonyolítás” szót azért használom, mert nem biztos, hogy ez a fajta, nőkre jellemző morális érzékenység előnyére válik valakinek a szervezeti hatalmi hierarchiában, viszont releváns a szociális gondok érzékelésében.⁸

Negyedik szakmai fejleményként azt említhetem meg, hogy differenciáltabbá vált a gender- és a nemi sztereotípiák és kölcsönviszonyuk vizsgálata azáltal, hogy a különböző neműek alcsoportjainak preferatív és negativisztikus megnyilvánulásait külön és összetetten tanulmányozzák (Vonk–Monnikhof 2000), s ez a megközelítés életszerűsége miatt reményteljesnek ígérkezik.

Szakmánkon kívüli fejlemény, az orientációt nehezítő tényező a munkaerőpiac már említett átalakulása, amelynek következtében a szakmai szocializáció során az egyénnek sokkal inkább bizonyos foglalkozáskészletre, mintsem egyet-

⁸ Saját, 80-as évekbeli értékorientációs vizsgálatomban nemegyszer tapasztalható volt a nők nagyobb dilemmája azokban a munkahelyi döntési helyzetekben, amelyeknek köze volt a társadalmi egyenlőséghez, vagy más etikai aspektusuk volt. Hosszabb idő elteltével jutottak döntésre, és nagyobb arányban tartózkodtak, mert a gondoskodói attitűdöt nem voltak képesek érvényesíteni a modern ipar és szolgáltatás szervezeti keretei és kultúrája között.

len foglalkozásra/hivatásra kell felkészülnie. Ez az új fejlemény nem törli, csak átformálja a foglalkozási és nemi szerepek konfliktusát, esetleg még bizonytalanabbá teheti a nőket abban, hogy milyen szakmai szerepre is kell igazán felkészülniük, és eltolja őket a nemi szerep előtérbe helyezése, hangsúlyozása irányába. Ez azonban még csak egy vitatható feltevés.

Mindenesetre azt a tényt, hogy a jelen írás nagyobb részében ismertetett korábbi adatok nem tekinthetők csupán kortünetnek, az is igazolja, hogy hasonló megfigyeléseket gyűjthettünk a 90-es évek közepén végzett, a sikerességet, a hazai körülmények közötti sikeres embert tanulmányozó kutatásunkban is (Váriné–Solymosi 1999). Eszerint a siker képzetéhez, a *sikeres ember idoljához ma is a férfi vagy a férfitársulnak*, s ez mint latens tudás, társadalmi ismeret ott van a nők tudatának hátterében, amikor sikerről-kudarcról vallanak és önmagukat értékelik. A személyesen ismert sikerember a nők számára is a férfi. (Lehet, hogy a 90-es évek közepén még kevésbé élt a köztudatban, de ma már ismert tény, hogy vannak nagyon is sikeres vállalkozónőink, s a velük készített interjúkban ugyancsak érdekes és megfigyelhető a keresztkategORIZÁCIÓ jelensége, hacsak nem ahhoz a fajtához tartoznak, amely tudatosan túlhajtja, túlhangsúlyozza a férfitársulnak jellemzőket döntési stílusban és kommunikációban egyaránt.)

Végül is mit lehet kezdeni a kategORIZÁCIÓS szempontváltások bemutatásával, a róla való tudással? Van-e, lehet-e valami haszna a tudományos érdeklődésen kívül? Meggyőződésem, hogy igen, egy-egy ilyen jellemző szempontváltás kiemelése elgondolkodtató lehet az érintettek számára. Tükör, amely potenciálisan a tudatosítás, az önismeret és korrekció eszköze. A gender és a foglalkozás megélésére is igaz az, amit Schütz egykor észrevett: „A mindennapi élet világában cselekvő és gondolkodó ember tudása nem homogén; először is inkoherens, másodsorban is csak részleteiben tiszta, végül pedig egyáltalán nem mentes az ellentmondásoktól.” (Schütz, in Hernádi 1984: 405.)

Irodalom

- Banton, M.: *Roles: an introduction to the study of social relations*. London, Tavistock Publications, 1965.
- Brown, R. J. – Turner, J. C.: The criss-cross categorization effect in intergroup discrimination. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 1979. 18. sz. 371–383.
- Csepeli György – Závecz Tibor: Európai és nemzeti kötődések a magyar tizenévesek körében. In: Gazsó Ferenc – Stumpf István (szerk.): *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, Ezredforduló Alapítvány, 1995.

- Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest, T-Twins Kiadó, 1993.
- Flanagan, E. A.: Perceived Masculine and Feminine Attributes Examined as a Function of Individuals' Sex and Level in the Organizational Power Hierarchy: A Test of Four Theoretical Perspectives. *Journal of Applied Psychology*. 1990. 75. sz. 204–211.
- Gilligan, C. E.: *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Massachusetts – London, England, Harvard University Press, 1982.
- Halász László: *Mi fér meg az emberben?* Budapest, Magvető Kiadó, 1987.
- Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.
- Hilberman, Elaine et al.: Supportgroups for Woman in Medical School: a first years programme. *Journal of Medical Education*, Vol. 50. 1975. Sept. No. 9. 867–875.
- Hunyady György: *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996.
- László János: *Szerep, forgatókönyv, narratívum. Szociálpszichológiai tanulmányok*. Budapest, Scientia Humana, 1998.
- Merton, R. K.: Role set. Problems in sociological theory. *British Journ. of Sociol.* 8. 1957.
- Merton, R. K.: *Social Theory and Social Structure*. Glencoe–Illinois, The Free Press, 1957.
- Merton, R. K. – Reader, R. G. – Kendall, P. L. (eds.): *The Student Physician. Introductory Studies in the Sociology of Medical Education*. Harvard Univ. Press, Cambridge, Ma., 1957.
- Pataki Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1982.
- Riger, S. – Galigan, P.: Women in management: an exploration of cometing paradigms. *American Psychologist*, 1983. 35. sz. 902–910.
- Váriné Szilágyi Ibolya: *Fiatal értelmiségiek a pályán*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- Váriné Szilágyi Ibolya – Solymosi Zsuzsa: A siker szociális reprezentációja értelmiségi rétegeknél. *Szociológia*, 1995. 1. sz. 25–54. (Kötetben in: *A siker lélektana*. Szerk. Váriné Szilágyi I. – Solymosi Zsuzsa. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1999, 42–73.)
- Vonk, R. – Olde-Monnikhof, M.: Gender Subgroups: Intergroup Bias Within the Sexes. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 28. 1998. No. 1. 37–48.
- Wong, P. – Kettlewell, G. – Proule, C.: On the importance of being masculine: Sex role attributions and career achievement. *Sex Roles*, 1985. No. 11. 757–777.

Az anarchia szabályszerűségei

Gondolatok P. Marsh, E. Rosser és R. Harré

The Rules of Disorder című könyvéről¹

A tanár megkövülten nézi a megbolydult osztályt. Érzi, hogy elszabadult a pokol s csak egyet kíván: mielőbb el innét! Pedig nem történt semmi különös, csupán a fiúk ki akarták próbálni, meddig mehetnek el az új tanárral. Ezért a káosz, a zűrzavar, a visszafojtott, majd arculcsapó röhej.

Más. A nézők a lelátókon nyakukat kissé behúзва nézik a már-már szokványos jelenetet: az egymásnak rohanó, gomolygó, gúnyszavakat kántáló hadat, a káosz teljes kitörését a hazai és az idegen csapat futballrajongói között. A káosznak, az idegtépő üvöltésnek, tudják, előbb-utóbb véget vetnek a készenlétben álló s hamarosan rohamozó gumibotos rendőrök. A jelenetsor a szokványosság ellenére a legtöbb néző számára a képtelenségig idegen és érthetetlen.

A két jelenetsor tartalma ugyanaz: az anarchia, a teljes káosz kitörése.

A szociálpszichológus mindkét terepen épp a rendbontás kaotikus jeleneteinek, az anarchia kirobbanásának a szabályszerűségeit kutatja. Az első esetben – iskoláról lévén szó – csak utólag regisztrálja, a résztvevők beszámolóiból rakja össze a történésmozaikokat, a második jelenetsorban viszont már ő is ott van a rendbontók között. Résztvevő megfigyelőként, ki egy sajátos módszert alkalmaz az ifjúság két különböző rétegében, az iskolapadokban és a stadion lelátóin kialakuló azonos jelenség: az anarchia (és szereplői) vallatására.

Felmerülhet azonban a kérdés: egyáltalán mit lehet a káoszban megfigyelni? Nem önellentmondás ez? Nem logikai abszurdum rendszert keresni a rendszertelenségben? Hiszen ha van a szavaknak értelme, akkor a káosz a rend hiánya vagy épp gyökeres ellentéte.

A kívülálló számára kétségkívül valahogy így fest a dolog. S az ő szemszögéből ugyanilyen egyszerű a kaotikus viselkedés megszüntetésének a módja is: fegyelmezés, lefogás, leütés, leültetés, hogy kijózanodjanak a magukról megfélemedezett rendbontók, kik nem is tudják, hogy mit csinálnak. Nem beszámíthatók. Hiszen örültek.

Vagy mégsem? Hiszen másnap, harmadnap – a lefogások, leültetések ellenére – újrakezdődik minden, mintha volna valami rejtett forgatókönyv, ame-

¹ Megjelent: *Világosság*, 1981. 10. sz. 625–632.

lyet ismét és ismét végig kell játszani. A dolog kezd gyanússá válni: ha valami ismétlődő jellegű, rendszeresen kialakuló, akkor valamiféle szabályszerűség mégiscsak lehet benne.

De milyen szabályszerűségek állhatnak az iskolai rendbontók és a futballörültek randálírozása mögött (pontosabban: milyen közös szabályszerűségek vannak a két különböző szubkultúrában?). Milyen természetű konfliktusokra rímelnek, felelnek ezek, vagyis milyen funkciót töltenek be a rendbontás kultuszát magas fokon művelő ifjak és lányok életében? Ezekre a kérdésekre kerestek választ Marshék abban a két terepkutatásban, amelyet egy új szociálpszichológiai irányzat, az ethogeny szemléleti bázisa alapján alakítottak ki és az irányzat által kidolgozott módszerrel hajtottak végre.

Az ethogeny – szemléletként és módszerként egyaránt – reakcióképpen alakult ki a szociálpszichológia korábbi pozitivista, főként a szociálbehaviorizmus formájában jelentkező kutatási modelljeire és magyarázó sémáira.

Az a kritikai hullám, amely társadalomtudományi gondolkodásban ostrom alá vette a szociológiai és filozófiai pozitívizmust, a hatvanas évek végére a szociálpszichológiát is elérte. Az ember társadalmi viselkedése tanulmányozásában már sokféle formában jelentkezett a szubjektív életút felőli és az objektív – egyebek között statisztikai adatokra alapozott – megközelítés konfliktusa. Az életút felől kiinduló kutatások ugyanis kevésbé voltak hatékonyak a szubjektívizmus leküzdésében s eredményeik megbízhatóságának bizonyításában, míg a részjelenségeket több-kevesebb sikerrel megragadó objektív statisztikai megközelítések – érvényes részigazságok feltárása esetén is – olyannyira szétzabdalták az embert, hogy a statisztikai adatok szinte mozaikos tömegéből felismerhetetlenné vált korunk változásainak szenvedő alanya és aktív szereplője. Az életút felőli megközelítésekben a hangsúly az egyének (csoportok) köznap cselekvéseinek a szubjektivitás különböző fokain történő interpretáló (értelmező-magyarázó) megértésén van. Ez a kutatói beállítódás általában a heurisztika német filozófiai tradícióival kapcsolódik össze. Az objektív-statisztikai megközelítések főként a cselekvések kauzális-determinisztikus (gyakran leszűkített, mechanikus-determinisztikus) összefüggéseivel foglalkoznak, meghozza oly módon, hogy a természettudományos kutatás logikai pozitivista modelljét próbálják érvényesíteni. A két megközelítés lényegi ellentmondásban van egymással, mely meg-megújuló filozófiai viták tárgya. Bármelyik mellett történő lehorgonyzás messzemenő gyakorlati következményekkel jár a szociológiai és pszichológiai kutatásban és a pszichoterápiás gyakorlatban is.

A fenti ellentmondás lényegéről és a kutatásban tapasztalható következményeiről mindmáig az egyik leggondolatébresztőbb szociálpszichológiai mű R.

Harré és P. F. Secord közös, 1972-ben megjelent könyve, a *The Explanation of Social Behaviour* (A társadalmi viselkedés magyarázata – Blackwell, Oxford). Ebben a szerzők a kritikai szempontokkal egyidejűleg az általuk ethogenynek nevezett új irányzat szemléleti és módszertani alapelveit is megfogalmazták. Ezekben tudatosan szembehelyezkednek a tradicionális szociálpszichológia kutatásmodelljével, mely nézetük szerint még túlságosan őrzi a behaviourizmus és a pozitívizmus hatását. Nem a kísérleti munka maximális egzaktásra törekvését értik ezen, hanem azt a szemléletet, amelyben ellenőrizetlen előfeltevések formájában érvényesülhetnek olyan sajátosságok, amelyek végső soron egy passzív szubjektumot tételeznek fel, s csak azokkal a helyzetmeghatározásokkal számolnak, amelyeket a kutatók kölcsönöznek a kísérleti helyzetnek. „Amennyiben egy non-pozitivist tudomány paradigmáját követjük, a viselkedésbeli jelenségek magyarázatának tartalmaznia kell a kialakulásukhoz vezető (generáló) mechanizmusoknak az ismeretét. Ezeknek a mechanizmusoknak a feltárását és azonosítását nevezzük „ethogeny”-nek. Úgy véljük, hogy a fő folyamat bennük a személyes én (a self) irányulása, megnyilvánulása ahhoz mérten, hogy milyen jelentést tulajdonít az egyén a szituációnak. A szociális viselkedés magyarázatának a magja az alapjául szolgáló viselkedések megfejtése, azonosítása.” (1, 9. o.)

Mielőtt félreértenénk s a szubjektívizmus irányában értelmeznénk az ethogeny megalapítóinak törekvését, be kell mutatnunk a számunkra meglehetősen idegenül hangzó terminus technikusszal jelölt irányzatot. Az „etho” kifejezés a mindennapi élet szokások, normák, szabályok általi meghatározottságára utal (adott csoporton, közösségen, kultúrán belül), míg a „genic” vagy „geny” terminus azt fejezi ki, hogy a szóban forgó irányzat az egyéni cselekvések és jelentések szerveződésében a keletkezés aspektusát igyekszik megérteni. A szociális viselkedést tehát így a mindennapi élet jellemző epizódosainak, valamint ezek résztvevői beszámolóinak rendszeres megfigyeléséből és elemzéséből kívánja mindenekelőtt kritikusan megérteni, majd értelmezni és magyarázni.

Ilyen kritikus hangvétel a szociálpszichológia tradicionális kutatási modelljeivel szemben természetesen nemcsak Harré és Secord sajátja. A hetvenes években számos hasonló célzatú tanulmány jelent meg, és néhány rokon szellemű irányzat is kirajzolódott. Ezek között említhetjük E. Goffman sajátos interakcionista irányzatát, a köznapi viselkedés interakcióinak fenomenologikus stílusú elemzését (amelyet a magyar olvasó is megismerhet a szerző műveiből készült válogatásból), az etnometodológiát Garfinkel „dokumentarista” módszerével (mely a mindennapi élet cselekvő résztvevői empátiás megfigyelése alapján a jelenségek regisztrálását jelenti), vagy az utóbbihoz közel álló kogni-

tív szociológiát Cicourel műveiben. Összességükben ezek a törekvések az ún. fenomenologikus társadalomtudományi szemlélet térhódítását jelzik a szociológiai és pszichológiai kutatásban, vagyis azt az áramlatot, amelyik az emberi tudatot és szándékolt jelentéseit (tudatos jelentéseit) úgy fogja fel, mint a társadalmi cselekvés megértésének helyes „locus”-át. Az említett irányzatok közül az ethogeny egy új, sajátos módszerű szociálpszichológiai irányzat kialakításának kísérletével tűnik ki és egyébként sok rokonságot mutat főként Goffman törekvésével.

Az ethogeny tehát olyan irányzatot jelöl, amely a mindennapi szituációk és események résztvevőinek megfigyelésére és a résztvevők beszámolóinak (az eseményeket kommentáló magyarázatainak) szisztematikus elemzésére (az accounts-analysisre), valamint a szerepek és szabályok feltárására épül. Az ethogeny e két párhuzamos út összehasonlító elemzésével kívánja tanulmányozni az emberi társadalmi viselkedés szokások, szabályok, konvenciók általi meghatározottságát és ebben az összefüggésben az egyéni viselkedések, pozíciók és szerepek kialakulását – azt várva ettől, hogy ily módon sikerül a külső megfigyelő esetleg életidegen modelljével szemben olyan belső kutatási modellt kialakítani, mely, minthogy struktúrájában lényeges vonásokban közös a megfigyelt terep, szubkultúra résztvevőinek világával, alkalmasabb is az események megértésére és a szociális cselekvés magyarázatára.

Ez a nézőpont részben rokon az etológia nézőpontjával, mely az állati viselkedés hasonló célú megfigyelésére épít, részint nagyon is különbözik tőle. Különbözik, mert úgy számol az emberrel, mint szabadon választó, terv és cél birtokában cselekvő lényvel, aktív cselekvő ágenssel (tudatosan szembeállítva ezt a nézőpontot a szociobiológia álláspontjával), ki a maga és mások helyzetét – a tudatosság különböző fokain – állandóan értelmezni kényszerül. Ez az önszabályozó, önmagát is tükrözni, másokhoz hasonlítani kényszerülő (self-monitoring) lény saját szabály-, illetve normakövető viselkedését is tudatosíthatja s ezáltal kontrollálhatja. Mindkettő eszköze egyaránt a nyelv, melynek differenciált analízisét a szociálpszichológus már átveheti a pszicholingvisztikától, és adaptálhatja a saját céljaira. Ezt hangsúlyozzák az ethogenikus kutatók, akik azt remélik, hogy a szociális tettek, aktusok genezisébe is betekintést nyerhetnek azokból az elemzésekből, amelyeket a megfigyelt szociális epizódok résztvevőinek ismételt beszámolóiból dolgozhatnak ki. A beszámolók a történések személyes kommentálásai, amelyek a résztvevők személyes világlátásánál, a dolgok személyes jelentéseiről és a mögöttük álló szociális háttérrel, kontextusról: a mikrovilágukat átszövő szabályokról és konvenciókról egyaránt tudósítanak.

Az egyének beszámolóí természetesen torzíthatnak, szépíthetnek, utólag racionalizálhatnak (pl. ésszerűbbnek tüntethetnek fel egyes cselekvéseket, mint amilyen az a valóságban). Ezek a kutatásban a szubjektivizmus veszélyét jelenthetik, ha valamilyen módon nem történik meg ellensúlyozásuk. Az ethogeny képviselői szerint egy hosszú távú terepkutatás képes kiszűrni azt a veszélyt. Ugyanakkor a beszámolók pótolhatatlan információforrásokat is jelentenek a mikrovilágok mindennapi szociológiájának, szimbolikus jelentéstulajdonításainak, szubkultúrájának a megismerésében.

Az ethogeny előfeltevéseihez a Marshék könyvében ismertetett két terepkutatás úgy viszonyul, hogy ezek képezik az új irányzat fiatal empirikus szálát, amelyből – több-kevesebb türelemmel, hisz ez a kutatási irány még igen fiatal – megítélhető, hogy mit érnek ezek az előfeltevések a konkrét kutatási gyakorlatban. (Megjegyzendő, hogy e kutatások szellemi mentora és egyik társszerzője R. Harré, az ethogeny egyik alapítója volt.)

A téma, amelyet a kutatás tárgyául választottak, nagyon is mai, aktuális és univerzális. A tárgy ugyanis a ritualizált társadalmi ellenségeskedés, az anarchia kibontakozása, az agresszivitás és az anarchia kapcsolata az ifjúság zártabb mikrorétegeiben. Az anarchia fogalma itt nem szűkebb, politikai, hanem szélesebb, társadalmi értelemben szerepel. A társadalmi szituációk, intézmények rendjének szisztematikus, ritualizált megbontásáról, a deviancia megjelenési formájáról van szó ezekben a kutatásokban, amelynek természetesen vannak politikai konzekvenciái is, de nem húzható egyenes és közvetlen vonal az általánosabb és a direkt politikai értelmű anarchia közé. A kettő összekeverése egyébként az anarchikus jelenségek leküzdésében tapasztalható társadalmi kudarcoknak egyik valószínű oka lehet.

Mikrotársadalmak, zárt rétegek voltaképpen a legtöbb intézményen belül kialakulhatnak, így az iskolában is megjelenhetnek; saját ideológiájukkal és szimbolikus univerzumukkal rendszerint a hivatalos, legitim funkciók és szerepek ellenében körvonalazódnak. Ennek megértéséhez a korábbi kísérleti szociálpszichológia nem juthatott el, mert úgy vélte, univerzális eszköz és magyarázat van birtokában az iskola Talcott Parsons által kialakított modellje révén (eszerint minden intézmény közül az iskola a legfontosabb, mely a teljesítményelvű társadalomra nevelés legdöntőbb szocializációs tere és ágense). Akik ennek a modellnek a szellemében gondolkodnak, nemigen tudnak mit kezdeni azokkal, akik másként élnek át és értelmezik ezt az intézményt. Parsons nem vizsgálta meg, mennyire univerzális ez a modell, Marshék viszont az egyik terepkutatásban, melyet a könyvben a „Bajok az iskolában” címmel összegeztek, épp azt mutatták ki, hogy mennyire nem az! Már elővizsgálataik eredménye-

ként – a kutatás belső, intenzívebb vizsgálódásra alkalmas modelljének felvázolásakor – kifejezték azt a tapasztalatukat, hogy a nevelés csődjeként elkönyvelt krónikus iskolai rendbontóknál nemcsak bizonyos tettek, személyek eltérő értelmezéséről van szó, hanem egy egész más szimbolikus világról, amelyet eltérő jelentések és szabályok szönek át és szabályoznak. Az iskolai rend elleni fellépés nem azonos a teljes ösztönszerűséggel, impulzivitással és a rendnélküliséggel, szemben a tömegkommunikáció sokszor félrevezető beállításaival.

A tömegkommunikáció eszközei gyakran meglehetősen leegyszerűsített képet festenek a rendbontás melegágyairól, osztálytermekről, lelátókról stb. és a rendbontókról. A klisészerű, sztereotipizált ismétlődések leginkább olyan imázst sugalmaznak az anarchia és az agresszivitás kapcsolatáról, amely túlságosan is egyenesre húzza meg a kettő közötti vonalat, kizárva ezzel más tényezők esetleges közrejátszását. Ebben a beállításban az anarchia tartalma és üzenete a társadalom számára az, hogy megfelelő ellenőrzés hiányában az agresszív ösztönök elszabadulnak, ami az értelmetlen, impulzív cselekvések sokaságához és a másokkal (kiváltképp a rivális csoportokkal) szembeni ellenséges, agresszív viselkedéshez vezet. Az anarchia tehát egyenlő az agresszív ösztönök elszabadulásával, az impulzivitással, az értelmetlen zűrzavarral, a „Rend” szétrombolásával.

Ezzel szemben Marshék izgalmas kutatási beszámolóit olvasva rá kell jönnünk, hogy a vizsgált közegben hiányoznak az ösztönösségnek, az impulzivitásnak, a rögtönzésnek, a rendellenességnek, az agresszivitásnak azok az ismert pszichikus jegyei, amelyeket a tömegpropaganda az anarchia szereplőinek unos-untalan tulajdonít.

A „Bajok az iskolában” c. intenzív esettanulmány színtere az egyik külvárosi lakótelep általános iskolája (amely tipikusnak mondható a maga kategóriájában). A szigetországbán ezekbe az iskolákba többnyire az alacsonyabb társadalmi rétegek (a munkásosztály különböző rétegei, a munkanélküliek, a lumpen elemek, a bevándorolt s az előző rétegek valamelyikébe épp beépülő etnikumok) gyermekei járnak. Nagyjából ugyanezekből tevődnek össze – magasabb életkorban – a másik kutatás főszereplői, a futballőrültek is. Olyan szociális rétegekről van szó tehát, amelyeknél a felnövekvő nemzedékek életterében az iskolát már megelőzően – az otthon, a család vegyes nevelő hatásaait felülmúlva – a legerősebb szocializációs terep és ágens a grund, majd folytatásként a futballpálya, a drukkerék és a lelátók világa. A grund a társas kapcsolatokkal szembeni érzékenység, a szociális kompetencia kialakításának fő tanítómestere, az egyének személyes, morális karrierjének – elismerésének vagy gyengesége, hibái megvetésének –, a férfias viselkedési minták átadásának a

színtere. (Naivitás volna ezt a világot játszótérnek nevezni, vagy akár csupán a Nemecek szemléletével idealizáltan elképzelni.) Az iskolai rendbontókkal folytatott interjúkból kiderül, hogy ezt a világot tekintik az igazinak, a magukénak, szemben az iskola „nem igazán valódi”, halottnak és unalmasnak vélt világával vagy akár az általuk többnyire lenézett otthoni világgal. A lenézés oka nemcsak az otthonokban gyakori deviáns viselkedés (alkoholizmus, lopás, pénz nélküliség, majd esztelen költekezés), hanem – legáltalánosabban – a túlzott engedékenységgel, liberalizmussal, helyenként vagy időlegesen a merev szigor jegyeivel tarkítva. Másképpen fogalmazva: a szülői otthonokból való kiábrándultság oka az igazán tiszteletreméltó, igazi rendet teremtő megfelelő tekintélyszemélyek hiánya. Hogy ilyen irányú szükséglete ezeknek a fiataloknak valóban van, a jó és rossz tapasztalatokból egyaránt lesűrhető: a grundokon nemcsak a becsület lovagjai lehetnek a „tekintély-személyek”, az iskolában pedig nem a szigorú és rendtartó, erélyes tanárral, hanem a gyenge, liberális tanárral szemben a legnagyobb az ellenállás érzelmekben és tettekben egyaránt. A szigorúság csak akkor provokatív a krónikus bajkeverők számára, ha emberi hang, megértés helyett lenézéssel vagy közömbösséggel társul. Az iskola fontossága, tekintélye tehát ezekben a gyerekekben a grundokon szerzett szociális tapasztalatokhoz és tréninghez mérődik, nem eleve bennük levő s nem hazulról hozott.

Ezért az iskola teoretikusai és nevelői számára megkerülhetetlen az a kérdés, hogy a szociális valóság nem egyféle, hanem többféle. Többféle az a lehetőség, ahogyan ugyanannak az eseménynek, tettnek különböző jelentéseket tulajdoníthatnak, és ezen eltérő jelentések révén egyben konstruálják a maguk szociális realitását a tanulók. Így például amíg egy, az iskola tudásformáló szerepét elfogadó, fontosságát belátó tanuló számára a „tanulói” minőség önként vállalható, szociálisan nem degradáló szerep, addig az iskolai anarchia nem egy szereplője a tanulói szerepet – felfokozott szociális érzékenysége miatt is, a grundról hozott tapasztalatok miatt is (a kettő persze összefügg) – többnyire megalázónak érzi és ellenáll neki. Azt kívánja, hogy partnerként bánjanak vele. Kiderül ez abból a módból is, azokból a jegyekből is, ahogyan a tanárokat minősítik. A rendbontók szemében meglepő módon az ideál a szigorú, erélyes, de az osztállyal emberi hangon beszélő, megértő, tantárgyát szerető tanár. A rendbontásoknak, anarchikus akcióknak kettős célja van: azok, akik az osztályban – akárcsak a grundon – saját hatalmuk, befolyásuk terepét látják, egyfelől ezekkel az akciókkal tesztelik a tanár komolyságát, másfelől egy ciklikusan visszatérő büntetési rutint alakítanak ki azokkal a jelenségekkel szemben, amelyeket magukra nézve sértőnek, megalázónak érznek. Az ilyen fiatalok a társas kapcsolatokban az elismerés, méltányolás iránti fokozott ér-

zékenységükkel tűnnek ki, s hogy miért, erre a válasz a kutatók szerint a morális karrier fogalmában keresendő, amellyel a grundokon kialakult életforma valóságos aspektusa fedhető le (egyébként minden szociális tér és intézmény felfogható a morális karrier színtereként).

„Úgy véljük, hogy a serdülők extrém énes érzékenysége nem pszichológiai, hanem társadalmi, szociális probléma, amely a morális karrier fogalmaiban értelmezhető. Ez (a morális karrier) lényegében társadalmi fogalom, minthogy a személy társadalmi fejlődését képviseli, azt, ahogyan az egyén önmagáról vallott képe, énképe a mások szemében megjelenik, ahogyan azt elfogadják” (i. m. 36. o.). A „mások” alatt természetesen elsősorban a saját vonatkoztatási csoport értendő.

Az iskolai anarchia kialakulása tehát távolról sem vezethető vissza pusztán az agresszív ösztönökre vagy egyáltalán az ösztönösségre és impulzivitásra, hanem nagyon is sokrétű társadalmi problémaként jelenik meg, amelyből a felszínen, az élmény szintjén mindenekelőtt a szociális elismerésért való küzdelem, a leértékelés vagy leértékelődés elleni védekezés érzékelhető. A fokozatos lemorzsolódás az iskolából a későbbiek során megerősíti a tényleges leértékelődés folyamatát (a jobb társadalmi lehetőségek kevésbé hozzáférhetők a képzettség nélküliek számára), s így a folyamat nagy valószínűséggel a deviáns magatartásformákat erősíti fel.

Természetesen az iskola is felelős a félrecsúszásért. Amint azt az egyik országos jelentés is megfogalmazta: „A tanulás végső akadály, gátja az, hogy az egyén alábecsülése, amely a hagyományos tanítási tendenciában rejlik, megakadályozza a tanító számára, hogy észrevegye azt, *amire a tanuló már nem képes, amit nem tud megcsinálni*” (Creber, 1972; kiemelés – V. Sz. I.). Ez a nevelői hiba pedig a kölcsönös félreértések, az egymással szemben kidolgozott ideológiák megerősítésének, végső soron a „nevelői csőd”-nek a forrása.

Marshék könyvének nagyobbik része „Élet a lelátókon” címmel egy másik, nagyobb volumenű terepkutatásról számol be, amelyet az Oxford United ifjú szurkolótáborának sajátos, szűkebb rétegében, az ún. megszállottak vagy futballőrültek (football fans) között, illetve egy ifjúsági klubban végeztek a hetvenes évek derekán. A terepet elővizsgálatok után választották ki, mert tipikusnak tűnt és alkalmasnak bizonyult az intenzív kutatás céljaira. Ez a kutatás egyébként már az ethogeny teljes eszköztárát alkalmazta. A terepet teljes részvevői megfigyelés alá vonták, bizonyos cselekvés-, illetve akciószegmenseket időről időre képmagnón is rögzítettek (rejtett kamerával persze), így részletes ismereteket nyerhettek a futballőrültek mindennapi életéről és akcióiról

a kitüntetett napokon. A kutatók rendelkezésére állott tehát egy objektív megfigyelés történéssora, majd ezzel párhuzamosan felvett mélyinterjúk, beszámolók sora ugyanezen történésekről, a bennük megfigyelhető csoport- és szereptagozódásokról, a cselekvések, illetve szociális aktusok értelmezéseiről. A résztvevők beszámolóinak elemzését tehát a történések epizódstruktúrájának, a csoport szerep-, illetve szabálystruktúrájának hatékonyabb feltárása, megismerése végett a történet és a beszámolók információi között „cirkulálva”, összehasonlítva végezték. Az összehasonlítás célja nem az volt, hogy a két párhuzamos információsor egyeztessék, hanem hogy a szembesítés révén hozzáférközhessenek azokhoz a cselekményekhez részint konstruáló, részint értelhetővé, elfogadhatóvá tevő, magyarázó szabályokhoz, amellyel a szóban forgó fiatalok saját mikrovilágukat fenntartják. Marshék tehát e kutatásban az anarchiát egyik legismertebb terepén, a futballhuliganizmus területén végezték. Ismeretes, hogy a futballhuliganizmus – a punkokkal együtt – eléggé előkelő helyet foglal el azoknak a jelenségeknek a világában, amelyeket a háború óta a morális pánik forrásaiként éltek át s élnek meg még ma is a szigetország lakói. A futball fiatal megszállottjai még nem kifejezetten deviáns, nem bűnöző futball-huligánok, de lehetséges átmeneti réteget képeznek afelé. Éppúgy, mint a 60-as években a Whyte által leírt utcasarki társadalom fiú tagjai, kik már kialakítottak egy deviáns életformát, de még bizonyos lényeges szempontokból az internalizált középosztályi vagy többségi társadalom normái szerint éltek és gondolkodtak (pl. elhatárolták magukat a bűnözők világától). Abban a tekintetben is kézenfekvő Marshék és Whyte kutatásainak összehasonlítása, hogy mindkettő eredménye egy sajátos fiatalkori szubkultúra belső rendjének, struktúrájának a megismerése.

Köztudott, hogy a stadionok meghatározott szektorát birtokukba vevő megszállott futballrajongók többségükben az alsóbb néprétegekből származnak, kik mindazt keresik, várják a világban, amit életük egyéb színterein nem találtak meg. Ezekről a fiatalokról állította a Bernstein-féle szociolingvisztika, hogy ún. korlátozott nyelvi kóddal rendelkeznek a világ és önmaguk értelmezéséhez, s hogy ez az oksági összefüggések leegyszerűsítéséhez, redukált szellemi horizonthoz is vezet. Marshék kutatásainak ismeretében kissé túlzottnak tűnik ez az értékelés. A rendbontók, a futballőrültek igenis képesek arra, hogy differenciáltan értelmezzék és kommentálják helyzetüket, akcióikat. Nincs bizonyíték arra, hogy a nyelv funkcionális használata terén komoly deficitjük volna. Ellenben szó lehet egy másik jelenségről, amellyel talán Bernsteinék nem számoltak eléggé. Minden szubkultúrának, mikrotársadalomnak megvan a maga kidolgozott nyelvi kódja, amely a maga nemében végtelenül ru-

galmas és differenciált lehet, de homályos, nehezen átlátható frontot képez, ha más társadalmi rétegekből jöttékkel, kívülállókka konfrontálódik.

„A homályosság, a nyelvi ködösség társadalmi képződmény tehát – írják a kutatók –, az ellenállás eszköze. A homályosságot a beszéd előli elzárkózással érik el, amelynek következtében az aktuális beszéd a korlátozott kód látszatát kelti.” (I. m. 76.) Az idegen szubkultúrához tartozók párbeszéde esetén – pl. amikor egy középosztálybeli újságíró interjúvol meg egy utcasarki fiút – többnyire mindkét fél oly módon társalog, hogy beszéde a másik fél számára erőtlen, hatástalan, csaknem jelentés nélküli. Két kultúra konfrontálódik egymással, zavarba ejtően és lényegében eredménytelenül. Ezt a jelenséget a könyv több szemléletes példával érzékelteti. Ha semmi más célja és haszna nem lett volna Marshék kutatásának, mint annak kimutatása, milyen túlzott következtetésekre juthattak Bernsteinék csupán azért, mert a kommunikációs szituációt és a partnerek közötti szociális különbségeket figyelmen kívül hagyták, már ezáltal is nagy hasznót hozna.

De tudjuk, hogy Marshék ezzel csupán azt tisztázták, számíthatnak-e a beszámolókra mint értékes és értékelhető információforrásokra. A kutatók főként arra törekedtek, hogy megismerjék, hogyan látják a maguk világát a rendbontók, minek van jelentősége ebben a világban, és miért. Mi a funkciója a ritualizált ellenségeskedésnek? Mi a jellemző epizódosra és szerepstruktúrája? Milyen szabályok döntenek el: mi a helyes s mi nem a kitüntetett epizódokban (pl. a sértes, támadás, visszavonulás, győzelem szociális aktusaiban)?

Mindenekelőtt a saját élettér, a saját terület kialakításának van jelentősége. Az oxfordi stadionnak a London Road felőli része a futballőrültek rendkívül nagy szimbolikus jelentőségű, felszólító jellegű territórium, saját hazája, kategorizációs eszköze. S a szimbolikus jelentőséggel felruházott szentséges territórium nemcsak az oxfordi csapat, hanem általában minden futballcsapat rajongó fiataljainak a sajátja. Kívülről nézve ez a hely és benne a fiatal tömeg az értelmetlen cselekvések szülőágya, amit gyakran a vasrácsok felszerelése és a rendőrkordon is jelképez. A társadalmi kontroll hivatalos képviselői ritkán tudatosítják, hogy ezek a nyilvánvalóan körülzáró akciók és jelek csak fokozzák a „szent terület” akcióserkentő miliőjét, s mindkét félben csak megerősítik a másik félről kialakított ideológiát. Ergo: növelik az anarchikus megmozdulások intenzitását, és esetleg akaratlanul is eltolják a komolyabb deviáns viselkedések irányába. Bár a fiatal futballrajongók világában szigorú rituális szabályok alakultak ki arra is, hogyan érik el, hogy ne fajuljanak el túlságosan a dolgok. Például: ha valaki a játékszabályok értelmében egy kihívásra a gyil-

kolás verbális kifejezéseit használva rohan a másikra, legalább tucatszám fiatalnak illik visszafogni és a saját táborba vezetni az illetőt. De az erőfitogtatás, a bátorság férfias szertartásai az ilyen és hasonló szituációkban nélkülözhetetlenek a szociális elfogadáshoz.

Marshék hosszú távú és intenzív kutatásából fény derül arra a nagyon fontos tényre is, mely megkülönbözteti ezt a mikrovilágot a fiatalkori bűnözők világától. Az ti., hogy az ifjú futballrajongók világában nem elsősorban az agresszív cselekményeknek, hanem a helyettük álló, szimbolikus jelentőségű kvázi-agresszív aktusoknak van elsőrendű szerepe. A ritualizált aggrocselekmény, illetve tett (az ellenfél gúnyolásának, kihívásának verbális és mozgásos szertartásai, az ún. polgárpukkasztó rítusok stb.) megkülönböztetendő az igazi társadalmi ellenséges fellépéstől, az igazi fizikai agressziótól. Az előbbieket nem veszélyeztetik az emberéletet, de szavakban gyakran úgy tesznek, mintha veszélyeztethetnék. A „mintha” itt igen lényeges, szintén a szabályokhoz tartozik, hiszen ez a mikrovilág – a résztvevők számára az igazi világ – érdekességét, izgalmát hivatott fenntartani. A beszámolókból szigorú szabályok tűnnek elő arra nézve, hogyan lehet és kell belekötni az ellenséges táborba (mindig kollektíve!), meddig lehet elmenni, hogyan kell visszavonulni, milyen élet- és megjelenési stílust kell kialakítani. Az öltözetnek – az aggroszerelésnek (mint általában a metakommunikációs jeleknek) – igen komoly kategorizációs szerepe van még a rétegen belüli csoporttagozódás hangsúlyozásában is. Mindez egyúttal a többségi társadalomtól való megkülönböztetést, a saját csoportidentitás és az énidentitás kidolgozását szolgálja.

Érdemes néhány szót szólnunk arról, mi is ebben a kultúrában s az ethogénikus szemléletmódban a szabály. Nem normatív gyakoriság, nem előfordulási átlag, hanem a belső morális szükségszerűség, a belülről vállalt „kell” megfellelője. Ez – pontosabban bizonyos szabályrendszer – hagyományszerűen, szokásokban él az adott szubkultúrában, regulatív és konstruktív szerepet tölt be egyszerre.

Szigorúan szabályozott a rétegen belüli társadalom előrehaladás, a morális karrier is. Kívülről nem látható a lelátók mikrokultúrájának sajátos szerep- és pozíció szerinti tagolódása, mely az öltözetben is, az ülésrendben is követhető. Mint minden csoportban, itt is vannak szélső és központi figurák. Szélsők az ún. futballkultúrába épp bekerülő 8–10 éves újoncok, majd ezekhez képest életkorban is, öltözetben is további alcsoportok különböztethetők meg, kb. 25 éves korig terjedően. A legnépesebb és legaktívabb alcsoport a legfeltűnőbb aggroszerelést viselő 15–16 évesek csoportja volt. Központiak az ún. aggrovezetők (félreértések elkerülése végett: ez a szerep nem a legaggresszívabb személyeket

jelenti). A külső körtől befelé haladva kirajzolódnak az alábbi szerepek: a „diók” (nutterek), feladatuk és joguk a feltűnéseltetés, tréfacsinálás; a „huligánok” (az ismerttől eltérő, zártabb értelemben), akikre a köznapi aktusok váratlan és szellemes kivitelezése jellemző (ők a fő stílusformálók a csoportban); a „szervező” (ki valóban megszervezi a csoport utazásait és megjelenéseit, közös akcióit); a „főkántáló” (a hangulatmester, jeladó, a gúnydalok vezénylője, általában nagyon magas és szuggesztív egyéniség). Ha nem az, nem hallgatnak rá, elveszti tekintélyét a csoportban, morális státuszban lefokozódik. Így érünk el a sorban az „aggrovezető”-höz, kinek az a tiszte, hogy átfogja az egész csoportot, s mindenkinél hívebben őrizze a végbement szociális kategorizáció eme rituális és szimbolikus formáját, eszközét és terepét: az aggroterritóriumot, a csoporttagság kritériumait és az együttlét, a közös akciók szabályait.

Az összképből kiderül, hogy a közhiedelemmel ellentétben a bevezető képsorokkal is érzékeltetett rendbontás, az anarchia talán még szigorúbban szabályozott, mint a „rend”, a normál állapot az osztályban, avagy a stadionban. A tömegkommunikáció imázsa az anarchia résztvevőiről és az anarchia természetéről tehát hamis kép, mely csak félrevezető lehet az ellene megindított társadalmi küzdelemben, a ritualizált rendbontások megfékezésére tervezett társadalmi intézkedések meghozatalában.

Marshék nemcsak eltérő interpretációját adják az anarchikus történéseknek, hanem ezeknek a korábbi interpretációktól élesen eltérő pszichológiai alapját tételezik fel. Teljesen eltérő pszichikus bázisra építik fel interpretációjukat, mert mind a megfigyelési adatokból, mind a beszámolók elemzéséből egyértelműen igazolható az, hogy az adott szubkultúrában a ritualizált agresszív aktusok inkább csak instrumentális és szimbolikus szerepet játszanak, semmint az agresszív ösztönök kielését szolgálnák. Lényegesen eltérő magyarázatot kínálnak még ahhoz a modellhez képest is, amelyet a deviancia ún. felerősítési vagy amplifikációs elmélete kínál. Ez az elmélet, amely a deviancia külső modelljének tekinthető, a következőképpen ábrázolja a deviancia keletkezését: egy kezdeti, többnyire kis jelentőségű, kvázi-deviáns aktusra adott társadalmi reakció bizonyos fokú idegenséget és izoláltságot vált ki azok körül, akik ezt a tettet elkövették. Ez viszont válaszul olyan magatartást vált ki, amely rendszerint növeli – gyakoriságában és intenzitásban egyaránt – a deviáns aktusokat. A deviancia felerősödésének így tehát a viszonylag egyszerű „feed-back” mechanizmus az eszköze. A megerősítések beindulása után az egész „szisztéma” tovább az adott séma szerint működik (L. Wilkins, 1964). Természetes, hogy ebben a nyers és tiszta formában a fenti „modell” ritkán vagy sohasem fordul elő. Az emberek nem passzív billiárdgolyók, amelyeket a társadalmi erők mozgatnak. Ezért finomította a fenti elképzelést Jack Young azzal, hogy olyannak

tekintette a deviáns csoportot, mint ami valamilyen módon maga is kreálja a saját körülményeit azáltal, hogy bizonyos társadalmi reakciókat jelentőséggel ruház fel, másokat jelentőségben lefokoz. (Ehhez a szociológiai modellhez áll legközelebb a Marshék által adaptált szociológiai szemlélet is.)

S bár minden bizonnyal van részgazsága a deviancia amplifikációs elméletének (vagy válfajának, az ún. minősítési teóriának), egyet kell értenünk Marshékkal abban, hogy az okokat, a genezist illetően végső soron gyenge magyarázattal szolgál. Zárójelbe teszi ugyanis, hogy miért éppen egy bizonyos és nem valamely más csoport válik deviánssá. Az egész folyamat genezisének beállítása olyan, mintha a deviáns fejlődést egy társadalmi mutáció vagy társadalmi baleset indítaná el. Ennek az elméletnek inkább ott lehet érdemi szerepe, ahol a deviancia stabilizálódásának magyarázatára, egyik okának megvilágítására alkalmazzák.

Véleményem szerint Marshék kutatásainak igazi haszna nem elsősorban abban áll, hogy demonstratív és meggyőzően kimutatják az anarchia mögötti „értelmes rendet és annak struktúráját”. Hasonló feltárás korábbi kutatásokban is történt már, így például a már említett Whyte-nak az utcasarki társadalomról írt esettanulmányában (*Street Corner Society*, 1943). Eredeti szándékuk szerint Marshék a devianciakutatást nem per se, nem önmagáért kívánták művelni, hanem azért, hogy bemutathassák az ethogeny eszköztárának és szemléletének általános használhatóságát. Megítélésem szerint így viszont éppen arra a terepre sikerült rátalálniuk, ahol az ethogenikus kutatás valóban gyümölcsözőbb lehet más, hagyományosabb kutatásokkal szemben. (Egy terep helyett tehát „a terepre” helyezték rá az ethogeny módszertárát.)

Az itt ismertetett kutatások fő érdeme tehát abban van, hogy a korábbiaknál szerencsésebben ötvözték a modern társadalmakra jellemző mikrovilágok vizsgálatában a szociológiai és szociálpszichológiai gondolkodást, továbbá hogy plauzibilissé tették, mekkorát lehet tévedni a kutatói gyakorlatban, ha a valóságtól távol álló, „külső” teóriával világítják át a szóban forgó zárt világokat, ha eleve univerzálisnak vélik a többségi társadalom értékeit, normáit.

Marshék az anarchiának sem az agresszív ösztönökre, sem a külső megerősítésekre történő gyakori visszavezetését nem látták igazolva a gyakorlatban. Azt az eltérő pszichológiai bázist, amely az anarchiát termelő szubkultúra kialakulásáért felelős, az alábbiakban összegezték: „Az anarchia résztvevői úgy tekintik társas életüket, mint a személyes méltóságukért [és elfogadásukért, tisztességükért] folyó harcot abban a szociális térben, mely nap mint nap megtagadja tőlük ezt a méltóságot. Távolról sem az anarchiát értékelik per se, hanem azzal vannak elfoglalva, hogy saját életüknek jelentőséget kölcsönözzenek, és tetteikkel olyan rendet alakítsanak ki, amely a sajátjuk” (i. m. 97. o.). Ezen

közben csakis azokat az eszközöket tudják igénybe venni, amelyek rendelkezésre állnak. Az anarchia ún. melegágyait képező szubkultúrákban tehát a fő történések nem az agresszió és az ösztönösség, impulzivitás dimenzióiban, hanem a szociális kategorizáció, a csoportidentitás és az énkép, énídentitás kidolgozásának dimenziójában zajlanak.

Az ethogenikus kutatások eddigi eredményei bizonyos fókig rímelnék azokra a gondokra is, amelyeket különböző ifjúsági szubkultúrák és etnikumok sajátos helyzet-, norma- és szerepértelmezéseinek, jelentéstudajdonításainak a megismerésében, valamint társadalmi integrációjuk hatékonyabb elősegítésében itthon is átélni kényszerülünk. A magam részéről kifejezetten szívesen üdvözlölnék egy olyan kutatást, amely ethogeny szemléleti és módszertani „sorvezetőit” adaptálná az ún. „csöves”-szubkultúra kutatásához, mert Marshék könyve meggyőzött arról, hogy az ethogenikus kutatási modell épp a többségi társadalom számára érthetetlennek, idegennek tűnő zárt mikrovilágok, a nehezen megközelíthető szubkultúrák megismeréséhez nyújthat komoly segítséget.

Irodalom

- Bernstein, B.: *Class, Codes and Control*. Routledge and Kegan Paul, 1971.
- Creber, J. P. W.: *Lost for Words*. Harmondsworth, Penquin, 1977.
- Goffman, E.: *Érintkezések*. Budapest. /Szociológiai füzetek./ 1977.
- Harré, R.: The Ethogenic Approach: Theory and Practice. In: Berkowitz, L. (ed.): *Advances in Experimental Psychology*, Vol. 10. New York, Academic Press, 1977.
- Harré, R.: *Social Being*. Oxford, Blackwell, 1979.
- Harré, R. – Second, P. F.: *The Explanation of Social Behaviour*. Oxford, Blackwell, 1972.
- László János: Goffman és a hétköznapi élet szociálpszichológiája. *Pszichológia*, 1981. 3. sz.
- Marsh, P. – Rosser, E. – Harré, R.: *The Rules of Disorder*. London, Routledge and Paul Kegan, 1978; 1980.
- Pearce, W. Barnett: Toward an Anthropomorphic Social Science: A Reply to Levine and to Rosser–Harré. *Journal of the Theory of Social Behaviour*, 1978. Vol. 9. No. 1.
- Rosser, E. – Harré, R.: Explicit Knowledge of Personal Style: Reply to R. H. Levine. *Journal of the Theory of Social Behaviour*, 1978. Vol. 8. 249–251.
- Váriné Szilágyi Ibolya: A szociálpszichológia megújulásának etogenikus programja. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1992, 1. 65–82.

IV.

HÁTTÉR-INFORMÁCIÓK – MELLÉKLETEK

Chantal Kourilsky-Augeven: A jogi szocializáció és a kulturális minták¹

MELYIK JOGI SZOCIALIZÁCIÓMODELLT HASZNÁLJUK?

A társadalom egészének – melynek egyensúlya a következetességen és folytonosságon áll – szempontját véve alapul, az első amerikai kutatás a „szocializáció” hagyományos fogalmát használta, amely a társadalom normáinak és viselkedésmintáinak átadását és beépülését, „internalizálását” jelenti a szocializáció alanyába (Tapp 1969; 1971; Tapp–Levine 1977). Ennek megfelelően a szocializáció folyamatának azt az oldalát részesítették előnyben, amely a Szabályokhoz és a Tekintélyhez alkalmazkodás attitűdjeinek eltanulását jelenti. Ez a szelektív szocializáció-fogalom a „jog” leszűkített fogalmával is együtt jár: a jog előírásokból (rendeletekből, parancsokból) és tiltásokból álló kötelező normák együttesét jelenti, amelyek áthágása szankciót von maga után.

Következésképpen a jogi szocializáció elsősorban a normatívákhoz alkalmazkodó és/vagy azoktól eltérő, deviáns attitűdök korai életszakaszban való megtanulását jelenti. A társadalmi cél szempontjából nézve a jogi szocializáció akkor „sikeres”, ha a tanulási folyamat eléri az alkalmazkodást a Joghoz és törvényes szabályokhoz, ellenkezője pedig a jogi szocializáció kudarcát jelenti.

Az én felfogásomban a jogi szocializáció az alany, az egyén szempontját veszi alapul a szocializáció útjainak-módjainak jobb megértése érdekében, épp ezért sokkal tágabb jelentésének a köre. Beletartozik minden folyamat, amelynek során az egyén társadalmi lénnyé válik a másokkal folytatott interakciók során, születése pillanatától kezdődően. Ellentétben a korai szociológiában hangoztatott elvvel, a nevelés általi módszeres beidegzéssel (Durkheim 1922/1985), a szocializáció interakcionista felfogása, azaz a szocializációs folyamatnak a kölcsönhatások felőli megközelítése kiemeli a gyermek aktív szerepét saját szocializációjában. A politikai szocializáció francia kutatói (Percheron 1974; 1985) hangsúlyozzák, hogy a normák, értékek és viselkedésminták beidegzése, vagy az, hogy hogyan cselekszik, beszél vagy gondolkodik az egyén,

¹ Kourilsky-Augeven, Ch.: *Socialisation juridique et modèle culturel*. (Fordította: Pokoly Judit) In: *Socialisation juridique et conscience du droit. Attitudes individuelles, modèles culturels et changement social*. /Droit et Société; Recherches et Travaux, 2./ L.G.D.J., Paris, 1997, 11–31. A szerző a CNRS kutatási igazgatója, az *Association Français Droit et Cultures* elnöke, a *Droit et Cultures* c. folyóirat társigazgatója.

sohasem eredményez „teljesen azonos, pontos reprodukciót”. A gyermek aktívan részt vesz a számára közvetített tartalmak egyéni elsajátításában. Természetesen arra használja a feléje közvetített tartalmakat, képzeteket, hogy elfogadtassa magát a csoportjával, ugyanakkor ő is szeretné elfogadtatni a környezetével a saját elképzeléseit és kívánságait. Így azáltal, hogy a feléje közvetített tartalmakat saját tapasztalataival ütközteti, alakítja az önmagáról, másokról és a világról alkotott reprezentációit, és építi saját norma-, értékrendszerét és azok gyakorlatát.

Nem cselekszik másként akkor sem, amikor a jog – vagy amit ő a saját világában jogként észlel – közvetítődik a számára. A valóságban a joggal kapcsolatos ismeretek és tapasztalatok nem szűkíthetők le a Törvényre, annak kötelező rendelkezéseire és tiltásaira, melynek betartását hatóság és büntető-törvényszék ügyeli. A jogszociológus inkább a „jog sokféleségét” próbálja megérteni, amivel az emberek a mindennapokban találkoznak. Csak a normáknál maradvá, a jog rengeteg olyan normát tartalmaz (pl. a polgári vagy közigazgatási jog), amelyet Carbonnier „tisztán fakultatívnak” nevez (Carbonnier 1957–58), újabban pedig Friedman (1971; 1977) azt írja róluk, hogy az emberek cselekedeteihez jogokat és lehetőségeket biztosítanak, amelyekkel szabadságukban áll élni, vagy nem élni.

A gyermek a mindennapi életben ezzel a sokféleséggel találkozik, akár közlések, akár közvetlen tapasztalatok formájában. A család vagy a média diskurzusaiban az „engedélyezett” és „tiltott” fogalmakkal kapcsolatban természetesen szerepelnek a Jog, Igazság fogalmai vagy a Tekintély hagyományos képviselői. A köznyelvben vagy a médiában használt törvényi és jogi kategóriák azonban a mindennapi élet különböző aspektusait „fedik le” vagy keverik össze. Először is az egyének státuszát szabályozzák ezek a terminusok: a gyerek már korán hall szülőkről, idősekről, kiskorúakról, házasokról és egyedülállókról, elváltakról, francia vagy más állampolgárokról. Az is elhangzik, hogy valakinek joga (képessége, lehetősége) vagy kötelessége (felelőssége) megtenni vagy meg nem tenni valamit egy konkrét mindennapi élethelyzetben. Előbb-utóbb a gyerek megtanulja elhelyezni a saját és a mások családját egy társadalmi térben, akár a családi, akár kortárs csoportbeli kommunikációban, vagy az esetleges viták, összeütközések során, még ha elég zavaros is ez az elhelyezés és az is, hogy milyen cselekvési nehézségek vagy lehetőségek járnak vele együtt. Anélkül, hogy erről tudomása lenne, *jogi identitása* egyidejűleg épül személyes és társadalmi identitásával (Kourilsky 1991).

Jelenti-e a *jogi szocializáció* azt, hogy az egyén tudja is, tudatában is van annak, hogy itt jogról van szó? Más szóval: a jogi szocializációnak „explicit”-nek

és „tudatos”-nak kell-e lennie ahhoz, hogy egyáltalán beszélhessünk róla? Szerintünk nem, két okból. Először is azért nem, mert az egyén tévesen tulajdoníthat a Jognak vagy Törvénynek olyan területet, ami nem vagy már nem tartozik alá vagy hozzá, mert például egy törvényhozási reform megváltoztatta. Ezt a jelenséget gyakran figyelték meg a felnőttek jogról alkotott véleményének vagy jogi tudásának felmérései során. Másodszor: az implicit vagy nem tudatos jogi szocializáció, mikor az egyén nem tudja, hogy jogról van szó, az is lehet olyan hatásos, mint a kifejezetten célzott és tudatos hatás. Megfigyelhető például, hogy valaki bizonyos – családi vagy tulajdoni – viszonyokat a jogtól függetlennek tart, ám az azokról alkotott képzeletbe mégis beépíti az adott törvények által szentesített elemeket.

Lehetséges ellenvetés, hogy a család, a tulajdon és a mindennapi élet sok más területe „össztársadalmi jelenség”, amelyet nem jogi társadalmi normák szabályoznak, így ezek tartalmát az őket szentesítő Törvény csak „kölcsonvette”, így a kutató nézete félrevezető, amikor azt állítja, hogy az általános szocializációhoz tartozó jelenségek a jogi szocializációra is vonatkoznak.

Természetesen nagy kihívás leválasztani az egyéni reprezentációkban – éppúgy, mint az egyéni viselkedésben – egy-egy jogi norma hatását vagy annak speciális részletét. Valójában csak ritkán lehet egy jogi normát exkluzív tartalmával jellemezni, pontosan azért, mert gyakran egy már meglévő társadalmi norma tartalmát szentesíti (Carbonnier 1977) azáltal, hogy rendszerezi, hogy miként alkalmazható az illető kategória előfordulásának minden helyzetére. Azonban abszurd lenne a jogi szocializáció területéről minden olyan jogi normát kizárni, amely fedésben van más társadalmi normákkal.

Ellenkezőleg: szerintünk éppen ez az „internormatív” jelenség az, amely lehetővé teszi, hogy a jog különös erővel, mélyen behatoljon a gondolkodásba. Amikor a jog egy általános szabályt, egy másik társadalmi norma által szabályozott viselkedéstípust szentesít, akkor ezt a viselkedéstípust modellté alakítja át. Ennek a modellnek a tekintélyét azonban más normák közvetítik, a hajtószíj elvének megfelelően. Ennek a jelenségnek a családi vonatkozását látjuk majd a francia–orosz összehasonlító vizsgálat eredményeiben. Ha a jognak az a célja, hogy a társadalmi viszonyokat szabályozza, aligha bír jelentőséggel az, hogy vajon autonóm módon teszi ezt, vagy más normák közvetítésével.

Ezért itt az egyén és az állami eredetű, az állam által létrehozott jog közötti viszonyról fogunk beszélni, bár tudjuk, hogy a jog hatását gyakran más társadalmi normák és gyakorlatok közvetítik. Nem tárgyaljuk a „jogi pluralizmust”, mert nincs olyan operatív empirikus kritérium, amely alapján azonosíthatnánk a jogi rendszerek ilyen pluralizmusát az egyéni reprezentációkban.

Nem beszélünk a „jogi folytonosságról” sem, melyet a jogi szocializáció első amerikai kutatói „hiteles érvényűként” valamennyi normarendszerben azonosítani tudtak (Tapp–Levine 1977). Mivel a viselkedés helyett képek és reprezentációk kialakulását vizsgáljuk a joggal kapcsolatosan, ellentétben néhány mai, a jogtudatosságot szondázó kutatással, nem tárgyaljuk a „*jogszerűséget*” (Silbey 1996), amelyet az emberek a felfogásuk szerinti „jog” alapján cselekedve konstruálnak a mindennapi életben.

A gyerekek és serdülők persze gyakran kijelentik, hogy „joguk van” ezt vagy azt tenni, kivált Franciaországban, ahol ez a kifejezés napi gyakoriságú, és az ő felfogásuk szerinti „szabályokat” alkalmaznak, vagy a „szabályelkerülés” játékát játsszák. A mi megközelítésünk arra az életszakaszra koncentrál, amelyben az egyén progresszíven „lép” a jog területére, mielőtt „végleges” használóvá válik felnőttkorában, ha egyáltalán van ilyen kor. Végezetül, eredeti jogászai végzettségünk arra ösztönöz, hogy ellenőrizzük a jogi kategóriák „relevanciáját”, érvényességét egy társadalomtudományi megközelítéseket és módszereket felhasználó empirikus kutatás során. Nekünk úgy tűnik, hogy egyedül ezek a kategóriák teszik lehetővé, hogy a „Jog”-hoz tartozó viselkedési modellek szimbolikus értékére rákérdezzünk.

Melyik kutatási módszert használjuk, és miért?

A módszer megválasztása összefügg a céllal, azzal a szándékkal, hogy a világról alkotott egyéni reprezentációk kialakulásának folyamatában figyeljük meg az egyén jogi vonatkozású reprezentációinak a megjelenését. A korábbi kutatásokban alkalmazott strukturált kérdéssorozatok úgy tűnt, hogy „súgják” a választ a kérdezettnek, ezért is kellett új módszert keresnünk.

Elsőként a *spontán szóasszociációs vagy szabad asszociációs módszert* választottuk, amelyet a szociálpszichológiában és a politikai szocializáció kutatásában is használnak. Olyan kulcsszavakat választottunk az asszociatív válaszokat kérő szókészletbe, melyek a jogban és a hétköznapi nyelvben egyaránt szerepelnek.

Elsőnek szerintünk olyan – vélhetően változatos tartalmú, de elméletileg „világos” és „egyértelmű” – fogalmak tartalmát kell tisztázni, mint a *törvény*, *jog*, *igazság*, melyeket a korábbi kutatás a jogi szocializáció lényegének, magjának tartott. Mielőtt arra vállalkoznánk, hogy ezeknek a fogalomnak az életkorral párhuzamos „fejlődését” lekövetnénk, ahogy azt a Kohlbergi elmélet

elvként meghatározza (Tapp–Kohlberg 1971; 1977), ki kell derítenünk, mit is jelentenek ezek a jogi fogalmak a válaszadóknak, milyen képzetekkel társítják őket, mire emlékeztetik őket. Erre vonatkozóan az egyik hipotézisünk az volt, hogy ezek az asszociációk valószínűleg kultúránként, eltérő történelmi múltbeli hátterek és politikai rendszerek szerint eltérőek és változóak. Ugyanakkor egy adott kultúrán belül is változhatnak a serdülők asszociációi és projekciói, mégpedig pozitív vagy negatív elvárásaik szerint, amelyeket a kor, a nem, a társadalmi miliő és a helyi közeg mind különböző mértékben meghatározóan befolyásol.

Másodszor úgy véltük, hogy ugyanezt a megközelítést kell alkalmazni a hatóság vagy a hatalom képviselőire és szerveire utaló fogalmak esetében (pl. állam, közigazgatás, és polgármester, bíró, ügyvéd, rendőr), hogy megtudjuk, az egyének milyen szerepet tulajdonítanak nekik.

Végül, a mindennapi élet legbelső körét (család, tulajdon) is vizsgálni kell, vagyis azt a területet is meg kell figyelni, ahol a jogi szabályok a legkevésbé láthatóak, mivel szoros összefonódásban vannak más társadalmi szabályokkal. Az erre irányuló vizsgálódásból derülhet ki, hogy mikor és milyen formában jelenik meg az e körre vonatkozó egyéni reprezentációkban a jogi reprezentáció.

Franciaországban a politikai szocializáció kutatásában használják – bár nem túl rendszeresen – a spontán asszociációs módszert, mint az egyik legjobb metódust arra nézve, hogy a reprezentációk magjaként szolgáló „képek, képzetek” megjelenését kimutassák. Még akkor is, amikor az egyéni reprezentáció egészében „veszi kölcsön” a domináns társadalmi reprezentációt, ez az egyén pszichikumában olyan képekre és képzetekre épül, amelyek felnőttkorban már nem tudatosak, de továbbra is táplálják a reprezentációkat. Éppen ezeknek a gyermekkori és serdülőkori képeknek az ereje látszik biztosítani hosszú távú hatásukat, esetenként ez magyarázza a körjük szerveződő felnőttkori reprezentációk merevségét is.

A spontán asszociációs módszert kiegészítettük a *szelektív asszociációs módszerrel*, melynek során a válaszadókat arra kérjük, hogy a mindennapi életből vett kb. húsz fontosabb fogalmat, kulcsszót kapcsoljon össze egy vagy több értékfogalommal.

Ezzel a módszerrel az összehasonlító jogszociológiai kutatások első fázisában két egymást követő felmérés készült, az egyik 1985-ben Franciaországban egy kisebb mintán, a másik 1987-ben Franciaországban és Lengyelországban egy-egy, 450 (11–17 éves) gyerekből és serdülőből álló mintán. E felmérések alapján a következő elméleti álláspontokat lehetett újradefiniálni:

1. A gyermek- és serdülőkori jogi szocializáció nem egyszerűen befogadási, hanem egyfajta „*kisajátítási*” folyamatként fogható fel, amely során az egyén progresszíven és újrászervezve asszimilálja saját tudása és reprezentációi világába a társadalmat szabályozó jogi normatívákat (normákat, intézményeket, ezek hatókörébe tartozó viszonyokat, az egyének jogállását és mindezek értékeit)” (Kourilsky 1990; 1991).

2. A *jog* annak a kultúrának az alkotórészeként értelmezendő, amelyhez az egyén is tartozik, és amely egyes antropológusok szerint része „a valóságról alkotott elképzelés jellegzetes módjának” (Geertz 1983). De vajon ez a kultúra az egész társadalomra vagy csak a családra és a közvetlen társadalmi környezetre, mint az egyén helyi kontextusára, jellemző? Ebből a szempontból megkülönböztetendő az egyén *jogi akkulturációjának* és *általános akkulturálódásának* a jelenségeköre.

3. Az általam *jogi* akkulturációnak nevezett folyamat során az egyén elsajátítja az adott társadalom domináns jogi kultúrájának az ismeretét, vagyis azokat a közös tudáselemeket, társadalmi reprezentációkat, melyek a törvényekre és intézményekre, az állam és az állampolgár viszonyára, azok történelmi kialakulására és az ezek alapjául szolgáló értékekre vonatkoznak. Ezek szolgáltatják egy adott kultúra közös jelentésekkel felruházott nyelvét, amely lehetővé teszi a kommunikációt és egymás felismerését „rejtett közös evidenciák” alapján.

4. Ezzel párhuzamosan azonban megfigyelhetjük a folyamat *egyéni* akkulturációs mozzanatát is, amikor az egyén a közös jogi kultúra tárgyait oly módon alkotja újra, hogy az (vagy az is) rögzül benne, hogy tartalmuknak mi az értelme az ő saját kultúrájában, abban, amelyet családjában és közvetlen környezetében elsajátított. Ennek a családi és helyi kultúrának is vannak „rejtett közös evidenciái”. Ez utóbbiak viszont mélyebbek, mint a jogi akkulturáció során szerzett „evidenciák”, amelyek a helyzetekhez való alkalmazkodást szolgálják a kommunikációban, vagyis azt, hogy az egyén tudja, mit mondjon vagy ne mondjon, tegyen vagy ne tegyen adott esetben, ha egy bizonyos közösség megbízható tagja óhajt maradni.

Az 1987-es franciaországi és lengyelországi kutatás voltaképpen két olyan kultúra összehasonlítását tette lehetővé, amelyekben a katolicizmus befolyása – bár különböző modalitásokban, illetve formákban – meghatározó volt, és így a két jogi rendszer, amely magán viselte ugyan az eltérő politikai rendszerek hatását, eredetére nézve közösnek tekinthető.

FEJLŐDÉS VAGY AKKULTURÁCIÓ?

Az első összehasonlítás nem tette lehetővé egyik országban sem, hogy a „fejlődést” mint a Kohlbergi értelemben vett Jog és Igazság egyetemes fogalmainak a „fejlődését” figyelhessük meg. Amit állíthatunk, az az, hogy az életkor döntő meghatározó tényező az egyén jogi akkulturációjában, a közös „jogi kategóriák” elsajátításában, amelyek lehetővé teszik számára a kommunikációt a kortárs csoportbeliekkel. Ebben a tekintetben az életkort követő „fejlődés” megfigyelése tűnt számunkra a leghatékonyabb eszköznek a különböző nemzeti kultúrák tagjaitól származó asszociatív válaszok összehasonlítására és „megkülönböztetésére”.

Így például, míg a francia és lengyel 11–12 évesek többsége a Törvényt alapvetően szükségszerűként, parancsolóan kötelezőként érzékeli, a Jogot (a francia *Droit* és a lengyel *Prawo*, az angol *Law/Right* értelmében) cselekvési szabadságként, a Polgárt „akárkiként” – olyan valakit mint „te” vagy „én” –, az Államot országgént értelmezi, addig a két ország 13–14 évesének a válaszaiban már megmutatkozik az eltérő kulturális háttér, a „kulturális hasadék”.

A francia 13–14 évesek előtt a Törvény kezdi elveszíteni feltétlen kötelező érvényét, és kezdi érzékelni, hogy a Törvénynek széles társadalmi konszenzus az alapja. Az egyéni jogok nagyobb hangsúlyt nyernek és egyre inkább a szabadságjogokkal kapcsolódnak össze. A még mindig objektívnek tekintett Törvény egyre inkább a jogi hivatás gyakorlóihoz és egyre kevésbé a társadalmi szabályozáshoz kötődik az asszociációkban. Állampolgárnak lenni annyit jelent, mint az adott országban élni, a *jus soli* nagyon nyitott felfogása szerint; az állam pedig már egyre inkább a politikai hatalomhoz és nem területhez vagy közösséghez kötődik.

Ezzel ellentétben, a lengyel 13–14 évesek egyre inkább kiemelik a Törvény kötelező érvényét, egyre kevesebbet említik a szubjektív jogokat, azokat erősen az állampolgár kötelezettségeihez kötik. A lengyel serdülők válaszaiban a domináns objektív Jog a Törvény kötelező jellegét ölti, az Állam pedig, az akkori szocialista politikai hatalommal szembeni burkolt ellenállásként majdnem semmi tiszteletet nem élvez. Amit az Állam kulcsszóra asszociáltak, az azoknak az egyéneknek a közössége, akiket az azonos nyelv és kultúra (néha vallás) egyesít, az állampolgárok pedig azok, akik ehhez a szigorúan vett közösséghez tartoznak (Kourilsky 1991).

A válaszhiányok rangsora – amivel mértük, hogy melyek a nemzeti nyelvben és így a nemzeti kultúrában a legszélesebben és legkorábban megismert fogalmak – meglehetősen más képet rajzol elénk. Mindkét kultúra-

ban például a legismertebb fogalom a Bíró, de Lengyelországban a Bíró szorosán kötődött a Büntett és Igazságtalanság fogalmaihoz, míg Franciaországban az Egyenlőség és Szabadság fogalmai mellé került. Lengyelországban a történelem másként formálta az Egyenlőség és Szabadság fogalmainak népszerűségét. Az Egyenlőség gyanúsnak tűnt, míg az életkor növekedésével (a 13–14 éveseknél a 11–12 évesekhez képest) a Szabadság népszerűsége nőtt és a nemzeti függetlenséggel asszociálódott.

Az eltérő kulturális háttérnek a válaszadók neme és társadalmi osztálya szerinti hatását csak Franciaországban lehetett felmérni, mert a lengyel kollégák vonakodtak ennek a két dimenzióknak a mérésétől. Ezért csak Franciaországban figyelhettük meg annak a korábbi szociológiai tételnek az érvényességét, mely szerint a társadalmi osztály a legdifferenciálóbbszocializációs közeg, és a nem és életkor csak pontosítja az adott társadalmi környezetben zajló szocializációt (Passeron – de Singly 1984).

Vegyük először a tétel alátámasztását: megfigyelhettük, hogy a válaszokat egyértelműen differenciálja a társadalmi osztály a jogi szocializáció terén éppúgy, mint a szocializáció egyéb területén. A privilegiált (értelmiségi, vezető) háttérű válaszadók több olyan spontán választ adtak a jogi intézmények működésével kapcsolatban, amelyekben a családban elsajátított jogi ismeret nyilvánvaló volt. Ráadásul a társadalmilag „legitim” közeghez tartozásból származó belső biztonságuk olyan magabiztossággal ruházta fel őket, ami a szabályok és intézmények gyakoribb és erősebben kritikus megítélésében is megmutatkozott. Ezzel szemben a munkásosztálybeli válaszadóknál összekapcsolódott a Törvény kötelező erejének, szükségszerűségének a „morális” felfogása – a Törvény mint a jó és rossz szétválasztására hivatott igazság megtestesítője – a mindennapi élet jogi intézményeinek működéséről szerzett biztos ismerettel (szerződés, kölcsön, garancia), és ők igen kevés kritikus értékelést adtak a jogi és politikai rendszerről.

Kiderült, hogy egyes területeken a *nem* mégis fontosabbnak bizonyult a társadalmi osztálynál. Ami az Egyenlőséget illeti, a fiúk bármilyen társadalmi háttérrel is rendelkeztek, leegyszerűsítő, közhelyes jogelvi megfogalmazásokat adtak rá vonatkozóan („minden ember egyenlő”, „mindenkinek azonos jogai vannak”). A társadalmi különbség csak a 11. osztálytól kezdve mutatkozott, amikor a munkásosztálybeli fiúk azzal tűntek ki, hogy a hátrányos megkülönböztetés elleni fellépés fontosságát hangsúlyozták. A lányok esetében a kisebbek minden olyan megfogalmazást kerültek, mely a férfiakra utalna, és a különbség hiányaként értelmezték az egyenlőséget („mindenki ugyanolyan”, „senki sincs mások felett”). A 13–14 évesek a társadalmi egyenlőséget, külö-

nösen az egyenlő esélyeket hangsúlyozták, és csak a 16–17 évesek zárkoztak fel a fiúkhoz az egyenlő jogok hangsúlyoztatásában.

Mindamellett a lányok válasza az azt a tendenciát is erősíteni látszanak, melyet néhány amerikai felmérés mutatott ki, ti. hogy „egyenített” képük van a rendszerről (Torney 1971; 1977), másrészt pedig a kapcsolatok folytonosságán alapuló erkölcsiséget részesítették előnyben (Gilligan 1982). A jogi fogalmakat erősebben az erkölcs és az igazságosság oldaláról közelítve, a lányok a jogi intézményekben is a személyek közötti kapcsolatokat hangsúlyozták (a tulajdonos mint egyén, a szerződő felek, a kölcsön visszaadásának személyes kötelessége) (Kourilsky 1991). A válaszok ugyanakkor cáfolták azt a tendenciát, hogy a lányok a politikában is az egyének iránt érdeklődnek, és nem a politikai játszma iránt. Már nem igaz, hogy a lányokat nem érdekli a politikai játszma, és hogy a politikai szereplői iránt mindig is nagyobb érdeklődést mutatnak, mint a fiúk. Kiderült, hogy 16–17 éves korban már a politikai hatalom működése is jobban izgatja őket, mint a fiúkat.

Az 1992–93-ban folytatott francia–orosz kutatás már sokkal kedvezőbb körülmények között tette lehetővé az elméleti pozíciók ellenőrzését.

A JOGI SZOCIALIZÁCIÓ IDŐBELI ÉS TÉRBELI MEGHATÁROZOTTSÁGA EGY KULTÚRÁN BELÜL

Az 1993-as egyidejű francia és orosz összehasonlító kutatás lehetővé tette, hogy az első, 1987-es felmérésre kidolgozott koncepciót az idő (az életkor és a kor) változásának függvényében vegyük szemügyre, az átalakulást pedig az új politikai és gazdasági feltételek között új felméréssel vizsgáljuk.

Másodsorban a francia–orosz kutatás azt is lehetővé tette, hogy a jogi szocializációs felmérésre kidolgozott megközelítést és módszert a francia társadalomtól kulturálisan nagyon eltérő orosz társadalomban vizsgáljuk, ráadásul olyan jogi és politikai rendszerben, amelyben még feladat a jogállamiság kialakítása.

A jogi szocializáció francia modelljének változása az időben

Az 1987-es vizsgálat francia válaszainak elemzése azt mutatta, hogy a különböző jogi összetevők serdülőkori reprezentációjában a polgárjogok és szabadságjogok republikánus tradíciója erősen hat, szemben az Állammal, amelyet a serdülőkorban egyre inkább a politikai hatalommal azonosítanak, és egyre

kevésbé egy területtel vagy közösséggel. A kötelezettségeket és feladatokat pedig, úgy tűnt, csak akkor fogadják el a fiatalok, ha szabadon választhatók, vagy ha értékteljesítő, érvényes „felelősségek” formáját öltik.

A Törvény a francia fiatalok számára – hasonlóan a felnőtt népességhez – kötelező normaként jelentkezett, amely előírásokon és szankciókkal támogatott tiltásokon keresztül működik (a büntetőjog, adótörvény vagy forgalmi szabályok mintájára), a Bíró pedig büntető kompetenciájú egyénként. A korlátozásnak ez a mezeje azonban elfogadhatónak látszott, mivel a francia fiatalok ezt az életkor növekedésével egyre inkább a társadalmi közmegegyezés tárgyát képező társadalmi játszma szabályrendszereként értelmezték. Távolról sem morális vagy vallási szabályként értelmezték ezeket (mint pl. Lengyelországban), a Szabályok fogalma náluk idővel egyre inkább hasonlítani kezdett a Törvény fogalmára, amellyel erősen asszociálódott.

A fentebb említett újraértelmezés és megvitatás (contestation) elsősorban a felső és alsó középosztályból származó fiúk válaszaiban jelent meg és voltaképpen a rendszer tekintélyét szimbolizáló intézményeit és képviselőit érintette. Érintett mindennemű (szülői, tanári, közéleti) tekintélyt, a közigazgatást, adókat, állami alkalmazottakat, kiváltképpen a rendőrt, akin bár viccelődnek, mégis a biztonság biztosítékát látták benne, és az ügyvédet, aki bár a jogi tanácsadás szimbólumaként szolgált, élesen szemben állott a bíróval, aki az igazságot mint közszolgálatot biztosítja állami alkalmazotként.

Végül, az 1987-es adatok az „*érmek feletti uralom*” (Elias 1973) általános kulturális mintájának erős jelenlétét példázták, mely meghatározta az asszociatív válaszok stílusának kötelező objektivitását. Társadalmi osztályok szerint differenciáltak tűnt a francia modell, amennyiben ellentét látszott a „polgárságból származó diákok világias önbizalma” és az „alsó osztályok diákjainak iskolás realizmusa” között (Bourdieu–Passeron 1970). A fiúkat inkább befolyásolni látszó modell alapján válaszaik annál inkább egyre kevesebb közvetlen érzelmi és morális elemet tartalmaztak, minél magasabb társadalmi osztályhoz tartoztak. Igazából az érzelmi vagy erkölcsi felhangú válaszok alapvetően a lányoké és a munkásosztálybelieké voltak.

Ez a társadalmi osztály és nem szerinti különbözőség sokat veszített erejéből 1993-ra, kivált ami a moralitáson alapuló, a „jó–rossz” kettősségét tételező ítéleteket illeti. Az ilyen ítéletek számaránya a munkásosztálybeliek és a lányok között is csökkent. Lehetséges, hogy ma arra érez mindenki készítést, hogy társadalmi elfogadottságát az éppen domináns „lazaság”, „cool”, azaz hideg, közömbösnek tűnő viselkedés kötelező modelljének átvételével biztosítsa, ami

megfelelni látszik Elias „távolságtartás” fogalmának vagy Bourdieu „szekularizáló képességének”?

Ugyanakkor ehhez a megközelítéshez hozzátartozik az is, hogy az érintett „nem dől be” a hivatalos eszményeknek, főleg azoknak, amelyek a moralitás negatív ítélkezési formáit, elítélést, bűnössé nyilvánítást tartalmazzák. E tekintetben a fiatalok kategorikusan visszautasítják, hogy a vétkeket elítéljék. Ékesszóló bizonyíték erre a „Vétek/Bűn” (fr. *faute*) és „Büntetés” fogalmak asszociációinak sora. A „Bűn” képmutató ítéletnek minősül, mivel csak a társadalom helytelenítéseként jelenik meg. A köznyelvben a tizenévesek „tévedés”-ről beszélnek, ami „emberi dolog” („mindenki követ el hibákat”). Elutasítják az ő értelmezésükben formális erkölcsiséget, melyet az a tekintély szab meg, amely a szabályokat is alkotja, és azonosulnak a „vétkesekkel”, akiknek a tettét „tévedésként” bagatellizálják. E logikát követve már gyakorlatilag egyáltalán nem fogalmaznak meg negatív ítéletet a Bűnökről, melyeket – bármilyen súlyos legyen is a Bűn, a törvényt sértés – csak szabálysértésként értelmeznek. Ezzel párhuzamosan a Büntetés teljes elutasításával találkozunk, azt bosszúnak vagy igazságtalanságnak minősítik, vagy enyhébb esetben eredménytelen módszernek és a lélektani megközelítés hiányának tartják.

Ez az általános toleráns attitűd a Bűn-nel szemben és türelmetlenség a Büntetéssel szemben jelentős változás 1987-es francia válaszokhoz képest, ugyanakkor nem áll összhangban a Bírórt illető dominánsan elfogadó attitűddel, úgy tűnik, hogy nincs kapcsolat közöttük. Míg a Vétség vagy Hiba és a Bűn elítélése erősen csökkent és a Büntetéssel szembeni lázadás nőtt, a Bíró és az Igazságszolgáltatás egyre erősebben pozitív társadalmi szerepet kapott (igazságot szolgáltatni annyi, mint a társadalmi béke, jogok, törvény előtti egyenlőséget biztosítani). 1987-ben a felső és alsó középosztálybeli fiúknál a jogról és a jogrendszerről hangoztatott kritikus ítéletek száma csökkent az asszociációkban. Bár kevésbé kapcsolódtak a Törvény és Igazság erkölcsi fogalmához, 1993-ban nagyobb szükségét érezték a törvénynek és igazságszolgáltatásnak, és ez az aggodalom tompította a kritikus hangot. Lehet, hogy a kritika ugyanolyan feleslegessé vált, mint a felvilágosult erkölcsiség. Ezzel párhuzamosan a polgárjogi igazságosság nagyobb hangsúlyt kapott, még ha a válaszokban kevésbé is érződött. A Törvény, akár „betartandó” korlátozást, akár „követendő” irányelvet értettek alatta, kétszer annyi pozitív értékelés kapott, mint hat évvel korábban (társadalmi harmónia, biztonság, felfordulás elleni védelem, igazság és egyenlőség, a szabadságjogok biztosítója) és sokkal inkább jelen volt a serdülők reprezentációiban.

Mind a Jog (*droit*) mind a Törvény (*loi*), úgy tűnik, egyre nagyobb érdeklődésre tart számot a serdülők körében, mintha védelmet és a biztonság garanciáját nyújtának az általános társadalmi rossz közérzet korszakában.

1. A Jog potenciális jelentéstartományában az objektív Jog növekvő jelentőségű, továbbá a Törvényen alapuló szabadságjogokra történő utalások száma is nőtt 1987 óta.

2. A Szabadság asszociációinál a tizenévesek több mint a fele (átlagban 54%-a, a 11.-esek – 16–17 évesek – 73%-a) hangsúlyozta a Törvény szerepét a szabadságjogok keretként (törvényi keretek közti cselekvési szabadság, alkotmányos elv, emberi jogok, gondolat- és szólásszabadság biztosítéka), szemben a 1987-es válaszok 42%-ával.

3. Ez áll az Egyenlőségre is, mely elválaszthatatlan annak törvényi garanciájától (egyenlő jogok, alkotmányos elv, diszkrimináció megszüntetése, törvény és igazságszolgáltatás előtti egyenlőség). A serdülők 62%-a (a 11.-esek 97%-a) vélekedett így, szemben az 1987-es felmérés 34%-ával.

A Jog és Igazságszolgáltatás azonban csak egyik összetevője a serdülők 1993-ban tapasztalt, autonómiájuk védelmét és biztonságukat szolgáló elvárásainak. Ami azt illeti, ezzel párhuzamosan a Család az életkor előrehaladtával növekvő mértékben válik érzelmi befektetés tárgyává, különösen a fiúknál, akik e tekintetben feladják az érzelemkifejezéstől való tartózkodás kulturális követelményét. A társadalmi bizonytalanság időszakában a Család lesz az az alapvető hely, mely szolidaritást és védelmet nyújt. A szülői tekintély kritikája és a családdal szembeni érzelmi elvárások sokkal erősebben kapcsolódnak össze, mint 1987-ben, szükségszerű ellentmondásként.

Másrészt, a serdülők reprezentációiban a társadalom tagjainak egymásrautaltsága sokkal erősebben van jelen, mint 1987-ben.

a) A Szolidaritás fogalma mind a közeli, mind a távolabbi embertársak iránt szélesebb körű (58% az 1987-es 38%-kal szemben) és pozitívabban értékelt (38%, 1987-ben 20%).

b) Ugyanakkor a személyes szabadság vágya erősen lecsökkent (1/3 szemben az 1987-es 2/3-dal), és így az asszociációkban hely maradt nemcsak a szabadságjogok törvény általi garantálására, hanem annak tudatosítására is, hogy a társadalom tagjainak egymás mellett élése egymás megbecsülésén kell alapuljon (az egyik szabadsága ott ér véget, ahol másoké kezdődik).

c) Végül megemlítenő, hogy a Törvény/Jog és Szolidaritás mellett a harmadik kiemelt érték az Egyenlőség. Az Egyenlőség legfőbb szimbóluma a teljes jogú Állampolgár, amellyé a serdülő, a nagykorúságot elérvén, válni szeretne, amelyet a megkérdezettek tágran értelmeznek: az ember az ország polgára, ahol él, és minden állampolgárnak azonos jogai vannak.

A jogi szocializáció orosz modellje

Minden jelenkori vizsgálat, amely Oroszországban az egyéni reprezentációkban a jog helye után érdeklődik, az orosz kultúra két olyan korábbi hatásával kell számoljon, amelyek a Törvény és Jogok szerepét minimálisra csökkentették:

Egyrészt számolnia kell a szovjet jogrendszer hatásával, amely első helyre tette a politikát, fontos helyre az elnyomó/megtorló intézkedéseket, és minimális helyet biztosított az egyéni szabadságjogoknak.

Másrészt számolnia kellett az ősi orosz kulturális tradícióval, amely az erkölcsiséget a Törvény fölé helyezi, a családi típusú kapcsolatokat pedig kiterjeszti a társadalom világára, és az emberi kapcsolatok túlzottnak vélt szabályozását, mint minden elvont szabályt, de különösen a jogit, visszaautásítja. Amit néhány szerző a jog elutasításának tart (Weidl 1949), az a pravoszláv vallás mélyreható befolyásának az eredménye, amely a cselekvés értéke fölé helyezi az érzelem értékét.

Az orosz – csakúgy, mint a francia – felmérés eredményeiből megfigyelhető a történelem és egy meghatározott jogfogalom elterjedtségének a hatása. Míg Franciaországban a domináns törvényfogalom olyan, hogy még akkor is, amikor a hangsúly a kényszerítő-korlátozó mivoltán van, csupán „be kell tartani”, „követni” kell, mert a társadalmi kapcsolatokat segíti, Oroszországban ellenben egy kvázi-mindenható Törvény képzete él az egyénekben, amelyet a legfontosabb „nem áthágni”. A nyelvi játék az „áthágás” – oroszul *presztuplénijje* – szóval (a franciában a „kihágás”-nak felel meg) megengedi, hogy a köznyelvben bűntényt, a jogi nyelvben büntetendő cselekményt jelentsen, vagyis a Jog reprezentációja a büntetőjogra összpontosul, mely a jót a rossztól elválasztó erkölcsi hatalommal van felruházva. Ez magyarázza, hogy az orosz válaszadók többsége a Bűnhöz társult erős morális rosszállást az elkövetőkre is kiterjeszti, kiközösíti őket a mindennapok világából és az abnormalitás világába száműzi őket („lelkiismeret nélküliek”, akik „monstruózus tettet” követtek el).

Ezzel párhuzamosan, a Vétekhez/Hibához kapcsolódó bűnösség érzése, mely Franciaországban alig van vagy rejtett, Oroszországban teljesen elfogadott. A Vétek Franciaországban tévedést vagy szabálysértést jelent, amely bárkivel előfordulhat, míg Oroszországban ez sohasem választható el attól a személytől vagy közösségtől, akit a sérelem ért. Az ember „bűnösnek érzi magát” a Másikkal szemben és ez a „Vétek/hiba” „lelkifurdalást”, „bűnbánatot” és „a jóvátétel vágyát” kelti.

Ha a francia (1987; 1993) és a lengyel (1987) felmérésekben a serdülő fiataloknál az életkorral bizonyos „fejlődés” figyelhető meg, akkor az a családi és iskolai nevelési gyakorlatban jelen levő kulturális minták belső átvétele (inter-

nalizálása) vagy elsajátítása. Ezt a fejlődést – szemben a francia mintával – Oroszországban a büntetés fokozatos felértékelődése kíséri, mely „segít a bűnösnek belátni a hibáját”, és „visszavezeti a helyes útra”. A Büntetés pozitív megítélésének aránya nő az életkorral, az orosz 16–18 éveseknek már a 40%-a vélekedik így. A büntetőjog területére kivetítve, a Vétség és Büntetés ilyen fel fogása nem kérdőjelezi meg a megtorló Törvényt és a represszív Igazságszolgáltatást. Egy Bíró negatív értékelése szinte sohasem a büntetés súlyosságával függ össze, sőt, az utóbbit, a szigorú ítéletet tökéletesen jogosnak ítélik (az igazságos bíró a szigorú bíró), a negatív ítéletek csupán az esetleges korrupcióra és bírói tévedésre vonatkoznak.

Egy ilyen sajátos „át nem hágandó, meg nem szeghető” törvényfogalom azzal jár, hogy az ilyen törvény a napi érintkezésben nem tud szabályozó szerepet játszani, kivéve bizonyos viselkedéstípusok „bűnössé” nyilvánítását. „Nem áthágni”, azaz „nem átlépni a határt” azt jelenti a mindennapi életben, hogy „elkerülni”, „megkerülni”, „távolságot tartani”. A mindennapi életet irányító Szabályok fogalma, Franciaországgal ellentétben, egyre kevésbé kötődik a Törvény képzetéhez. A tekintéllyel bíró Szabályok a különböző zárt életszférák – család, barátok, munkahely – informális szabályai, ahova az egyén tartozik.

Ha az Egyenlőség és Szabadság fogalmaira adott válaszokat vesszük szemügyre, még nagyobb különbséget fedezünk fel a francia jogi szocializáció „legalista” mintájával szemben.

Az Egyenlőség fogalma, csakúgy, mint Lengyelországban 1987-ben, úgy tűnik, hogy jogilag leértékelődött, mivel azt az államszocializmus ideológiája hosszú időre „kisajátította”. Az orosz serdülők kétszer olyan gyakran társítják a Szabadságot azzal az elvvel, hogy mindenkinek egyenlő értéket kell tulajdonítani, mint a franciák (60, ill. 27%). Sőt azt mondják, mint a francia lányok 1987-ben, hogy „mindenki egyforma”, viszont kétszer olyan ritkán értelmezik az Egyenlőséget jogi fogalomként (egyenlő jogok, diszkriminációellenesség, alkotmányos elv, alapvető jog) (35, ill. 62%). Végezetül, míg a francia tizenévesek az Egyenlőséget elsősorban az Állampolgárral asszociálják (a 16–18 éves franciák 74%-a), addig a helyzet egészen más Oroszországban, ahol az Egyenlőség a Családban „testesül meg” (az orosz 16–18 évesek 50%-a kapcsolja a Családot az Egyenlőséghez, és csak 23%-a az Állampolgárt).

Ami a Szabadság imázsát, képzetét illeti, a legtöbb orosz serdülő teljes és abszolút személyi szabadságot képzel el ezen, függetlenül minden kötöttségtől, ami csupán „a fantazmagóriák világában létezik”, vagy legalábbis olyan szabadság, amely nem a „társadalomban ölt testet”. Csupán 28%-uk gondol a szabadságjogok jogi szabályozására (szemben a francia 54%-kal), és nagyon kevesen ismerik fel, hogy az egyén szabadságát mások szabadsága korlátozza.

Az orosz szocializációs minta két ellentétes „produktuma” tehát egyfelől a hihetetlenül individualista szabadságfelfogás, amely ellentétben a Vétség fogalmával, teljesen kizárni látszik a Másikat (egyént, közösséget), másfelől és ezzel szemben az erős „büntudat” a Másik iránt a büntetés legitimitásának hangsúlyozásával. Amíg a büntudatot – úgy tűnik – az iskola neveli beléjük, vagy legalábbis bátorítja, a szabadság érzete inkább ezen folyamatok ellenhatásaként alakul. Szerintünk az orosz fiatalok, különösen a lányok (Arutiunyan 1997), szabadság utáni szenvedélyes vágya annak a vágnak felel meg, hogy legyen saját döntéshozatali lehetőségük és autonómiájuk, és ez a vágy válasz vagy önvédelem mindenféle hatalommal szemben, amelynek a határai nincsenek pontosan meghatározva.

Elsősorban a szoros kölcsönös érzelmi függőségen alapuló családi hatalomra gondolok itt, amely egyfajta – a kritikát teljesen kizáró – „összeolvadást” jelent. Oroszországban lehetetlen a családot kritizálni, mert az társadalmilag nem elfogadott. A család évtizedek óta a kötelező boldogság ideológiai színtere. A serdülők alávetik magukat ennek az íratlan szabálynak, és kizárják a kritikát a család és a szülői tekintély fogalmához kapcsolt spontán asszociációikból. De mivel a bíráltnak is kell valamilyen csatorna, ez a Szabadság spontán asszociációi közé kerül („senkitől sem függeni”, „senkitől sem kapni utasításokat”), valamint a „nagykorúvá válás” asszociációi között jelenik meg („kiszabadulni a szülői ellenőrzés alól”). A Szabadság szelektív asszociációi is erre utalnak (a Válás a leggyakoribb szelektív asszociáció a Szabadság szóra, illetve fogalomra adottak közül az orosz tizenévesek körében).

Az orosz serdülők Szabadság-fogalma azonban egyre inkább a politikai hatalomnak tulajdonított attitűdre adott válasznak tűnik. A franciákkal ellentétben, akiknek a válasza nyíltan vagy burkoltan a Hatalom és az Állampolgár kapcsolatának törvény szabályozta módjára utalnak, az orosz tizenévesek válasza azt sugallják, hogy teljesen bizonytalanok abban, a Hatalom tiszteletben tartja-e a Törvény és az intézményes struktúrák által megszabott határokat. Erre a határtalan Hatalomra adott másik válasz a Jog fogalmának reprezentációja, amelyben kétszer olyan gyakran említődnek az egyéni jogok, mint a francia serdülők válaszaiban. Ugyanakkor sokkal nagyobb az oroszok között a bizonytalanság abban a tekintetben, hogy hogyan lehet ezekkel a jogokkal élni, ha túllépnek a törvény által szentesített új jogok „materiális” szféráján (tulajdonjogok, jog a privát cselekvéshez). Például, a francia tizenévesekkel ellentétben, akik nagykorúvá válásukkal elvárják, hogy önmagukért felelős felnőttek tekintsek őket, és állampolgárként szavazati jogukkal részt vehessenek a társadalmi és politikai életben, az orosz serdülők, úgy tűnik, annyira kétel-

kednek ennek eredményében, hogy a jövővel kapcsolatos várakozásaikat csak a szülői tekintély alóli felszabadulásra és az új család alapítására korlátozzák.

Jogi szocializáció, nemi szerepek és családminták

Kétféle gondolatsort indított el az 1987-es és 1993-as francia adatok összevetése egyrészt, és az 1993-as francia és orosz eredmények összehasonlítása másrészt.

Először a jogi szocializációról és arról, hogy hogyan építi fel az egyén a Jogra és jogi témákra vonatkozó reprezentációit. Mivel ezek a jogi reprezentációk az egyén személyesen átélt élményeivel kapcsolatban keletkeznek, és összefonódnak a feléjük mások által közvetített eseményekkel és élményekkel, a gyermek és serdülő agyában így egymást erősítve-gyengítve egyidejűleg alakulnak a jogról és a világról alkotott képek. A törvény, jog, igazság képzetek nem érthetők meg a tekintély, vétség, büntudat, büntetés, szabadság vagy egyenlőség, felelősség vagy szolidaritás alapvető fogalmainak reprezentációitól függetlenül. Az utóbbiak elég korán a családi közegben alakulnak ki először, tovább differenciálódnak az iskola és a kortárs csoportok közegében, majd újra átalakulnak és összegeződnek az „összetett” és „áthághatatlan, kikerülhetetlen Törvény” reprezentációjában. Így jön létre a Törvény és Jog reprezentációja s benne a tudás arról, hogy az mit ír elő az egyén számára, mit ajánl vagy mit ellenez. Az kevésbé számít, hogy ez a kép csak többé-kevésbé kialakult vagy pontos. Ami számít, az annak a társadalmi valóságnak újraértelmezése és újraépítése, amelyben a Törvény – a valóság strukturálásának egyik eszköze – megjelenik.

A jogi szocializáció időben és térben meghatározott. Amit a gyermek, majd a serdülő beépít magába – és ami a felnőttkori reprezentációk alatt meghúzódik –, az a jogkép, amely egy adott időpontban közvetlen és közvetett információk alapján egy adott helyi környezetben alakul ki az adott társadalom vagy kultúra keretein belül. A jogi szocializáció ráadásul kétszeresen is időhöz kötött, mivel az egyénhez közvetített információk maguk is a domináns társadalmi reprezentációktól függenek, amelyeket nemcsak az adott kultúra „közös evidenciái” hatnak át, hanem a felnőttek múltbeli tapasztalatai is befolyásolnak.

Mindamellet a jogi szocializáció idővel változik. Mivel a közvetített ismeretnek az egyén általi aktív elsajátításáról van szó, ez azt is jelenti, hogy az egyén állandóan újraértelmezi, vagyis saját aktuális tapasztalataival újra összehasonlítja, hogy érthetővé tegye a maga számára a vonatkozó információt.

A jogi szocializációra két példát idézünk, az egyik a változásról, a másik a folytonosságról szól.

a) A változásra példa: a francia válaszok alakulása 1987 és 1993 között.

Annak ellenére, hogy a francia válaszok azon állandó sajátossága, hogy következetesen erősebben tárgyiasítanak, és tárgyszerűbbek, mint az oroszok, amelyek jogi képzetek inkább érzelmi és erkölcsi értékítélettel terheltek, az 1993-as francia válaszok általános elemzése ezzel kapcsolatosan stílusbeli változásra hívja fel a figyelmet.

Ez a változás elsősorban abban érhető tetten, hogy a „privilegizált helyzetű” társadalmi csoportokból származó válaszadók 1987-es asszociációiban még rendszerezések voltak a kritikai tartalmúak (mintha társadalmi kompetenciájukat bizonygatniuk és az intézmények működésére bizonyos távolságot tartva reflektálniuk kellene), ám ezeknek a válaszadóknak az aránya 1993-ra lecsökkent. Olga Zdravomyslova szerint ugyanazok a válaszadók 1993-ban már a Biztonságra mint értékre tették a legnagyobb hangsúlyt.

A változás a nemi kategóriák egyfajta „összezavarodásában” is észlelhető volt, és mintha arra utalt volna, hogy a férfi instrumentális és a nő expresszív szerepét hangsúlyozó korábbi kulturális imperatívuszok elavultak volna az új generáció számára, amely olyan társadalmi gondokkal találta szembe magát, amelyek nem hagynak teret fantazmagóriáknak és „artefact”-oknak (kutatási műtermékeknek). Legalábbis annyi megfigyelhető az 1993-as francia válaszokban, hogy némileg „cserélődésre” utaltak a válaszokban az 1987-ben regisztrált férfi (hatóságok, politika) és női (család, lélektani és érzelmi szempont) „érdekzónák”. Különösen a lányoknak a fiúkénál nagyobb érdeklődése a politika iránt erősödött tovább, a fiúk pedig még kevesebb érdeklődést mutattak ilyen irányban, mint 1987-ben. Az a tendencia, hogy a lányokat jobban érdeklik a hozzájuk közel álló tekintély-személyek (szülő, tanár), valamint a Tekintély mint lélektani jelenség, 1993-ra megfordult. Ekkor ez az érdeklődés már jobban jellemezte a fiúkat. Ugyanakkor, a lányok több érdeklődést mutattak a közhatalóságok iránt, pedig azok korábban majdnem kizárólag a fiúk érdeklődésére (és azonosulására) tarthattak számot. Emellett az életkorral együtt nő a fiúk körében a Család szó által kiváltott spontán asszociációk érzelmi tartalma, míg a lányok pozitív családfelfogása csökken az életkorral.

b) Úgy látszik, hogy mind Francia-, mind Oroszországban a *Család* a folytonosság szimbóluma, vagyis a történelem során a jog által is közvetített családmódmodellek felhalmozódása.

Franciaországban az „atyai hatalom” modelljére visszavezethetően a lányok és fiúk legtöbbször a család összetételét a hierarchikus „apa, anya, gyerekek”-

modellel asszociálja (amiről a nyaralni induló család jut eszünkbe a rajzfilmből: „Majd iszol, ha apa szomjas lesz”), de át-átváltanak a „szülői” vagy „kétfejű” tekintély modelljére: „A szülők nem akarják, hogy mi...”

Oroszországban a legtöbb orosz tizenéves a szülő-gyerek kapcsolatról szólván, követve a szovjet „anyaközpontú” modellt (Kourilsky 1989; 1995), melyben a valamikori „társadalom anyja”-funkció után a legtöbb családi feladat felelőssége évtizedekig az anyára hárult (dolgozó, anya, gyereknevelő, háziasszony), a család összetételét az „anya, apa, gyerekek” hierarchiába rendezte s rendezi ma is. Házasságról szólva viszont a sorrend változik: „férj, feleség, gyerekek” sorrendben gondolkoznak az új családról. Egyébként pedig a házasságot gyakrabban asszociálják a családdal, mint a francia tizenévesek.

Franciaországban a generációk közti látszólag élesebb rivalizálás következtében a fiúk a lányoknál erősebben érzik a tekintélyt, és kevésbé az egyenlőséget. Oroszországban, ahol a tekintély presztízst jelent, a viszony fordított: a lányok érzik inkább magukénak az „anya tekintélyének” maradékát, és látják a családban egyfajta „karrier” lehetőségét, míg a fiúk hangsúlyozzák ugyan a családi felelősséget, de nem látnak abban semmiféle presztízst. Azért a fiúk és a lányok is beépítették magukba az egyenlőséget hirdető szovjet családmodellt, de a lányok – jó okkal – kevésbé tartják azt meggyőzőnek, mint a fiúk.

A Válás státusza is jelképes jelentőségű a serdülők jogi reprezentációiban. Bár a forradalom előtt is lehetséges volt a válás, az ortodox egyházjog azt nem engedélyezte. 1917-ben lett legális a válás, tehát a társadalmi reprezentációk között a helye régóta legitimált már. Úgy tűnik, hogy azóta a Válás a Szabadság jelképévé vált, így is jelenik meg – ártatlanul – a serdülőknél, akik a másik és ennek homlokegyenest ellentmondó modellel (a család a földi paradicsom maga) ugyanúgy azonosulnak.

Franciaországban a válás jogállása sok konfliktuson ment keresztül. (A restauráció korában tiltották, a XIX. század végén legalizálták, de csak az egyik fél hibájából történő; a közös megegyezéssel történő válás csak 1975-ben lett törvényes). 1987-ben a Válás még a leggyakoribb szelektív asszociáció volt az orosz serdülőknél a Szabadsággal kapcsolatosan. Ehhez képest 1993-ban erősebben jelentkezik a serdülőkori reprezentációkban a válással mint a családi szolidaritás veszélyeztetőjével szemben egyfajta ellenállás. A válás mint szelektív asszociáció a Szabadságra (ami akkor, 1987-ben az általános értelmű szabadság helyettesítője lehetett) 1993-ra erősen lecsökkent.

A Tartásdíj státusza pontosan megfelel a törvényi szabályozásnak mind az orosz, mind a francia reprezentációkban. Oroszországban a tartásdíj az imperatív Törvényhez kapcsolódik, ami logikus, mivel az elmúlt 60 évben az adós fizetése változatlan hányadának felel meg (1/4 egy gyerek, 1/3 két gyerek, 1/2

három vagy több gyerek esetében). A tartásdíj így a kötelező szabályozásból a „bűnösség” jelentésárnyalatát nyeri (a szabadság ára?), ami a lányok és fiúk spontán asszociációiban elsősorban a férjre vonatkoznak. A Törvény (az intézményi igazságszolgáltatással megtámogatva) a „bűnösség” diszkurzusába tartozik, bár sosem említik a vétség/bűn szavakat, csupán azt mondják ki, hogy a válási döntés a családi élet folytathatatlanságából következik. Franciaországban, ahol a törvényszéktől függ közvetlenül vagy közvetve a tartásdíj, ez elsősorban az Igazsághoz kapcsolódik. Érdekes, hogy a Tartásdíj a serdülők reprezentációiban a szolidaritás kötelméhez kapcsolt, annak megnyilvánulása. Ebben az esetben a fiúk jobban hangsúlyozzák, mint a lányok. De a francia válaszokban a vétek/bűn sosem szerepel, egyetlen törvényes válási mód esetében sem.

Ebből a példából azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a jogi szocializációban fontos szerepe van a Törvény által közvetített kulturális modelleknek mint viselkedési referenciáknak. Ezen nem azt értjük, hogy az egyének e modelleknek alávetik magukat. Azt sem, hogy ezek a modellek az egyedüliek, sem pedig azt, hogy a törvényhozó célja ilyen referenciamodellek létrehozása a konkrét problémák megoldása helyett. Úgy tűnik azonban, hogy a különböző nevelési intézmények által közvetített családmmodellek, melyek a Törvényben álakot öltének, közös vonatkozási alapot képeznek, ezek biztosítanak az egyének számára referenciakategóriákat, hogy a családi kapcsolatok és szerepek különféle aspektusainak az értelmezésében, minősítésében, differenciált értékelésében az egyéneket orientálják vagy vezessék. Mint a kérdőíves szociológiai felméréseknél, a szövegben ajánlott fogalmakat közös referenciaként vehetők át és „lehorgonyzási pontként” használhatók az adott szerepek és viszonyok társadalmi és egyéni reprezentációinak megjelölésében.

A jogi szocializáció vizsgálata tehát sokkal mélyebbre nyúlik, mint a Törvény, Igazság, Jog reprezentációinak és a velük szembeni attitűdöknek a köre, bár ezekre összpontosít. Ebben a tekintetben látható, hogy a magyar felmérés eredményei alig térnek el a franciáétól: mindkét országban a Törvényt mint kényszerítő eszközt, a Bírót mint a Büntetés kompetens képviselőjét fogják fel, és csak a fiatalok 10%-a érzékel polgárjogi kompetenciát a bíró szerepében.

Végezetül nem feledhető el, hogy éppúgy, mint a korábban vizsgált jogismeret terén, a Törvény és Jog egyéni és társadalmi reprezentációi, valamint a rájuk vonatkozó attitűdök csupán nagyon részleges mutatói annak, mi történik valójában az egyén és a társadalmi kapcsolatok szabályozását célzó jog viszonyában. Ha a „jogtudatosság gyökerei a gyermekkorba és serdülőkorba nyúlnak vissza” (Engel–Munger 1996), az azért van, mert a világról és a töb-

biekkel az élet minden területén szerveződő kapcsolatokról nyert képünk már ebben az életkorban kialakul, mégpedig „az egyén, a kultúra és a jog” kölcsönhatásában. A jogrendszer felelőssége tehát szinte mérhetetlenül nagy, hiszen a jog „referenciahordozó” az egyén számára.

Irodalom

- Arutiunyan, M.: Socialisation juridique et socialisation sexuée en Russie et en France. In Kourilsky-Augeven C. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit*. Paris, L.G.D.J. /Droit et Société; Recherches et Travaux, 2./ 1997, 115–127.
- Bourdieu, P. – Passeron, J. C.: *La reproduction, éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Paris, Editions de Minuit, 1970.
- Carbonnier, J.: Effectivité et ineffectivité de la règle de droit. *L'Année sociologique*, 1957–58, 3–17.
- Carbonnier, J.: Les phénomènes d'inter-normativité. In Blegvad, B. M. – Campbell, C. M. – Schuyt, C. J. (eds.): *European Yearbook in Law and Sociology*. 1977, 43–53.
- Durkheim, E.: *Education et Sociologie*. Paris, PUF, coll. Quadrige, 1922/1985.
- Elias, N.: *La civilisation des mœurs*. Paris, Calman-Lévy, 1973.
- Engel, D.M. – Munger, F. W.: Rights, Remembrance, and the Reconciliation of Difference. *Law and Society Review*, 30. évf. 1996. 1. sz. 7–53.
- Friedman, L. M.: The Idea of Right as a Social and Legal Concept. *Journal of Social Issues*, 27. évf. 1971. 2. sz. 189–198.
- Geertz, C.: *Fact and Law in Comparative Perspective, Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York, Basic Books, 1983.
- Gilligan, C.: *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Harvard University Press, 1983.
- Kourilsky, C.: Modèle culturel russe et évolution de la régulation normative de la famille. *Droit et Cultures*, 18. évf. 1989. 7–39.
- Kourilsky, C.: La perception du droit dans la vie quotidienne: les représentations des concepts de droit privé chez les 11-17 ans. *Revue d'Etudes Comparatives Est-Ouest*, 22. évf. 1991. 4. sz. 77–102.
- Kourilsky, C.: Socialisation juridique et identité du sujet. *Droit et Société*, 19. évf. 1991. 259–275.
- Kourilsky, C.: Legal socialization or appropriation of law by adolescents: a French-Polish comparative research. *Prawo w zmieniającym społeczeństwie*. Cracow, Jagiellonian University, 1992, 485–502.
- Kourilsky-Augeven, C.: Famille, Egalité, Liberté: modèles juridiques et représentations individuelles chez les adolescents en Russie et en France, *Droit et Cultures*, 29. évf. 1995. 103–138.
- Kourilsky-Augeven, C. – Arutiunyan, M. – Zdravomyslova, O.: *Socialisation juridique et modèle culturel, l'image du droit en Russie et en France*. Paris, L.G.D.J. /Droit et Société, 18./ 1996.

- Passeron, J. C. – Singly, F. de: Différences dans la différence: socialisation de classe et socialisation sexuelle. *Revue française de science politique*, 34. évf. 1984. 1. sz. 48–73.
- Percheron, A.: *L'Univers politique des enfants*. Paris, Armand Colin, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1974.
- Percheron, A.: La socialisation politique: défense et illustration. In Grawitz, M. – Leca, J. (dir.): *Traité de science politique*. Paris, PUF, T. 3, 1985, 165–236.
- Piaget, J.: *Épistémologie des sciences de l'homme*. Paris, Gallimard, 1972.
- Silbey, S. S. – Ewick, P.: Devant la loi: la construction sociale du juridique. In Kourilsky-Augeven, C. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit*. Paris, L.G.D.J. /Droit et Société; Recherches et Travaux, 2./ 1997, 33–56.
- Tapp, J. L.: Socialization, the Law and Society: Reflections. *Journal of Social Issues*, 27. évf. 1971. 2. sz. 1–16.
- Tapp, J. L. – Kohlberg, L.: Developing Senses of Law and Legal Justice. *Journal of Social Issues*, 27. évf. 1971. 2. sz. 65–91.
- Tapp, J. L. – Levine, F. J.: *Law, Justice and the Individual in Society*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 1977.
- Torney, J.: Socialization of Attitudes toward the Legal System. *Journal of Social Issues*, 27. évf. 1971. 2. sz. 137–154.
- Weidl, W.: *La Russie absente et présente*. Paris, Gallimard, 1949.
- Zdravomyslova, O.: Représentations du droit et milieu social en Russie et en France. In Kourilsky-Augeven, C. (dir.): *Socialisation juridique et conscience du droit*. Paris, L.G.D.J., 1997. 129–139.

Mellékletek

Az első és a második jogszociológiai vizsgálathoz

1. sz. tábla. *A kulcsfogalmak listája*. Magyar vizsgálat, 1995 (N= 263)

Kérdőívbeli sorrend	Fogalom	Adatfeldolg.-beli sorrend
01.	Bíró*	11. táblázat
02.	Hovatartozás	12. táblázat
03.	Mulasztás/Vétek	13. táblázat
04.	Egyenlőség	14. táblázat
05.	Büntett, törvénysértés*	15. táblázat
06.	Polgármester*	16. táblázat
07.	Garancia	17. táblázat
08.	Hatalom	18. táblázat
09.	Állam*	19. táblázat
10.	Szabadság	20. táblázat
11.	Tekintély	21. táblázat
12.	Biztosítás	22. táblázat
13.	Törvény*	23. táblázat
14.	Család*	24. táblázat
15.	Igazságtalan	25. táblázat
16.	Kölcsön	26. táblázat
17.	Büntetés	27. táblázat
18.	Szolidaritás	28. táblázat
19.	Jog*	29. táblázat
20.	Tartásdíj*	30. táblázat
21.	Per	31. táblázat
22.	Adó*	32. táblázat
23.	Szerződés*	33. táblázat
24.	Polgár*	34. táblázat
25.	Igazságszolgáltatás	35. táblázat
26.	Felelősség	36. táblázat
27.	Válás*	37. táblázat
28.	Szociális biztonság*	38. táblázat
29.	Bíróság	39. táblázat
30.	Tulajdon*	40. táblázat
31.	Kötelesség*	41. táblázat
32.	Törvénytelen	42. táblázat
33.	Magánélet*	43. táblázat
34.	Rendő*	44. táblázat

Kérdőívbeli sorrend	Fogalom	Adatfeldolg.-beli sorrend
35.	Nagykorúság*	45. táblázat
36.	Közigazgatás*	46. táblázat
37.	Szabály	47. táblázat
38.	Családi pótlék*	48. táblázat
39.	Ügyvéd*	49. táblázat
40.	Szülői tekintély	50. táblázat
41.	Fegyelem	51. táblázat
42.	Rend	52. táblázat
43.	Állampolgár*	53. táblázat

Jegyzet: A *-gal jelölt 23 fogalom jelenti a *szelektív asszociáció* fogalomkészletét. Ezeket egyenként kellett a 10 értékreleváns fogalommal (felelősség, szabadság, egyenlőség, szolidaritás stb.) dichotóm módon összehasonlítani, és X-szel jelölni, ha van közük egymáshoz, ha összekapcsolódnak nála gondolatban. Az összekapcsolódások egy-egy almintára jellemző gyakoriságából *kirajzolódó értékprofilból* következtethetünk a válaszoló almintá mentalitásának bizonyos jellemzőire.

2. sz. tábla. *A válaszhiányok rangsora az általános iskolás és gimnáziumi mintában*

N1.	N2.	Fogalmak	Összes N=263 (%)	6. oszt. N=40 (%)	8. oszt. N=51 (%)	G2 oszt. N=84 (%)	G3 oszt. N=36 (%)
01	18	Szolidaritás	45	80	51	24	16
02	28	Szociális biztonság	45	68	59	23	19
03	36	Közigazgatás	44	80	49	19	11
04	25	Igazságszolgáltatás	25	32	14	31	16
05	35	Nagykorúság	24	22	0	43	31
06	27	Válás	23	22	0	39	31
07	42	Rend	22	35	22	24	11
08	41	Fegyelem	22	32	10	24	16
09	40	Szülői tekintély	22	35	10	15	16
10	38	Családi pótlék	22	40	2	16	16
11	32	Törvénytelen	21	25	6	24	19
12	09	Állam	20	22	18	21	11
13	37	Szabály	20	35	8	20	16
14	31	Kötelesség	19	32	8	23	14
15	19	Jog	19	27	12	20	14
16	26	Felelősség	19	37	10	18	14
17	15	Igazságtalan	18	25	22	13	11
18	24	Polgár	17	22	6	18	14
19	29	Biróság	17	20	6	18	11
20	20	Tartásdíj	17	25	8	12	16
21	30	Tulajdon	17	25	2	21	14
22	02	Hovatartozás	15	27	12	8	3
23	23	Szerződés	15	20	1	14	8
24	06	Polgármester	14	22	6	15	5
25	21	Per	14	27	1	12	11
26	33	Magán	14	27	8	13	3
27	11	Tekintély	14	25	8	12	3
28	05	Törvénysértés	13	15	10	14	14
29	39	Ügyvéd	13	20	2	19	14
30	22	Adó	12	17	10	10	11
31	17	Büntetni	12	15	2	7	8
32	12	Biztosítás	12	12	8	14	16

Folytatás a következő oldalon

A 2. sz. tábla folytatása

N1.	N2.	Fogalmak	Összes N=263 (%)	6. oszt. N=40 (%)	8. oszt. N=51 (%)	G2 oszt. N=84 (%)	G3 oszt. N=36 (%)
33	03	Bűn	10	5	2	21	3
34	04	Egyenlőség	10	15	10	5	3
35	13	Törvény	10	12	6	8	8
36	10	Szabadság	9	10	6	10	3
37	08	Hatalom	9	13	1	10	8
38	07	Garancia	8	8	8	8	0
39	16	Kölcsön	8	8	1	14	3
40	14	Család	6	8	1	3	19
41	34	Rendőrr	6	15	0	7	8
42	01	Bíró	3	5	0	0	3

Magyarázat:

N1. = rangsor

N2. = a fogalom száma a kérdőívben

A % az adott almintabeli, ill. osztálybeli tényleges válaszadók számához viszonyított.

3. sz. tábla. A „Felelősség” percepciója a vizsgált magyar mintában (N=263)

Kód- szám	6. oszt- tály N=40 N'=25 %	7. oszt- tály N=52 N'=43 %	8. oszt- tály N=51 N'=46 %	Ált. isk. össz. N =143 N'=114 %	G2. oszt. N =84 N'=69 %	G3. oszt. N=36 N'=31 %	Gimnázium össz. N=120 N'=100 %	Összes N=263 N'=214 %
01	4	9	11	9	10	19	13	11
02	16	21	17	18	12	13	12	15
03	4	12	20	13	3	3	3	8
04	8	7	13	9	3	0	2	6
05	0	0	4	2	0	0	0	1
03–05	12	19	37	24	6	3	5	15
06	4	2	6	4	3	6	4	4
07	4	0	4	3	1	0	1	2
08	0	2	0	1	9	3	7	3
09	0	0	0	0	0	0	0	0
07–09	4	2	4	4	10	3	8	5
10	16	9	17	4	19	26	21	17
11	12	2	15	9	19	6	15	12
12	0	5	0	2	10	0	7	4
13	32	16	9	17	1	0	1	9
10–13	60	32	41	32	49	32	44	42
14	0	7	0	3	13	26	17	9
15	0	7	9	6	3	0	2	4
16	0	0	4	2	22	10	18	9
17	4	0	0	1	1	10	4	2
18	0	2	4	3	10	6	9	6
14–18	4	16	17	15	49	52	50	30
19	20	7	11	11	4	6	5	8
20	0	0	0	0	0	0	0	0
21	4	2	0	1	12	13	12	6
22	0	5	0	2	3	0	2	2
19–22	24	14	11	14	19	19	19	16
23	4	7	6	6	0	3	1	3
24	8	2	0	3	0	0	0	1
25–27	0	0	0	0	0	0	0	0

Magyarázat 1: A % a tényleges válaszadók számához viszonyított (=N').

Magyarázat 2: 03–05 = Általános felelősség (belső kötelezettség)

07–09 = Jogi konnotáció (dolgok iránti felelősség)

10–13 = Jogi konnotáció (személyek iránti felelősség)

14–18 = Jogi konnotáció (csoport és munkahely iránti felelősség)

19–22 = Jogi felelősség

4. tábla. *Felelősség a magánszférákban és a közéleti szférákban*
Magyar vizsgálat, 1995

Magán(élet)

Fogalmak	6. osztály	8. osztály	G2. osztály	T-érték
Nagykorúság	0.96 (0.27)	0.94 (0.24)	0.85 (0.36)	N.S. N.S.
Tulajdon	0.63 (0.49)	0.67 (0.48)	0.56 (0.50)	N.S. N.S.
Család	0.92 (0.29)	0.86 (0.27)	0.84 (0.30)	N.S. N.S.

Közélet

Fogalmak	6. osztály	8. osztály	G2. osztály	T-érték
Polgár	0.35 (0.48)	0.57 (0.50)	0.34 (0.48)	-2.21 * 2.72 **
Állam	0.38 (0.49)	0.61 (0.49)	0.40 (0.49)	-2.26 * 2.36 **
Adó	0.30 (0.46)	0.46 (0.50)	0.18 (0.39)	N.S. 3.19 **
Bíró	0.46 (0.50)	0.73 (0.45)	0.55 (0.50)	-2.92 ** 2.04
Polgármester	0.55 (0.50)	0.92 (0.27)	0.74 (0.41)	-4.00 *** 2.27 *
Jog	0.28 (0.45)	0.29 (0.46)	0.40 (0.50)	N.S. -2.84 **
Rendőőr	0.48 (0.51)	0.71 (0.46)	0.40 (0.49)	-2.23 * 3.46 ***

Magyarázat: A csillaggal jelölt fogalmak tekintetében a szignifikáns különbségeket az összehasonlított osztályok szerint kétmintás t-próbával nyertük. A felső T-érték a 6–8.-osok, az alsó T-érték a 8.-osok és a 2. gimn. osztályosok összehasonlításának az eredménye.

szignifikanciaszintek:

* = $p < 0.05$

** = $p < 0.01$

*** = $p < 0.001$

: A zárójelben a szórás látható.

5. tábla. A „Felelősség” profilja a jogi és nem jogi fogalmakkal kapcsolatban nemek szerint a magyar mintában (az átlagok alapján csökkenő sorrendben) (N=263)

Rangsor	Általános iskola		Gimnázium				Összesen (N=263)		
	fiúk (N=78)	lányok (N=65)	fiúk (N=56)		lányok (N=64)				
1. Nagykorúság	0.86	Nagykorúság	0.92	Nagykorúság	0.87	Nagykorúság	0.84	Nagykorúság	0.87
2. Család	0.80	Polgármester	0.80	Polgármester	0.77	Kötelesség	0.84	Kötelesség	0.75
3. Kötelesség	0.70	Kötelesség	0.80	Kötelesség	0.72	Polgármester	0.69	Család	0.72
4. Polgármester	0.63	Család	0.72	Család	0.66	Család	0.69	Polgármester	0.71
5. Jog	0.63	Bűn	0.70	Szerződés	0.62	Bűn	0.69	Bűn	0.62
6. Szerződés	0.60	Tulajdon	0.63	Polgár	0.54	Bíró	0.59	Szerződés	0.59
7. Tulajdon	0.60	Ügyvéd	0.60	Bűn	0.53	Tulajdon	0.50	Tulajdon	0.56
8. Bűn	0.60	Jog	0.60	Ügyvéd	0.53	Ügyvéd	0.48	Ügyvéd	0.54
9. Ügyvéd	0.54	Rendőr	0.60	Bíró	0.53	Szerződés	0.45	Bíró	0.53
10. Bíró	0.51	Magán	0.54	Tulajdon	0.49	Válás	0.44	Rendőr	0.48
11. Közigazgatás	0.50	Szerződés	0.53	Rendőr	0.47	Állam	0.41	Állam	0.42
12. Rendőr	0.50	Bíró	0.50	Válás	0.45	Rendőr	0.36	Válás	0.42
13. Törvénysértés	0.45	Állam	0.47	Állam	0.43	Polgár	0.34	Polgár	0.41
14. Válás	0.41	Polgár	0.45	Tartásdíj	0.38	Közigazgatás	0.31	Magán	0.39
16. Állam	0.40	Válás	0.37	Közigazgatás	0.34	Tartásdíj	0.34	Törvénysértés	0.36
17. Állampolgár	0.40	Közigazgatás	0.35	Törvény	0.32	Törvény	0.30	Tartásdíj	0.35
18. Magán	0.38	Törvénysértés	0.34	Magán	0.30	Állampolgár	0.28	Állampolgár	0.35
19. Törvény	0.38	Törvény	0.32	Törvénysértés	0.26	Törvénysértés	0.25	Törvény	0.34
20. Polgár	0.36	Tartásdíj	0.30	Jog	0.26	Családi pótlék	0.21	Adó	0.27
21. Adó	0.35	Szociális bizt.	0.30	Adó	0.23	Jog	0.20	Jog	0.26
22. Szociális bizt.	0.30	Adó	0.30	Családi pótlék	0.21	Adó	0.17	Szoc. bizt.	0.22
23. Családi pótlék	0.30	Családi pótlék	0.14	Szociális bizt.	0.13	Szociális bizt.	0.14	Családi pótlék	0.19

6. tábla. A „Felelősség” összekapcsolása a jogi és nem jogi fogalmakkal az általános iskolai osztályokban

Sorszám	Fogalom	6. oszt. N=40	Fogalom	8. oszt. N=51
1	Nagykorúság	0.92	Nagykorúság	0.94
2	Család	0.82	Polgármester*	0.92
3	Kötelesség	0.75	Kötelesség	0.80
4	Törvénysértés	0.67	Család	0.78
5	Tulajdon	0.62	Bíró**	0.72
6	Polgármester	0.55	Rendőr*	0.70
7	Ügyvéd	0.55	Szerződés	0.68
8	Szerződés	0.55	Ügyvéd	0.68
9	Közigazgatás	0.47	Tulajdon	0.66
10	Rendőr*	0.47	Törvénysértés	0.60
11	Magánélet	0.45	Állam*	0.60
12	Bíró**	0.42	Állampolgár*	0.56
13	Bűn	0.40	Polgár***	0.54
14	Válás	0.40	Közigazgatás	0.51
15	Állam*	0.37	Magánélet	0.45
16	Törvény	0.37	Törvény	0.45
17	Állampolgár*	0.35	Adó	0.43
18	Szociális biztonság	0.32	Válás	0.43
19	Polgár***	0.31	Tartásdíj	0.41
20	Tartásdíj	0.30	Bűn	0.37
21	Adó	0.30	Jog	0.29
22	Jog	0.27	Szociális biztonság	0.29
23	Családi pótlék	0.17	Családi pótlék	0.25

Magyarázat 1: A rangsor az átlagok alapján csökkenő sorrendben készült.

Magyarázat 2: A *-gal jelöltek a t-próba szerint szignifikánsan különböznek, a kétpróbás t-teszt figyelembevételével:

* = $p < 0,05$

** = $p < 0.01$

*** = $p < 0.001$

7. tábla. *Biztonság a magánszférákban és a közéleti szférákban.* Magyar vizsgálat, 1995**Magán**

Fogalmak	6. osztály	8. osztály	G2. osztály	T-érték
Nagykorúság	0.23 (0.42)	0.08 (0.27)	0.06 (0.24)	2.43 * 3.19 **
Tulajdon	0.23 (0.42)	0.57 (0.47)	0.38 (0.48)	-2.80 ** -2.05 *
Család	0.65 (0.48)	0.84 (0.37)	0.87 (0.33)	-1.97 * -2.89 **
Ügyvéd	0.45 (0.50)	0.41 (0.50)	0.26 (0.14)	2.24 * 1.94 *
Adó	0.13 (0.34)	0.20 (0.40)	0.06 (0.17)	N.S. 2.65 **
Kötelesség	0.23 (0.42)	0.14 (0.35)	0.04 (0.19)	3.30 *** 1.91 *

Közéleti

Fogalmak	6. osztály	8. osztály	G2. osztály	T-érték
Rendő	0.53 (0.51)	0.86 (0.35)	0.60 (0.49)	-3.41 *** 3.17 **
Jog	0.28 (0.45)	0.43 (0.50)	0.34 (0.48)	-1.67 * 2.37 *
Bíró	0.67 (0.49)	0.69 (0.38)	0.63 (0.45)	N.S. N.S.
Állam	0.42 (0.48)	0.46 (0.38)	0.40 (0.20)	N.S. N.S.
Polgármester	0.30 (0.46)	0.35 (0.48)	0.16 (0.32)	N.S. 2.63 **
Polgár	0.30 (0.46)	0.32 (0.45)	0.36 (0.32)	N.S. N.S.

Magyarázat: A csillaggal jelölt fogalmak tekintetében a szignifikáns különbségeket az összehasonlított osztályok szerint két-mintás t-próbával nyertük.

szignifikanciaszintek: * = $p < 0.05$

** = $p < 0.01$

*** = $p < 0.001$

: A zárójelben a szórás látható.

8. sz. tábla. A „Polgár” profilja.

(N=263)

Ranghely	Fogalom	$\bar{X}$	St. D.
1	egyenlőség	.61	.49
2	szabadság	.57	.50
3	jog	.52	.50
4	felelősség	.41	.49
5	fegyelem	.36	.48
6	törvény	.34	.47
7	tekintély	.29	.46
8	biztonság	.28	.45
9	szolidaritás	.28	.45
10	igazság	.21	.40

Kérdőív az első jogszociológiai vizsgálathoz

MTA Pszichológia Intézet

MIT GONDOL A KÖVETKEZŐ FOGALMAKRÓL?

Arra kérem Önöket, hogy vegyenek részt egy olyan vizsgálatban, amelyben arra vagyunk kíváncsiak, hogy különböző országok fiataljai mit értenek a következő szavakon. A szólistát az Országos Tudományos Kutatási Alap által támogatott egyik kutatócsoport állította össze az MTA Pszichológiai Intézetben. Mindenekelőtt felhívjuk a figyelmet arra, hogy ami most következik, az *körkérdés és nem feladat!* Szeretnénk megtudni, hogy mit jelentenek ezek a szavak a magyarok számára. Ugyanezeket a kérdéseket tettük, illetve tesszük fel Moszkvában és Párizsban. Kérjük, hogy segítsenek minket azzal, hogy minden egyes szó mellé odaírják azt, amire a szó kapcsán elsőként gondolnak. Próbáljanak mindig mondatot írni, hogy jobban megértsük, mit is gondolnak. (Egy-két percnél többet ne töltsenek egy szóval.) Teljesen szabadon írhatják le, ami az eszükbe jut.

Csak mi olvassuk el a válaszaikat, és minthogy a körkérdés névtelen, nem fogjuk tudni, hogy melyik kérdőív kihez tartozik.

*Figyelem! Ne írják rá a nevüket a kérdőívre!
Abban az esetben ugyanis érvénytelennek számít!*

Válaszoljanak a következő oldalakon néhány kérdésre oly módon, hogy körülbelül egy-két percet szánjanak minden egyes válaszra.

Mielőtt elkezdenénk, kérjük, szíveskedjenek válaszolni a következő kérdésekre, nevük feltüntetése nélkül:

Neme:

Fiú

Lány

(Karikázza be a megfelelő választ!)

Életkora:

Apja foglalkozása:

Anyja foglalkozása:

Apja iskolai végzettsége:

Anyja iskolai végzettsége:

Kérem, írja oda minden szóhoz, amire a szó kapcsán gondol:

1. Bíró
2. Hovatartozás
3. Mulasztás, vétek
4. Egyenlőség
5. Büntett, törvénysértés
6. Polgármester
7. Garancia
8. Hatalom
9. Állam
10. Szabadság
11. Tekintély
12. Biztosítás
13. Törvény
14. Család
15. Igazságtalan
16. Kölcsön
17. Büntetni
18. Szolidaritás
19. Jog
20. Tartásdíj
21. Per
22. Adó
23. Szerződés
24. Polgár
25. Igazságszolgáltatás
26. Felelősség
27. Válás
28. Szociális biztonság
29. Bíróság
30. Tulajdon
31. Kötelesség
32. Törvénytelen
33. Magánélet
34. Rendőr
35. Nagykorúság
36. Közigazgatás
37. Szabály
38. Családi pótlék
39. Ügyvéd
40. Szülői tekintély
41. Fegyelem
42. Rend
43. Állampolgár

Útmutató az alábbi táblázat kitöltéséhez

A táblázat kitöltésénél a függőleges oszlop minden egyes szavát (Nagykorúság, Szerződés) a vízszintes sorban lévő minden egyes szóval össze kell hasonlítani. Ha – véleménye szerint – az oszlopban lévő szó illik a sorban lévő szóhoz, egyszerűen csak ikszelje be a megfelelő kockát. Ha úgy gondolja, hogy nem illik össze, hagyja a kockát üresen.

Példa: Nézze meg, hogy a Nagykorúság illik-e a Felelősséghez. Ha igen, *ik-szelje be* a metszetet; ha nem, hagyja üresen. A Nagykorúság összeillik a Biztonsággal? Ha igen, ikszelje be az első sor második kockáját; ha nem, hagyja a kockát üresen. És így tovább a sor végéig.

Lehet, hogy a bal oldali szó csak egy szóhoz illik a sorból, lehet, hogy kettőhöz, vagy többhöz, mint kettőhöz, vagy egyhez se. Ezt Önnek kell megítélnie. Nincs „jó” válasz. Mindenképpen csak az Ön válasza a jó, mert az Ön válasza érdekel bennünket.

Kérem, töltsse ki a következő táblázatot!

	Felelősség	Biztonság	Igazságszolgáltatás	Jog	Szabadság
Nagykorúság					
Szerződés					
Tartásdíj					
Állam					
Bíró					
Tulajdon					
Polgármester					
Törvénysértés					
Család					
Közigazgatás					
Mulasztás					
Állampolgár					
Magánélet					
Szociális biztonság					
Ügyvéd					
Kötelesség					
Válás					
Adó					
Jog					
Családi pótlék					
Rendőr					
Törvény					
Polgár					

	Szolidaritás	Törvény	Egyenlőség	Tekintély	Fegyelem
Nagykorúság					
Szerződés					
Tartásdíj					
Állam					
Bíró					
Tulajdon					
Polgármester					
Törvénysértés					
Család					
Közigazgatás					
Mulasztás					
Állampolgár					
Magánélet					
Szociális biztonság					
Ügyvéd					
Kötelesség					
Válás					
Adó					
Jog					
Családi pótlék					
Rendőr					
Törvény					
Polgár					

Köszönjük közreműködését!

*Részletek az adatok
gender-specifikus feldolgozásához*

1. tábla. *Genderspecifikus különbségek a „Polgár” és a közjogi fogalmak percepciójában*
Magyar kutatás, 1995

TÉMA/ KULCSSZÓ	Társított fogalom	Általános isk. Fiúk	Lányok	t-próba	Középiskola Fiúk	Lányok	t-próba	Tenden- cia*
POLGÁR	Biztonság	0,24	0,40	-1,95*	—	—	—	Lányok
	Egyenlőség	—	—	—	0,47	0,65	-1,95*	Lányok
	Felelősség	—	—	—	0,54	0,34	2,13*	Fiúk
	Tekintély	—	—	—	0,33	0,19	1,75*	Fiúk
ÁLLAM- POLGÁR	Biztonság	—	—	—	0,38	0,22	1,89*	Fiúk
	Felelősség	—	—	—	0,54	0,34	2,13*	Fiúk
	Tekintély	—	—	—	0,14	0,02	2,25*	Fiúk
BÜNTETT	Egyenlőség	0,21	0,03	2,36**	0,21	0,05	2,74**	Fiúk
	Jog	—	—	—	0,58	0,39	2,12**	Fiúk
	Szabadság	—	—	—	0,19	0,08	1,79+	Fiúk
	Tekintély	0,14	0,02	2,78**	—	—	—	Fiúk
VÉTEK/ HIBA	Felelősség	0,39	0,54	-1,84*	0,53	0,69	-1,77+	Lányok
	Fegyelem	—	—	—	0,21	0,38	-1,98*	Lányok
ÁLLAM	Törvények	—	—	—	0,63	0,79	-1,91*	Lányok
JOG	Törvények	0,53	0,69	-1,98**	—	—	—	Lányok
	Felelősség	0,29	0,14	2,32**	—	—	—	Fiúk!
TÖRVÉ- NYEK	Fegyelem	—	—	—	0,35	0,54	-2,10*	Lányok
KÖZIGAZ- GATÁS	Fegyelem	0,31	0,13	2,54**	—	—	—	Fiúk
	Igazság	0,38	0,23	2,01**	—	—	—	Fiúk
	Egyenlőség	—	—	—	0,21	0,05	2,74**	Fiúk
BÍRÓ	Törvények	—	—	—	0,67	0,81	-1,68+	Lányok
POLGÁR- MESTER	Felelősség	0,63	0,79	-2,80*	—	—	—	Lányok
	Szolidaritás	0,29	0,13	2,36*	—	—	—	Fiúk
RENDŐR	Egyenlőség	—	—	—	0,27	0,06	3,12**	Fiúk
	Szolidaritás	—	—	—	0,15	0,05	1,94*	Fiúk
	Jog	—	—	—	0,38	0,22	1,89*	Fiúk
SZERZŐDÉS	Fegyelem	0,25	0,08	2,73**	—	—	—	Fiúk
	Tekintély	0,14	0,02	2,78**	—	—	—	Fiúk
	Biztonság	—	—	—	0,66	0,45	2,27*	Fiúk
	Jog	—	—	—	0,62	0,45	1,89+	Fiúk
	Egyenlőség	—	—	—	0,10	0,20	-1,82*	Lányok

Magyarázat: Általános iskolás minta, N=143 (fiúk=78; lányok=65)

Középiskolás minta, N=120 (fiúk=56; lányok=64)

Szignifikanciaszint: * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; + = $p < 0,06$

* = Tendencia: ez azt jelzi, hogy a fiúk vagy a lányok társították-e gyakrabban az adott fogalmat a kulcsszóhoz, illetve az általa jelzett témához.

2. sz. tábla. *Genderspecifikus különbségek a magánéleti fogalmak percepciójában*
Magyar kutatás, 1995

TÉMA/ KULCSSZÓ	Társított fogalom	Általános isk.		t-próba	Általános isk.		t-próba	Tenden- cia*
		Fiúk	Lányok		Fiúk	Lányok		
POLGÁR	Biztonság	0,24	0,40	-1,95*	–	–	–	Lányok
	Egyenlőség	–	–	–	0,47	0,65	-1,95*	Lányok
	Felelősség	–	–	–	0,54	0,34	2,13*	Fiúk
	Tekintély	–	–	–	0,14	0,29	2,25*	Fiúk
ÁLLAM- POLGÁR	Egyenlőség	–	–	–	0,18	0,05	2,25*	Fiúk
	Felelősség	–	–	–	0,54	0,34	2,13*	Fiúk
	Tekintély	–	–	–	0,14	0,02	2,25*	Fiúk
CSALÁD	Biztonság	0,53	0,82	-3,88**	0,77	0,94	-2,62**	Lányok
NAGY- KORUSÁG	Biztonság	0,18	0,06	2,20*	–	–	–	Fiúk
	Igazságszolg.	0,23	0,11	1,99*	–	–	–	Fiúk
	Szabadság	0,62	0,46	1,84*	–	–	–	Fiúk
TULAJDON	Fegyelem	0,21	0,05	2,88*	–	–	–	Fiúk
	Igazságszolg.	–	–	–	0,15	0,03	2,34*	Fiúk
MAGÁN- (ÉLET)	Egyenlőség	0,33	0,16	2,35*	–	–	–	Fiúk
	Igazságszolg.	–	–	–	0,15	0,02	2,25*	Fiúk
	Törvények	–	–	–	0,31	0,16	1,91*	Fiúk
	Szolidaritás	–	–	–	0,12	0,23	-1,89+	Lányok
TARTÁSDÍJ	Fegyelem	0,15	0,05	2,06*	–	–	–	Fiúk
CSALÁDI PÓTLÉK	Jog	0,32	0,48	-1,91+	–	–	–	Lányok
	Szolidaritás	–	–	–	0,25	0,48	-2,54**	Lányok
KÖTELES- SÉG	Fegyelem	–	–	–	0,48	0,73	-3,02**	Lányok
	Szabadság	0,17	0,06	2,02*	–	–	–	Fiúk
	Jog	0,17	0,06	1,87+	–	–	–	Fiúk
TÁRSA- DALMI BIZTON- SÁG	Törvények	0,53	0,34	2,35*	–	–	–	Fiúk
	Szabadság	–	–	–	0,23	0,08	2,30*	Fiúk
	Biztonság	–	–	–	0,58	0,75	-1,91*	Lányok
	Jog	–	–	–	0,19	0,39	-2,41**	Lányok
ADÓ	Egyenlőség	–	–	–	0,21	0,08	-2,06*	Fiúk

Magyarázat: Általános iskolás minta, N=143 (fiúk=78; lányok=65)

Középiskolás minta, N=120 (fiúk=56; lányok=64)

Szignifikanciaszint: * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; + = $p < 0,06$

* = Tendencia: ez azt jelzi, hogy a fiúk vagy a lányok társították-e gyakrabban az adott fogalmat a kulcsszóhoz, illetve az általa jelzett témához.

Kérdőív a konfliktushelyzetek vizsgálatához

(A „Jogtudat vizsgálata középiskolások körében” c. OKTK-kutatásra készült kérdőív)

Mi a véleményed a következő helyzetekről?

1. Marton kisasszony*

Marton kisasszony, Laura angol tanárnője egy könyvet keresgél az iskolakönyvtár polcain. Az állvány másik oldalán Laura Krisztivel a bátyjáról beszélget, aki 18 éves és már nem jár az iskolába. Marton kisasszony hallja, hogy Laura azt mondja Krisztinek, hogy bátyja most droggal foglalkozik, s néhány 11–13 éves vásárlója van az iskolában. Marton kisasszony három éve tanítja Laurát, ismeri Laura édesanyját is, és tudja, hogy mennyire összetörné a szívét, ha tudná, mi történik körülötte.

Mit tegyen Marton kisasszony?

.....

.....

2. Menetdíjak

A hatékony közlekedési rendszer erősen függ a menetdíjaktól. Ha jelentős a potyautasok száma, romlik a rendszer, nő a fenntartás deficitje. Ez esetben növelni kell a viteldíjakat, ami lehet, hogy épp azokkal szemben igazságtalan, akik mindig is rendesen fizettek. Angelika az utóbbi hetekben két potyautast is látott, amint megbírságotlák őket, de egyik sem fizetett. Az egyik egy nagyon szegénynek látszó öregember volt, nem is tudott fizetni, leszállították. A másik egy jól öltözött, 20 év körüli, nagyszájú fiatalember volt, aki nem volt hajlandó sem fizetni, sem az igazolványát odaadni az ellenőrnek. Őt is leszállították, de azon nyomban elszaladt.

Mi a véleményed az esetről?

.....

Milyen intézkedéseket hoznál a potyázókkal szemben?

.....

3. Életre szóló büntetés*

Lucyról egy vérvétel során kiderül, hogy HIV-fertőzött. Egyszerűen nem akarja elhinni, hogy ez lehetséges, hiszen ő még csak Tommal, a barátjával volt együtt. Nyilvánvaló, hogy csak tőle kaphatta. Kétségbeesve rohan a fiúhoz, akinek szülei tudomása szerint éppen elutaztak. Majdnem sírva szalad fel az emeletre, ám az ajtónál megtorpan. Tom szobájából félreérthetetlen hangok szűrődnek ki. Legszívesebben rájuk törné az ajtót, de büszkesége nem engedi. Sarkon fordul, sokkal nagyobb büntetést szabva így rájuk.

Mit szólsz az esethez? Valóban elintézheti Tomot ennyivel?

Van-e érvényes jogi vagy egészségügyi rendelkezés az esettel kapcsolatban, és ha igen, micsoda?

4. Az új tanuló*

Robi új tanuló az osztályban, még csak 3 hete jár ide. Szülei elváltak, apja börtönbüntetését tölti, anyjával él. Robi barátságos, két fiúval máris összebarátkozott. Egy nap a fiúöltözöből eltűnik egy kabát. Az osztálytársak Robit gyanúsítják. Másnap szülők jönnek az iskolába, és felháborodottan követelik Robi eltávolítását az iskolából.

Mit tegyen és mit tehet az igazgatónő és az osztályfőnök?

És az osztálytársak, akik még nem vagy már összebarátkoztak vele?

* a csillaggal jelöltek önkéntes csoportvitákra a leginkább vállalt konfliktusok (utólag bejelölve)

5. Összeszküvés*

A nyolcadikosokkal sok a gond. Többen állnak bukásra, a magatartással is problémák vannak, sok az igazolatlan mulasztás. A gyerekek úgy vélik, hogy a tanárok összefogtak ellenük, semmi lehetőségük nincs már a róluk alkotott kép megváltoztatására. Megbeszélik néhányan, hogy ellopják az osztálynaplót. Remélik, hogy néhány végzetesen rossz jegy mindörökké eltűnik, s a mulasztásoknak sem lesz feltétlenül nyoma.

Joguk volt-e a diákoknak ezt cselekedni?

Milyen más megoldást javasolnátok nekik?

6. Az üzletben*

Piert tegnap elcsalta Bob vásárolni. A szupermarket férfiruha-részlegében Pier egyszer csak látta, hogy Bob egy inget csúsztatott a dzsekije alá, aztán intett neki, és kísértált a részlegből a lépcsőházba. Mire Pier odaért, már hűlt helyét találta, viszont mikor ő is megszaporázta lépteit, két biztonsági őr fogta közre. Megmotozták, s miután nála nem találtak semmit, a barátja nevét és címét kérték.

Mit tett Pier?

.....

Hogyan viselkedett Bob?

.....

Lesz-e ennek következménye, és ha igen, mi?

.....

7. Csináld magad!

Egy falu távol eső részén az ott lakók régóta várják, hogy az önkormányzat bevezesse a vizet a lakásokba. Az ügy sehogy sem mozdul előbbre. Az egyik lakó, Kovács Vince meg-
unja ezt a hiábavaló várakozást, és házról házra jár, hogy meggyőzze a lakótársakat, leg-
jobb lesz, ha saját kezükbe veszik az ügyet, és közös pénzből vezetik be a vizet.

Joga van-e erre Kovács Vincének? **igen** **nem** **nem tudom**

Hogyan ítéled meg ezt a viselkedést?

.....

8. Polgári kezdeményezés

Kovács Vince azt is javasolja, hogy a vízbevezetéshez a pénzt úgy teremtsék elő, hogy egy
ideig ne fizessenek adót az önkormányzatnak, hiszen helyette építenék meg a vízvezeték-
ket. A lakók egy részének ez szimpatikus megoldásnak tűnik, másik része kockázatosnak
tartja.

Joga van-e erre Kovács Vincének? **igen** **nem** **nem tudom**

Mi a véleményed javaslatáról?

.....

9. A pomázi eset

Az önkormányzatoknak nem könnyű a helyzetük, s ezért minden alkalmat megragad-
nak arra, hogy pénzhez jussanak. Egyes akcióik csak szokatlanok, de mások érdekeket
sértők. Legalábbis így gondolják az egyik Budapest környékén lévő kisebb üdülőfalu
lakói, akik elborzadva hallgatják, hogy az önkormányzat hozzájárult egy nagyon rossz
helyre tervezett kamionparkoló építéséhez. Közvetlenül az iskola mellé tervezte a külföl-
di építető cég a parkolót, ami nyilvánvalóan környezetet szennyez, és a tanulókra meg
a drogveszélyre gondolva, egyéb szempontból sem biztonságos. A tanulók és a tanárok
korábbi hiábavaló tiltakozásukból okulva aláírásokat gyűjtenek, a tiltakozást vezető ta-

nárt az önkormányzat elbocsátással fenyegeti. A további akciókat illetően a szülők és tanárok meg a falu népe megoszlik.

Mit tehetnek? Hogyan képviselhetik érdekeiket? Van-e erre jogalapjuk?

.....

10. Kutyatartás

Részlet egy társasházi közgyűlés jegyzőkönyvéből:

„Szeretném tájékoztatni a lakótársakat, hogy a napokban az egyik lakótársunk kutyája a közös udvar területén rátámadt egy idős asszonyra, és miután védekezőn igyekeztem a kutyát távol tartani, nekem rontott. A kutya gazdája csak ügyel-bajjal tudta az állatot lecsillapítani. Kérem a ház közösségét, hogy közös fellépéssel vegye elejét az ehhez hasonló felháborító inzultusoknak! Tudvalév, hogy a kutya a leghűségesebb társ, és sok örömet tud szerezni a gazdájának, de csak kertes házban lehet tartani. A lakótelepről kiltanám a kutyákat!

Hogyan lehetne rendezni a kutyatartók és a többiek jellegzetes konfliktusát?

.....

11. Diáksztrájk

A matematikadolgozat rendkívül nehéznek ígérkezik. A gyerekek hiába akarják lebeszélni a tanárt a megíratásáról. Kéri, hogy gyakoroljanak még egy órát. A tanár szerint már eleget gyakoroltak, különben is úgy tapasztalta, hogy a gyakorlások alkalmával az osztály nagy része nem figyel, nem dolgozik. A házi feladatként feladott példák sem mindig készülnek el. Megíratja a dolgozatot. Az óra végén azonban a dolgozatok helyett csak üres papírlapokat adnak be a gyerekek.

Mi a véleményed a diákok lépéséről?

.....

Folytasd a történetet!

.....

12. Égetni vagy nem égetni

A nagyközség lakói hetek óta gyözködik egymást, ki ellene van, ki mellette, de most már látható, hogy a többség ellenzi az önkormányzat által elfogadott veszélyeshulladék-égető megépítését. Attól tartanak, hogy a veszélyes hulladék odaszállítása és égetése nem biztonságos, nagy a valószínűsége, hogy így is környezet- és talajszennyező, karbantartása bizonytalan, az is mindig a pénz függvénye lesz, és így tovább, sorolják a vitában a kéte-

lyeket. „Nincs szükségünk arra, hogy még több aggodalommal gondoljunk gyermekeink jövőjére” – mondják az emberek.

A község vezetői viszont arra hivatkoznak, hogy a veszélyeshulladék-égető munkakalmazat teremt, amire igazán nagy szüksége van a helybelieknek. És különben is, már elfogadták a külföldi építető ajánlatát.

Mit tanácsolnál a helybelieknek?

Milyen legális és milyen egyéb eszközeik vannak az embereknek a falu megvédésére?

Mint már említettük, a csoportvitákban ezekről a kérdésekről fogunk beszélgetni. Amennyiben lenne kedved részt venni ebben is, kérjük, hogy az IGEN választ húzd alá. A részvétel nem kötelező.

IGEN

NEM

Amennyiben igennel választottál, karikázd be azoknak a konfliktushelyzeteknek a sor-számát, amelyekről szívesen beszélgetnél.

1. Marton kisasszony
2. Menetdíjak
3. Életre szóló büntetés
4. Az új tanuló
5. Összeesküvés
6. Az üzletben
7. Csináld magad!
8. Polgári kezdeményezés
9. A pomázi eset
10. Kutyatartás
11. Diáksztrájk
12. Égetni vagy nem égetni

Köszönjük eddigi közreműködésedet

A kutatás vezetői

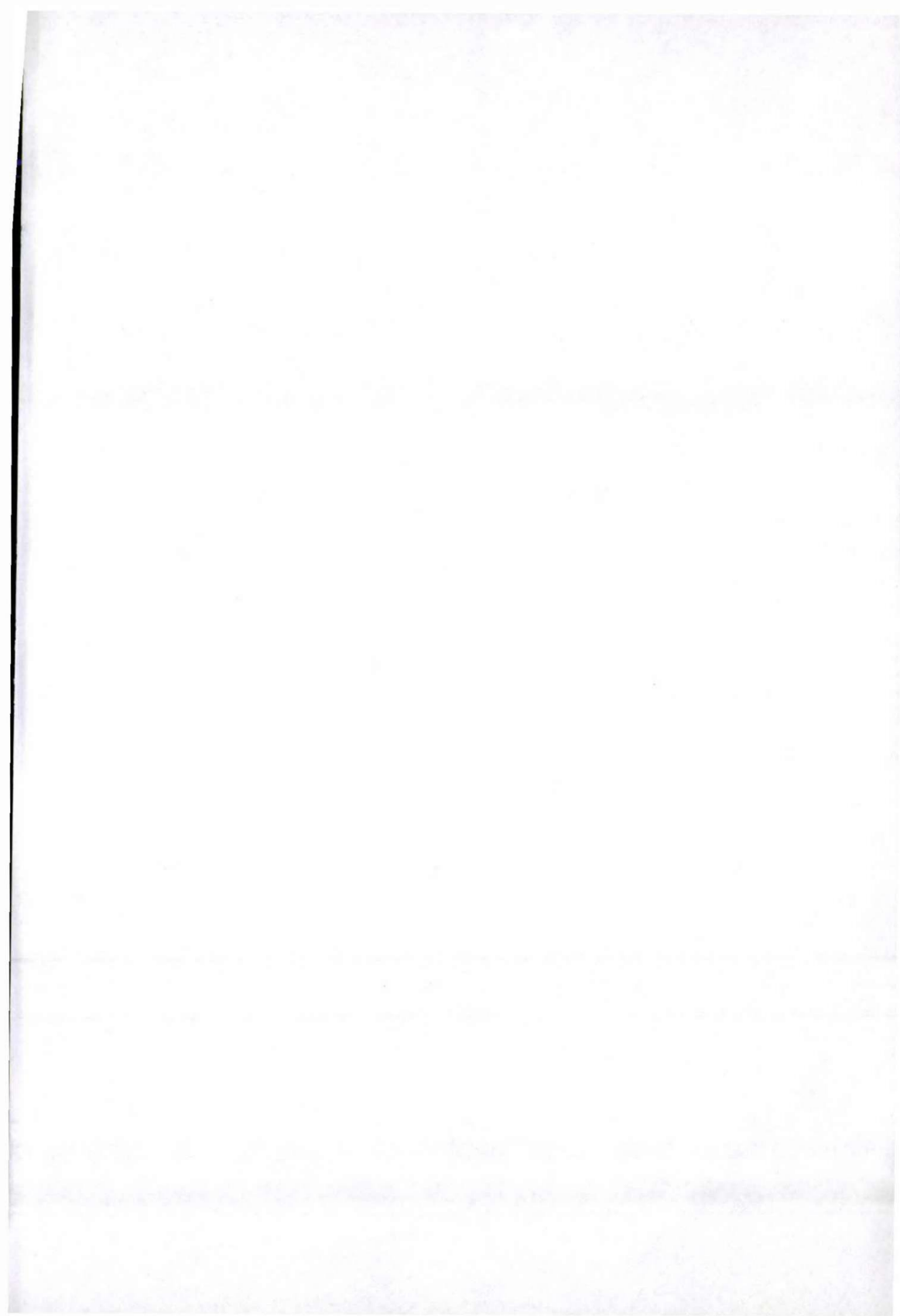
A szerzőről

A szerző a hazai szociálpszichológia ismert képviselője, az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének nyugdíjas tudományos főmunkatársa, az MTA doktora. Munkásságát széles körű kutatói érdeklődés és határozott kritikai érzék jellemzi. Vonzódik az új tudományos szempontváltásokhoz vezető interdiszciplináris vizsgálódáshoz, újabb módszerek kialakításához. „Szociálpszichológus határozott szociológiai érzékenységgel” – írta róla a neves amerikai tudós, Anselm Strauss (*International Sociology*, 1991. 6. sz.). Munkássága az érzékelés dogmatikus marxista koncepciójának bírálataival, az újabb pszichofiziológiai és pszichológiai felfedezésekre építve a szubjektum aktivitásának igazolásával indult (kandidátusi disszertáció, 1969). Leginkább a szociális attitűdök és értékek dinamikáját, tudati és motivációs hátterét, valamint a cselekvéshez való viszonyukat kutatta. Külön csoportot képeznek a pszichológia kiemelkedő képviselőiről – G. H. Meadről, L. S. Vigotszkijról – írt elmélettörténeti munkái, szerep-, jelentés- és tevékenységfelfogásuk összehasonlító elemzésével. Idesorolhatók részben az érték- és a sikerkutatás fejlődésének monografikus elemzései, az attribúciós kutatás elődjének tekinthető G. Ichheiser munkásságának, továbbá az ethogenikus szociálpszichológiának a bemutatása. Akadémiai doktori disszertációját 1999-ben védte meg *Az ember, a világ és az értékek világa* című, saját érték kutatásait is bemutató monográfiája alapján (Gondolat, 1987). A siker szociális reprezentációjának és mintáinak első hazai szociálpszichológiai vizsgálatát 1999-ben a részben általa is szerkesztett kötetben összegezte.

Az értelmiségivé válás a 70-es évek óta foglalkoztatja, elsősorban az olyan, értékeit, funkcióit, szerepkészletét illetően tradicionális foglalkozásokban, mint az építési vagy az orvosi, amelyekben az utóbbi 30-40 év számos kihívást hozott. Érdekelte, mennyire tükröződnek ezek a változások a szakma leendő képviselőinek attitűdjeiben és értékorientációjában, aktivitásában és jövőképeiben. Ezért a '70-es, '80-as években longitudinális pálya- és értékorientációs kutatásokat végzett pályakezdő orvosok és építészek között. Első eredményeit a *Fiatal értelmiségiek a pályán* c. könyvben (Akadémiai, 1981) és más munkákban összegezte. A könyv üzenete figyelmeztető volt: épp az évfolyamok jobb erőinek nehezebb, görcsösebb a sikeres pályaadaptáció. Az azóta eltelt harminc év alatt a szerző továbbra is figyelemmel kísérte a volt

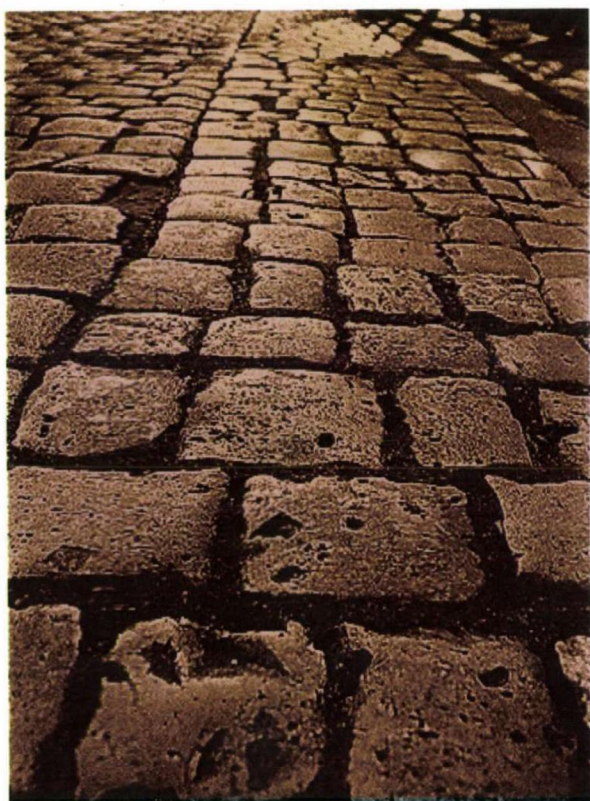
pályakezdők sorsát. Jó néhányuk küzdelmét a szakmai minőségért, érvényesülésért esszéisztikusan összegezte, törekedve a történelem és a szakma sorsdöntő befolyásoló mozzanatainak, kritikus helyzeteinek legalább jelzésszintű említésére. Ezeket a pályáíveket tartalmazza az a kötet, amely 2006-ban jelent meg *Építészprofilok* címmel a Terc Kiadónál.

További témacsoportot képeznek a szerző azon, ugyancsak interdiszciplináris munkái, amelyeket a viselkedés normatív – erkölcsi és jogi – szabályozásának elfogadása, valamint az individualitás magasabb formája és a közösségfejlesztés lehetőségeinek kutatása terén végzett. Ez a kötet lényegében ez utóbbi témakörben született, részint angolul és franciául, részint magyarul megjelent tanulmányainak egymást erősítő, egymásra utaló és feltehetően gondolatébresztő bemutatása.

E könyv írásai a szabály- és norma-közvetítés két hagyományos útját – az erkölcsit és a jogit – különböző történelmi periódusokban követik. Műfajuk változatos: empirikus kutatási beszámolók elméleti munkákkal, iskolaikísérlétek bemutatással, konfliktusok kezeléséről szóló esettanulmányokkal váltakoznak. A középpontban a felelős állampolgár születése áll, úgy, ahogyan arra a 90-es évek közepe tájától az ezredfordulóig a hazai tizenévesek között végzett vizsgálódások eredményeiből következtetni lehetett.

Jó volna, ha a cím láttán nem a fiatalok jogi ismeretszintjének felmérésére gyanakodna az olvasó. Sokkal többről van szó. A tizenévesek jogi érzékenységét, intézményei, képviselői, normatívái iránti figyelmét, érzelmeit, saját jogosultságainak tisztázási igényét sok tekintetben hatékonyabban befolyásolja a körülöttük zajló élet eseményszövege, a „grund”. Erről szól a könyv, amely a vélemények és érzelmek alulról történő szerveződését is tükrözni kívánja.

ISBN 978-963-236-158-1

2900 Ft

9 789632 361581

L'Harmattan